

ARTUKLULAR'IN SİYASİ, SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPISI
Doktora Tezi

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU

Eskişehir, 2019

ARTUKLULAR’IN SİYASİ, SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPISI

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU

DOKTORA TEZİ

Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Şubat, 2019

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU'nun "Artukluların Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı" başlıklı tezi 09 Ocak 2019 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca Tarih Anabilim Dalında, Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

.....

Üye : Prof.Dr.Muzaffer DOĞAN

.....

Üye : Prof.Dr.Haşim ŞAHİN

.....

Üye : Doç.Dr.Fatime GÜNEŞ

.....

Üye : Dr.Öğr.Üyesi Nilgün ELAM

.....

Prof.Dr.Metin ÇOŞKUN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdür Vekili

ÖZET

ARTUKLULAR’IN SİYASİ, SOSYO-EKONOMİK VE KÜLTÜREL YAPISI

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şubat, 2019

Danışman: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

El-Cezire adı verilen bölgede üç yüzyıldan fazla, üç ayrı beylik halinde varlık gösteren Artuklular, bahse konu coğrafyanın bitmek bilmeyen siyasi karmaşasına rağmen barış ve refah dolu bir yönetim inşa etmiştir. İzledikleri uzlaşmacı ve denge siyasetini önceleyen politikalar sayesinde, idareleri altındaki halkların barış içinde yaşayarak bu coğrafyanın iktisadi, kültürel ve sanatsal üretime ciddi katkıda bulunmasını sağlamış ve arkalarında izleri kolay kolay silinmeyecek bir miras bırakmalarına vesile olmuşlardır.

Ağır vergilerin kaldırılması, ticari yolların, pazar ve panayırların güvenliğinin sağlanarak konaklama imkânlarının artırılması, şehirlerin imar ve inşası, uluslararası ticaretin ve yerli üreticinin teşvik edilmesi gibi tedbirlerle halkın ekonomik refahının artmasına yönelik atılımlar, ekonominin canlanmasına ve bölgenin bir ticari merkez olarak önem kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Artukluların ürettikleri mimari ve sanatsal eserlerde, Bizans İmparatorluğu ve diğer Anadolu uygarlıklarından yoğun bir biçimde esinlendikleri, Büyük Selçuklu kültür havzasını güneydoğu ve doğu Anadolu topraklarına taşıdıkları gözlemlenmiştir. Tüm bu etkileşimlere karşın, ortaya koydukları eserler incelendiğinde, Artukluların sanatsal ve mimari üretimde kendine özgü bir üslup geliştirmeyi başararak kendi klasizmini de oluşturabilmeyi başardıkları ve kendilerine özgü bir yapı oluşturdukları söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Artuklular, Mardin Artukluları, Harput Artukluları, Hısn Keyfa Artukluları, siyasi hayat, sosyal yapı, ekonomik yapı, mimari, sanat

ABSTRACT

POLITICAL, SOCIO-ECONOMIC AND CULTURAL STRUCTURE OF ARTUQIDS

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU

Department of History

Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, February, 2019

Supervisor: Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU

By ruling more than three centuries over the region called as Jazeera, Artuqids established three emirates and constructed a peaceful and prosperous administration despite the unending political turmoil of the mentioned geography. By embracing a policy prioritizing political compromise and balance, they ensured peoples of the region live in peace and thus made them contribute considerably to the economical, cultural and artistic production of these territories, and led them to leave an unerasable heritage.

Leaps toward increasing economic prosperity of people such as abolition of heavy taxes, increase in the number of accommodation facilities through maintaining the order and safety of trade routes, bazaars and fairs, construction and improvement of cities, reinforcements for international trade and domestic production precipitated a regional economic revival and provided a basis for the region to gain importance as a commercial center.

It can be observed through the architectural and artistic works that Artuqids intensively inspired from Byzantine and other Anatolian civilizations and transferred Great Seljukid cultural basin to eastern and southeastern Anatolian soil. Notwithstanding these interactions it can be undoubtedly said that Artuqids accomplished to form a classicism of their own by managing to develop an idiosyncratic style in their artistic and architectural production.

Keywords: Artuqids, Mardin Artuqids, Harput Artuqids, Hısn Keyfa Artuqids, political life, social structure, economic structure, architecture, art

ÖNSÖZ

Artukluların siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel bütün yönlerini monografik olarak incelemeye çalıştığım bu tezin, fikir safhasının oluşmasında ve tezin olgunlaşmasında önemli katkıları olan danışman hocam Prof. Dr. Hasan Hüseyin Adalıoğlu'na ve tez takip jürimde yer alan Doç.Dr. Fatime Güneş ve Dr. Öğr. Üyesi Nilgün Elam'a teşekkür ederim.

Tez yazım sürecinin meşakkatleri içerisinde her yönüyle yaratmış oldukları rahat çalışma ortamından ötürü, tanımış ve yakınlarında bulunmuş olmaktan ömrüm boyunca kendimi kazançlı hissedeceğim Prof. Dr. Muhsin Macit, Prof. Dr. Muzaffer Doğan, Doç. Dr. Mehmet Topal, Prof. Dr. Haşim Şahin ve her fırsatta kapısını çaldığım, etkili katkılar sunan Doç. Dr. Vedat Turgut'a içten minnettarlığımı belirtmek isterim. Akademik hayatımda yeri önemli olan ve kendisiyle aynı odayı paylaşmaktan onur duyduğum arkadaşım Dr. Öğr. Üyesi. Erdem Sönmez'e teşekkürü borç bilirim.

Tez yazım sürecinin tamamında her zorlukta yanımda hissettiğim kardeşim Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Kırca'ya ve Arş. Gör. Erhan Orakçı'ya, Arapça kaynakların çevirisi başta olmak üzere her türden yardımı esirgemeyen Arş. Gör. Hüseyin Karaçam'a, teknik destek konusunda Arş. Gör. Kübra Çiçekli'ye ve en nihayetinde her yönden desteğini sınırsız ve içten bir şekilde hissettiren eşim ve meslektaşım Arş. Gör. Şule Bayazit Bedirhanoglu ve varlığı başlıbaşına rahatlatan biricik kızımız Serra'ya teşekkür ederim. Bu çalışmamı kısa bir süre önce kaybettiğim babama ithaf ediyorum.

Hüseyin Erkan Bedirhanoglu
Eskişehir/ 2019

07.04.2019

ETİK VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tez çalışmasının tüm aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı, bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi beyan ederim. Herhangi bir zamanda çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun ortaya çıkması halinde, tüm ahlâki ve hukuki sonuçları kabul ediyorum.

Hasan Erkan Bedirhan

İÇİNDEKİLER

BAŞLIK SAYFASI	i
JURİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
ETİK VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GÖRSELLER DİZİNİ.....	xii
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SİYASİ TARİH	17
1.1. Tarihsel Arkaplan.....	17
1.2. Artukluların Ortaya Çıkışı.....	23
1.3. Artuklu Beyliği Siyasi Tarihi (1102-1409)	31
1.3.1. Hısn Keyfa Kolu	33
1.3.1.1. Muinüddeve Sökmen Bey (1098-1104) ve Haçlılarla ilk mücadele	33
1.3.1.2. İbrahim'in Kısa Süren İdaresi (1104-1108) ve Rükneddevle Davud (1109-1144)	35
1.3.1.3. Ebulharis Fahrüddin Karaaslan (1144-1167).....	36
1.3.1.4. Nureddin Muhammed'den (1167-1185) Son Emir Mesud Rükneddin Mevdud'a (1222-1231)	37
1.3.2. Mardin Kolu	39
1.3.2.1. Necmüddin İlgazi ve Kuruluş (1104-1122)	39
1.3.2.2. Belek b. Behram Dönemi Harput Hâkimiyeti (1112-1124).....	46
1.3.2.3. Hüsameddin Timurtaş (1122-1154).....	51
1.3.2.4. Necmeddin Alpî (1154-1176).....	51
1.3.2.5. Kutbüddin İlgazi (1176-1184) ve Hüsamüddin Yavlak/Yülükaslan (1184-1201)	52
1.3.2.6. Mansur Nasırüddin Artuk Arslan (1201-1239)	53
1.3.2.7. Said Necmüddin Gazi (1239-1260) ve Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Kara Arslan (1260-1292)	53

1.3.2.8. Melik Salih Şemseddin (1312-1364).....	54
1.3.2.9. Mansur Ahmed, Salih Mahmud, Muzafer Şemsüddin Davud, Mecdüddin İsa Zahir (1376-1406)	55
1.3.3. Harput Kolu.....	56
1.3.3.1. İmadüddin Ebubekir (1185-1203)	57
1.3.3.2. Nizameddin Ebubekir/Nizameddin İbrahim (1203-?)	58
1.3.3.3. İzzeddin Hızır/İzzeddin Ahmed (?-622/?-1225).....	60
1.3.3.4. Nureddin Artukşah (622/1225-631/632/1233/1234)	61
1.4. Siyasi İlişkilere Bakış.....	62
1.4.1. Filistin ve Suriye'deki siyasi mücadeleler içindeki rolleri	64
1.4.2. Eyyübîler ile ilişkiler.....	66
1.4.3. Anadolu Selçukluları ile ilişkiler.....	70
1.4.4. Irak Selçukluları ile ilişkiler	71
1.4.5. Memlükler ile ilişkiler.....	71
1.4.6. Zengîler ile ilişkiler	72
1.4.7. Gürcüler ile ilişkiler	72
1.4.8. Ermeniler ile ilişkiler.....	73
1.4.9. Süryaniler ile ilişkiler	74
1.4.10. Moğol istilas ve Artuklular	74

İKİNCİ BÖLÜM

2. TOPLUMSAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPI	76
2.1. Toplumsal ve Kültürel Yapı.....	76
2.1.1. Dini yapı.....	78
2.1.1.1. Artuklularda dini anlayış	81
2.1.1.2. Mevcut dini zümreler.....	82
2.1.2. Bilim ve Kültür Dünyası	87
2.1.2.1. Medreseler ve Eğitim.....	88
2.1.2.2. Önde Gelen Şahsiyetler	89
2.2. Ekonomik Yapı	95
2.2.1. Tarım.....	96
2.2.2. Ticaret ve şehirler.....	98
2.2.2.1. Hısn Keyfa.....	105
2.2.2.2. Mardin	109
2.2.2.3. Harput.....	117

2.2.2.4. Diyarbekir.....	123
2.2.2.5. Meyyâfârikin	128
2.2.2.6. Midyat	134
2.2.2.7. Düneyser/Düneysir	136
2.2.2.8. Erzen.....	138
2.2.3. Kervan yolları.....	140
2.2.5. İktisadi ve sosyal politikalar.....	142

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. VAKIF ESERLER: MİMARİ VE SANAT	147
3.1. El-Cezire ve Çevresinde Kültürel Atmosfer	150
3.2. Mimari ve Sanatta Eğilimler	152
3.3. Artuklu Mimarisi.....	153
3.3.1. Vakıflar	156
3.3.1.1. Fahreddin Karaaslan Evkâfı	158
3.3.1.2. Abdülatif/ Latifiye Camii	160
3.3.1.3. Artukoğlu Kutbüddin İlgazi Evkafı	161
3.3.1.4. Melik Salih Şemseddin Mahmud Evkafı	161
3.3.1.5. Necmeddin İlgazi Evkâfı	161
3.3.1.6. Necmeddin Melik Mansur Gazi Evkâfı	162
3.3.1.7. Mesudiye Medresesi Evkâfı	162
3.3.1.8. Melik Muzaffer Kara Arslan Evkâfı	164
3.3.1.9. Nasriddin Artuk Arslan Evkâfı	164
3.3.1.10. Sitti Ravziye Hatun Evkâfı	165
3.3.1.11. Şeyh Eminüddin Evkâfı.....	165
3.3.1.12. Sultan İsa Evkâfı.....	166
3.3.1.13. Arslaniye Evkâfı	166
3.3.1.14. Necmeddin Alpi Evkafı	167
3.3.2. Külliyyeler	167
3.3.3. Camiler.....	170
3.3.4. Medreseler.....	194
3.3.5. Hamamlar	210
3.3.6. Saraylar	212
3.3.7. Köprü ve kervansaraylar	214

3.3.8. Kaleler ve diğer yapılar	217
3.4. Artuklu Sanatı	222
3.4.1. Süslemede Genel Temalar.....	222
3.4.2. Sikkeler	224
3.4.3. Maden sanatı	230
3.5. Farklı Kültürlerle Etkileşimleri	232
SONUÇ.....	235
KAYNAKÇA	238
EKLER	
ÖZGEÇMİŞ	

GÖRSELLER DİZİNİ

Görsel 1.1. Artuklular'ın hâkimiyet sahasını gösteren harita	23
Görsel 1.2. Artukoğulları Soyağacı	26
Görsel 1.3. Belek Gazi'nin Hz. İbrahim'in makamı önündeki mezarından fotoğraflar (1124).....	49
Görsel 2.1. A. Gabriel tarafından yapılan plana dayanan Hısn Keyfa Şehri Planı	109
Görsel 3.1. Harput Ulu Camisi vergi kitabesi	184
Görsel 3.2. Şehidiye Medresesi vakfiye kitabesinden genel görünüm	203
Görsel 3.3. Kızıltepe Ulu Camisi mihrabından genel görünüm	208
Görsel 3.4. Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü	217
Görsel 3.5. Diyarbakır Ulu Beden Burcu	221
Görsel 3.6. Kitabenin orta kısmından detay	221

KISALTMALAR DİZİNİ

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Aynı müellif
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
bkz	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
DGBİT	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
DTCFD	: Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Ed	: Editör
EI	: Encyclopedia of Islam
İ.A	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MEB	: Mili Eğitim Bakanlığı
S.A.D	: Selçuklu Araştırmaları Dergisi
s.y	: Sayı
TAD	: Tarih Araştırmaları Dergisi
TAED	: Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi
T.E.D	: Tarih Enstitüsü Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TİD	: Tarih İncelemeleri Dergisi
T.T.K	: Türk Tarih Kurumu
V	: varak
Vd	: ve devamı
Vb	: ve bunun gibi
Yay.haz	: yayına hazırlayan

GİRİŞ

Artuklu tarihi üzerine ülkemizde ve yurt dışında kitap, makale ve tez formatında birçok çalışma yapılmıştır. Buna rağmen bu çalışmalar genellikle beylikler üzerine ayrı ayrı odaklanmayı tercih etmiş ve bu beyliklerin yapılarının oluşumunda birbirleriyle olan etkileşimleri ve tarihsel bağlamları nadiren ele alınmıştır. Bu çalışmada ise, XI. yüzyıldan XV. yüzyıl başlarına kadar varlığını sürdürmüş olan Artukoğulları'nın siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel yapısı aynı kapsam içinde incelenecektir. İlk bölümde, siyasi münasebetler çerçevesinde, Artuklu hâkimiyetinin olduğu üç şubenin ortaya çıkışı ve tarihsel arka planı, devlet teşkilatı ve dönemin güçlü devletleri olan Anadolu ve Irak Selçukluları, Eyyûbîler, Zengîler, Memlûklüler vb. devletlerle olan ilişkileri ile Artuklu beylerinin Haçlı seferlerindeki rolleri ve tutumları ele alınmıştır. İkinci bölümde, yani sosyo-kültürel ve ekonomik yapı çerçevesinde, Artukluların toplumsal yapısını oluşturan sosyo-politik ve sosyo-ekonomik zümreler, sosyal doku ve bu bağlamda dini ve etnik topluluklar, Artuklu bilim ve kültür dünyası ve eğitim ile Artuklu varlığının ekonomik temelleri, ekonomi-politik ve ticari anlayışları ve Artuklu şehirlerinin ekonomik bağlamdaki gelişimine yer verilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Artuklu döneminin mimari anlayışı, inşa ve imar politikaları, Artuklu mimari varlığı ve bunların özellikleri ile farklı kültürlerle olan etkileşimleri, sanat anlayışı ve vakıf eserleri ile mimari ve sanatta sembolizm konu edilmiştir.

Bu tezin kuramsal çerçevesi ise, birinci el kaynaklar ve alanyazındaki çalışmalar olmak üzere iki temel kaynak türüne dayanır. Birincil kaynaklar; söz konusu zaman dilimini konu edinen birinci elden tanıklıklar, seyahatnameler, vekayiname ve kronikler, kitabeler, sikkeler ve mimarî yapıtlardan oluşmaktadır. İkincil kaynaklar ise, alanyazında bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar, kitaplar, tezler ve bildirilerdir.

Ataoglu'nun (1989)¹ tez çalışması, kendisinden sonraki pek çok çalışmada uygulanan bir sınıflandırma ve liste sunar. Tarihi kaynakların oldukça ayrıntılı bir biçimde sunulduğu çalışmada kaynaklar; arşiv vesikaları, kitâbeler, sikkeler, Arapça ve Farsça, Ermenice, Süryanice ve Latince kronikler olarak sınıflandırılmıştır. Bu tez çalışmasında da Ataoglu'nun sınıflandırması kapsamına giren kaynaklar kullanılarak bunlara nüvizmatik alanındaki çalışmalar da dâhil edilecektir. Bu minvalde, örneğin

¹ M. Remzi Ataoglu (1989). *Hısn-ı Keyfa Artuklu Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Karaçam'ın (2012)² Artuklu kitabeleri üzerine olan epigrafik çalışması, Artuklu şubelerinin; ticari, içtimai ve kronolojisi üzerine önemli bilgiler içermekte ve yeni okuma önerileri sunmaktadır. Bununla beraber, tezin zorluklarından biri tarihi kaynaklarla ilgilidir. Özellikle kronikler, hem öznel bir bakış açısı taşımaları hem de doğrulanmaya muhtaç iddialar ve bilgiler içermeleri nedeniyle dikkatle ele alınmış ve doğrulama için veriler diğer kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Buradan hareketle, çalışmamızda kullanılan tarihi kaynaklar ve bu kaynaklar üzerinden derlenmiş çalışmalar, yakın okuma ile ele alınarak karşılaştırmalı bir yöntemle değerlendirilmiştir. Ayrıca, daha ilk aşamada, çalışmamızın amaçları ve içeriği doğrultusunda yayımlanan basılı ve elektronik tüm kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış, güncel versiyonlar dâhil olmak üzere hem basılı hem de elektronik ortamdaki belgeler taranmıştır.

Bununla birlikte, titizlikle gerçekleştirilen tarama ve incelemeler içeren bu çalışmanın elbette ki çeşitli zorlukları bulunmaktadır. Diğer devletlerle karşılaştırıldığında Artukoğulları, görece kısa bir dönem varlıklarını sürdürdükleri için döneme ait belge ve bilgi az olduğundan, Artukluların kesintisiz bütüncül bir kronolojik tarihini ortaya çıkarmaktaki karşılaşılan güçlük bu kabildendir. Örneğin, Artuk Bey'in Malazgirt'te gerçekten bulunup bulunmadığı elimizdeki kaynaklarla bile doğrulanamamaktadır. Diğer bir sınırlılık ise, birincil kaynakların yetersizliği olmuştur. Birincil kaynaklara dayalı olan ikincil kaynaklar ise, pek çok tekrar içermekte ve yeni bilgi sunamadıklarından perspektifi genişletmeyi güçleştirmiştir.

Birinci el kaynaklar arasında yer alan kitâbeler; Hısn Keyfa Artuklularından Fahrüddin Kara Arslan (1144-5– 1166-7), Nurüddin Muhammed (1166-7 – 1185-6), Kutbüddin II. Sökmen (1185-6 – 1200-1), Nâsırüddin Mahmud (1200-1–1222-3) ve Rüknuddin Mevdud (1222-3–1231-2) dönemlerine aittir. Mardin Artuklularına ait kitabeler ise, Hüsamüddin Timurtaş'tan (1122-3 – 1152-3) Mecdüddin İsa'ya kadar olan süreci kapsamaktadır (1376-7– 1406-7). Harput dönemi kitâbeleri, Nizamüddin İbrahim döneminden (1203-4–1223-4) Nurüddeve Belek Gazi'ye kadar olan süreci içermektedir (1114-5–1124). Kitâbeler özellikle Artuklu mimarisi, vergilendirme, soy bilgileri, dönemin devlet dili, dini söylemi, devlet yapısı ve unvanlar konusunda başlıca kaynaklardandır.

² Hüseyin Karaçam (2012). *Artuklu Kitabeleri 1102-1409*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Hısn Keyfa Artuklu sultanlarına ait olduğu düşünölen 23 adet kitâbe vardır. Bunlardan biri Harput Ulu Camii'nin duvarında bulunan vergi kitâbesi; diğeri ise Çermik Ulu Camisinde yer alan inşa kitâbesidir. Bu kitâbelerin her ikisi üzerinde de Karaaslan'ın adı geçmektedir. Ayrıca Urfa Kapısı üzerinde bulunan ve Nurüddin Muhammed'in adı yazılı olan kitâbe ile Nasirüddin Mahmud'a ait Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burçlarındaki kitabeler de dönemle ilgili bilgi veren önemli vesikalardandır³.

Mardin Artuklu döneminden kalan pek çok kitabe bulunmaktadır. Bunların çoğunluğu inşa, geri kalanları ise vergi ve vakıf kitabeleridir. Bu döneme ait en eski kitabe Hüsameddin Timurtaş'ın yaptırdığı Malabadi Köprüsünde yer almaktadır. Diğer önemli kitabelerden biri ise Necmeddin I. Alp Döneminden (1152-3–1176-7) Silvan Kalesi Kulfa kapısındadır. Bu kitabenin önemli bir özelliğı Necmeddin I. Alp'in kitabede 'Alp İnanç ve Kutlug Bey' gibi Türkçe sıfatlar da yazdırmış olmasıdır. Mardin Artuklu tarihinde farklı bir döneme işaret eden kitabelerden biri de Hüsameddin Yavlak Arslan Dönemine (1184-5–1201-2) ait olan Mardin Ulu Camîinin dış cephesinde yer alan vergi kitâbesidir. Karaçam'ın (2012) değerlendirmesine göre, bu kitabede köle kökenli olan Nizameddin Alpkuş'un adının Melik Yavlak Arslan'dan önce yazılmış olması Alpkuş'un devlet yönetiminde ne kadar güçlü olduğunun da bir göstergesidir ve dönemin iktidar yapısıyla ilgili önemli ipuçları sunmaktadır⁴.

Harput Artuklularına ait iki adet kitâbe vardır ki bunların her ikisi de inşa kitâbeleridir ve bu kitâbelerin her ikisi de Harput Kalesi burçlarında yer almaktadır⁵.

Artuklu kitabeleri ile ilgili çalışmalara öncülük eden ilk araştırma Max Van Berchem ve Josef Strzygowski'nin (1910) *Amida*⁶ adlı çalışmasıdır. M.V. Berchem tarafından kaleme alınan ilk bölümde, Abbasilerden Osmanlı dönemine kadar Diyarbakır'da belirli tarihi eserler üzerinde bulunan kitâbelerin çevirileri ve değerlendirmeleri bulunmaktadır. Berchem'in diğeri çalışması ise, 1913 tarihinde yayımlanan "Arabische Inschriften" adlı makalesidir.⁷

Artuklu kitâbelerinin kronolojik bir kataloğı, *Répertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe*⁸ adıyla yayınlanan derginin 1937-1982 yılları arasında basılmış

³ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 82.

⁴ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 151.

⁵ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 213.

⁶ Max Van Berchem-Josef Strzygowski, *Amida*, Heidelberg 1910.

⁷ Max Van Berchem "Arabische Inschriften", *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien, gesammelt im Jahre 1899*.

⁸ Et. Combe, J. Sauvaget, G. Wiet, *Répertoire Chronologique d'Epigraphie Arabe*, VIII, IX, X, XII, XVII, Le Caire.

sayılarında bulunmaktadır. Bu dergideki çalışmalarda, kitâbelerin Arapça metinleri ile Fransızca çevirileri yer almaktadır. Ayrıca Abdülgani Bulduk'un *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi* adlı eseri de Mardin kitâbelerinin metinlerini içermektedir⁹. Son dönemde Karaçam'ın (2012) Artuklu Kitâbeleri üzerine tez çalışması hem kapsadığı dönem açısından (1102-1409) hem de tüm Artuklu Beyliklerindeki kitâbelerin ayrıntılı bir betimlemesini sunması açısından önemli kaynaklardan biridir. Çalışmada ayrıca daha önce önerilen kitâbe transliterasyonları değerlendirilmiş ve kitâbelerin dil ve şekil özellikleri açısından örnek pasajlar sunulmuştur¹⁰.

Kronikler, Artuklu tarihinde devlet yönetimi ve siyasi tarih çalışmalarında başlıca kaynaklardan biridir. Özellikle Haçlı seferleri ve Artukluların durumu ile ilgili temel kaynak oldukları da söylenebilir. Ancak kroniklerin pek çoğu öznel bir bakış açısıyla yazıldığı, zamandizin ve olaylar hakkında yanlış bilgi içerdiği için birbirleriyle ve dönemin diğer kaynaklarıyla doğrulama yapmadan kullanılmamalıdır. Çalışmamızda bu hususa dikkat edilmiştir.

Artuklu tarih alanyazınında çok sayıda Arapça kronik sıkça kaynak olarak kullanılmakta olup, bu çalışmanın da başvurduğu başlıca eserlerden biri, İbn Kâlanisî'nin *Zeyl-ü Târih-i Dımaşk*¹¹ adlı eseridir. *Târih-i Dımaşk* Hilal b. el Muhassin es-Sabi'nin 1056-57 yıllarında biten Tarihi'ne¹² zeyl¹³ olarak kaleme alınmıştır. Eser iki bölümden oluşur. İlk bölümü, M. 971-1049 tarihleri arasını, ikinci bölümü ise M. 1156' dan 1160'a kadar olan süreci kapsar. Eserin ilk bölümü, özelde Dımaşk tarihi ile ilgiliyken, ikinci bölüm İran, Irak Mısır ve Kuzey Afrika'da meydana gelen olayları da aktarması bakımından daha genel bir tarih kroniği özelliği gösterir. Eserin özellikle I. ve II. Haçlı Seferleri ile ilgili ilk elden tanıklığı önemlidir. Tezcan'a göre (2013)¹⁴ İbn Kalanisi'nin yazdıklarından, Tugtekin'e yakın olduğu ve olayları atabeyin bakış açısıyla aktardığı anlaşılmaktadır. Haçlılara karşı Müslümanların verdiği cihadı öven yanlı bir anlatımı

⁹ Abdülgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, 2004, Haz. İbrahim Yılmazçelik, Mustafa Öztürk, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ.

¹⁰ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 34.

¹¹ İbn Kalanisi, *Zeyl-ü Târih-i Dımaşk*, yay. H. F. Amedroz (1908). Leyden.

¹² Hilal bin Muhassin Sabi, *Rüsümü dâri'l-hilâfe*, nşr. Mîhâil Avvâd, Beyrut 1406/1986. Kalanisi'nin Zeyl'ini Sabi'nin bu eserine ya da eserde bulunan Dımaşk ile ilgili kısma atfen yazdığı nakledilmektedir.

¹³ Zeyl. Doğru yazmalarında, bir konunun birbirini izleyen yazarlarca belirli zaman çerçevesi içinde sürdürülmesiyle oluşan yapıt (TDK). Zeyller İslam yazınında önemli yeri olan eser silsileleridir.

¹⁴ Selim Tezcan (2013). *Jihad In A Context of Shifting Alliances and Enmities: A Study on The Relations of The Early Artukids and Crusaders as Reflected in Contemporary Muslim and Christian Historiography*, 1098-1124, Volume I. PhD Dissertation, Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University: Ankara, s. 356-360.

olmasına ve kronolojik kimi hatalar içermesine rağmen eser, özellikle Artukluların Haçlılarla ve Selçuklu ile olan ilişkileri ve İlgazi ile ilgili bölümler ve ilk elden olan tanıklığı açısından önemlidir. *Zeyl-ü Târih-i Dımaşk* ilk kez Henry Frederick Amedroz tarafından çeşitli alıntılar ve notlar ilave edilerek 1908 yılında yayımlanmıştır.¹⁵ Hamilton (1932) eserin Haçlı seferleriyle ilgili bölümünü “The Damascus Chronicle of the Crusades” adıyla yayımlamıştır.¹⁶

Aynı döneme ait diğer bir kronik ise, el-Azimî’ye aittir. *Târihü’l Azimî*¹⁷ adıyla anılan kronik, yine Haçlı seferleri, Halep tarihi ve İlgazi dönemi ile ilgili ilk elden bilgiler aktarmaktadır. Ataoğlu’nun da (1989) belirttiği gibi, eser her ne kadar öznel ve kapsamca az bilgi verse de diğer kroniklerle karşılaştırma olanağı sunmaktadır. Eserin ilk yayımı C. Cahen tarafından 1938 yılında *La Chronique Abregée d’Al-Azimî* adıyla yapılmıştır.¹⁸ El-Azimî’nin tarih metninin Selçuklularla ilgili kısmı ise A. Sevim (1988) tarafından Türkçe çeviri olarak yayımlanmıştır.¹⁹

Artuklu tarihi ile ilgili en geniş kapsamlı kronik İbnü’l Ezrak’ın *Târih-u Meyyafârikîn ve Âmid* adlı eseridir. 1164-1177 tarihlerini kapsayan eserde, İlgazi ve Timurtaş dönemlerine ilişkin ayrıntılı bilgilerin yanı sıra Haçlı tarihçileri için İlgazi, İmadüddin Zengî ve Nurüddin Mahmud Zengî ile ilgili dikkate değer açıklamalar bulunmaktadır. İbnü’l Ezrak, Mardin Artuklularından Timurtaş’ın ve Necmüddin Alpî’nin hizmetinde bulunarak Mardin’de vakıflar müfettişi olarak çalışmış ve ticari anlaşmalar için pek çok ülkeye gitme olanağı bulmuştur. Savran’a göre (1992), İbnü’l Ezrak’ın kroniği, Azimî ve İbn-ül- Kalânîsî ile VII-VIII. / XIII-XIV. yüzyıl tarihçileri arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Eserin British Museum’da iki nüshası vardır²⁰. Ancak her ikisinin de başlangıç ve son bölümleri eksiktir. Eser, Savran tarafından Türkçe’ye çevrilmiş 1977 yılında doktora tezi olarak sunulmuştur.²¹

Usame İbn Münkız (1095-1188) Arap şair, tarihçi, diplomat ve haçlı seferlerinde Hristiyan ordulara karşı savaşmış bir askerdir ve bir dönem Artuklu Karaaslan’ın himayesinde Hısn Keyfa’da yaşamıştır. En önemli eseri olan *Kitabü’l-İtibâr*’da yazar,

¹⁵ İbn Kalanîsî (1908). *Zeyl-ü Târih-i Dımaşk*, yay. H. F. Amedroz, Leyden.

¹⁶ Hamilton A. R. Gibb (1932). *The Damascus Chronicle of the Crusades*, London.

¹⁷ Azimî, Azimî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39- 1143/44), Haz. Ali Sevim (2006). Ankara: Türk Tarih Kurumu.

¹⁸ Azimî, Muhammed b. Ali, “La Chronique abrégée d’al-Azimî” yay. C. Cahen, JA, CCXXX, 1938.

¹⁹ Bkz. dipnot 17.

²⁰ İbn al Azraq, *Tarih al-Mayyafariqîn*. Manuscript 5869. British Museum, London.

²¹ Bkz. dipnot 1.

yaşamı boyunca şahit olduğu zaferler ve kahramanlıkları aktarmasının yanı sıra dönemin önemli siyasi ve askeri olaylarını kayda geçmiştir. Eserin Türkçe'ye çevirisi 1992 yılında Yusuf Ziya Cömert tarafından *İbretler Kitabı* olarak yayımlanmıştır.²² Eser, Artuklu tarihi açısından özellikle Porsuk'un seferi ve 1119 yılındaki Ager Sanguinis (Kanlı Meydan) savaşı hakkında ayrıntılar sunmaktadır. Ayrıca, Arap aristokrasisinin İlgazi gibi Türkmenlere karşı olan tavrını da betimlemesi açısından önemlidir (Murray 1987).²³ Eser, ilk kez 1880 yılında, San Lorenzo Manastırı Kütüphanesinde keşfedilmiştir. Derenborg (1866) ilk kez "Les manuscrits arabes de l'Escorial" adlı eserinde değinmiş²⁴ ve sonra 'Ousama ibn Mounkidh, un émir Syrien' adlı çalışmasında (1889)²⁵ eserin tamamını yayımlamıştır. Hittî ise (1929) eserin değerlendirmesini "An Arab-Syrian Gentlemen in the Period of the Crusades: Memoirs of Usamah ibn-Munqidh" adlı çalışmasında sunmuştur.²⁶

Artuklu tarihi araştırmalarında, İbnü'l-Esîr'in *el Kâmil fi't-Tarih* ve *et-Târihü'l-bâhir fi'd-Devlet'i el-Atâbekiyye* adlı eserleri, Artukluların Haçlı seferlerindeki durumu ile ilgili olarak diğerlerinden farklı bir bakış açısı yansıtmaları açısından önemli bir kaynak olarak görülmektedir.²⁷ *El-Kâmil fi't-Târih* yaradılış ile başlayıp 1231'e kadar geçen olayları aktaran umumi bir tarihtir. Sultanları Moğol ve Haçlı tehdidine karşı birleşmeye çağıran İbnü'l-Esîr, hizmetinde bulunduğu Musul Zengîlerinin cihadını över. Ancak Selahaddin ve Artuklu Timurtaş ve Karaaslan'ın Haçlılara karşı savaşta isteksiz davrandıklarından bahseder. *El-Kâmil fi't-Târih* ilk kez Abdülkerim Özaydın vd. tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve 1987 yılında yayımlanmıştır.²⁸

Çalışmamızda Artuklu ve Timur'un çağdaşı olan iki tarihçinin eserlerinden de yararlanılmıştır. Bunlardan ilki Nizamüddin Şâmî'dir. Şâmî Timur devri tarihçilerindendir. Şâmî'nin Zafernâme'si Artukluların Timur ile olan ilişkilerini ilk elden

²² İbn Münkız (2008). *Kitâbu'l-İtibâr*, Çev. Yusuf Ziya Cömert. İstanbul.

²³ Murray, D. W. (1987) "The genius of Usamah ibn Munqidh: aspects of Kitab al-I'tibar by Usamah ibn Munqidh" Working Paper. University of Durham, Centre for Middle Eastern and Islamic Studies, Durham.

²⁴ Hartwig Derenbourg, Les manuscrits arabes de l'Escorial, 1844-1908; Escorial. Biblioteca.

²⁵ Hartwig Derenbourg (1889). Ousama ibn Mounkidh, un emir Syrien au premier siècle des croisades. (1095-1188), Paris.

²⁶ Philip Khuri Hitti (1929). Usamah ibn Munqidh, 1095-1188, An Arab-Syrian Gentleman And Warrior In The Period of The Crusades: Memoirs Of Usamah Ibn-Munqidh (Kitâb Al-I'tibâr, 1886-1978, Columbia University Press.

²⁷ İbnül Esîr, *el-Kamil*, İzzüddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed, Kahire, Neşr. C.J. Tornberg, 14 Cilt, Leiden 1851-1864.

²⁸ İbnül Esîr, *El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, c. I-XII, Çev. Ahmet Ağırakça-Abdulkerim Özaydın, İstanbul, Bahar Yayınevi, 1987.

aktaran bir kaynak olması ve özellikle Timur ve Artukluların Mardin’de verdikleri mücadele ile ilgili verilen bilgiler açısından önemlidir. Zafernâme 1949 yılında Necati Lugal tarafından Türkçeye çevrilmiştir.²⁹

İkinci kaynak ise Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî’nin Bezm-u Rezm adlı eseridir. Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye kazandırılan bu eser, Artuklu Bey’i İsa’nın Mardin kuşatmasında esir düşmesi ve diğer küçük beyliklerin durumu hakkında bilgi sunmaktadır.³⁰

Bugüne ulaşan ve Artuklu tarihiyle ilgili alanyazında kaynak olarak gösterilen Farsça eserler ise, Arapça kroniklerle karşılaştırılamayacak kadar azdır. Ataoğlu (1989) Hısn Keyfa Artuklularıyla ilgili iki temel Farsça kaynağa değinir. Bunlardan ilki İbn Bîbî’nin ‘Selçuknâme’ olarak anılan *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye* adlı eseridir. 1277-1282 yılları arasında yazılan eser, Anadolu Selçuklu tarihi çalışmalarının başlıca kaynağıdır. İbn Bîbî, Selçuknâme’de, Anadolu Selçuklu Sultanı Alaüddin Keykubad’ın son Hısn Keyfa Artuklu Sultanı Mevdud döneminde Güneydoğu ve Doğu Anadolu’daki seferlerini ayrıntılı olarak aktarmıştır. Selçuknâme, Türkçe’de ilk kez 1956 yılında, Necati Lugal ve Adnan Sadık Erzi tarafından tıpkıbasım olarak hazırlanmış ve Türk Tarih Kurumu yayını olarak basılmıştır.³¹ Eser, daha sonra 1996 yılında, Mürsel Öztürk ve 2007 yılında Mükrimin Halil Yinanç tarafından çevrilerek basılmıştır.³²

Bunun dışında, Hamdullah b. Ebî Bekr Müstevfi Kazvinî’nin 1339 tarihli *Tarih-i Güzide*,³³ ve 19. yüzyılda Ali Emiri’nin, Katib Ferdi’den aktardığı *Mardin Mülûk-ı Artûkiyye Tarihi* adlı eserleri mevcuttur.³⁴

Son olarak Ebu Bekr-i Tihranî’nin 1471 tarihinde kaleme aldığı Kitâb-ı Diyarbekriyye³⁵ adlı eseri her ne kadar doğrudan Artuklu tarihi ile ilgili olmasa da Artukluların son dönemlerindeki Akkoyunlu ve Karakoyunlular ile olan ilişkilere değinmesi açısından önemli bilgiler sunmaktadır.

²⁹ Nizamüddin Şâmî (1949). *Zafernâme*, Türk Tarih Kurumu, Çeviren, Necati Lugal, Ankara.

³⁰ Aziz b. Erdeşir Esterâbâdî (2014). *Bezm u Rezm Eğlence ve Savaş*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

³¹ İbn Bîbî (1957). *El-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-'alâiyye*, Haz. Necati Lugal, Adnan Sadık Erzi, Ankar: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. (Türk Tarih Kurumu Basımevi)

³² İbn Bîbî (1996). *El- Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-'ala'iyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara: Kültür Bakanlığı; Selçuknâme / İbn Bîbî, Çev. Mükrimin Halil Yinanç; Haz. Refet Yinanç, Ömer Özkan (2007).

³³ Hamdullah bin Ebî Bekr Müstevfi Kazvinî (2015). *Târihi Güzide (zıkr-i padişahan-ı selçukiyan)*, Çev. Erhan Göksu, Bilge Kültür Sanat.

³⁴ Kâtip Ferdi (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, Nşr. Ali Emiri, Haz. Y. Metin Yardımcı, Ed. İbrahim Özçoşar- Hüseyin H. Güneş, İstanbul.

³⁵ Ebu Bekr-i Tihranî (2001), *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Ermeni ve Süryani dilinde yazılmış birkaç kronik de Artuklulara dair bilgiler içermektedir. Örneğin XII. yüzyılda Urfa'da bir manastırda başrahip olan Mateos, dönemin birebir tanığı olarak kaleme aldığı vekayinamesinde, özellikle Urfa ve çevresinde sosyal ve siyasi yaşam, Haçlı seferleri, Artukluların bölgedeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Türkçe'ye H. Andreasyan (1962) tarafından aslından çevrilen eser, aynı döneme ait diğer kroniklerde bahsedilen olayları ve tarihleri de doğruluk açısından karşılaştırmamıza olanak tanıdığı için önemli kaynaklardan biri olarak görülmektedir.³⁶

Yine, aynı yüzyılda yaşamış olan Malatya Süryani-Patriği Süryani Mihael (1126/1199) 1166 yılında patriklik makamına seçilmiş ve görevini ifa ettiği dönem boyunca Kudüs Kralı IV. Baldwin ve Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Kılıçarslan ile temasta olmuştur. Patrik, kaleme aldığı vekayinamesinde yaradılıştan başlayarak 1195 senesine kadar olan olayları kaydeder.³⁷ Daha ziyade, dini hissiyatla kaleme alınmış olan eser, Anadolu'da Türklerin tarihi hakkında da bilgiler içermesi açısından önemlidir.

Genel itibarıyla diğerlerinden farklı perspektifler sunmakla birlikte, Haçlı kronikleri de Artuklularla ilgili pek çok ayrıntılı bilgi sunması ve aynı dönemde yazıldıkları için Arapça kroniklerle karşılaştırma olanağı sunmaları açısından önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Kronikler içinde en çok Artukoğlu Sökmen, Çökürmüş, İlgazi ve Belek hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanmaktadır. Hatta kimi durumlarda Arapça kroniklerden daha fazla ve ayrıntılı bir aktarım yapıldığı söylenebilir. Örneğin Sökmen ve Çökürmüş'ün Harran'daki galibiyetine dair sunulan bilgiler, savaşma biçimi, kullandıkları silahlar vb. İbnü'l Esîr ve İbn'ül- Kalanîsî ile karşılaştırıldığında çok daha ayrıntılıdır. Günümüze ulaşan dört tane Latin Haçlı kroniği bulunmaktadır. Bunlardan ilki Fulcherios Carnotensis'in kroniğidir.³⁸ Fulcherios Carnotensis, I. Baudouin'in kişisel vaizi olarak I. Haçlı seferine katılmış ve böylece tüm savaşı gözlemleme ve kayda alma fırsatı bulmuştur. Fulcherios Carnotensis'in kroniği 3 bölümden oluşur: İlk bölümde, Haçlı ordularının 1097 yılında Anadolu'ya gelişleri, İznik ve Kudüs'ü ele geçirmelerini anlatılır. İkinci bölümde Kudüs Kralı olan I. Baudouin dönemini (1100-1118) ve son bölüm ise II. Baudouin dönemini anlatır. Eser önce, Ryan

³⁶ Urfalı Mateos (1962). *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*, Türkçe'ye çeviren Hrand D. Andreasyan; notlar Edouard Dulaurer, Mükrimin Halil Yinanç, TTK, Ankara.

³⁷ Süryani Mihail (1944). *Vekayiname* (Türkçe), Çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara.

³⁸ Fulcherius Carnotensis (Fulcher of Chartres) (1969) *A History of Expedition to Jerusalem (1095-1127)*, İngilizce'ye Çev. F.R. Ryan, Knoxville.

tarafından 1969 yılında *Fulcher of Chartres* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir. Türkçe çevirisi ise, İlcan Bihter Barlas tarafından yapılmış ve *Kudüs Seferi* adıyla 2009 yılında basılmıştır.³⁹

Ralph of Caen, Haçlı Seferi sırasında Normandiya Dükü himayesinde olan ve Antakya Haçlı Kontluğunu kuran I. Bohemond'un vaizi olarak Anadolu'ya gelmiş ve kendisi de Haçlı Komutanı Tancred ile Telafrin savaşına katılmıştır. *Gesta Tancredi in expeditione Hierosolymitana* olarak bilinen eser,⁴⁰ daha çok Haçlı askerlerinin kahramanlıklarını ve özellikle bir komutan olarak Tancred'i över niteliktedir; ancak her ne kadar propaganda tonunda ve öznel olsa da Artuklular ile ilgili bilgi de sunmaktadır. Yazımı 1118'de tamamlanmış olmakla beraber eser, 1096-1105 yılları arasında kapsamaktadır.

Albertus Aquensis'in *Historia Ierosolimitana* adlı kroniği de Haçlı seferlerini birinci elden anlatan eserlerden biridir.⁴¹ 1120-1153 yılları arasındaki olayları anlatan kronik, Antakya'nın Haçlılar tarafından kuşatılması ile Haçlılar ve Artuklular arasında geçen Tel Başir savaşı hakkında geniş bilgi sunmaktadır.

Son olarak, Haçlı Seferlerine ait en kapsamlı kronik, Sur Başpiskoposu Willermus Tyrensis'in 23 ciltten oluşan *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* eseridir.⁴² Willermus, Kudüs Krallığında Kral Amaury ve Baudouin himayesinde yaşamış ve Haçlı Seferlerini, başlangıç tarihi olan 1095 yılından 1184'e kadar destansı bir anlatımla aktarmıştır. Eser, Ayan tarafından 2016 yılında Türkçe'ye çevrilmiş ve basılmıştır.⁴³

Alanyazındaki ikincil kaynaklara gelince, yabancı dilde ve Türkçe birkaç önemli kaynakla karşılaşılır. Bu kısmın da muhtelif yerlerinde değinildiği üzere, Claude Cahen'in Anadolu'da Türkmenlerin tarihi, Selçuklu ve Türklerin İslamlaşması üzerine pek eseri bulunmamaktadır. Konumuzla ilgili olarak özellikle "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides" (İlk Artuklular Döneminde Diyarbakır) adlı makalesi, öncü

³⁹ Fulcherius Carnotensis (2009). *Kudüs Seferi Kutsal Toprakları Kurtarmak*, Çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

⁴⁰ Ralph of Caen (2005). *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen, A History of the First Crusade*, İngilizce'ye Çev. Bernard S. Bachrach, David S. Bachrach, Burlington.

⁴¹ Albert of Aachen (2007). *Historia Ierosolimitana/History of the Journey to Jerusalem*, ed. ve İng.ve Çev. Susan Edgington, Oxford Clarendon Press.

⁴² Willermus Tyrensis (William of Tyre) (1943). *A History of Deeds Done Beyond the Sea I*, İngilizce'ye Çev. E. A. Babcock, A.C. Krey, New York; Ebru Altan (1995), Willermus Tyrensis'in *Historia Rerum in Partibus Transmarinis Gestarum* (Deniz Aşırı Bölgelere Yapılan Seferlerin Tarihi) Adlı Eserinin XI. ve XII. Kitaplarının Türkçe Çevirisi, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

⁴³ Ergin Ayan (2009). *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği (1143-1163)*, Ankara.

çalışmalardan biridir. Cahen, bu makalesinde önce İbnü'l-Ezrak'ın *Meyyâfarıkîn Tarihi*'ni özetler ve sonra onun verdiği bilgileri, diğer bilgi kaynaklarıyla karşılaştırarak değerlendirir. Aynı zamanda, yine kronikten yola çıkarak Artukluların devlet anlayışı, Frenklerle ve Selçukluyla olan ilişkileri üzerine yorumlarını sunar. Bu makalesinde cihatçı bakış açısının aksine, Türkmenlerin paralarında Hristiyan unsurlar kullanmalarının, onların uzlaşmacı tavrının bir göstergesi olabileceğini öne sürer. Alanyazında pek az sayıda çalışmada dile getirilmesine rağmen, Cahen'in hem genel olarak tarih çözümleme yöntemi olarak hem de Anadolu'da Türklerin tarihi açısından geliştirdiği söylem, ne batı şarkiyatçılığı ne de Haçlı ruhu etkisindedir. Hem elindeki birincil kaynakları, hem de çağdaşı olan tarihçilerin yaklaşımını eleştirel bir biçimde ele alır ve nesnel bir betimleme geliştirmeye çalışır. Ayrıca, Türklerin Anadolu'daki durumlarını ve Avrupalı Hristiyanların Haçlı seferlerini daha sınıfsal ve ekonomik bir bakış açısından sunar. Bu nedenle de alanyazında çağdaşlarından daha farklı bir yere sahiptir⁴⁴.

Kapsamlı olmamasına karşın Artuklular üzerine yapılan erken dönem çalışmalardan biri de İ. Artuk'un (1944) *Mardin Artukoğulları Tarihi*'dir.⁴⁵ Kâtip Ferdi'nin eseriyle pek çok benzerlik içeren eser, daha çok derleme özelliği taşımaktadır. Köprülü'nün *İslam Ansiklopedisi* için yazdığı "Artuklular" başlıklı makalesinin alanyazındaki ilk kapsamlı çalışma olduğu belirtilmelidir.⁴⁶ Çalışma, hem Artuklu tarihi araştırmasının nasıl yapılabileceği hakkında yol göstermesi hem de araştırmacılara gerekli konu başlıklarını ve kaynakçayı sunması açısından öncüdür.

Tüm bu yazılı metinlerin yanı sıra önemli göstergeler taşıyan bir kaynak olarak sikkeler de Artuklu kültürünü inceleyen bu çalışmada yerini almıştır. Hısn Keyfa, Harput ve Mardin Artuklu Beylerinin bastırdığı bakır ve gümüş sikkeler ve bu sikkeler üzerindeki yazı ve imgeler, Artukluların Bizans İmparatorluğu ve Edessa, Antakya ve Suriye'de kurulan Hristiyan devletlerle olan siyasi ve ticari ilişkilerinin tarihçiler tarafından yorumlanmasında kullanılan kaynaklardan biridir.⁴⁷

⁴⁴ Claude Cahen (1935). Le Diyarbakr au Temps de Premiers Urtukides. *Journal Asiatique*, c. 227, Paris: Imprimerie Nationale, s. 255-268.

⁴⁵ İ. Artuk (1944). Artuk Oğulları Tarihi. İstanbul: Gençler Kitabevi.

⁴⁶ M. Fuat Köprülü (1978). "Artukoğulları," *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, s. 617-625.

⁴⁷ Ramazan Uykur (2013). Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: "Çift Başlı Kartal" Seleucia ad Calycadnum, Sayı 3, s. 145-158; İsmail Aytaç (2018). Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri, Harput Araştırmaları Dergisi, C.5, S.1, s. 29 – 55.

Artuklu tarihi ile ilgili diğer bir öncü araştırma ise Hillenbrand'ın (1979) *The History of the Jazira* (El-Cezire Tarihi) başlıklı doktora tezi ve ardılı olan çalışmalarıdır.⁴⁸ Cahen'e benzer biçimde, Hillenbrand da hem İbnü'l-Ezrak'ın kroniğini hem de sonraki ortaçağ yazarlarında İbnü'l-Ezrak'ın kroniğinin aktarımını temel alarak Artuklu soyu, İlğazi dönemi ile ilgili sunulan bilgileri yorumlar. Çalışma, karşılaştırmalı tarih çalışmalarına yöntem açısından önemli bir katkı sunmaktadır. Ancak daha çok İlğazi'nin Haçlı seferlerindeki tutumu üzerinden fikir üreten Hillenbrand, daha oryantalist bir bakış açısıyla, İlğazi dönemini siyasi, ekonomik ve sosyal yönlerini bir yana bırakarak cihatçı anlayışın güçlenmesi açısından değerlendirir. Daha sonraki araştırmalarında da aynı bakış açısını sürdürdüğü görülmektedir. Hillenbrand'ın daha güncel olan diğer çalışmaları ise, 'A Muslim Principality in Crusader Times: an Early Artuqid Period' adıyla yayımlanmıştır.⁴⁹ Benzer biçimde, Holt'un (1986) 'The Age of Crusades: The Near East from the 11th to 1517' Tarih Vakfı tarafından 'Haçlılar Çağı: 11 yy'den 1517'ye Ortadoğu' adıyla basılmıştır⁵⁰ ve 'The Crusader States and Their Neighbours' Tarih Vakfı tarafından (Haçlı Devletleri ve Komşuları)⁵¹ adlı çalışmaları da Doğu Akdeniz coğrafyasındaki Haçlı Devletleri, Memlük ve Latin krallıkları ve Anadolu Beyliklerinin siyasi tarihi üzerine kapsamlı araştırmalardır.

Gerhard Vāth'ın (1986) *Die Geschichte der artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Ġazīra'l-Furatiya* (496-812/1102-1409) adlı çalışması,⁵² Haçlı seferleri dışında başlı başına Artukluları genel yapı içinde ele alan bir çalışmadır. Bu çalışmada, Hısn Keyfa, Harput ve Mardin Artuklu beyliklerinde iktidarın kurulması, idari ve siyasi yapı ile Artuklu kültür ve medeniyeti hakkında da ayrıntılı bir inceleme ve değerlendirme

⁴⁸ Hillenbrand, Carole (1981). "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century," *Studia Islamica*, No. 54 (1981), s. 129-153; Hillenbrand, Carole. *Mayyāfāriqīn*. *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 13 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0720; Hillenbrand, Carole (1981). *The Career of Najm al Din Il Ghazi* *Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, Jan 1, 1981; 58, Periodicals Archive Online, s. 250-292.

⁴⁹ Hillenbrand, Carole (1990). *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artuqid State*. *Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut: Istanbul*.

⁵⁰ P.M. Holt, *Haçlılar Çağı 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakınoğu*, Çev. Özden Arıkan (1999). İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

⁵¹ P.M. Holt (2007). *Haçlı Devletleri ve Komşuları*, Çev. Mehmet Tanju Akad (2007). İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

⁵² Gerhard Vāth (1987). *Die Geschichte der Artuqiden|artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Ġazīra'l-Furatiya* 496-812/1002-1409, Berlin: Schwarz; Vāth, Gerhard (2000). *Artuklu Beyliğinin Yönetimi*. Çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 443, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara, s. 167-187.

sunulmaktadır. Vâth, ayrıca Artuklu Beylerinin yönetim anlayışı arasındaki farklılıkları da etnik yapıda ve iktisadi alanda ele almaktadır.

Clifford Edmund Bosworth'un (2004) yeni kurulmakta olan İslam dünyasını kronolojik ve coğrafi olarak sınıflandırdığı çalışmasında hem Anadolu'daki Türkmen Beylikleri hem de Artuklular hakkında bilgiler bulunmaktadır. Derinlemesine bir inceleme olmamakla birlikte kapsamlı bir alanyazın kaynakçası sunması ve Artukluların hem diğer Türkmen Beyleri ve gayr-i müslim diğer topluluklarla siyasi ilişkilerini ve savaşlarını kronolojik bir sırayla sunması açısından güncel ve önemli bir kaynaktır.⁵³ Yukarıda değinilen çalışmaların yanında, Savran'ın (1977) *General Information on Two Manuscripts of Târih Mayyâfâriqîn wa Âmid* (Tarihi Mayyafarikin'in İki Yazması Üzerine Notlar)⁵⁴ ve *İbnü'l-Ezrak, Hayatı, Eserleri ve Kaynakları*⁵⁵ adlı çalışmaları; Robinson'un (1996) "İbn al-Azraq, his Ta'rîkh Mayyâfâriqîn and Early Islam"⁵⁶ adlı makalesi; Berchem-Josef Strzygowski'nin (1910) 'Amida' ve 'Arabische Inschriften' adlı eserleri çalışmamızda kroniklerde sunulan bilgilerin karşılaştırılmasında yararlanılan başlıca kaynaklardır.⁵⁷

Türkçe alanyazında ise genel olarak Artuklu tarihi ve özelde Artuklu şubeleri üzerine birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan ilki Said Paşa'nındır. *Mir'atü'l İber* (1302)⁵⁸ olarak adlandırılan eserde, Artuklu şubelerinin siyasi tarihi yüzeysel bir biçimde sunulmaktadır. Ancak Ataoğlu'nun da belirttiği gibi, eserde sunulan bilgilerin bir kısmı hata içermektedir ve daha önceki kaynaklarla kontrol edilerek kullanılması gerekmektedir.⁵⁹

Bilimsel olarak öncü çalışmalardan diğeri de A. Sevim'in (1958) "Artuklu Beyliklerinin İlk Devirleri" başlıklı doktora tezidir. Ayrıca, Sevim'in *Belleten* dergisinde yayımlanan "Timurtaş'ın Haleb Hâkimiyeti" (1961) ve "Artukluların Soyu ve Artuk

⁵³ Clifford Edmund Bosworth (2004). *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual* ISBN 0-7486-2137-7. Edinburgh University Press; C. E. Bosworth (2005). *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*. Kaknüs Yayınları: İstanbul.

⁵⁴ Ahmet Savran (1977). "General Information on Two Manuscripts of Târih Mayyâfâriqîn wa Âmid", DDI., II, s. 245-256.

⁵⁵ İbnü'l-Ezrak (1992). *Meyyâfarikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısımı)*. Çev. Ahmet Savran Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.

⁵⁶ Chase F. Robinson (1996). "İbn al-Azraq, his Ta'rîkh Mayyâfâriqîn and Early Islam", JRAS, VI/1, s. 7-27.

⁵⁷ Bkz. dipnot v, vi.

⁵⁸ Diyarbakırlı Said Paşa (1304). *Miratü'l İber: mufasssal tarih-i umumî*, Karabet&Kasbar Matbaası.

⁵⁹ Ataoğlu, 1989, a.g.t., s. 30

Bey'in Siyasi Faaliyetleri" (1962) başlıklı makaleleri de alana büyük katkı sağlamıştır. Benzer biçimde, O. Turan (1973) *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi* adlı kapsamlı çalışmasında, Artuklulara ilişkin de önemli bilgiler sunmaktadır.

Artuklularla ilgili kapsamlı ve önemli bilgilerin sunulduğu ve bu çalışmada çok defa istifade ettiğimiz tez çalışmalarının bazıları ise şöyledir: Bunlardan ilki, Hısn Keyfa Artuklularının tarihini, ordu ve saray teşkilatı ve kültürel, dinsel ve sanatsal faaliyetleri açısından betimleyen, Ataoğlu'nun (1989) "Hısn Keyfâ Artuklu Tarihi" başlıklı çalışmasıdır.⁶⁰ Eser, kendi dönemine kadar yapılmış tüm çalışmaların ayrıntılı bir dökümünü sunarken kimi kaynaklardaki hataları da irdelemektedir.

İkincisi ise Tezcan'ın "Değişken İttifaklar ve Düşmanlıklar Ortamında Cihad: Dönemin Müslüman ve Hristiyan Tarih Yazımına Aksettiği Şekliyle Artuklular ve Haçlılar Arasındaki İlişkiler" başlıklı doktora tezi çalışmasıdır. Çalışmada, Tezcan yakın okuma ve karşılaştırma yöntemiyle incelediği kaynaklardan yola çıkarak, ilk Artuklular için cihadın ne anlama geldiğini ve onların stratejik tutumlarını incelemektedir.⁶¹ Haçlılar bağlamında Artukluların rolünü politik bir strateji olarak değerlendirmesi ve bu yöndeki savları, alanyazındaki pek çok çalışmada öne sürülen çihatçı bakış açısından farklılaşmaktadır. Son dönemde Nayır'ın (2010)⁶² "Artukluların Sosyo Ekonomik ve Kültürel Hayatı" başlıklı tez çalışması ise kapsamlı bir sosyo ekonomik ve kültürel yapı betimlemesi sunmasının yanı sıra siyasi tarihi de sunması açısından çalışmamızda yer verilmiştir.

Alanyazında, genel Artuklu Tarihinin yanı sıra Selçuklularla ilişkiler bağlamında yapılan araştırmalar da bu çalışmaya kaynak sağlamıştır. Özmen (2007)⁶³ İbnü'l-Esir, İbn Kesir ve İbnü'l-Ezrak'ın kroniklerinde geçen bilgiler ve sonrasında Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçukluları üzerine yapılan çalışmaların bulgularına dayanarak dönemin bir analizini sunmaktadır. Ayrıca S. Koca (2016)'nın "Türkiye Selçuklu Devleti'nin Temel İç ve Dış Politikaları" başlıklı makalesi de Artuklu-Selçuklu ilişkileri açısından güncel bir çalışmadır.⁶⁴

⁶⁰ R. Ataoğlu (1989). Hısnı Keyfa Artuklu Devleti. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

⁶¹ Tezcan, 2013, a.g.e., s. 1-7.

⁶² Şeyhmus Nayır (2010). Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı. Yüksek Lisans tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶³ Mehmet Emin Özmen (2007). Anadolu Selçuklularının Artuklular ile İlişkileri. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

⁶⁴ Sâlim Koca (2016). Türkiye Selçuklu Devleti'nin Temel İç ve Dış Politikaları, *USAD*, Güz; (5): s. 25-67.

Yukarıda sözü edilen araştırmaların dışında, konumuzla ilgili büyük bir sempozyum düzenlenmiştir. 25-27 Ekim 2007'de, Mardin'de düzenlenen 1. Uluslararası Artuklu Sempozyumu'nda sunulan bildiriler,⁶⁵ Artuklu tarihinin siyasi, askeri, idari ve kültürel yönleriyle ilgili görece detay içeren kıymetli bilgiler sunmakta ve Artukluların faaliyet gösterdiği yüzyıllarda, içinde bulundukları coğrafyanın dinamiklerini anlayarak geniş kapsamlı bir çerçeve çizebilmemizi sağlayan bilgiler içermektedir.

Alana büyük katkılar sunan Fuat Köprülü *Artukoğulları*⁶⁶ başlıklı çalışmasında, her ne kadar Artukluların siyasi tarihleri açısından '*hiçbir suretle önemli bir rol oynamadığını*' belirtse de bugüne kadar yapılan çalışmalar ve süregelen tartışmalar göz önünde bulundurulduğunda, ortaçağlara ait bu dönemin, pek çok açıdan aydınlatılması gereken bir dönem olduğu görülmektedir.⁶⁷ Artukoğulları'nın bizim tarafımızdan önem arz eden yönleri gösterilmeye çalışılmıştır. Bu çalışma da işte bu doğrultuda, Artuklu tarihini siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel boyutlarıyla tarihi ve güncel kaynaklar çerçevesinde, üç hâkimiyet bölgesi açısından kronolojik olarak betimlemek ve güncel ve bütüncül kaynak oluşturabilmek amacı temelinde ortaya çıkmıştır. Araştırmalar esnasında, bugüne kadar yapılan pek çok çalışma olmasına rağmen, Artuklu tarihi ile ilgili ikircikli kalan üç konu olduğu gözlemlenmiştir: Bunlardan ilki Artukluların kökeni ile ilgili olan tartışmadır. Bu konuyla ilgili ilk kaynak olan İbnu'l-Ezrak'ın *Târih-u Meyyâfarikîn* ve *Amid*'nde,⁶⁸ Artukoğulları soyuna değinilmiş ancak Artuk Bey öncesi ile ilgili bilgiye yer verilmemiştir. Abdülgani Bulduk, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*⁶⁹ adlı çalışmasında Artuk Bey'in Türkmen soyundan olduğunu ve Maverâünnehir'de, Şehriban köyünden geldiğini belirtir. F. Köprülü ve O. Turan'a göre ise bir Türk boyundan geldiği açık olan Artukluların kökeni ile ilgili asıl belirsizlik, hangi boydan geldikleri ile ilgilidir. Bu çalışmanın amaçlarından biri, kronikler/vekayinameler ve diğer tarihi kaynaklar üzerinde yapılan son çalışmalar ışığında Artukluların kökeni ile ilgili farklı görüşleri karşılaştırmalı olarak incelemek ve güncel bir alanyazın betimlemesi sunmaktır.

İkinci tartışma konusu ise, Artukluların İslam tarihinde ve Haçlı seferleri tarihinde farklı sunulan siyasi tutumları ve genel olarak Hristiyanlarla kurdukları ilişkilerdir..

⁶⁵ I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1 ve 2, Mardin: Mardin Valiliği. 2008.

⁶⁶ M.Fuad Köprülü (1978). Artukoğulları, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.1, s.617- 625, Ankara.

⁶⁷ Songül Mecit (2014). *The Rum Seljuks Evolution of a Dynasty*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul, s.92.

⁶⁸ İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Yusuf, *Târih-u Meyyâfârikîn ve Âmid*, (Türkçe terc. Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım), (Çev. Ahmet Savran), Erzurum 1992.

⁶⁹ Bulduk, 2004, a.g.e., s. 13.

Tezcan, Anadolu’da Cihad ve Haçlı Seferleri üzerine yazdığı doktora tezinde, Artukluların Frenklerle olan ilişkileri üzerine önemli argümanlar sunmaktadır. Tezcan’a göre; Artuklu tarihi ve İslam tarihi genellikle iç içe geçmiş olarak sunulmakta ve Artukluların siyasi tarihi açısından izledikleri uzlaşmacı tavır ve sonuçlar göz ardı edilmektedir⁷⁰. Bu çalışmanın amaçlarından biri de alanyazındaki hem tarihi kaynakların hem de güncel çalışmalar üzerinden Artuklu beyliklerinin hangi motivasyon ve saiklerle, ne tür siyasi ilişkiler geliştirdiğini değerlendirmektir. Artuklu tarihinde dikkati çeken diğer bir belirsizlik de Artuk Bey’in Anadolu ve Irak’taki faaliyetleriyle ilgilidir. Kimi kaynaklara göre Artuk Bey, Malazgirt savaşından sonra Alparslan’ın verdiği görevle İznik içlerine kadar ilerlemiş ve Bizans İmparatorluğu’na karşı savaşmıştır. Oysa kimi kaynaklar da Artuk Bey’in Malazgirt savaşında bulunduğunu doğrulayabilecek nesnel kaynakların yokluğuna dikkat çeker⁷¹. Komnena’nın Alexiad’ında ise Artuk Bey’in Bizans İmparatorluğu’ndaki taht değişikliği sırasında imparator VII. Mikhael’in (1071-1078) karışıklıkları bastırmak için yardım istemiş ve Artuk Bey de bu yardım karşılığında Anadolu’da bazı yerleri ele geçirmiştir.⁷² Artuk Bey’in henüz bir siyasi yapıya kavuşmamışken güçlü ve etkili bir figür olarak hem Büyük Selçuklu hem de Bizans İmparatorluğu için taşıdığı önemin burada vurgulanması, sonraki aşamada tartışmalı olan Artukoğulları’nın siyasi konumu açısından bizlere bir fikir verecektir. Bu tez çalışmasında yukarıda sunduğumuz konularla ilgili argümanlar gözden geçirilerek iddia ve karşı iddialar değerlendirilecektir.

Pek çok tarihçiye göre, 1071 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan’ın Bizans İmparatorluğu’na karşı kazandığı Malazgirt Savaşı, Türk boylarının da Anadolu’ya yayılmasında önemli bir dönüm noktasıdır⁷³. Özellikle 1071’den sonra Anadolu’da pek çok Türk beyliği kurulmuş ve Anadolu’nun bir *Türk eline* dönüşmesi süreci hızlanmıştır. Bu beylikler arasında Artuklular hem Haçlı seferlerinde Frenklere karşı verdikleri mücadele hem de Anadolu Selçukluları, Eyyûbîler ve İlhanlılar ile yürüttükleri siyasi ilişkiler açısından önemli bir yer tutar. Bu yeri tam olarak belirlemek açısından bu tezde öncelikle Artukoğullarını yayıldıkları hâkimiyet sahası açısından farklı ve birbirinden

⁷⁰ Tezcan, 2013, a.g.e., s. 38-72.

⁷¹ Ali Sevim (1991). Artuk b. Eksük, *İA*, C.3, TDV, İstanbul, s.414; Aydın Usta (2002). Artuklular, *Türkler Ansiklopedisi*, C. VI, Ankara, s.471;

⁷² Anna Komnena (1996). *Alexiad, Malazgirt’in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, s. 16.

⁷³ Usta, 2002, a.g.m., s. 471; Özmen, 2007, a.g.t., s.9.

tamamen ayrı siyasi oluşunlar olarak değil de bir hanedan yönetimi şeklinde sunmak gibi bir iddia olacaktır. Hanedanın aile üyelerinin tamamının ortak hakkı olduğu bir veraset anlayışının neticesinde Artukoğulları'nda Mardin, Hısn Keyfa ve Harput'ta özerk yapıların oluştuğu görülür. XI. asırdan başlayarak XIV. asra kadar devam etmiş olan Artukoğulları'nın, diğer beylik oluşunlarından farklı olarak, el-Cezire bölgesindeki siyasi hayattaki etkili rolleri, bu bölgedeki siyasi g  lerle olan ilişki biçimleri, h kimiyet sahaları, bu bölgenin sosyal ve kültürel hayatına olan katkıları hiç de azımsanmayacak boyutlarda olup, tarihsel olarak konumlarının da bu katkılarla değerlendirilmesi gerekmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SİYASİ TARİH

1.1. Tarihsel Arkaplan

XII. yüzyıl başlarında İslam dünyası dağılmaya başlamıştı. Bu tarihlerden itibaren Selçuklu hanedanı artık daha önce olduğu kadar güçlü ya da merkezi sayılmazdı. Devleti yönetme yetki ve hakkının hanedan üyelerine tanındığı bir paylaşım ilkesine dayanan Selçuk devlet sisteminde var olan zaaflar, H. 485/M. 1092’de Nizamülmülk ve Sultan Melikşah’ın birbiri ardına gelen ölümlerinden itibaren daha görünür ve etkisi artar hale gelmişti. Melikşah’ın ölümü üzerine Selçuklu hanedanı arasında başlayan ve kesintisiz devam eden on iki yıllık mücadele ile bunun sonucunda imparatorluğun eski kudretine yeniden kavuşamaması, beyliklerin ortaya çıkmasının başlıca âmilî olmuştur.⁷⁴ Gücü Suriye’nin Şam ve Halep gibi önemli şehirlerinde olduğu kadar Doğu Anadolu’nun Ahlât, Mardin ve Meyyafarikîn (bugünkü Silvan)⁷⁵ şehirlerinde temerküz etmiş olan Selçuklu hanedanının küçük beylerinin yerini atabegler⁷⁶ olarak görev yapan Türk emirler alarak gücü kendileri adına ele geçirdiler.

⁷⁴ Faruk Sümer (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. VII.

⁷⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., bu çalışmanın “Ticaret ve Şehirler” bahsi.

⁷⁶ “Atabeg: Ata-Beg kelimelerinden mürekkep olan bu Türkçe unvan şimdilik bildiğimize göre, ilk önce Selçuklular devrinde ortaya çıkmıştır.” *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. I, s. 712; *ATABEG*, “Selçuklular’da ve daha sonraki Türk devletlerinde kullanılan bir unvan. Türkçe ata ve beg (bey) kelimelerinden meydana gelmiştir. Selçuklular’dan önce, Karahanlılar ve Gazneliler gibi müslüman Türk devletlerinde böyle bir unvanın veya bununla ilgili olarak atabeglik şeklinde bir müessesenin varlığı hakkında bilgi yoktur. Oğuz geleneklerine bağlı büyük bir Türk boyu olan Selçuklular’ın atabeglik müessesesini İslâmiyet’ten önce kurulan Türk devletlerinden aldıkları, eski bir gelenek veya müesseseyi biraz değiştirmek suretiyle devam ettirdikleri düşünülebilirse de bu hususta da kayıt bulunmamaktadır. Bazı müsteshrikler, Orhun kitâbelerinde kitâbelerin yazıcısı olarak kaydedilen “Kültigin atası” lakabının “atabeg” mânâsına geldiğini söylerlerse de bu husus da şimdilik kesinlik kazanmış değildir. Buna rağmen çeşitli Kafkas kavimleri arasındaki Türkler’in aile hayatlarında karşımıza çıkan atalık, Selçuklular’daki ata beglik ile az da olsa yakınlık göstermektedir. Kafkaslar’daki bazı Türk aileler küçük yaştaki çocuklarını terbiye ve eğitim için başka ailelerin yanına vermişler ve çocuğun eğitimi ile uğraşan bu ailenin reisine atalık demişlerdir. Kırım hanları şehzadelerine de bu usulün uygulanmış olması, Selçuklular’daki atabeglik müessesesinin atalık ile ilgili olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir... Sultanların yanı sıra önemli merkezlerde bulunan melikler de kendi çocuklarına atabeg tayin ederlerdi. Meselâ Melikşah’ın kardeşi Suriye Meliki Tâcüddevle Tutuş, oğulları Rıdvan ile Dukak’a birer atabeg tayin etmişti... Sultan Melikşah’tan sonra saltanatı ele geçiren oğlu Berkyaruk da kardeşi Muhammed Tapar’a Gence ve civarını verdiği zaman kumandanlarından Kutluğ Tegin’i ona atabeg tayin etmişti. Ayrıca Sultan Berkyaruk henüz beş yaşında bulunan oğlu Melikşah’ı veliaht tayin ettiğinde Emîr Ayaz’ı onun atabegliğine getirdi. Büyük Selçuklular ve Suriye Selçukluları’nın yanı sıra atabeglik müessesesi Kirman, Irak ve Anadolu Selçukluları’nda da görülmektedir. Kirman Selçukluları’nda Sultan Tuğrul Şah devrinde Alâeddin Bozkuş, Behram Şah ve Arslanşah devirlerinde Kutbüddin Muhammed ile Reyhan meşhur atabegler arasında sayılır.” *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1991, C. 4, s. 38-40. Dönemin atabeglikleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz. Hasan Akyol, “Atabeglikler,” *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan (2014). Ankara: Grafiker Yayınları, s. 235-249.

Anadolu kavramı ile tanımlanan coğrafyada XI. yüzyıl sonu ve XIV. yüzyıl başları arasındaki dönemde batıda uç⁷⁷ olarak tanımlanan Makri-Fethiye Körfezi ve Dalaman Çayı-Denizli-Kütahya-Kastamonu-Sinop hattı boyunca uzanan Bizans İmparatorluğu sınırları, güneyde Antalya-Silifke hattı sahil bölgeleri boyunca sınırları bulunan Kilikya Ermeni Krallığı, kuzeyde Sinop-Ordu hattının sınırlarını çizdiği Trabzon Rum İmparatorluğu bulunmaktaydı; doğuda ise Arap/İran-İslâm kültür ve medeniyetinin egemenlik alanları içinde bulunan siyasi yapılanmalara komşu, Elbistan-Malatya-Erzincan-Erzurum hattından Çoruh vadisine dek uzanan bölgede Anadolu Selçuklu Devleti idari olarak hüküm sürmekteydi.⁷⁸

Selçuklular, bölgedeki üstünlüğü elde etmelerinden itibaren Mısır'da hüküm sürmekte olan Şii Fatımîlerin İsmailî hükümdarlarıyla uzun bir mücadele içinde oldular. Bu mücadeleler mezhepsel olmakla birlikte toprakla da alakalıydı ve yaşanan çatışmaların ana sahneleri ise Suriye ve Filistin idi. Bu resim, VI. ve XII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren, H. 487/M. 1094 yılında el-Müstansır'ın ölümünden sonra Fatımî'lerden siyaseten ayrılmış olan İsmailîlerden kopan Haşhaşîlerin varlığı ile daha da karmaşıklaştı. Sayıca az olan bu topluluğun etkileri büyüklükleriyle orantısız şekilde oldukça güçlüydü, bu güç yalnızca dağlarda bulunan geniş bir kaleler ağı üzerinde değil şehirde bulunan gizli ve aleni destekçileri üzerinde de ciddi biçimde görülmekteydi. Bu orantısız etki Suriye ve el-Cezire ile daha doğudaki siyaset arenasını tehdit ve baskı yoluyla etkili bir biçimde yönlendirmekteydi.

İslam Dünyası'ndaki bu karşıtlık ve çatışmalar, maalesef, 1096 yılında “*Kutsal Kitap*” ve imparatorluk için yola çıkmış olan Haçlıların kolayca ilerlemesine ve başarı elde etmesine katkıda bulundu. H. 492/M. 1099'da Fatımîlerden Kudüs'ü alan Haçlılar, hızla Kudüs ve Edessa⁷⁹ kentleri etrafında hâlelenen bir dizi küçük kontluklar kurdular.⁸⁰ Bu noktada, hem Haçlıların kendi aralarında, hem de Kuzey Suriye'deki rakip Müslüman hükümdarlar ile süregelen ve karmaşık bir iktidar mücadelesi başladı. Özellikle Halep hem

⁷⁷ Anadolu'da Bizans Akritai/sınır askerleri sistemi mirası üzerinde, İslâm devlet geleneğinde Hristiyan devletlerle sınır bölgeleri uç olarak adlandırılmakta ve doğrudan Sultan ya da Divan Dairesi'ne bağlı olarak yönetme esasıyla oluşturulmuş askeri-siyasal yapılanma, Koray Özcan (2005). “Ortaçağ'da Anadolu'nun İdari Coğrafyasına Bakış Anadolu'da Selçuklu İdari Birimleri” *Coğrafi Bilimler Dergisi*, C. 3 (1), s. 75.

⁷⁸ Özcan, 2005, a.g.m., s. 75.

⁷⁹ Urfa.

⁸⁰ Kudüs'ü Selçuklular'dan H. 491/M. 1098'de alan Fatımîler şehre ancak bir sene süreyle hâkim olabildi. Carole Hillenbrand (1990). *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artuqid State* (Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut: Istanbul) s. 4.

Müslümanların hem de Hristiyanların üzerinde çokça mücadele verdiği toprak parçalarından birisi haline geldi.

Bu sıralarda Bizans İmparatorluğu ise, doğu sınırlarındaki Malazgirt'te H. 464/M. 1071 yılında Selçukluların eliyle karşılaştığı yenilgiyle ciddi şekilde zayıflamıştı. Bunun üzerine göçebe toplulukların topraklardan içeriye akın ettiği süreç yoğunlaştı ve Doğu Anadolu, uzun süren kargaşa ve zor koşullara maruz kalmış olan birbirine rakip göçebe *Türkmen* emirleri arasında bölündü. Selçuklu İmparatorluğunun kuzey-doğu sınırında bulunan bir başka Hristiyan devlet olan Gürcüler, Bizans İmparatorluğu ve Ermenilerin zayıflığından istifade ederek siyasi gücünü toprakları Hristiyan komşularının aleyhine genişletmek için tahkim ediyordu; artık iç istikrarı yakalamıştı. Tüm bu gelişmelerin, Selçuklu hükümlerinin zayıflaması ve düşüşüyle birleşmesi, Gürcüler Melikşah'ın H. 485/M. 1092'de ölümünden sonra Müslüman komşularına karşı yeni bir saldırı politikası benimsemeye teşvik etti. Gürcü kralı *Yeniden Kurucu* IV. David (1089-1125)⁸¹ saltanat süresinin sonuna kadar Gürcü topraklarının sınırlarını büyük ölçüde genişletti; bu süre zarfında Gürcü birlikleri Kudüs gibi uzak illerde dahi dikkate alınması gereken bir güç haline gelmişti.

Mezopotamya'nın kalbinde ise, Suriye'de ve el-Cezire'de bir asırdan fazla bir süredir hâkimiyet sergileyen Arap bedevî hanedanlarının son kaleleri mevzilenmişti. Ukayliler⁸² Fırat'ta birkaç kaleyi elinde bulundururken, Mezyediler⁸³ Hille'ye dayanıyordu. Selçukluların gücünün gerilemesi, Bedevi hanedanlıklarına eski servetlerini geri almaları noktasında son şansını sundu ve Bağdat'a olan yakınlıkları bu hırsın hayata geçmesini kolaylaştırdı. Bununla birlikte, üslendikleri alan bağımsız olarak dışarı atılmak

⁸¹ “Gürcü Kralı David’in kaçınıcı David olduğu konusunda tarihçiler tarafından farklı farklı görüşler ileri sürülmektedir. Gürcü tarihçiler W. E. D. Allen ve M. F. Brosset, David’i, II. David olarak adlandırmışlardır [W.E.D. Allen, *A History of Georgian People*, London, 1971, s. 96; Brosset, *Gürcistan Tarihi*, s. 310] F. Kırzioğlu, İ. Tellioğlu ve G. Alasania gibi tarihçiler ise onu IV. David olarak adlandırmaktadırlar [Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, Ankara, 1992, s. 112; Tellioğlu, *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, s. 69; Giuli Alasania, *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*, Trc. Nanuli Kaçarava, Trabzon, 2013, s. 128]. Bunların dışında onu III. David olarak adlandıran tarihçiler de vardır [Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia [İvane Cavahişvili], *Gürcüstan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 2000, s. 140]. Yukarıda da görüldüğü gibi bu konuda tarihçiler arasında bir görüş birliği yoktur. F. Kırzioğlu, 1952 yılından itibaren resmi Sovyet ve Gürcü yayınlarında Gürcü Kralı David’e IV. David denilmeye başlandığını bundan dolayı IV. David unvanını kullandığını belirtmektedir. Bu nedenle biz de IV. David’i doğru olarak kabul etmekteyiz. Bkz. Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar*, s. 105,” Erhan Ateş, “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları,” *TAD*, C.35/s.60, 2016, s. 79.

⁸² Irak, el-Cezire ve Kuzey Suriye’de hüküm süren bir Arap hânedanı (990-1096). Daha fazla bilgi için bkz., Gülay Ögün Bezer (2012). “Ukayliler,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 59-61.

⁸³ 997-1163 yılları arasında Merkezî Irak’ta hüküm sürmüş bir İslâm hânedanı. Ayrıntı için bkz., Abdülkerim Özaydın (2004), “Mezyediler,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, s. 550-551.

için son derece sınırlıydı. Bu nedenle, Selçuklulara karşı karmaşık bir ittifak sistemi kurarak güçlerini ve iktidarlarını sürdürmenin ve de özerkliklerini elde tutmanın yolunu aradılar. Bu maksatla Artuk Bey'in oğlu Necmüddin İlgazi'nin kızıyla evlenen Dübeyş ve oğulları, denge politikası gereği halife Müsterşid zamanında halifenin vezirleri oldular. Nizamülmülk'ün oğullarından Ahmed'in bir dönem azledilen İbn Sadaka'nın yerine vezir tayin edilmesi, Sultan Sancar ile yeğeni Sultan Mahmud arasında ihtilafa sebep olması ve Dübeyş'in Bağdat şihnesi Porsuk'un oğlu Aksungur'u mağlub etmesiyle etkinliği arttırması neticesinde, Dübeyş'in oğlu yani İlgazi'nin torununun vezirliğe yeniden tayin edilmesi sağlanmıştı. Özetle, Mezyedî emiri Dübeyş b. Sadaka⁸⁴ Melikşah'ın ölümünden sonra tahta çıkacak olan Selçuklu sultanlarının başına bela olmuş, ancak H.529/M.1135 tarihinde Halife Müsterşid'i öldürmeye azmettirdiği gerekçesiyle öldürülmesiyle birlikte, bedevilerin bu dönemdeki siyasi gücü sönmüş oldu⁸⁵.

Selçuklu Devleti'nin ortasında yer alan Bağdat'taki halifelik, Büveyhîler döneminde yaşadığı gelgitlerin ardından oldukça iyileştirilmiş bir statüye kavuşmaya başlamıştı. İslam halifeliği son derece uzak coğrafyalara hâkim olmuş ve farklı kültürlerden de beslenerek gelişmiş bir tecrübeydi. Ancak merkezi halifeliği temsil eden Abbasi hilafetinin zayıflamasıyla merkezi hâkimiyet problemini ve idari yapılanmalarda köklü bir değişimi ortaya çıkardı. Abbasi hilafetinin parçalanmasından sonra bu tezin de konusunu teşkil eden Artuklular'da da olduğu üzere, kısa ömürlü çok sayıda bölgesel devlet kuruldu. Yeni karşılaşılan bu durum, yani, X. ve XIII. yüzyıllar arasında bölgenin tamamında teşekkül eden tüm bu irili ufaklı idari kurumlar, neticede bölgedeki idari sistemi şekillendirdi. Bu yeni sistem, doğuda Büveyhîlerin, Sâmânîlerin, Gaznelîlerin, Karahanlıların ve ilk dönem Selçuklularının egemenliği altında oluştu.⁸⁶

Kökleri yukarıda mezkûr döneme kadar götürülebilecek olan dini anlamda yeniden canlanma ise, işte bu yeni düzenin kurucu ögesi olarak ortaya çıkmaya başlayan Selçuklu egemenliği altında meyve vermeye başlamış ve sonrasında da uzun bir süre itici gücünü hissettirmiştir. El-Müsterşid'in (H. 512-529/M. 1118-1135) ferasetli ve enerjik halifeliği altında, dirilmekte olan halifeliğin gücünün ilk işaretleri belirmeye başladı. Hillenbrand'a göre; bu gücün merkezi Bağdat idi ancak onu dünya üzerindeki tüm

⁸⁴ صدقة بن دبیس. Açık adıyla *Melikü'l-Arab Nürü'd-devle Ebü'l-Eaz (Egar) Dübeyş b. Seyfiddevle Sadaka el-Mezyedî el-Esedî*.

⁸⁵ H. Hüseyin Adalıoğlu (1996). *Büyük Selçuklu Devleti İle Abbasi Halifeliği Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. s.112-169

⁸⁶ Ira. M. Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, I, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 217-218.

Müslümanları birleştiren pan-İslamcı bir güç olarak tasvir etmekten ziyade, coğrafi olarak sınırlı küçük bir beylik şeklinde tanımlamak daha yerinde olacaktır.⁸⁷

Anadolu Selçukluları da kuruldukları andan itibaren, Doğu Anadolu'ya hâkim olmaya çalışıyordu. Doğudan gelen Selçuklular yayılırken, Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaki Orta ve Doğu Anadolu'yu izole olmaktan kurtarmak ve İslam dünyasının geri kalanıyla bağlantılandırmak istiyorlardı. Anadolu'da uzun zamandan beri Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinden çıkmış olan Diyarbekir, Mardin ve Meyyâfarikîn (Silvan) gibi şehir/bölgeler bulunmaktaydı. Çağdaşlarına göre ileri bir bölge olan bu şehirler, bu niteliklerinden dolayı sultanların hedefi olagelmmişti. Ayrıca bu bölgelere Büyük Selçuklulara tâbi pek çok bey de ulaşmıştı. Hatta siyaseten Selçuklu hanedanları arasındaki çekişme sebebi ile Alparslan, bu eski aile rekabetini kırmak ve aile üyelerini itaat altına almak için Anadolu'ya ordular sevk etmişti. Aynı şekilde batıya seferler düzenlemekte olan Süleymanşah da yüzünü sonradan doğuya dönerek Çukurova ve Antakya'yı ele geçirmişti. Ancak Melikşah'la olan savaşta hayatını kaybetti.⁸⁸ Sonraları Kılıçarslan (1092-1107) da doğuya yönelik harekâtlar düzenleyecek ve Saltuklular ile Sökmenliler hariç tüm Doğu Anadolu beyliklerini hâkimiyeti altına alacaktı. Bu ideal, asırlar boyu sürecekti; nitekim bizzat hükümdarlar bu emeli “*Mardin ve Meyyâfârikîn fethedilmedikçe, Selçuklu çetrleri (hâkimiyet şemsiyesi) bağlı kalacaktır*”⁸⁹ cümlesi ile XIII. yüzyılda dahi sürdürmeye devam ediyorlardı.

Anadolu'da mevcûdiyet bulmuş beylikler, Selçuklular ile sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan sıkı münasebetler içerisinde olmuşlar, hatta bazı devirlerde Selçuklu yönetimine tâbi olmuşlardır. Ancak yukarıda da işaret edildiği üzere, veraset geleneğinden kaynaklanan ailevi çekişmelerin yaşandığı Selçuklu Devleti, bu çatışmalardan dolayı yıpranarak, gücünü ve merkezîyetçi yapısını yitirerek egemen olduğu topraklar üzerinde yeni bir siyasi düzenin oluşmasını sağladı. Elbette ki bu yeni siyasal düzen İran ve Arap toplumlarına komşu olan bir coğrafyada İslam toplumlarının önemli karakteristikleri üzerinde yükselecek ve bu temeller üzerinde şekillenecekti. Nitekim yeni kurulan idari birimler, emir ya da babanın kişisel itibarına dayalı askeri

⁸⁷ Carole Hillenbrand (1990). *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artuqid State* (Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut: Istanbul) s. 3-15. Bölgenin tarihsel serüvenine dair daha detaylı bilgi için bkz., *The Cambridge History of Saljuq and Mongol periods*, ed. Cambridge, 1968 içinde Q.E- Bosworth, “The political and dynastic history of the Iranian World (A.D. 1000-1217)” başlıklı bahis.

⁸⁸ O. Turan (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. (10. Baskı), İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 9-11.

⁸⁹ Oğuz Ünal (1980). *Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihine Giriş Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Devleti'nin Kuruluşu*. (Birinci Baskı), Ankara: Töre Devlet Yayınevi, s. 212.

idareler olarak teşekkül etti.⁹⁰ Şehzâdelerin eğitimiyle sorumlu olan atabegler, onlar adına idari tasarrufu bulunan hususi eğitimciler idiler. Ne var ki zaman içerisinde, şehzâdelerin zayıf ve idari yetkinliklerinin bulunmaması sonucu atabegler güçlenerek kendi adlarına hutbe okutup para bastırmış ve Selçuklu Devleti bünyesinde özerk siyasi idari birimler oluşturmuşlardır.

Selçuklu sultanları, Anadolu’da bu siyasi gelişmeleri deneyimlerken, içine düştükleri kriz dönemleri neredeyse bir yüzyıla yayıldı, Bu nedenle, Doğu Anadolu hâkimiyetini perçinlemek isterlerken ve şarka sahip olma mefkûresini gütmeye çalışırken, bu bölgedeki küçük idari sistemlerin-diğer Türk beyliklerinin-kendilerinden ayrı bir tarih yazmalarına ve kendi özerk yönetimlerini kurarak sürdürmelerine mani olmadılar. Bu beyliklerin sonlarını getiren, Selçuklular ve Eyyûbîler gibi diğer büyük devletler olmuştur:

“Selçuklular devrinde Doğu ve Güney Doğu Anadolu da görülen beyliklerin tarihleri, aşağı yukarı bir asır sürmüş ve 13. yüzyıla birinci yarısının ortalarında beyliklerden çoğu ortadan kalkmıştır. Bu beylikler için tehlike birbirlerinden değil, dışarıdaki büyük devletlerden gelmiştir. Bu devletler de Türkiye Selçukluları ile Eyyûbîler idiler. Bunlardan Selçuklular, Mengüçlüler ve Saltukluların; Eyyûbîler de Yıvalılar ile Ahlâşahların varlıklarına son verdiler. Artuklular ile Dilmaç Oğulları varlıklarını Moğol devrinden sonra da sürdürdülerse de eski ehemmiyetlerini koruyamadılar.”⁹¹

İşte böyle bir siyasi parçalanma ve kargaşa zemininde Artuklular, mevcûdiyetlerini ayrı idari birimler olarak sürdürme imkânını bulmuş ve bunu gerçekleştirmişlerdir. Her ne kadar bu fırsatı ancak XII. yüzyılın başlarında yakalamış ve de çok uzun sürdürememiş olsalar da Doğu Anadolu’da ve Suriye’nin kuzeyinde Haçlılara karşı verdikleri mücadeleler ve kendilerinden sonrakilere bıraktıkları ilmî, kültürel, sanatsal ve bilhassa mimarî eserler ile tarih sahnesinde önemli bir yer edinmeyi başarmışlardır. Bu noktada daha önce yapılmış olan çalışmalarda karşılaştığımız, Artuklular’ın tarih sahnesindeki bu önemli olarak gördüğümüz yönleri görmezden gelinmiş, sadece birkaç Haçlı devletçiği ile mücadele etmiş, aslında pek de etkisi olmayan bir siyasi güç olarak resmedilmiştir. Bizim savımız bu noktada el-Cezire bölgesindeki Artuklu varlığının siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan hiç de küçümsenmeyecek boyutlarda olduğudur. Hatta bu bölgenin, Mardin, Hasankeyf, Amid gibi şehirlerindeki

⁹⁰ M.Fuad Köprülü (1978). Ata, *Meb İslam Ansiklopedisi*. C.1, İstanbul, s.711-718.

⁹¹ Sümer, 2015, a.g.e., s. VII-VIII.

okunmasının hatalı olduğunu ve Artuk Bey'in Eksükoğlu olması nedeniyle bu Türkçe adın başka türlü okunamayacağını ifade eder. Artuk'un babasının adının Eksük oması da, Türkçe isim, başka türlü bir şey olmayacağını ispatlar niteliktedir.⁹⁴ Artuklular kimi kaynaklara göre Oğuz boylarından Döğer boyuna, kimilerine göre ise Kayı boyuna mensuptur.⁹⁵

Anadolu'da ilk beylikleri kuranlar ise, Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlğazi'dir.⁹⁶ Babaları Artuk Bey, Alparslan ve Melikşah dönemlerinde Büyük Selçuklu ordusunda savaşmış önemli komutanlardan biridir. Fahrüddeve b. Cüheyr, Melikşah'ın askerleriyle Şerefüddeve Müslim b. Kureyş'in üzerine yürüdü. Sultan daha sonra Fahrüddeve'ye başında komutan olarak Artuk Bey'in bulunduğu bir ordu gönderdi, Artuk Bey bu savaşta galip geldi.⁹⁷ Alparslan'ın öldürülmesi üzerine yaşanan karışıklıkların bastırılması için Melikşah Artuk'u yardıma çağırarak, Artuk'un bu sıralarda uzaklaşmasından yararlanan Kutalmışoğlu Süleyman Anadolu'ya yönelmiştir (1074).⁹⁸ Karmatîleri te'dib eden ve bu süreçte Irak-ı Acem valisi Fahrüddeve ile sürtüşme yaşadığı için Melikşah ile arası açılan Artuk Bey, son dönemlerinde Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un himayesine geçmiş ve Kudüs valisi olduğu dönemde 1091 yılında vefat etmiştir. Onun adına Danişmend Gazi Destânı'nda da rastlanır. Burada Danişmendliler ile beraber, pek çok askeri zaferler kazanan bir bey olarak tanıtılır. Destana göre Malatya halkı kendilerine Danişmend Gazi ve Sultan Turasan'ı yönetici seçtikten sonra Anadolu'ya sefere çıkan bu iki gazi Sivas'ta birbirinden ayrılmış, Sultan Turasan İstanbul tarafına giderken Danişmend Gazi de Orta Anadolu'nun Karadeniz kıyısına kadar olan kısmını ele geçirmiştir. Sivas'ı mamur hale getirmekle meşgul iken, Artuhî isimli bir kâfir ile karşılaşır, ona İslam'ı kabul ettiren Danişmend Gazi Artuhî'nin aşık olduğu Amasya Bey'i Şattat'ın kızı Efrumiye'yi almak için Amasya'ya gider. Kızı alıp dönerken Turhal yakınlarında Şattat ile ilk savaşını yapan Türk ordusu Tokat'a yönelir ve Tokat ile Gümenek'i ele geçirir. Şattat ile imparatorun veziri ve komutanı olan Nastor ikinci kez Turhal yakınlarında Müslümanlar üzerine yürürler. Müslümanlar Turhal'dn sonra Zile'yi de fetheder. Tokat'a döndüklerinde Artuhî ile Efrumiye'nin düğünü yapılır ve Amasya

⁹⁴ Ali Sevim (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri, *Belleten*, C.XXVI, S.101.s.123; Köprülü, 1978, *İA*, C.1, s.617.

⁹⁵ Köprülü (1978), Artukoğulları, Artuklular, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C.1, s.617-625.

⁹⁶ Turan, 2013, a.g.e., s.147.

⁹⁷ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömeri (2014). *Mesâlikü'l- Ebsâr*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, s.221.

⁹⁸ Anna Kommena (1996). *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, s.16

üzerine sefere çıkılır. Bu savaşta Türkler çok zayıf verir ve Efrumiye esir düşer. Toparlanan Türkler kâfir ordusunun ileri gelenlerinden pek çoğunu öldürürken Artuhî, Çankırı kalesine hapsedilen Efrumiye'yi kurtarır ve kaleyi ele geçirir. Buraya giderken Peygamberin mucizesi ile Müslüman olan Kara Tigin'e rastlar. Kara Tigin Çankırı Kalesi'nde bulunan Meryem ile evlenir ve Çankırı'da kalır. Çankırı'dan yola çıkan Artuhî ve Efrumiye ise önce yeni Müslüman olan Ahmet Serkis ile sonra da Ankara Bey'i Kaytal'ın kızı Gülnuş Banu'nun kervanı ile karşılaşır. Destanda Artuhî şeklinde belirtilen Artuk Bey'in Danişmend Gazi ile birlikte gerçekleştirdiği seferler dönemin diğer tarihi kaynakları tarafından tasdik edilememektedir. Bununla beraber Artuk Bey ve oğullarının bölgenin fütuhâtı ve asayişin sağlanmasında Danişmend Gazi ve diğer beyler ile işbirliği içerisinde olduğu açıktır.⁹⁹

Artuk Bey'in ölümünden sonra oğulları Sökmen ve İlgazi önce babalarının yerine Kudüs'e vali olarak atanmış,¹⁰⁰ daha sonra Türkmen Musa Bey'in Çökürmüş'e karşı Musul'da kendisine yardım etmesini istemesi üzerine Çökürmüş'ü yenilgiye uğratmış ve anlaşma gereği 10 bin sikke ile birlikte Hısn Keyfa'yı da almıştır. Böylece 1102'de ilk Artuk Beyliği kurulmuştur. İlgazi de önce Muhammed Tapar adına Bağdat'ta şahnelik yapmış ve daha sonra Sökmen gibi Güneydoğu Anadolu'da kendi beyliğini kurmak için ordusuyla Mardin'e gelmiştir. Mardin'de Yakuti'nin ölmesi üzerine bölgeyi ele geçirmiş ve Mardin Artuklu Beyliğini kurmuştur. Sökmen ve İlgazi'nin yeğeni olan ve Haçlılara karşı amcalarının yanında savaşan Belek (1112-1124) ise Çubuk Beyliğine son vererek Harput'ta kendi beyliğini ilan etmiştir.

Artuklu beyleri, başlangıçta, çeşitli kent ve coğrafi bölgelerde hâkimiyet kurmakla birlikte, kurdukları idari birimlerden üç tanesi, Hısn Keyfa, Mardin ve Harput, diğerlerine nazaran uzun soluklu mevcudiyet göstermiştir. Artuklulara adını veren ve de daha önceleri Selçuklu sultanlarına emirlik yapmakta olan Artuk Bey, beylik kurmakta geç kalmış olsa da selefleri siyasi egemenlik kurmayı başarmışlardır.¹⁰¹ (Artuklu soyağacı için bkz. Görsel 1.2.)

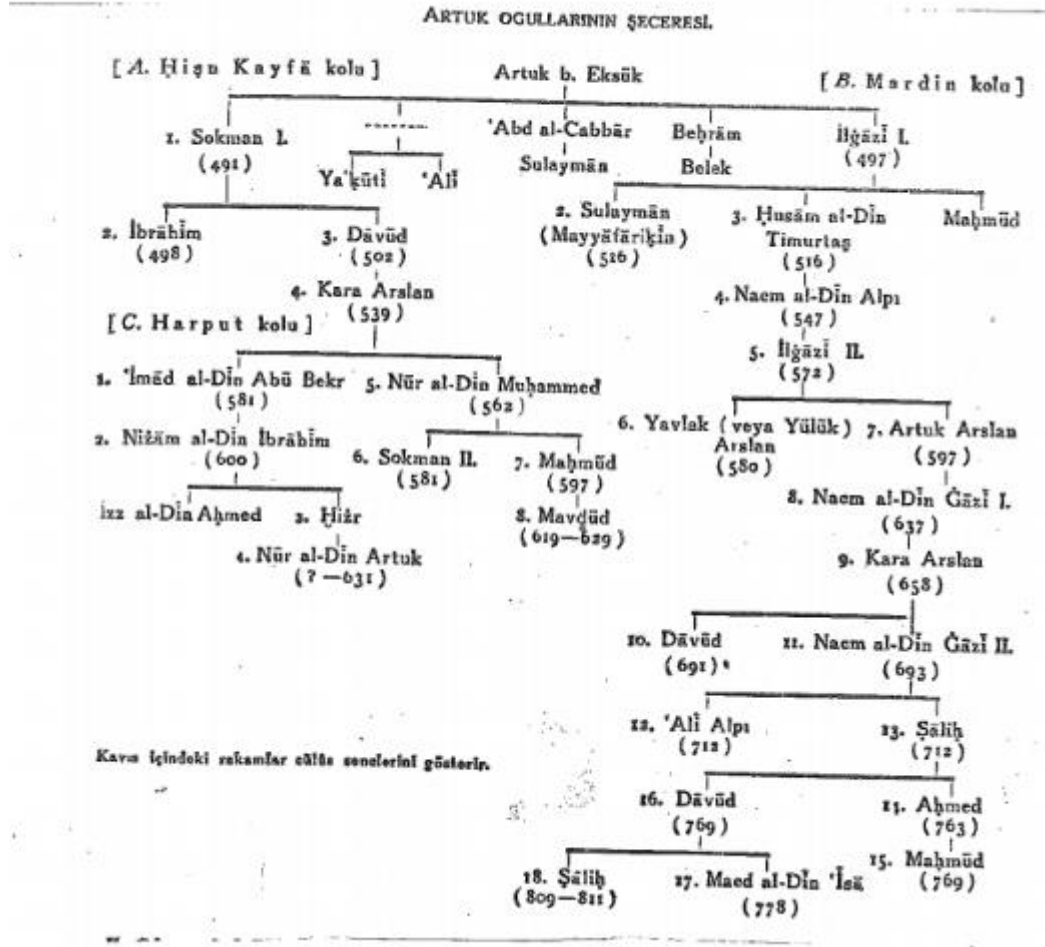
Bu noktada ifade etmek gerekir ki çalışmamızda bilinçli bir şekilde Artukoğullarını farklı bölgelerdeki hâkimiyetlerini, ayrı ve birbirinden tamamen bağımsız siyasi teşekküller

⁹⁹ Arif Ali (2006). *Danişmend Gazi Destanı*, Haz. Necati Demir, Hece Yayınları, Ankara, s.19-26-327-328(dizin)

¹⁰⁰ El-Ömeri,2014, a.g.e., s.225.; Claude Cahen (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul, s.92.

¹⁰¹Turan, 2013, a.g.e., aynı yer.

olarak değil, aynı ailenin farklı sahalardaki genişlemeleri olarak göstermeye çalıştık. Çünkü bu yapıların ortaya çıkmasında kaynağı Orta Asya Türk devletlerine kadar giden “devlet hanedan ve üyelerinin ortak malıdır” prensibinin etkisi yadsınamaz. Bu sebeptendir ki Artuklular için de bunu yansıtan bir durum söz konusudur diyebiliriz.

Görsel 1.2. Artukoğulları Soyağacı (F. Köprülü, 1977)

Salar unvanını taşıyan Eksük Bey hakkında çok fazla bilgi bulunmasa da “Tuğrul ve Alp Arslan devirlerinde yaşamış olduğu ve Selçuklu devletinin kuruluşu sırasında büyük hizmetler yaptığı bilinir.”¹⁰²

¹⁰² A. Sevim (2011). *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

Eski tarihçiler, Artuk isminden çok bahsetmelerine rağmen telaffuz şeklini hareketler ile göstermediklerinden ismin okunuşuna dair türlü rivâyetler var olagelmıştır. Mesela, Avrupa'nın tanınmış yazarlarından Herbelot *Artak* isimli bir dağın varlığından hareketle Artuk Bey'in o bölgeden geldiğini ve isminin bu dağa nisbetle verilmiş olduğunu savunmuştur. Ancak bunun hangi referansa dayanarak ileri sürüldüğü meçhuldür.¹⁰³ Bugün ise artık bilimsel verilere dayanarak bildiğimiz üzere bazı yabancı kaynakların kullanageldiği *Urtuk*, *Ortok*, *Ortuk* ve *Artak*, hanedan isimleri olarak da kullanılan *Urtukid*, *Ortokid* isimleri doğru değildir. Türk dilinde *ziyade* anlamına gelen *artuk* kelimesi belki de “Eksük” (Eksik) adını taşıyan ünlü Türkmen Beyi'nin, oğluna, kendisinden sonra yaşayıp soyunu sürdürebileceği ümit ve dileğiyle” *Artuk* (Artık) adını vermiş olması mümkün”dür.¹⁰⁴

Yapılan çalışmalarda Artukluların, Oğuzların Döğer¹⁰⁵ boyuna mensup olduğu ortaya konmuştur. Claude Cahen de bu konuda, Artukoğullarının Döğer boyundan olduğunu açıkça söyler.¹⁰⁶ O. Turan eserinde Döğerlerle ilgili şöyle detaylara yer vermektedir:

“Artuk-ilinde Döğer adına ilk defa XII. Asırda rastlıyoruz. Filhakika 1165 (561) yılında ölen Döğer Han oğlu Nasrüddevle Mahmud'un cenazesinde, Müslümanların yanında Hristiyanların da bulunduğu dair bir kayıt mühimdir. Ibn ül-Esir'e göre Musul beyleri arasında Zahîrüddin bin Belengerî el-Döğeri adlı biri olup 1198 (594) senesinde ölmüştür. Artuklu ilinde en kuvvetli ve kalabalık Türkmenlerin Döğerler olduğunu yazan Memlûk kaynakları “bu devletin yıkılışı sıralarında Surûç, Harrân ve Sivereke bölgelerinde Dımışk-Hoca, Yağmur ve Osman beylerin emrinde 30.000, 5.000 ve 3.000 hâne (çadır) Döğer halkı bulunduğunu kaydederler... Artuklular zayıflayınca onlarla birlikte Döğerler de XIV. asrın ikinci yarısında Memlûklere tâbi oldular. Bu zamanda, 773 (1371) senesinde, başlarında Sâlim el-Döğeri bulunuyordu... Ibn Hacer'in ifâdesine göre Döğerler'den bir aile de Baalbek'de yerleşmiş; onlardan 1239 (636) yılında doğan Ebû Bekir bin Gazi el-Döğeri adlı bir fıkıh âlimi yetişmiş ve 1308 senesinde orada ölmüştür. Bununla beraber

¹⁰³ İbrahim Artuk (1944). *Artuk Oğulları Tarihi*. İstanbul: Gençler Kitabevi, s. 7.

¹⁰⁴ A.Sevim, 2011, a.g.e., s.46-47.

¹⁰⁵ “Oğuz boylarından biri. Kâşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl), Oğuz boyları listesinde bu boyun adını Töker imlâsı ile yazmış ve hayvanlarına vurdukları damgaların şeklini de göstermiştir. Eserini 1206'da yazan Fahreddin Mübârek Şah'ın listesinde görülen “Rögür”, Döğer adının müstensih tarafından yanlış yazılmış şeklinden başka bir şey değildir. Reşîdüddin ise (XIV. yüzyıl başları) Döğerler'in adını bugünkü imlâsı ile yazmış ve Döğer'in “toplanmak için” mânasına geldiğini kaydettikten sonra bu boyun ülûşünün (şölenlerde koyundan yedikleri kısım) “aşığı”, onkununun (totem kuşu) kartal olduğunu bildirmiş ve damgasının şeklini göstermiştir. Selçuknâme adlı eserini XV. yüzyılın birinci yarısında yazmış olan Yazıcıoğlu Ali, Döğer'in “toplanmak için bir araya geleler” anlamında ve “sünük”ünün yani ülûşünün de “aşuklu umaca” olduğunu söyleyerek muhtemelen Reşîdüddin'in asıl metnindeki ifadenin tam bir tercümesini vermiştir.” Faruk Sümer, “Döğer,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, 1994, s. 514-515.

¹⁰⁶ Cahen, 1979, a.g.e., s.52.

müellif bu Döğerleri bir Kürt kabilesi (batn) olarak kaydeder. Bu ifade ailenin Şarkî Anadolu'dan gelmesi veya Kürtleşmesi ile ilgilidir.”¹⁰⁷

Bununla beraber, Artukluların Oğuz soyundan geldiği kesinlikle kabul edilmişse de hangi boydan geldikleri konusu tartışmalı bir konu olup tarihçilerin bir kısmı tezlerini Kayı boyu etrafında, diğer bir kısmı da Döğer boyu etrafında sürdürmektedir.¹⁰⁸ Nitekim Turan'ın aksine Fuad Köprülü Artukluları Kayı boyuna dayandırır: “Artuk sikkelerinin üzerinde Oğuzların Kayı boyuna ait damgaya tesadüf edilmesi, bu sülalenin 24 Oğuz boyunun en mühimlerinden olan Kayı boyuna mensup olduğuna en kat'i bir delildir.”¹⁰⁹ Ali Emirî de aynı noktadan yani sikkelerdeki damgalardan yola çıkarak Artukluları Kayı boyuna dayandırır. Clifford Edmund Bosworth ve Claude Cahen ise Artuklu soyunun Döğerlere dayandığı yönünde fikir beyan etmişlerdir. Nihai olarak, Cezeri'nin kaydına göre, köklerin Döğerlere gittiği kabul görmüştür.¹¹⁰

Artuk Bey, 1063'te emri altındaki kalabalık Türkmen kitleleriyle birlikte Azerbaycan'da Sultan Alp Arslan'ın hizmetine girmiş ve onun en gözde kumandanlarından biri olmuştur. Artuk Bey'in bundan önceki faaliyetlerine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Bununla birlikte diğer Türkmen başbuğları gibi onun da Türkmen topluluklarını yanına katarak Azerbaycan'da yerleştiği anlaşılmaktadır. Bizans İmparatoru'nun ilk defa Müslüman bir sultanın eline esir düştüğü¹¹¹ ve bunun duyulduğu andan itibaren sarayda büyük bir kargaşa yaratan¹¹² Artuk Bey, diğer Selçuklu emir ve kumandanlarıyla birlikte Anadolu'yu fethetmekle görevlendirilmiştir. 1064 yılında sultan Alp Arslan'ın Kafkasya ve Doğu-Anadolu seferlerine katılan¹¹³ Artuk Bey, ilerleyen yıllarda, takriben 1074 yılından itibaren Kelkit ve Yeşilırmak havzasının fethiyle meşgul oldu.¹¹⁴ Sonraları Melikşah tarafından bu görevden alınarak *Hulvan* (Luristan¹¹⁵)

¹⁰⁷ Turan, 2013, a.g.e., s. 151-152.

¹⁰⁸ Yılmaz Öztuna (2005), *Devletler ve Hanedanlar*, Cilt: II., Ankara, s. 44.

¹⁰⁹ Köprülü (1978). a.g.m., s.617.

¹¹⁰ Emiri, Bosworth, Cezeri ve Cahen'den naklen M. E. Özmen, 2007, a.g.e., s. 8.

¹¹¹ Nikephoros Bryennios (2010), *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, s. 56.

¹¹² Nikephoros Bryennios, 2010, a.g.e., s. 75.

¹¹³ A. Sevim (2011). *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 46.

¹¹⁴ A. Sevim (2015). *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 28.

¹¹⁵ لرستان İran'ın güneybatısında bir eyalet. “Batıdan Irak, güneyden Hûzistan, kuzeyden Hersin ve Nihâvend, doğudan Rûdsezâr ile sınırlıdır...Kuhistan da denilen bölge bu adından anlaşılacağı üzere dağlık bir yerdir. En yüksek dağı Eşteran (4050 m.), diğer yüksek yerleri sırasıyla Vîlûr, Kemrîste, Gurîn ve Sefîd dağlarıdır. Bölge akarsu bakımından zenginliğiyle göze çarpar; Semîre, Keşkân ve Sezâr bunların en büyükleridir.” R. Kurtuluş (2003). “Luristan” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 227.

valiliğine atanmış ve sonrasında da isyan halinde bulunan *Ahsa* ve *Bahreyn Karmatîlerine*¹¹⁶ karşı bir seferle görevlendirilmiştir.¹¹⁷ Karmatîleri kuşatma altına alarak barış istemeye mecbur bırakan Artuk Bey, yapılan görüşmelerle, Ahsa’da Fatımîler yerine Abbasi Halifeliği ve Selçuklu Sultanlığı adına hutbe okutulması, savaş tazminatı olarak 10 bin altın ödenmesi ve bu tazminatın ödenmesi için muhasaranın bir süreliğine askıya alınması, bu önerilerin teminatı olarak 13 kişinin Artuk Bey’e rehin olarak verilmesini istedi. Böylece “daima muzaffer” Artuk Bey Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerini itaat altına almış oldu. Bu hamle, ana politikalarından biri Şiilikle mücadele olan Selçuklu Devleti için çok önemli bir gelişme olmuştur.¹¹⁸ Ancak bir süre sonra, Ahsa Karmatîlerinin isyan çıkarmaya başlaması üzerine Artuk Bey yeniden bir sefer düzenlemiştir. Artuk Bey bu başarılarıyla Abbasi halifesi Kâim Biemrillah (1031-1075) huzurunda da anılmaya başlamıştır.

Bu sırada Diyarbakır bölgesi üzerine fetih hareketi düzenlemek isteyen Selçuklu Sultanı Melikşah, aralarında Artuk Bey’in de bulunduğu bir birliği bölgeye gönderdi. Selçuklu devletine tabi olan ve vasallık¹¹⁹ statülerine aykırı bir tutum izleyen Mervanîlerin elinde bulunan Âmid’in (Diyarbakır) geri alınması vasallar arasında ortaya çıkabilecek olası bir krizin önlenmesi açısından önem arz ediyordu. Ancak 1084 yılında gerçekleştirilen Amid muhasarası esnasında Artuk Bey, Selçuklu ordusunun kumandanı Arap emiri Fahrüddeve Cehîr ile çıkan anlaşmazlık sonucu ve Sultan Melikşah’a olan kırgınlığı hasebiyle Suriye/Şam Selçuklu Meliki Tacüddeve Tutuş’un hizmetine girdi.

¹¹⁶ “Ubeydullah’ın ıslahatları ve Hamdan ile Abdan’ın merkezi liderliğe karşı gelmesiyle İsmaililik 286/899 yılında iki ayrı gruba ayrıldı. Bir grup Ubeydullah’ın öğretide yaptığı değişiklikleri kabul edip merkezi liderliğe bağlı kalmaya devam ederek imametini Cafer esSadık’ın soyundan devam ettiğini, Ubeydullah ve daha önceki merkezi liderliğin de Cafer’den sonraki imamlar olduklarını kabul ettiler (daftary, 1990: 161). Diğer grup ise Ubeydullah’ın fikirlerini reddederek daha önceki görüşlerine, yani Muhammed b. İsmail’in Mehdi olduğu ve yakın bir zamanda ricat edeceği görüşüne bağlı kaldı ve *Karmatiler* (Kariimita) ismi ile tanınmaya başladılar.” Muzaffer Tan (2009) “Erken Dönem İsmaililik Ve Temel Görüşleri” *EKEV Akademi Dergisi*, sayı 39, s. 81, http://isamveri.org/pdfdrg/D01777/2009_39/2009_39_TANM.pdf.

¹¹⁷ A. Sevim, 2011, a.g.e., s.49.

¹¹⁸ İbrahim Kafesoğlu (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, s. 41.

¹¹⁹ “Daha güçlü bir devletin koruması altına girme ve ona bağlanma durumunu anlatan siyaset terimi. Aslı Keltçe olup Ortaçağ Latincesi’nde vasallus (vasall) şeklinde kullanılmıştır. Ortaçağ Avrupası’nda, timâr (feudum) sahibi olarak efendisine tâbi olma durumunu niteleyen feodal bir anlam kazanmıştır. Kendinden daha güçlü bir beyin korumasını kazanan vasal, bunun karşılığında savaşlarda efendisinin yanında yer almak gibi silâhlı ya da diplomatik hizmetleri yerine getirmek zorundaydı. Vasallık ilişkisi devletler arasında da mevcuttu.” Sandor Papp (2012). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 531-534.

Tutuş da kendisine Kudüs ve civarını dirlik/*ikta*¹²⁰ olarak verdi ve bir süre sonra bunlara Sarhad kentini de ekledi. Bu arada Artuk Bey emri altındaki Türkmenleri toplayarak Amid ve civarını ele geçirme girişiminde bulunmak istedi. Ancak Fahrüddevele bunu haber alınca müdafaa için derhal önlemler aldı. Bu girişimde Tutuş'un tesirinin olup olmadığına dair herhangi bir bilgi bulunmadığı rivayet edilmektedir.¹²¹

Kudüs'ü Suriye Fatihi emir Atsız'ın¹²² valisi Turmuş'tan teslim alarak kısa bir süreliğine şehre hâkim olan Artuk Bey, Tutuş ile Anadolu'ya yapılan akınlarda kumandanlığını yaptığı Süleyman Şah arasında Halep ve çevrelerine hâkim olma mücadelesi sebebiyle meydana gelen ve Süleyman Şah'ın ölümü (1086) ile biten savaşta Tutuş'un safında yer aldı.¹²³ Böylece Artuk Bey uzun mücadelelerden sonra Kudüs'e çekildi (1086). Kudüs'te kısa bir valilik döneminden sonra 1091 yılında vefat etti. Hayatı boyunca fetih ve seferlere katılmış olan ancak bir beylik kurması mümkün olamayan Artuk Bey'in vefatından sonraki yıllarda, oğulları İlgazi ve Sökmen tarafından Mardin ve Hasankeyf'te onun adına ithafen iki ayrı Artuklu Beyliği kurulmuştur. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde detaylı bir biçimde ele almaya çalışacağımız üzere, bu idari teşekküller siyasal alanlarda olduğu gibi kültür ve medeniyet sahasında da halen daha zamana direnen muhtelif eserlerle katkıda bulunmuşlardır.¹²⁴ Amacımız Artukoğullarına hakettiğinden fazla bir değer gösterme çabasından ziyade, Köprülü'nün Artuklular için sarf ettiği “*Şarktaki küçük Frank devletleri ile yaptığı bazı muvaffakiyetli mücadeleler bir kenara bırakılırsa, hiçbir suretle mühim bir rol oynamamışlardır*”¹²⁵ ifadelerine katılmak imkân dâhilinde değildir, çünkü Artuklular'ın, Mardin gibi şehirlere kazandırmış oldukları kültürel değer hiçbir dönemde bu denli olmamıştır.

Kaynaklar Artuk Bey'in akıllı, kudretli ve kahraman bir kumandan/emir olduğundan bahsetmektedir. Onun bu vasıflarını eserinde ortaya koyan İbnül Esir Artuk'un hiçbir savaşta mağlûbiyet görmediğini rivâyet etmiştir. Artukoğulları'nın Rumlar ve Frenkler arasındaki mevkillerinin çok yüksek olduğu, Kudüs'te bulundukları

¹²⁰ Kamu otoritesinin, tasarrufundaki arazi ve taşınmaz malların mülkiyet, işletme veya faydalanma hakkını kişilere tahsis etmesi. Tafsilatlı bilgi için bkz., Sadi S. Kucur (2000). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 47-49.

¹²¹ A. Sevim, 2011, a.g.e., s. 66.

¹²² İbn Şeddâd, 2000, s. 199; İbnül Esir, *el-Kamil*, 1864, c. X, s. 46; Sıbt ibnül-Cevzi, *Mirâtü'z-Zamân fi târihi'-Âyan'da Selçuklular*, Haz. Ali Sevim (1968). Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 152.

¹²³ Recep Yaşa (2017). *Artuklular, Anadolu Beylikleri El Kitabı*, ed. Haşim Şahin, Grafiker Yayınları, s. 52.

¹²⁴ Sevim, 2011, a.g.e., s.70-71.

¹²⁵ Köprülü, 1978, *İA*, C.1, s. 620.

süre zarfında gücüne karşı saygı ve korkunun var olduğu, bu nedenle de her daim kendilerine bağlı, sadık bir Türkmen topluluğunun bulunduğu görülmüştür.¹²⁶

Târih-i Meyyâfârikîn ve Âmid Artuk Bey'in 484/1091 yılında ölümünden sonra sırayla Sökmen, Necmeddin İlgazi, Behram, Abdülcebbar, Siyavuş, Alpyaruk, Bektaş ve Alptaş adlarındaki oğulları ve bunların evlatları hakkında bilgi vermektedir.¹²⁷ Bunlardan Sökmen ve Necmeddin İlgazi sırasıyla Hısn Keyfa ve Mardin'deki Artuklu kollarının kurucuları olmuşlardır.

Artukluların varlık gösterdikleri bölge siyaseti içerisinde ve bilhassa Selçuklu ve diğer egemen güçler arasındaki denge siyasetinde daha Artuk Bey döneminden itibaren başat rol oynadıkları görülür. Özellikle Süleymanşah'ın kuzey Suriye ve güneydoğu Anadolu stratejileri açısından Artuk Bey'in Kuzey Suriye Selçuklu hükümdarı Tutuş'la birlikte hareket etmesi olayların yönünün tersine dönmesine ve Süleymanşah'ın mağlubiyetine neden olmuştur.¹²⁸ Keza sonrasında da Sökmen, İlgazi ve Belek'le güneydoğu Anadolu'da önemli bir siyasal aktör olarak varlıklarını hissettirmişler, Davud ile devlet olma imkânını yakalamışlardır.¹²⁹ Bunun yanı sıra, Artuklular'ın mensubu bulunduğu İslam medeniyet anlayışına uygun olarak hâkimiyetleri altında bulunan Müslüman, Yahudi, Ermeni, Süryani, Yakubi ya da Yezidî ve Sabî gibi gayrimüslim unsurlara karşı hoşgörülü ve ayrımcılık içermeyen hatta birleştirici politikaları olmuş, halkı ağır vergilerden kurtarmışlardır.¹³⁰ Yine üzerinde yaşadıkları coğrafyanın kültür ve medeniyet hayatına yaptıkları katkılar şüphesiz ki anılmadan geçilmemelidir ki ilgili bölümde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

1.3. Artuklu Beyliği Siyasi Tarihi (1102-1409)

Artukluların devlet teşkilat yapısından kat'i bir tutumla bahsetmek zor olsa da dönemin Tük-İslam devlet yapılarından hareketle gerek teşkilatlanma yapısı gerekse devleti oluşturan mekanizma ile ilgili Remzi Ataoğlu'nun "Kaynaklara Göre Artuklu Devlet

¹²⁶ İbnül Esir, 1864, a.g.e., s. 51; Turan, 2013, a.g.e., s.149-150.

¹²⁷ İbnü'l- Ezrak (1992). *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*, Çev. Ahmet Savran, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 99; Hüseyin Kayhan (2001). "Tarihi Meyyâfârikîn ve Âmid'e göre Artukluların Soykütüğü" *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, S. 169, s. 57; Remzi Ataoğlu, "İbnü'l Ezrak'a göre Artukluların Nesebi," *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, s. 407-413. Süryani Mihail, *Vekayiname* (Türkçe), Ankara, 1944, s. 78.

¹²⁸ A. Sevim (1998), "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri," *Belleten*, C. XXV S.101 s.128.

¹²⁹ Kâtip Ferdi (1331). *Müluk-u Artukiyye Tarihi*, Ali Emiri, İstanbul, s.30-57; Turan, 2013, a.g.e., s.185.

¹³⁰ İbn Kalanisi (2015), *Şam Tarihine Zeyl-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev. Onur Özatağ İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, s. 83.

Teşkilatı”¹³¹ adlı makale ile yine Mehmet Ersan’ın Gerhard Vâth’dan çevirdiği “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”¹³² adlı makale birçok yönüyle Selçuklu devlet teşkilatı örneği gösteren, Artuklu yönetimi ile ilgili bilgiler vermektedir.

Önceki başlıklar altında da zikredildiği üzere, Artuklular’da da yönetim ataerkil bir yapı içerisinde işlemekte, yani idari birimlerin başında Artuk Bey’in soyundan gelen yöneticiler bulunmaktaydı. Diğer bölge devletlerinde olduğu gibi sultanlık babadan oğula geçiyor, bazen vasiyet üzerine *seçilmiş* oğullar hükümdar olabiliyordu. Kat’i koşul, yöneticinin hanedan soyundan gelmesi gerekliliği idi. Hükümdarın görevi diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi her türlü tayin ve azillerde bulunmak, savaşlarda orduya başkomutanlık yapmak ve halkın şikâyetlerini dinleyerek ona göre uygulamalarda bulunmaktı. Ayrıca hükümdar halkın refahını sağlamakla da yükümlüydü.¹³³

Başlarda *emir* ve *melik*¹³⁴ unvanlarını kullanan Artuklu yöneticileri on dördüncü asırdan itibaren Melik Mansur Necmeddin Gazi’den başlayarak *sultan* unvanını kullanmaya başladılar. Ayrıca Alp, Sağun, İnanc, Kutluğ, Beygu (Yabgu) gibi Oğuzlara ait Türk unvanlarını da kullanan Artuklular¹³⁵ *Necmü’-d-dîn*, *Fahrü’-d-dîn* gibi Arapça, *Pehlivan-ı Cihan Hüsrev-i İran* gibi Farsça lâkaplar da kullanmışlardır.¹³⁶

Klasik Türk devlet anlayışı mucibince, merkezin dışında kalan yerlerin idari tasarrufu hanedanın diğer üyelerine, bazen bir kısmı emirler ya da valilere bırakılmaktaydı. Yine Artuklu yöneticileri başları üzerinde sancak taşımakta ve tahta çıkışları halka açık çeşitli törenlerle kutlanmaktaydı. Cülûs merasimi sırasında halkı memnun edecek icraatda bulunulması genel teamüldendi. Saray hayatı hakkındaysa maalesef bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber saraydaki teşkilatlanmaya ilişkin bazı

¹³¹R. Ataoğlu (1994). *Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrıbasım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.723-731.

¹³² Gerhard Vath (1999). “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, Çev. Mehmet Ersan, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.3, S.2, İzmir, s. 233-260.

¹³³ R. Ataoğlu (1994). *Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresinden Ayrıbasım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 723-724.

¹³⁴ Makrizi, *Kitab es-Süluk li Marifet-i Düvel el-Müluk*, c. 3, k. 2, s. 869’dan naklen Şeyhmus Nayır (2010), *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, Yüksek Lisans tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 61; İ. Artuk, C. Artuk, (1993) *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul, Sümer Kitabevi, s. 75; Gerhard Vath, 2000, “Artuklu Beyliğinin Yönetimi”, Çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 443, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 168.

¹³⁵ Pancaroğlu, Oya (2013). Divriği’de Mengücek Sülalesi: 12.Yüzyılın Sonunda Hanedan Kimliğinin İnşa Tarzları, ed. A.C.S. Peacock- Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, *Anadolu Selçukluları*, YKY, İstanbul, s.56.

¹³⁶ Ataoğlu, 1994, a.g.m., s.723-725.

idari görevlerin varlığı bilinmekte olup,¹³⁷ çoğunlukla Selçuklu benzeri olup, birçok yerde zikredildiği için burada ayrıca değinme gereği görülmemiştir.

1.3.1. Hısn Keyfa Kolu

Artuklu ailesi içinde Haçlılara karşı mücadelede ön plana çıkan Sökmen b. Artuk, Büyük Selçuklu kumandanı ve Musul hâkimi Kürboğa (ö. H.495/M.1102)¹³⁸ komutasındaki Selçuklu ordusuna katılarak Antakya önlerine kadar gitti. Haçlıların surlardan geçerek içeri girdiklerini ve geç kaldıklarını anlayan Kürboğa, surların önündeki ilk muharebeyi kazansa da surları aşmaya muvaffak olamadı. Bu başarısızlık, ordu içerisinde birtakım İhtilafların ortaya çıkmasına yol açmış ve Sökmen Bey'in içinde olduğu bazı emirlerin ordudan ayrılması neticesinde 1098'de Haçlılarla yapılan muharebe de yenilgi ile sonuçlanmıştır.¹³⁹ Kardeşiyle beraber önce Kudüs'e çekilen Sökmen Bey, Haçlıların şehri Fatımiler'den alması üzerine Kudüs'ü terk etmek zorunda kaldı. Bundan sonra diğer emirliklere karşı giriştiği bir dizi mücadelenin ardından Hısn Keyfa'yı ele geçirdi ve burada ilk Artuklu beyliğini kurdu.¹⁴⁰

1.3.1.1. Muineddevle Sökmen Bey (1098-1104) ve Haçlılarla ilk mücadele

Muineddevle Sökmen Bey'in adı *Sokman* şeklinde de okunabilmektedir. Sökmen'in, kendisinden önce Türkmen Musa'nın yönetiminde olan Hısn Keyfa'da 1101 yılında ihdas etmiş olduğu bu beylik, varlığını 1231 yılına kadar devam ettirebilmiştir. Beyliğin adı kurucusunun adına nispetle *Sökmeniyye*, *Sökmenliler* ya da *Hısn Keyfa* Artukluları şeklinde anılır. Kaynaklar Sökmen'in beylik kurmadan önce de Haçlılarla sık sık savaştığını ve Sökmen'in 1095'te Emir Balduk ile beraber Urfa Kontluğu üzerine yürüyüp, Halep'te Godefroy ile savaştığını ve Suruç'u Haçlılardan aldığını kaydeder.¹⁴¹

Türkmen Musa'ya yardım ettikten sonra kendisine ödül olarak Hısn Keyfa ve 10 bin dinar takdim edilen Sökmen, H. 488/M. 1105'den beri Suruç'u da elinde

¹³⁷ Bu memuriyetlerden bazıları şunlardır: *Hacip, Emir-i Candar, Camedar, Çavuş, Divan Mütevellisi, Divan-ı Ecell, Vezir, Atabey, Divan-ı İstifa, Amidlik, Divan-ı İsrâf, Evkâf Nazırlığı, Divan-ı Muhtesib, Kadılık, Berid Teşkilatı*. Ayrıntılı bilgi için lütfen bkz., Ataoğlu, 1994, a.g.e., s.725-731.

¹³⁸ Ebû Said Kıvamüddele Kürboğa, Büyük Selçuklular devri Musul hâkimi. Detay için bkz., I. Demirkent, "Kürboğa," *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl 2002, C. 26, s. 562-563.

¹³⁹ Raymond d'Aguilers (Hills), *Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem*, notlarla birlikte Çev. J. H. Hill ve F. L. Hill, Philadelphia: American Philosophical Society, 1968, s. 40-41; Gesta, *Francorum et aliorum Hierosolymitanorum: The deeds of the Franks and the other pilgrims to Jerusalem*, ed. Ve Çev. Rosalind Hill London, New York: T. Nelson and Sons, 1961, s. 37.

¹⁴⁰ İbn Havkal, *Suretü'l-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 2014, s. 202.

¹⁴¹ Urfalı Mateos (2000). *Vekayi-name (952-1136) ve Papa Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK, Ankara, s. 185,192, 206.

tutmaktaydı.¹⁴² İki yıl sonra Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a biat eden Sökmen, ilk iş olarak, Bağdat şihneliğinden azledilmiş olan¹⁴³ kardeşi Necmüddin İlgazi'nin yanına giderek Muhammed Tapar'la beraber şehirde düzeni sağladı ve kardeşinin prestijini yeniden tesis etti. Daha sonra, o sıralarda vefat etmiş olan yeğeni Yakuti'nin kardeşi Ali'den Mardin'i aldı.¹⁴⁴ Sökmen bir süre Amid'e de hâkim olmuştur.

Bu sırada, Müslümanların kendi aralarındaki çekişmelerden faydalanmak isteyen Haçlı kuvvetleri Harran'a doğru harekete geçmişti. Hamevi'nin büyük bir el-Cezire şehri olarak tanımladığı Harran,¹⁴⁵ Irak ve el-Cezire arasında koridor vazifesi gördüğünden, buranın kaybedilmesi jeostratejik açıdan önemli bir kayıp olabilirdi. Nitekim Urfa kontu II. Baudouin, kuzeni Joscelin, Antakya emiri I. Bohemond ve yeğeni Tancred Haçlı kuvvetleriyle birlikte uzun zamandır tazyik altında tuttukları Harran¹⁴⁶ üzerine yürüdü.¹⁴⁷ Musul emiri Çökürmüş ile mücadele içinde bulunan Sökmen Bey, bu gelişme üzerine Antep ile Urfa arasında yer alan Resulayn'da diğer Türkmen kuvvetleri ile birleşerek,¹⁴⁸ Belih Çayı kıyısında Haçlılarla karşı karşıya geldi. Muharebeler sonunda Haçlı ordusu yenilgiye uğramış (1104), Urfa kontu II. Baudouin ve kuzeni Joscelin esir alınmış,¹⁴⁹ I. Bohemond ve Tancred ise Antakya'ya zorlukla kaçabilmiştir.¹⁵⁰ Sökmen'in bu başarısı, şöhretinin İslam dünyasında yayılmasını sağlamıştır.¹⁵¹ Artuklu emirlerinin Haçlılar karşısındaki bu üstün başarıları, Necmüddin İlgazi ve Belek'in elde ettiği kazanımlarla zirveye çıkacaktır. Öyle ki Urfalı Mateos, Sökmen Bey'i Haçlılara karşı çok şiddetli davranıyor diyerek kan dökücü olarak vasıflandıracaktı.¹⁵² Yine Haçlılar tarafından kuşatılma tehdidi altında bulunan Trablus şehrinin Sökmen'den yardım istemesi ve

¹⁴² M. Fuat Köprülü (1965). "Artukoğulları," *İslam Ansiklopedisi*, Meb Yayınları C. 1, s. 618.

¹⁴³ İlgazi'nin Bağdat şihnesi olarak atanması ve gelişen olaylar hakkında kronolojik bilgi için, lütfen, bu çalışmada "Necmeddin İlgazi ve Kuruluş" adlı bölüme bakınız.

¹⁴⁴ A. Sevim, Y. Yücel (1990). *Türkiye Tarihi*, Cilt: I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 164-170.

¹⁴⁵ Hamevi, 1955, a.g.e., II, s.235-236.

¹⁴⁶ Urfalı Mateos, (1987) *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. Hrand D. Andresyan, Ankara, s. 224; Willermus Tyrensis (William of Tyre), 1943, *A History of Deeds Done Beyond the Sea I*, İngilizce'ye Çev. E. A. Babcock, A.C. Krey (1969). Newyork, s.457; Fulcherius Carnotensis (Fulcher of Chartres), *A History of Expedition to Jerusalem (1095-1127)*, İngilizce'ye Çev. F.R. Ryan, Knoxville, s. 178.

¹⁴⁷ Usta (2002). *Türkler*, C. 6, s. 471.

¹⁴⁸ Steven Runciman (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi, II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 34; İbn Kalanisi, 2015, a.g.e., s. 30.

¹⁴⁹ Runciman, 2008, a.g.e., aynı yer; Fulcherius Carnotensis (Fulcher of Chartres), 1969, a.g.e., s. 159.

¹⁵⁰ Runciman, 2008, a.g.m., s. 35.

¹⁵¹ Usta, 2002. *Türkler*, C. 6, s. 471.

¹⁵² Turan, 2013, a.g.e., s. 158.

Dımaşk/Şam emiri Tuğtekin'in hastalığı nedeniyle Sökmen'e şehrin yönetimini devralması için çağrıda bulunması, Sökmen'in ününün eriştiği noktayı göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Ancak Şam'ın yönetimini devralmak üzere harekete geçen Sökmen, yakalandığı difteri hastalığına yenik düşerek vefat etti. Ölümünden sonra yerine oğlu İbrahim geçti.¹⁵³

1.3.1.2. İbrahim'in Kısa Süren İdaresi (1104-1108) ve Rükneddevle Davud (1109-1144)

Sökmen'in H. 498/M. 1104 yılında vefatı üzerine yerine geçen oğlu İbrahim, 1108'de vefat edince, yerine kardeşi Rükneddevle Davud Artuklu emiri olmuştur.¹⁵⁴ Bu sırada Bağdat Şihneliği'nden azledilmiş olan Necmüddin İlgazi de Mardin'e döndü.

Hısn Keyfa Artuklu emiri Davud, amcası Necmüddin İlgazi'nin oğlu Hüsamüddin Timurtaş ile giriştiği mücadelede Palu ve çevresini ele geçirmişti. Daha sonra İlgazi'nin yeğeni Bedrüddevle Süleyman'ın ölümü üzerine Harput'a da hâkim oldu. Buradaki hâkimiyetini pekiştirmek için oğlu Kara Arslan'ı amcası Behram Bey'in oğlu Belek Gazi'nin kızıyla evlendirdi. Artuklu emiri 1126 yılında Gürcüler üzerine sefere çıktı fakat mağlubiyetle sonuçlanan bu seferden Hısn Keyfa'ya dahi güçlkle dönebildi. Bu sırada Belek'in vefat etmesiyle Artuklular bir tür duraklama dönemine girmiştir. Bu dönemde Nusaybin'i ele geçiren İmadüddin Zengi'ye karşı kuzeni Timurtaş ile birlikte mücadele etmeye çabalamış olsalar da Artukluların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları yüzünden savaşı kaybettiler (1130). Davud, Zengi'nin hâkimiyeti altındaki el-Ceziret ibn-i Ömer topraklarını yağmalayarak¹⁵⁵ Siirt, Bahmard, Kutalbas ve Batasa'yı¹⁵⁶ ele geçirmeyi başardı.¹⁵⁷ Zengi'nin bölgedeki politikası, Artuklu emirlikleri arasındaki rekabeti arttırarak Hısn Keyfa yönetimini zayıf düşürmek üzerine kuruluydu. İlgazi gibi, Davud'un da Türkmenler üzerinde oldukça büyük bir etkisi vardı ve askerî güç temin etme noktasında sıkıntı yaşamıyordu. Zengi, 1134 senesinde yanına çektiği Timurtaş ile beraber Davud'un üzerine bir sefer düzenledi. Amid önlerinde Zengi önderliğindeki koalisyon güçleri yenilgiye uğrasalar da Davud'a ağır darbe vurmaya başardılar. Bu sıralarda Harput'ta, Davud'un oğlu Arslan Doğmuş isyan çıkarmış, bu nedenle Davud, oğlunu hapsetmek durumunda kalmıştı.¹⁵⁸

¹⁵³ Usta, 2002, *Türkler*, C. 6, s. 472.

¹⁵⁴ Turan, 2013, a.g.e., 158.

¹⁵⁵ İbnü'l Ezrak (1992). *Tarih-i Meyyâfarıkîn ve Âmid*, s.47.

¹⁵⁶ İbnü'l- Ezrak, 1992, a.g.e., s.47; İbn'ül-Esir, C. XI, s. 23.

¹⁵⁷ Usta, 2002, a.g.e., s. 476.

¹⁵⁸ Ataoğlu, *Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasi Faaliyetleri*, s. 39.

El-Cezire bölgesinde bu mücadeleler sürerken 1138 yılında Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos'un doğuya doğru harekete geçtiği haberi, bu mücadelelerin askıya alınmasına ve düşmanlığın ittifaka dönüşmesine sebep oldu. Bizans kuvvetleri karşısında Atabeg Zengi, Rüküddeve Davud, Hüsamüddin Timurtaş, Danişmend Melik Gazi ve Selçuklu Sultanı I. Mesud bir araya geldi. Bizans güçleri bu ittifak karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Bizans tehdidi ortadan kalkar kalkmaz, bölgesel hâkimiyet mücadeleleri kaldığı yerden devam etmeye başladı. Davud, 1139 senesinde Timurtaş'ın elinde bulunan yerlere saldırı düzenlemiş, ancak Zengî'nin desteğini alan Timurtaş karşısında yenilgiye uğramıştır. Bu gelişmeleri Zengî'nin Davud'a ait yerleri yağmalaması ve Amid'i kuşatması takip etti. Şehirde Zengî adına hutbe okutmak koşuluyla muhasara kaldırılmış ve Amid Artukluların hâkimiyetinden çıkarak Zengi topraklarına katılmıştır.¹⁵⁹

Kısaca, 1108'den 1124'e kadar İlgazi'nin ve sonra Belek'in ailenin liderliğini sürdürmesi karşısında itaat etmeyi seçen Davud, hanedanın lideri olma mücadelesi verdiği sonraki dönemde de (1124-1144) Zengî gibi güçlü bir rakiple karşı karşıya kalması işini zorlaştırmıştır.¹⁶⁰ Ölümünden sonra yerine oğlu Fahrüddin Kara Arslan geçmiştir.¹⁶¹

1.3.1.3. Ebulharis Fahrüddin Karaaslan (1144-1167)

Rüküddeve'nin ardından tahta geçen Fahrüddin Kara Arslan, emirliği öncesinde babasının yanında pek çok savaşa katıldığından, taktik açıdan kuvvetli bir görüşe sahip olmuştu.¹⁶² Kara Arslan, muhtemelen Rüküddeve Davud'un vasiyeti üzerine halefi olmuştur, çünkü Davud sağlığında kendisine karşı isyan eden diğer oğlu Arslan Doğmuş'u hapsedirmişti.¹⁶³

Bunun üzerine Arslan Doğmuş kardeşine başkaldırarak Zengî'den yardım istedi ve Hısn Keyfa toprakları içinde olan Hanî, Cebelcûr, Silvan, Zülkarneyn, Ergani Çermük, Bahmard, Tanza, Batasa ve Siird'i ele geçirdi.¹⁶⁴ Selçuklu sultanı I. Mesud'dan yardım isteyen Kara Arslan'ın bu girişimi, Zengî'nin geri çekilmesini sağladı. Son yıllarda ciddi ölçüde toprak kaybına uğrayan Hısn Keyfa emirliği, bu durumu tersine çevirebilmek için

¹⁵⁹ Usta, a.g.e., s. 476.

¹⁶⁰ Ataoğlu, *Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasi Faaliyetleri*, s. 43.

¹⁶¹ Usta, 2002, a.g.e., 476.

¹⁶² İbnül Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, c XI, s. S. 98.

¹⁶³ Süryani Mihael (1944). *Vekayiname (1042-1195)*, Çev. Hrant D. Andreasyan, TTK Basılmamış Nüsha, II, s. 104.

¹⁶⁴ Usta, 2002, a.g.m., s. 466.

ittifak arayışına girdi. Bu arayış Urfa Kontu Joscelin ile Kara Arslan'ın Zengî'ye karşı birleşmeleri neticesini doğurdu. Uzun süredir Urfa üzerine yürümeyi planlayan Zengî için bu durum yeni bir harekât fırsatı doğurdu ve 1144 yılında şehri ele geçirdi. Urfa'nın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesi Avrupa'da büyük yankı yaratmış ve yeni bir Haçlı seferinin organize edilmesine neden olmuştur.¹⁶⁵

Artuklu emirlerinin liderlik mücadeleleri Kara Arslan döneminde de devam etti ve Timurtaş 1145 senesinde Bağın'da Kara Arslan'ı yenilgiye uğrattı. Bununla beraber Kara Arslan, Zengî'nin himayesi altında bulunan kardeşi Arslan Doğmuş'un kontrolündeki Harput ve Palu'ya hâkim olmayı başardı. Zengî'nin ölümüyle Halep'in idaresini ele alan oğlu Nureddin Mahmud döneminde bu husumet, uzun soluklu bir işbirliğine dönüştü. Nureddin, Sincar'daki bir isyanın bastırılmasında Hısn Keyfa emiri Kara Arslan'ın desteğini aldı.¹⁶⁶ Kara Arslan ile Ahlâtşah II. Sökmen arasında 1153 yılında yaşanan anlaşmazlık ise, o sıralarda Mardin'e hâkim olan Artuklu emiri Necmeddin Alpî'nin uzlaştırıcılığında sona erdirildi. Bu durum da Belek'in vefatından bu yana iyi ilişkileri bulunmayan iki Artuklu emirliğini birbirine yakınlaştırmıştı. Alpî, Kararslan'ın desteğinde 1161 senesinde çıkan bir isyanı bastırırken, Kara Arslan da Alpî'nin takviyesiyle Amid'i kuşatmıştır. Bölgedeki siyasi aktörleri 1164 senesinde yine bir Haçlı seferi bir araya getirdi. Nureddin b. Mahmud Zengî'nin önderliğindeki müttefikler, Haçlı kuvvetlerini Harim'de hezimete uğrattı.¹⁶⁷ Kara Arslan'ın 1167'deki ölümünün ardından emirliğin idaresini oğlu Nurüddin Muhammed devraldı.¹⁶⁸ Kara Arslan'ın oğlunun adı, Zengî oğlu Nureddin Mahmud'un bölgedeki emirlikler üzerindeki nüfûzunu göstermesi bakımından önem arz eder.

1.3.1.4. Nureddin Muhammed'den (1167-1185) Son Emir Mesud Rükneddin Mevdud'a (1222-1231)

Nurüddin Muhammed'in ilk yılları, hâkimiyet sahasının nisbi bir barış dönemi içinde olmasından dolayı siyaseten durgun geçmiş ve bu durum nedeniyle kaynaklarda çok fazla bilgiye yer verilmemiştir.¹⁶⁹ Babası gibi Nurüddin de Zengî'ye tabiiyetini devam ettirmiş ve askeri işbirliğini sürdürmüştür. Ancak 1175 yılında Amid'den Harput'a

¹⁶⁵ Usta, 2002, a.g.m., aynı yer.

¹⁶⁶ Ataoğlu, 1989, a.g.t., s.80.

¹⁶⁷ İbnü'l-Ezrak, 1992, a.g.e., s.142.

¹⁶⁸ Usta, 2002, a.g.e., s. 466-467.

¹⁶⁹ Ataoğlu, 1989, a.g.t., s.95.

hareket ederek bölgesel aktörlere gözdağı vermek istemiş ve bunda da başarılı olmuştur.¹⁷⁰

Nurüddin Mahmud'un 1174 yılındaki vefatı üzerine Zengîlerin yerine bölgede onlar tarafından yetiştirilen Eyyûbîler, Abbasi halifesi el-Mustazi'nin Selahaddin'i cihat vârisi ilan etmesiyle güç kazanmıştır. Böylelikle Hısn Keyfa emirliği, Eyyûbîlere tabiiyetlerini kabul etmeyi sürdürmüştür. Eyyûbîler Hısn Keyfa'ya destek olurken, Artuklu Emiri Nureddin de zaman zaman Artuklu kolları arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklara arabuluculuk yapmıştır.¹⁷¹

Selefinin vefatıyla başa geçen Eyyûbî hükümdarı Selahaddin'in H. 578/M. 1182-1183 yılında Diyarbekir'e gelmesi üzerine Nurüddin kendisine tâbi olmuştu. Musul savaşında gösterdiği hizmetten dolayı ödül olarak Amid'i alan Nureddin Muhammed'in 1185'te vefat etmesi üzerine yerine çocuk yaştaki oğlu Mesud adıyla da anılan Kutbüddin II. Sökmen geçmiştir. Devleti onun yerine Kıvamüddin Muhammed b. Summaka el-İsirdî idare etmekteydi.¹⁷² Kutbüddin Sökmen'in, 1200 senesinde kızıyla evlendirdiği kölesi Ayaz'ı veliahd tayin etmesi, Artuklu ricâlinin muhalefetiyle karşılanmış ve Sökmen muhtemelen bir suikast ile ortadan kaldırılmıştır¹⁷³. Sökmen'in vefatı üzerine yerine filozof ve rafizi olmak gibi suçlamalarla karşılaşan kardeşi Nasırüddin Mahmud geçmiştir.¹⁷⁴ Eyyûbîler ve Selçuklular'ın tabiiyetini kabul eden Mahmud, Amid'deki bir kitabede "Diyarbekir, Rum ve Ermeni Sultanı" sıfatıyla anılır.¹⁷⁵ Onun H. 619/M. 1222'de ölümü üzerine, yerine oğlu Melik Mesud Mevdud Amid'de başa geçirilmiştir.

Mevdud döneminde Türkmenlerle yaşanan anlaşmazlıklar üzerine Mardin emiri Artuk Arslan'la yakınlaşmalar olmuş, ancak Artuk Arslan'ın Hısn Keyfa çevresine akın düzenlemesi üzerine Mevdud da Attah üzerine harekete geçmiştir. Sonraları Harezmşahların son hükümdarı Celaleddin'e tabi olan Mevdûd, 1230 yılı Yassı Çemen savaşı neticesinde değişen siyasi dengeler doğrultusunda Anadolu Selçukluları ile bağlarını kuvvetlendirme çabası içine girmiştir.¹⁷⁶

¹⁷⁰ Ataoğlu, 1989, a.g.t., s.98.

¹⁷¹ Ataoğlu, 1989, a.g.t., s.105-106.

¹⁷² Ataoğlu, 1989, a.g.t., s. 114.

¹⁷³ Turan, 2013, a.g.e., s.189.

¹⁷⁴ Turan, 2013, a.g.e., 189; Köprülü, 1978, a.g.m., s.620.

¹⁷⁵ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 105.

¹⁷⁶ Yılmaz Öztuna (1996), *Devletler ve Hanedanlar Türkiye 1074-1990*, C. 2, Ankara: Kültür Bakanlığı, 1996, s. 101-102.

Bu sırada Mısır Eyyûbî emiri Melik Eşref ve kardeşi Melik Kamil beyliğin merkezi olan Amid'i kuşattı (1232).¹⁷⁷ Muhasaraya dayanamayarak teslim olan Mevdud Melik Eşref tarafından Mısır'a götürüldü. Beyliğe bağlı diğer kaleler de bir süre sonra Eyyûbîler tarafından ele geçirildi. Böylelikle Muinüddavle Sökmen'in soyundan gelenlerin siyasi hâkimiyeti sona ermiş oldu.¹⁷⁸

Sökmen b. Artuk b. Eksük'ün 1101'de kurduğu Hısn Keyfa Artuklu Emirliği varlığını 1231 senesine kadar devam ettirmiştir. Kendilerine ikta olarak verilmiş olan Kudüs'ün ellerinden çıkması üzerine Artuklular, Diyarbekir'i merkez tutacak şekilde bu topraklara yerleşti. Haçlılara karşı mücadelelerde gösterdiği etkinlikle tanınan Sökmen, aynı zamanda tüm Artuklu hanedanının lideri konumundaydı. Haleflerinin aynı kudret ve vasıfta olmayışı, liderliğin Mardin Artuklu emiri olan Necmüddin İlgazi'ye geçmesine neden oldu. Bölgedeki güçlü aktörler arasında olma şansını Emir Davud'un saltanatında yeniden yakalayan Hısn Keyfa Artukluları, Zengîlerin hızlı yükselişi nedeniyle bu konumlarını devam ettiremediler. Zengîlerle aralarındaki rekabet, zamanla yerini barış ve destek siyasetine bıraktı. Zengîlerle kurulan iyi ilişkiler, Eyyûbîler zamanında da devam etti. Selçukluların doğu siyaseti ve fetihlerinin de bu durum üzerindeki etkisinin büyük olduğu söylenebilir. Selçuklular ve Eyyûbîler arasında denge politikası gütmeye çalışan Artuklu emirleri, umutlarını son olarak Harezmşahlara bağlamış, fakat bu son atılımları sonuç vermediği gibi devletlerinin yıkılışının da yolunu açmıştır. Bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynamış olan Artukluların bu kısa ömürlü kolu, Eyyûbîler tarafından 1231 yılında sona erdirilmiştir.

1.3.2. Mardin Kolu

1.3.2.1. Necmüddin İlgazi ve Kuruluş (1104-1122)

Necmüddin İlgazi üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. İslam tarihçileri seyahatnameler yahut da vekayinamelerden edindikleri temel ve sınırlı bilgilerle kronolojik tarih yazmaya çalışmışlar, Avrupalı tarihçiler ise İlgazi'nin ve genel olarak da Artukluların bölgede idari bir teşekkül olmasından ziyade, Haçlı seferleri esnasındaki konumları ve faaliyetleriyle ilgilenmişlerdir. İlgazi hakkında çalışmalar, ansiklopedik düzeyde kalmıştır. İbnü'l- Ezrâk'ın *Târih-u Meyyâfârikîn ve Âmid* adlı eseri, İlgazi'den başlayarak Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpî dönemine kadar uzanan periyot hakkında teferruatlı bilgiler sunar. Ali Sevim ve Osman Turan'ın çalışmaları, İlgazi'nin

¹⁷⁷ Usta, 2002, a.g.e., s.479.

¹⁷⁸ Köprülü, 1978, a.g.m., s.619.

kimliğine ilişkin veri sağlasa da temel monografik çalışmaların eksikliği halen daha hissedilmektedir.¹⁷⁹ Mevcut çalışmalarda, Röhrich ve Grousset gibi tarihçiler, İlgazi'yi barbar ya da daha hafif bir tabirle kaba saba bir süvari¹⁸⁰ olarak nitelendirirler. Hillenbrand'e göre ise, bu değerlendirme Haçlı seferleri üzerine çalışmalar yapan bir tarihçi için 'normal' bir perspektif sayılabilecekse de tek taraflı bir bakış açısıdır ve İlgazi'nin önemli sayılabilecek pek çok özelliğini gözden kaçırır.¹⁸¹

Necmüddin İlgazi, siyasi hayatı boyunca hep doğuya doğru, el-Cezire ve Bağdat'a, hatta İran'ın batısına doğru ilerlemek istemiş ve stratejilerini bu yönde geliştirmiştir. Elbette ki bu tutumda Selçuklu hanedanının hâkimiyet mefkûresinin de etkisi büyüktür. İşbu sebeple, bu çalışmaya konu olan Artuklu tarihini müstakil bir tarih olmakla birlikte Selçukluların tarihsel serüvenleri ve tarihi dinamikleriyle birlikte değerlendirmeye çalışmak yerinde bir tutum olmalıdır.

Necmüddin İlgazi, en başlarda, muhtemelen diğer tüm Türkmen emirleri gibi Selçukluların Anadolu'daki topraklarını genişleterek İslam dünyasının lideri olmasına yardım etmek için, Sultan adına, siyasi faaliyetlerde bulunuyordu. Ancak Melikşah'ın ve Nizamülmülk'ün birbiri ardına vefatları, İlgazi'nin de siyasi hayatını derinden etkileyecek bir gelişme oldu. Melikşah ve Nizamülmülk, kumandanlarını sıkı denetim altında tutarak bağılıklarını temin ediyorlardı; ancak onların ölümü Necmüddin'e bir çeşit özgürlük ve hareket serbestisi sağladı. Bu durum kardeşi Sökmen'in H. 498/M. 1104'te vefatı ve Necmüddin'in Artuklu ailesinin lideri olmasıyla birlikte desteklenmiş oldu.¹⁸² İlerleyen süreçte hem Melikşah'ın halefleri arasında yaşanan uzun soluklu çatışmalarda aktif olarak yer aldı, hem de kardeşi Sökmen, Sungur ve Çökermiş'in de aralarında bulunduğu diğer emir ve kumandanlara karşı mücadeleler yürüttü. Babası Artuk Bey gibi Selçuklu yöneticileriyle olan münasebetini değişen siyasi dengeleri dikkate alarak belirledi.

Şam Meliki Tutuş tarafından Artuk Bey'in idaresine bırakılan Kudüs'e ölümünden sonra oğlu İlgazi ve kardeşi Sökmen nezâret etmeye devam etse de burası, Fatimîler tarafından kısa bir süreliğine de olsa ele geçirildi. Fatimî komutanı ve veziri el-

¹⁷⁹ H. A. R. Gibb (1981) "Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades", *Bulletin of the School of Oriental Studies* VII (1933-45), 739; Carole Hillenbrand, "The Career of Najm al Din Il Ghazi" *Der Islam Zeitschrift für Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*; 58, Periodicals Archive Online, s. 250.

¹⁸⁰ Gibb, 1981, a.g.e., s.560.

¹⁸¹ Hillenbrand, 1981, a.g.e., s.252.

¹⁸² Hillenbrand, 1981, a.g.e., s.254.

Efdal, şehri ele geçirdikten sonra¹⁸³ Tutuş'un oğlu ve Artuk Bey'in torunu olan Dukak Bey ile karşı karşıya gelmenin imkânsız olduğunu düşünerek Mısır'a dönmeden evvel İftiharüddeve'yi Kudüs'e vali olarak atadı; ancak ne var ki bu durum, şehrin savunması için yeterli olmadı. Yaklaşık bir senedir Suriye'de bulunan Haçlılar, Fatımilerin önerdiği anlaşmayı reddederek şehri kuşatarak ele geçirdi (1099).¹⁸⁴ İbn Hallikân bunun üzerine “(Kudüs) Artuklular'ın elinde kalsaydı Müslümanlar için daha iyi olurdu!” mealinde bir ifade kaydeder.¹⁸⁵ Yine, Kâtip Ferdi tarihinde şöyle nakletmektedir:

“Melik Necmüddin Gazi zamanında, H. 494 yılında Frenk memleketlerinden gelip Halep üzerinde işgal faaliyeti uygulamak istediklerinde, Halep halkı bunlardan korkup Necmüddin Gazi'den yardım istedikleri sırada, Halep'in durumu oldukça kötü ve erzak bakımından da oldukça zayıftır. Necmüddin Gazi öncelikle Halep'teki kıtlık sorunuyla ilgilenmiş ve bir miktar bu sorunu çözdükten sonra Halep şehrini zapt etmiş ve oğlu Hüsamüddin Timurtaş'ı buraya melik tayin etmiş ve kendisi de Mardin'e gelmiştir. Bunun üzerine Frenkler yine Halep üzerine hücum etmiş, Halep şehrini yağmalamışlardır. Halep halkı Bağdat'tan yardım istemiş ancak kimse yardıma gelmemiştir. Bunun üzerine Necmüddin Gazi, Bitlis ve Erzen civarından yirmi bin asker toplayıp Şam'ın kuzeyine hareket etmiştir. Necmüddin Gazi'nin geldiğini duyan Frenkler, yaklaşık 40 bin askerle Tel Afrin civarındaki dağlara çıkmışlardır. Çıktıkları dağ sadece üç yoldan girişin olduğu, ele geçirilmesi zor bir bölgedir. Fakat Necmüddin Gazi yaptığı hazırlıklar sonucu, bu ordunun önemli bir kısmını ortadan kaldırmış ve geri kalanını itaat altına almıştır.”¹⁸⁶

Bundan sonra Sökmen Urfa'da kalırken, İlgazi Bağdat'a gitti.¹⁸⁷ Selçukluların batıya, yani İran'ın batısı ile Irak'a hâkim olması için mücadele veren Sultan Muhammed Tapar'ın bölgeye girmesi, Necmüddin İlgazi için diğer bir dönüm noktasını teşkil eder. Sultan'ın H. 511/M. 1118'de ölümüne dek, İlgazi onun denetiminin dışına çıkamamış, Muhammed ve kardeşi Sancar'ın H. 494/M. 1100'de Bağdat'a hareket ettiği sırada Necmüddin İlgazi de Hulvan'da kendilerine katılmıştır. Bu seferde gösterdiği yararlıklardan dolayı kendisine Muhammed Tapar tarafından Bağdat *şihneliği*¹⁸⁸, başka

¹⁸³ Ali Sevim (2006), *Azımi Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 37.

¹⁸⁴ Alexander Matveev (2008). “Artuqids in Jerusalem: Artuqids' Role in the Struggle of the Saljuqs Fatimids and Crusaders for Palestine and Syria at the End of the XIth Century” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 37.

¹⁸⁵ İbn Hallikân (1969). *Vefeyâtu' -Âyân*, c.II, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, s.451.

¹⁸⁶ Kâtip Ferdi (Hicri 944), *Mardin Artukluları Tarihi*, sayı 8, Mardin Halkevi Neşriyatı, İstanbul, Cumhuriyet Matbaası, 1939, s. 8-9.

¹⁸⁷ Hillenbrand, 1990, a.g.e., s.4.

¹⁸⁸ *Şihne* Bağdat'ta oldukça güçlü ve itibarlı bir makam idi. Temsiliyeti en yüksek olan pozisyon *şihne*ye aitti ve halifenin sultanın varlık alanına karışmasına mani olacak tedbirleri almakla sorumluydu. *Şihne*/Şahne hakkında kapsamlı bir bilgilendirme için bkz., C. L. Klausner, *The Seljuk Vezirate, A Study of*

bir deyişle, askeri valiliği görevi verilmiştir. Ancak İlgazi'ye bağlı Türkmen toplulukların varlığı, halkta huzursuzluk ve isyanlara neden oldu. İbnül Esir'in bildirdiğine göre, sorun ancak halife Mustazhir'in¹⁸⁹ müdahalesiyle büyümeden sonlandırıldı.¹⁹⁰

M. Tapar tarafından Bağdat valiliğine atanan İlgazi'nin, Berkyaruk ile Tapar arasındaki saltanat mücadelesi sırasında bir ara Berkyaruk'un tarafını tutması, Ermenistan, Azerbaycan, el-Cezire, Musul ve Suriye'yi yani aslında kendi egemenlik sahasını doğrudan ilgilendiren toprakları elinde bulunduran ve bu nedenle daha çok ikbal bulacağı Muhammed Tapar'ın safından ayrılarak Berkyaruk'un yanına geçmesi, siyaseten yapılmış büyük bir hata olmuştur.¹⁹¹ İlk Berkyaruk, onun ölümüyle birlikte de M. Tapar adına hutbe okutan ve atabey Ayaz ile beraber harekete devam eden İlgazi, Bağdat şihnesi olarak pozisyonunu devam ettirdi. Bu sıralarda Irak ve Horasan'da karışıklıklar başgöstermiş ve Necmüddin İlgazi de yeğeni Belek Gazi'yi bu karışıklıkları bastırmak üzere görevlendirmişti. Belek Bağdat'ta düzeni kurmaya muvaffak oldu. Öte yandan, Muhammed Tapar'ın Bağdat'ı yeniden denetimine alması; İlgazi'nin valilikten azledilmesi ve yerine Emir Kasımüddevle Aksungur el-Porsukî'nin atanmasıyla sonuçlandı. Bunun üzerine Bağdat'tan ayrılan İlgazi Diyarbakır'a gitti ve bir müddet sonra Musul ve civarına egemen olan Çökürmüş üzerine yürüyerek Halep Selçuklu meliki olan Tutuş'un oğlu Rıdvan ile birleşip, Haçlılara karşı mücadele etme siyaseti güttü. Çökürmüş Bey'in idaresi altında bulunan Nusaybin'i muhasara altına aldı. Ancak bir süre sonra Çökürmüş'ün faaliyetleri neticesinde, Rıdvan ile arası bozulan İlgazi, Rıdvan tarafından Nusaybin Kalesi'ne hapsedildiyse de tabiiyeti altındaki Türkmenlerin harekete geçmesiyle buradan kurtuldu. Görevden azledildikten sonra etkisini kaybeden İlgazi, yanındaki Türkmen aşiretleri ile beraber kardeşi Sökmen'in oğlu İbrahim'e bağlı olarak Mardin'i yöneten Emir Şems'ten yönetimi devralarak burada Artuklular'ın Mardin kolunu (*Tabaka-i İlgaziye*) (1106) kurdu.¹⁹²

Civil Administration, 1055-1194 (Cambridge, Mass., 1973), 20, 28, 123 ve Erdoğan Merçil, "Şahne" *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2010, C. 38, s. 292-293.

¹⁸⁹ Müstazhir-Billâh (بِالله لمستظهر). Ebü'l-Abbâs el-Müstazhir-Billâh Ahmed b. Abdillâh el-Muktedî-Biemrillâh el-Abbâsî, Abbâsî halifesi (1094-1118). "[M]üstazhir'in Bağdat'ta sadece kendi adına hutbe okuttuğu ve hiçbir taht iddiacısının adına yer vermediği dönemler de olmakla birlikte Selçuklular'ın içinde bulunduğu bu karışık ortamdan istifade edip Abbâsî halifeliğinin kaybettiği siyasî güç ve iktidarı lehine kullanamamış, Bağdat'ı Selçuklu sultanlarının tayin ettiği şahneyle birlikte yönetmenin dışında hiçbir siyasi faaliyette bulunamamıştır..."

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=320128>.

¹⁹⁰ Hillenbrand, 1990, a.g.e., s.257.

¹⁹¹ Hillenbrand, 1990, a.g.e., s.258.

¹⁹² İbnü'l- Ezrak, 1992, a.g.e., s.31; Azimli, 2008, a.g.m., s. 16.

Necmüddin İlgazi Muhammed Tapar'la ittifakı esnasında Emir Çavlı ile birlikte Kılıçarslan'a karşı koymuş, sonrasında Çavlı'nın Sultan Mahmud'a karşı yeni bir iş birliği isteğini geri çevirince, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud tarafından Harran ve Meyyâfarıkîn kendisine hediye olarak verilmiştir. Bu sıralarda Musul valiliğine tayin edilen Emir Aksungur el-Porsukî İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı hapsedmiş ve kontrolü altındaki Mardin yöresine akınlar gerçekleştirmişti.¹⁹³ Bunun üzerine İlgazi, yeğenleri Hısn Keyfa hükümdarı Davud'un desteğiyle Aksungur'u yenilgiye uğrattı (1116).¹⁹⁴ O dönemde sultanla husûmet içinde olan Şam atabegi Tuğtekin'le anlaştı. Antakya haçlı prensi ile anlaşarak asker toplamak maksadıyla Mardin'e doğru yol alırken, Humus Emiri Hayır Han Karaca tarafından bir baskınla yakalandı ve hapsedildi. Serbest kaldıktan sonra Nusaybin ve Harran'ı ele geçiren İlgazi, Halep emiri Lü'lü'nün¹⁹⁵ katledilmesinden bu yana Haçlı tehdidi altında ve karışıklık içinde bulunan şehri teslim alarak Halep Selçuklu Melikliği'ni nihayete erdirmiş oldu. İlgazi'nin H. 516/M. 1112'de vefatından sonra da Haleb'in yönetimi, yeğeni Süleyman b. Abdülcebbar'a kalmıştır.

Müslüman Türkmen topluluklarının Anadolu topraklarına gelmeye başlaması aynı dönemlerde başlayan haçlı seferlerinin akıbetini etkilemiştir. Bu Türkmen grupların varlığı Haçlılar karşısında bir tampon bölge oluşturmuş ve onların ilerlemesine engel olmuştur. Bu konudaki liderlik en başta Kutalmışoğulları'na ve II. Kılıçarslan'ın vefatıyla Danişmendoğulları'na ait olsa da Necmüddin İlgazi ile Nurüddin Zengî'nin mücadele ve muvaffakiyetleri anılmadan geçilemez. İbnül Ezrak'ın “ *Frankların ruhunda bu Artukoğlu ailesinin büyük bir korkusunun olduğu*” şeklindeki ifadeleri bu durumu gözler önüne serer.¹⁹⁶

Necmüddin İlgazi, Tapar'la arasının açık olduğu dönemlerde Haçlılarla olan savaşlara oğlu Ayaz'ı göndermişti. Onun 1119 senesinde bizzat katıldığı seferde, Haçlıları hezimete uğratarak Antakya Kontu Roger'yi öldürmüştür.¹⁹⁷ Haçlı ordusunun bu seferde büyük kayıplar vermesi nedeniyle bu savaşın yapıldığı yere Frenkler “Kanlı Meydan” adını vermiştir. Bu zafer Halife Müsterşid'in de iltifatını celbetmiş ve

¹⁹³ Gregory Abu'l-Farac (1987). *Abu'l-Farac Tarihi*, Suryanca'dan İngilizce'ye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 354.

¹⁹⁴ İbnül Esir, Süryani Mihael, Urfalı Meteo'dan naklen Hillenbrand, 1990, a.g.e., s.265.

¹⁹⁵ Bkz., M. Canard, “Lu'lu al-Kabir” *Encyclopedia of Islam*, C. 5, Leiden: Brill, 1983, s. 820.

¹⁹⁶ İbnü'l- Ezrak, s.122; M. Azimli, a.g.e., s. 17.

¹⁹⁷ İbnül Esir, 1985, a.g.e., X, s. 440; Süryani Mihail, 1944, a.g.e., s. 67; Fulcherius Carnotensis (Fulcher of Chartres), 1969, a.g.e., s. 204; Runciman, 2008, a.g.e., II, s. 124; İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, 1995, Çev. Mehmet Keskin, C. 12, İstanbul, s. 348; İbn Münkız, *Kitabu'l-İtibar*, 2008, Çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul, s. 155.

Necmüddin İlgazi'ye değerli hediyeler sunmasına neden olmuştur. Bu zaferden sonra İlgazi Doğu Akdeniz'e kadar Suriye'nin kuzeyini hâkimiyeti altına almış, Tuğtekin ile birlikte Haçlıların elinde bulunan İm ve Zerdana kalelerini fethederek Nusaybin'i ele geçirmiştir. İlgazi, Tuğtekin ile birlikte Kudüs Kralı II. Baudouin ve Urfa Kontu Joscelin de Courtenay'a karşı da başarılı mücadelelerde bulundu. Bu süreç, günümüz Haçlı yazarlarına göre Kanlı Meydan savaşını takip eden yıllarda olduğu üzere Haçlılarla Müslüman kuvvetleri arasında hiçbir ciddi savaşa girişilmeden orduların oradan oraya koşuşmaları ve nihayet yorulup yerlerine dönmeleri ile son buldu. Ancak Şam (Dımaşk) hükümdarı Atabey Tuğtekin'in İlgazi ile müttefik olarak katılmış olduğu bu seferin, bu şekilde sonuçlanmasının asıl sebebi, İlgazi'nin bu sıradaki hastalığı olmuş ve bu hastalık sonucu İlgazi vefat etmiştir.¹⁹⁸

Birinci el kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, İlgazi'nin askeri gücü, Mardin'de mevzilenmiş Türkmen cemaatlerine dayanıyordu.¹⁹⁹ İlgazi'nin Türkmenlerle olan ilişkisinin siyasi kariyeri açısından hem müsbet hem de menfi getirileri olmuştu. Süryani Mihail, Türkmenlerin İlgazi'ye oldukça bağlı olduklarından bahseder. İbn'ül Esir'in naklettiğine göre, Bağdat şihnesi olduğu zaman çok sayıda Türkmenin İlgazi'nin hizmetine girmesiyle şihnelik ciddi bir güç elde etmiştir.²⁰⁰ Öte yandan, bazı operasyonlarda Türkmenlerin tutumları İlgazi'ye engel olmuştur. Türkmenlerin savaş alanını muharebe biter bitmez derhal terketmeleri, savaş sonunda elde edilecek ganimetlere göre motivasyonlarını kazanmaları veya yitirmeleri İlgazi'nin uzun seferlere çıkmasına mani olmuştur. İlgazi ve Türkmenlerin sefere çıkma amaçlarının her zaman uyduğu söylenemez. Hatta barış zamanları, Türkmenlerin sürekli ganimet arayışı için hiç de elverişli olmayan zamanlardır.²⁰¹ İşbu sebeple zaman zaman İlgazi de Frenklere karşı yapılan Balat savaşından önce olduğu gibi onlardan teminat alma ihtiyacı hissediyordu. Nitekim Balat'tan önce Zahirüddin ile aralarındaki anlaşma uyarınca İlgazi, Türkmenleri toplamaya ve onları imansız ve sapkınları yok etmeye ikna etmeye çalışacaktı.²⁰² İlgazi'nin Türkmenler üzerindeki etki ve denetiminin H. 513-514/M. 1119-

¹⁹⁸ Işın Demirkent (1994), *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, c. II, TTK Ankara. s. 20-28. İbn Adim, İlgazi'nin, rahatsızlanınca tedavi için Halep'e geldiğini ancak hastalığı şiddetlenince Tuğtekin'in Şam'a, Belek'in ise kendi ülkesine döndüğünü yazmaktadır.

¹⁹⁹ Hasan Aydın (2016), *İbn Kalanisi, Hayatı Ve Eserleri "Zeylû Tarihî Dımaşk" Tercümesi (S.142-549)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 140.

²⁰⁰ İbnül Esir, c. X, s. 280.

²⁰¹ Hillenbrand, 1990, a.g.e., s.272.

²⁰² İbn Kalanisi (2015). *Şam Tarihine Zeyl-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, s. 81.

1121 yıllarında gevşediği görülür. Tiflis seferindeyken İlgazi'ye bağlı birliklerin sayısında ciddi bir düşüş olmuş, İlgazi de bu seferden sonra herhangi bir büyük askerî harekât gerçekleştirememiştir.²⁰³

Cahen İlgazi'nin idari ve dini işlerdeki teşkilatçı yönüne vurgu yaparken, Sevim de benzer düşünceleri paylaşarak “*onun yalnızca cesur bir asker değil aynı zamanda iyi bir siyasetçi ve idareci olduğu*”nun altını çizer.²⁰⁴ Buna mukabil, kaynaklardan edinilen bilgilere göre, İlgazi, yaptığı uzun soluklu seferlerden dolayı idareciliğe ayıracak zamanı pek de bulamamıştır.

Daha önce de ifade edildiği üzere, İlgazi'nin Selçuklu idarecilerinin kontrolünden kurtulma süreci kademeli olmuştur. Suriye'deki küçük yöneticilere hizmet ettikten sonra Mardin'i ele geçirerek gelecek başarılarının kapısını aralamıştır. Gücünün temeli Türkmenlerdi, ancak uzun kariyerinin sona ermesiyle aralarında bir çatlak oluştuğuna dair işaretler bulunmaktadır. Kişisel motivasyonu ve toprak hırsı ise daha çok pragmatist ve esnek olmuştur. İlgazi'nin kaderi son yıllarına kadar el-Cezire'nin siyasi kaderiyle bağlantılıydı. Ele geçirdiği topraklardaki ağır vergi yüklerini kaldırmış,²⁰⁵ zulümlerin önüne geçmeye çalışmış olan Necmeddin İlgazi Meyyâfarikîn'i (Silvan) ele geçirdikten sonra İbnül Ezrak onun idareciliği hakkında şunları söylemiştir:²⁰⁶

“Necmettin İlgazi Meyyâfarikîn'e yerleşti. İlgazi halka adalet ihsan etti, onlardan birçok vergiyi ve külfeti kaldırdı. Halkın evlerine huzur içinde dönmelerini sağladı. Çünkü halk daha önce büyük bir korku yaşıyordu. İdarecilerin sürtüşmeleri ve sık sık meydana gelen iktidar değişikliği yerleşim yerlerinin pek çoğunu harabeye çevirmişti. Ayrıca iktidarı ele geçirenler halkın mallarına el koyup zulüm ve işkence etmişlerdi. Necmettin İlgazi Meyyâfarikîn'e hâkim olduğu günden itibaren halk huzura kavuşmuş, evlerine rahatlıkla girmişlerdi. Kalacak yerleri olmayan askerler de şehrin harap olmuş yerlerinde kendilerine barınaklar yapmışlardı. Çünkü şehrin büyük kısmı harap olmuş, aynı zamanda yollar, eşkıyalar ve yol kesenlerle doluydu. Necmettin İlgazi, şehre hâkim olur olmaz yollar ve beldeler emniyete kavuştu, eşkıyalar hezimete uğradı, mezarlar, köyler bayındır oldu, imar başladı ve şehir iyi yönetildi.”

²⁰³ İlgazi'nin ölümü için bkz., Ali Sevim (2006), *Azımı Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 55; İbnü'-Ezrak, *Meyyâfarikîn ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmet Savran.1992, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 37-38.

²⁰⁴ Hillenbrand, 1990, a.g.e., s.285.

²⁰⁵ İbn Kalanisi, 2015, a.g.e., s. 162; Azimi, a.g.e, s. 43.

²⁰⁶ Azimli, 2008, a.g.e., s.20.

1.3.2.2 Belek/Belek b. Behram Dönemi Harput Hâkimiyeti (1112-1124)

Artuk Bey'in torunu Belek b. Behram, Anadolu'da Melikşah ve Nizamülmülk'ün ölümüyle başlayan kargaşa zamanlarındaki iç savaşlara girmiş, evvela hanedan tarafından kendisine verilen ve sonra fetih yoluyla ele geçirdiği topraklar üzerinde emirlik kurarak Haçlılarla mücadelelerde aktif rol alan başarılı bir kumandan ve İslam gazisidir.²⁰⁷ Haçlılara karşı verdiği mücadelelerle tarih sahnesine adını yazdıran İlğazi, oğullarını emanet ettiği yeğeni Belek Gazi ile birlikte hanedanın toparlanmasını sağlamıştır.²⁰⁸ İlğazi'nin 1122 senesinde ölmesinin ardından hanedanın önderliği ve Haçlılara karşı mücadelede önderlik Belek Gazi'ye geçti. Amcasının sağlığında, 1112 yılında genç yaşta Harput'a yönetici olan Nurü'd-devle ve'd-din Belek Gazi kısa zamanda Harput'tan Mardin ve Halep'e kadar uzanan geniş bir devletin başına geçti. Haçlılarla şiddetli mücadeleler yaşadı ve onları ağır yenilgilere uğrattı.²⁰⁹ Belek Gazi hakkında bilgi veren yerli Hristiyan ve Latin kaynakları incelendiğinde, Ona karşı duyulan hayranlığın yanında, ortaya çıkardığı korku da açık bir şekilde hissedilmektedir. Bunlar, o zamana değin hiçbir Türk emîrinin ve Artuklu ailesi bireyinin karşı tarafa bir bütün olarak hissettiremediği duygulardır. Böylesi bir tesir, Belek'in siyasî karizması, idari ve askerî yetenekleriyle ilgilidir.²¹⁰

Sökmen Gazi'nin Suruc şehrini Belek'e vermesiyle Belek Gazi'nin siyasi kariyeri başlar, ancak Belek burayı Franklara kaptırır, bir süre sonra Hâdis ve Âne kasabalarını ele geçiren Belek,²¹¹ Urfa Kontu ve Hille emiri Seyfûddeve Dübeyş b. Sadaka nedeniyle buraları terk etmek zorunda kaldı. Belih Çayı zaferinde amcası Sökmen'le birlikte Haçlılara karşı savaşan ve 1112 yılında Çubukoğlu Mehmet Bey'in ölmesinin ardından Harput, Palu, Çemişgezek, Dersim ve Hanzit yörelerini ele geçirerek Palu'yu yönetim merkezi yapan²¹² Belek Gazi, Malatya Selçuklu sultanı Tuğrul Arslan'ın annesi Ayşe Hatun'la 1113'te evlenerek hem onları himaye etmiş hem de Malatya'yı da yönetmeye

²⁰⁷ Mükrimin Halil Yinanç. (1978). "Belek," *İslam Ansiklopedisi*, MEB. C. 2, s. 468.

²⁰⁸ Remzi Ataoğlu (2008). "Artukluların Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 187.

²⁰⁹ Nureddin Ardıçoğlu (1966). *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, Ankara: Ajans Yayınları, s. 68.

²¹⁰ Usta (2008). "Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 66.

²¹¹ El-Ömeri, 2014, a.g.e., s.224.

²¹² Usta, 2008, a.g.m., s.474.

başladı.²¹³ Bunun hemen akabinde, Elbistan ve civarını ele geçiren Belek, 1115 senesinde de Harput'u beylik topraklarına kattı. Belek'in ilerlemesinden çekinen Mengücekli İshak Bey, Trabzon Rum Pontus İmparatoru Konstantin Gabras'tan yardım istedi. Bunun üzerine Belek Gazi, İshak ile müttefikini Bayburt yakınlarında esir aldı. İmparator fidye karşılığında serbest bırakıldı.²¹⁴

Amcası İlgazi ile çıktığı Suriye seferinde Haçlılara karşı başarı kazanan Belek, Urfa kontu I. Joscelin de Courtenay ve yeğeni Birecik Senyörü Galeran du Puiset'i Suruc civarında mağlup ederek Harput kalesine hapsetti (13 Eylül 1122). Sonraki sene Kudüs kralı II. Baudouin'i de gerçekleştirdiği bir baskın neticesinde esir ederek Harput kalesine gönderdi.²¹⁵ Ancak Joscelin esir tutulduğu Harput Kalesi'nden kaçmayı başarabilecektir.²¹⁶ Belek'in bu başarısı İslam dünyasında büyük yankı bulmuş ve kendisine *gazi* unvanını kazandırmıştı.²¹⁷ Belek Gazi, bölgedeki diğer emirliklere Haçlılara karşı birleşme çağrısında bulunmaya devam etti. Bilhassa Hısn Keyfa, Mardin ve Meyyâfarıkîn'de bulunan akrabalarından Sökmenoğlu Davud, Süleyman ve Timurtaş, hanedan içerisinde onun reisliğini kabul etmişler, bunun yanında, Musul valisi atabey Aksungur Porsukî de kendisine yardımcı asker gönderirken, Şam Emiri Atabey Tuğtekin bizzat kuvvetlerinin başında Belek'in ordusuna katılmıştı.²¹⁸ Bu arada Harran ve Halep'i ele geçiren Belek, esaret altında tutulan Haçlı liderlerinin savunmaya geçtiğini öğrenince 1123 yılında Harput'a gelerek kral ve senyörler dışında kalan esirleri öldürttü. Tutsakları ise daha güvenli bir yer olarak gördüğü Harran kalesine hapsetti.²¹⁹ Bundan sonra, Belek Gazi emrinde topladığı kalabalık ordusuyla harekete geçerek Haçlılar'ın elinde bulunan Azaz kalesini kuşattı. Ancak içerdeki Haçlı kuvvetlerinin ani saldırısı ve dışardan gelen yardım karşısında etkili olamayarak Halep'e çekildi. Burada Halasımın oğlu olan Melik Rıdvan'ın kızı Ferhunde Hatun ile evlendi.²²⁰

Belek Gazi, yeniden Haçlılara karşı harekete geçmeden önce bağlılığından kuşkulandığı Hasan b. Gümüştigin el-Ba'lebek'den Menbiç kalesini alması için amcası

²¹³ Ali Üremiş (2005). *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayınları, Ankara, s.83.

²¹⁴ Alptekin (1992). "Belek bin Behram," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 402.

²¹⁵ Fulcherius Carnotensis, 2009, a.g.e., s.217; Ardıçoğlu, 1966, a.g.e., s. 71.

²¹⁶ Fulcherius Carnotensis, 2009, a.g.e., s.226,249.

²¹⁷ Alptekin, 1992, a.g.e., s.402.

²¹⁸ Yinanç, 1978, a.g.e., s. 471.

²¹⁹ Alptekin, 1992, a.g.e., s.403.

²²⁰ Alptekin, 1992, a.g.e., s. 403; Usta, 2008, a.g.e., s.475.

İlgazi'nin oğlu Timurtaş'ı görevlendirdi. Timurtaş Hasan'ı yakaladıysa da Hasan'ın kardeşi İsa Bey, emrindeki kuvvetlerle kaleye çekilip savunmaya geçti. Daha sonra Belek, bizzat gelip kaleyi muhasara altına aldı. İsa'ya yardıma gelen Urfa Kontu Joscelin, 1124 yılının Mayıs ayında Belek tarafından bozguna uğratıldı. Doğu Akdeniz sahilinde Müslümanların elinde kalan tek şehir durumundaki Sur, Haçlılar tarafından kuşatılınca, yardım için yola çıkmak isteyen Belek, kaleden atılan bir okla ağır bir şekilde yaralanarak zaferinin ertesi günü şehid düşmüş oldu.²²¹ Belek'in ölümü hem Artuklu hanedanı hem de İslam dünyası için büyük bir kayıp olmuş ve İslam âleminde mateme neden olmuştur. "Hristiyanları bunaltıp ezen öfkeli ejder"²²² şeklinde nam salan ve Haçlılar karşısında sergilediği kahramanlıklarla Hristiyanlar arasında dehşet uyandıran Belek Gazi'nin naaşı Halep'e getirilerek Hz. İbrahim'in makamı önüne defnedilmiştir.²²³ Onun ölümünden sonra Artuklu hanedanı arasında baş gösteren liderlik mücadelesi, hanedanın gücünün zayıflamasına ve bölgedeki diğer otoritelere tabi olmalarına neden olmuştur.²²⁴

Belek Gazi'nin H. 518/M. 1124 senesinde ölümünden sonra yeğeni Süleyman, Belek'in yönetim merkezi Harput'a gelerek burada bulunan 50 kaleyle birlikte şehri teslim aldı. Süleyman'ın ölümünden sonra ise İlgazi'nin oğlu Timurtaş şehre hâkim olmuştur.²²⁵

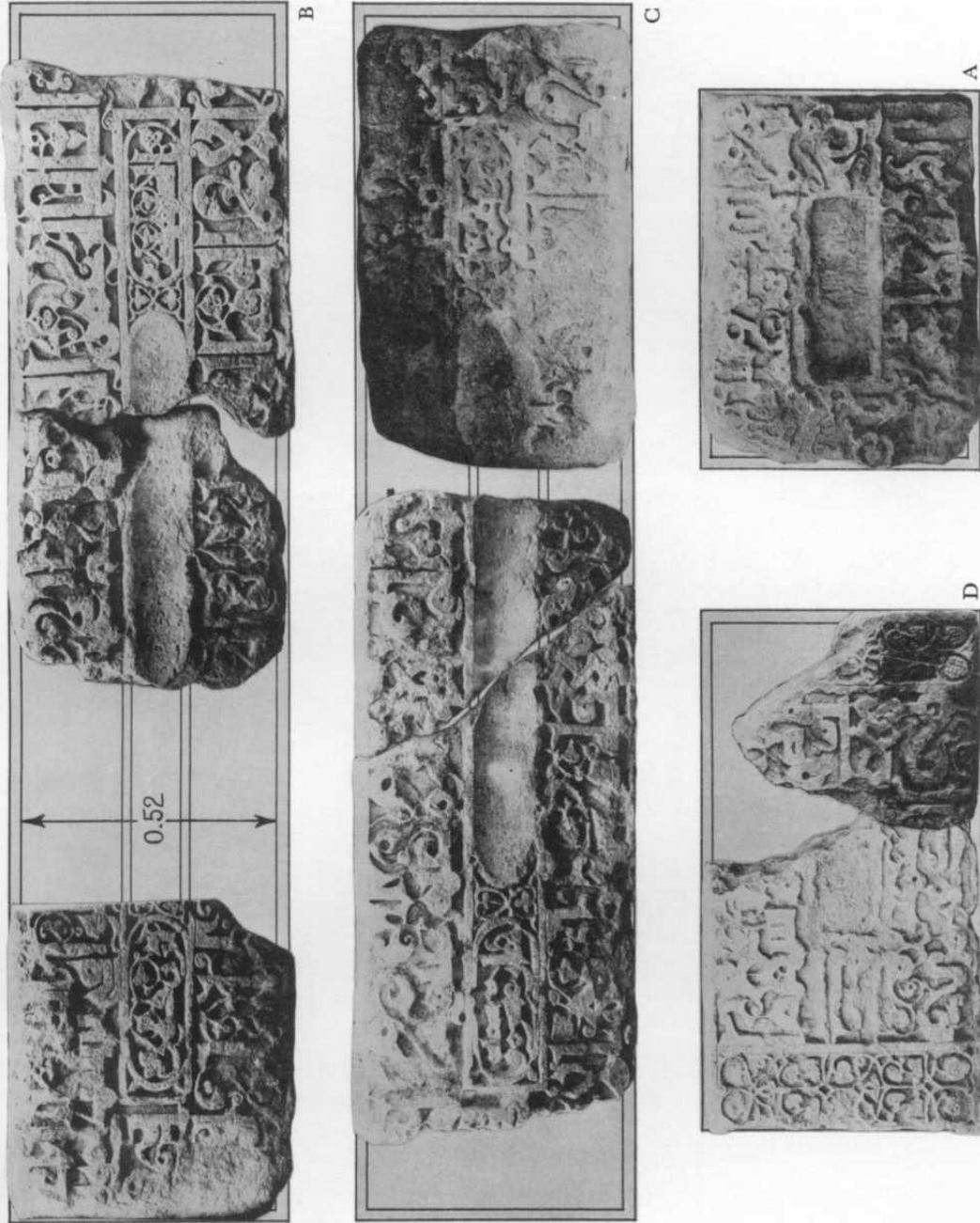
²²¹ Alptekin, 1992, a.g.e., s.403.

²²² Fulcherius Carnotensis, 2009, *Kudüs Seferi*, s.241.

²²³ Bkz., Görsel 1.3. Jean Sauvaget, "La Tombe de l'Ortokide Balak," *Ars Islamica*, Vol. 5, No. 2 (1938), Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan, s. 209.

²²⁴ Usta, 2002, a.g.e., s.474-475.

²²⁵ Kayhan, a.g.e., s.260.

Görsel 1.3. Belek Gazi'nin Hz. İbrahim'in makamı önündeki mezarından fotoğraflar (1124).

Kitabede yer alan metin şöyledir:

A yüzü

يبشرهم ربهم برحمة منه و رضوان و جنات لهم فيها نعيم مقيم²²⁶

B yüzü

بسم الله الرحمن الرحيم
و لا تحسبن الذين قتلوا في سبيل الله امواتا بل احياء عن ربهم يرزقون²²⁷- توفي- الشهد - الامير الفقير ا
لى رحمة ربه
نور الدولة بلك بن بهرام بن ارتق

C yüzü

فخر الدين شمس الامر[اء س]يف المجاهدين ذعيم جيوش المسلمين
استشهد رضى الله عنه و نور ضر[ي]حه -و رحمه في شهر ربيع الاول]- ثمان عشرة و خمسمائة

D yüzü

سهم الملوك قاهر الكفرة و المشركين [م]ناصر الاما

A Yüzü: Rableri onlara, katından bir nimet, bir hoşnutluk ve kendilerine içinde tükenmez nimetler bulunan cennetler müjdelemektedir

B Yüzü: Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Allah yolunda öldürülenleri sakın ölüler sanma. Bilakis onlar diridirler, Rableri katında Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimetlerin sevincini yaşayarak rızıklandırılmaktadırlar. Rabbi'nin rahmetine muhtaç, fakir, şehid emir Artuk oğlu Behram oğlu Nûrüddevle Belek

C Yüzü: Dinin övücü, emirlerin güneşi, mücahidlerin kılıcı, Müslüman askerlerin başı, 518 senesinin Rebiyülevvel ayında şehid oldu. Allah kabrini nurlandırın ve ondan razı olsun.

D Yüzü: İmamın (Halifenin) yardımcısı, meliklerin oku, kâfir ve müşrikleri kahreden.”²²⁸

²²⁶ Tevbe Sûresi 21. âyet.

²²⁷ Âl-i İmrân Sûresi, 169. âyet.

²²⁸ Karaçam, 2012, a.g.t., s.220.

1.3.2.3. Hüsameddin Timurtaş (1122-1154)

İlgazi'nin H. 516/M. 1123'te ölümünden sonra büyük oğlu Süleyman Meyyâfarıkîn'de, diğer oğlu Timurtaş ise Mardin'de başa geçmiştir. Ölümüne yakın yönettiği Halep ise, Bedrüddevle Süleyman b. Abdülcebbar'a kalmıştır.²²⁹ Belek'ten Harput şehrini, Hısn Keyfa emiri Davud'dan Hazza'yı ve civar yöreleri ele geçirdikten sonra Selçuklu Sultanı Mesud adına hutbe okutan Süleyman, Belek Gazi'nin Menbiç muhasarasında ölmesi üzerine Harput'u ve çevresini de ele geçirdi. Süleyman'ın H. 518/M. 1124 yılında vefatının ardından kardeşi Timurtaş, tehlike altındaki Halep'i bırakarak Meyyâfarıkîn'e gitti ve aynı yıl şehrin yönetimine el koydu.²³⁰ Mardin'i merkez edinen Timurtaş, Meyyâfarıkîn'i atadığı valiler aracılığıyla idare etmiş, hanedan arasındaki çekişmelerden dolayı şehir ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Örneğin, Hısn Keyfa Artuklu Emiri Fahrüddin Kara Arslan H. 536/M. 1141'de şehri sekiz gün boyunca kuşatmış, bundan dört yıl sonra da İmâdüddîn Zengî de şehri yağmalamıştır. Timurtaş'ın 1154 yılının Ocak ayında vefat etmesinden²³¹ sonra hâkimi olduğu Mardin ve Meyyâfarıkîn, büyük oğlu Necmeddin Alpî'nin yönetimine geçti.²³² Onun, Zengîler gibi güçlü bir rakibin karşısında otuz sene yönetimde kalabilmiş olması geliştirdiği uysal siyasetle açıklanabilir. Kuzeni Davud'a karşı Zengî ile beraber hareket etmekten çekinmeyen Timurtaş, ancak kuzeni Davud ve Zengî'nin vefatının ardından Diyarbakır'da kısa bir süre hakiki surette bir hâkimiyet kurabilmiştir. Genel manada, halefleri onun bu yerel odaklı devlet politikası vurgusunu sürdürdü.²³³

1.3.2.4. Necmeddin Alpî (1154-1176)

Timurtaş'ın ölümünün ardından oğlu Necmüddin Alpî, Meyyâfarıkîn'e çeki düzen vermek amacıyla atadığı valileri sık aralıklarla değiştirdi. Şehir onun zamanında dışardan gelen tehlikelere maruz kaldı. Necmüddin Alpî ile anlaşmazlığa düşen Hısn Keyfa meliki Fahrüddin Kara Arslan şehrin yakınlarında bulunan Evselu'l-Hine'ye kadar

²²⁹ İbn Kalanisi, 2015, a.g.e., s.86; Kamal al Din İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târih-i Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, yay. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2011, s. 83.

²³⁰ Hüseyin Kayhan, "Artuklu Hâkimiyetinde Meyyâfarıkîn'in Tarihi Gelişimi," s. 260.

²³¹ Usame İbn Münkız, 2008, a.g.e., s. 116; Süryani Mihail, 1944, a.g.e., s. 203.

²³² Hüseyin Kayhan, "Artuklu Hâkimiyetinde Meyyâfarıkîn'in Tarihi Gelişimi," s. 261.

²³³ Carole Hillenbrand (1981), "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century," *Studia Islamica*, No. 54 (1981), s. 23-24.

geldi ve şehri bir hafta kadar tehdit etti.²³⁴ Necmeddin Alpî, bölgesel denge siyasetini benimseyerek diğer hükümdarlarla uzlaşmıştır. 1161 yılında çıkan bir isyanı Kara Arslan'ın yardımıyla bastıran Necmüddin²³⁵, Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan'ın liderliğinde Erzen ve Bitlis emiri Fahrüddin Devletşah ve Harput emiri olan kuzeni Kara Arslan ile beraber Malatya'yı kuşatarak Danişmendoğlu Yağıbasan'ın yenilmesinde âmil oldu ve Malatya Selçukluların eline geçti.²³⁶ Yine Kara Arslan'la birlikte 1163 yılında Amid'i kuşatan Necmüddin, Amid'deki İnaloğulları'nı kendisine tâbi kıldı.²³⁷

Nurüddin Mahmud Zengî'nin 1164'te yaptığı cihad çağrısı üzerine el-Cezire, Suriye ve Diyarbekir Türkmenleri, Kutbüddin Mevdud ve Hısn Keyfa emiri Kara Arslan ile birlikte harekete geçen Necmüddin Alpî, Harim'de Haçlıların bozguna uğratılmasında etkili oldu. Mevdud büyük bir gücü idare ediyordu, Tuğtekin ise Suriye tarafından kendisine itaatkâr büyük bir ordu kurarak Haçlılara karşı savaşmış, ancak yaşanan bir deprem olayından sonra ordular dağılmış ve Mevdud bu esnada Dımaşk'ta bir Müslüman tarafından öldürülmüştür.²³⁸ Aynı yıl, oğlu Kutbüddin İlgazi'yi Kara Arslan'ın kızıyla evlendiren Necmüddin Alpî²³⁹, Bitlis ve Erzen'de hâkimiyet kurmuş olan Dilmaçoğulları'nı da kendisine bağladı. Onun 1176'da vefat etmesi üzerine yerine oğlu II. Kutbüddin İlgazi geçti.²⁴⁰

1.3.2.5. Kutbüddin İlgazi (1176-1184) ve Hüsamüddin Yavlak/Yülükaslan (1184-1201)

Artukoğulları hanedanının reisi durumundaki Kutbüddin İlgazi, Frenklere karşı verdiği mücadelelerle öne çıkmıştır. Sekiz sene süren saltanatı genç yaşta vefat etmesiyle²⁴¹ sona eren Kutbüddin İlgazi'nin yerine oğlu Hüsamüddin Yavlak/Yülük Arslan tahta çıktıysa da küçük yaşta olduğu için Ahlât Şahı II. Sökmen, beyliği himayesi altına alarak devlet işlerini Nizamüddin Alpkuş adındaki bir memlûke tevdi etti. Selahüddin Eyyûbî, Kutbüddin'in sağlığında Harran, Habur, Dara, Nusaybin gibi yerleri ele geçirmişti. Bu dönemde Meyyâfarıkîn önce Ahlâtşahlar, sonra Eyyûbîlerin eline geçmesine rağmen, Eyyûbîler şehre uzun süre hâkim olamadı. Bu dönemde çıkan

²³⁴ H. Kayhan, a.g.e., s. 262.

²³⁵ Usta, 2002, a.g.e., s.477.

²³⁶ A. Sevim- Y. Yücel (1989). *Türkiye Tarihi*, ADTYKTTK, Ankara, s.208.

²³⁷ A. Sevim- Y. Yücel, 1989, a.g.e., s.209.

²³⁸ Fulcherius Carnotensis, 2006, *Kudüs Seferi...*, s, 187-189.

²³⁹ Usta, 2002, a.g.e., s.477.

²⁴⁰ Usta, 2002, a.g.e., s.477.

²⁴¹ Sümer (1989). "Ahlâtşahlar," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 26.

Türkmen isyanları nedeniyle sosyal sarsıntıya uğrayan beylik²⁴², Eyyûbî hükümdarının 1199'da Mardin'i kuşatması üzerine, Musul atabegi Arslanşah'ın desteğiyle Eyyûbîleri yenilgiye uğratmayı başarmıştır. Eyyûbîler Mardin'i ancak 1202 yılında gerçekleştirdikleri kuşatma sonucunda kendilerine tâbî kılmayı başarmışlardır. Bu dönemde beyliğin zaman zaman Anadolu Selçuklu Devleti'ne de tâbiyyet arz ettikleri görülür.²⁴³

1.3.2.6. Mansur Nasırüddin Artuk Arslan (1201-1239)

Artuk Arslan döneminde Selçuklular, Eyyûbîleri bertaraf ederek doğu ve güneydoğu Anadolu'daki otoritelerini tahkim ettiler. Ancak, Eyyûbî hükümdarı Melik Kamil, 1236 yılında Urfa ve Harran'a girince²⁴⁴, Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Sincar ve Nusaybin'i ikta olarak Artuk Arslan'a verdi. Otuz beş yıl süren uzun bir hükümlanlıktan sonra 1239 yılında vefat eden Artuk Arslan'ın²⁴⁵ yerine oğlu Necmüddin Gazi geçti.

1.3.2.7. Said Necmüddin Gazi (1239-1260) ve Muzaffer Ebulfeth Fahreddin Kara Arslan (1260-1292)

1239-1260 yılları arasında Artuklu tahtında bulunan Said Necmüddin Gazi, Eyyûbî hanedanının iç çatışmalarından faydalanarak Eyyûbî sultanı Melik Şihabüddin Gazi ile yaptığı iş birliği neticesinde Harran, el-Cezire ve Urfa'yı ele geçirdi.²⁴⁶ Ancak bu sırada, Amid ve Meyyâfarîkîn'e giren Moğollar Suruç, Harran ve Urfa'ya kadar geldiler ve Harput ile Malatya'yı ele geçirdiler (1256). Bir sene sonra Mardin ve Meyyâfarîkîn'i muhasara eden Moğollar iki şehri de zaptetti. Sağlam bir kale şehri olan Mardin muhasaraya sekiz ay kadar dirense de açlık ve vebadan dolayı teslim olmak zorunda kaldı. 1260 yılında Necmüddin Gazi de hastalığı nedeniyle ya da oğlunun suikastı neticesinde vefat edince²⁴⁷ yerine Fahrüddin Kara Arslan geçti (1260).²⁴⁸

Mardin'de yönetimi kontrolü altına alan Kara Arslan Moğollarla mücadele edemeyeceğini görerek uzlaşma yoluna gitti. Yıllık vergi ve Mardin Kalesi'nin yıkılması karşılığında Dara, Resulayn, Nusaybin ve Habur'u elinde bulunduran Kara Arslan, Moğol tabiiyetini kabul etmiş, Musul üzerine gerçekleştirilen sefere de bizzat katılmıştır (1260).

²⁴² Alptekin (1989). "Artuklular," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, s. 416.

²⁴³ Köprülü, 1965, a.g.e., s.619.

²⁴⁴ Usta, 2002, a.g.e., s.480.

²⁴⁵ Alptekin, 1989, a.g.e., s.416.

²⁴⁶ Alptekin, 1989, a.g.e., s.416.

²⁴⁷ Usta, 2002, a.g.e., s.480.

²⁴⁸ Alptekin, 1989, a.g.e., s.416.

1281 yılındaki Suriye seferine de katılan Kara Arslan, 1291’de ölünce tahta çıkan Şemsüddin Davud, saltanatının üçüncü yılında öldü.²⁴⁹ Halefi Mansur, II. Necmüddin Gazi devrinde İlhanlılarla olan münasebetleri daha da geliştirdi. 1312 yılında vefat eden Necmüddin’den sonra Artuklu meliki olan oğlu Ali Alpî tahtta sadece iki hafta kalabildi.²⁵⁰

1.3.2.8. Melik Salih Şemseddin (1312-1364)

Melik Salih’in yarım yüzyılı bulan hükümdarlık dönemi, Artuklu emirlikleri arasındaki en uzun hükümdarlık devri olmuştur. Onun zamanında Mardin’i ziyaret eden seyyah İbn Battuta Melik Salih Şemseddin’in Irak, Suriye ve Mısır’da cömertliği ile meşhur olduğunu, dergâhına gelen şairlere ve fakirlere çok ihsanlarda bulunduğunu belirtir²⁵¹ ve bu münasebetle şair Ebu Abdullah bin Cabir’e, kendisini metheden şiirlerine mukabil 20.000 dirhem para bağışladığını, yemek dağıtan çok zaviye ve imaretlere sahip bulunduğunu kaydeder.²⁵² İlim ve sanatsever olan Melik Salih’in veziri de çağının önderlerinden bulunan Cemâlüddin Sincârî’dir ki, Tebriz beldesinde okumuş ve büyük bilginlere yetişmiştir.²⁵³

Salih’in hükümdarlığı süresince Memlûkler, İlhanlılar’a karşı sürekli zafer elde ettikleri için İlhanlılara tabi olan Mardin Artukluları da devamlı surette huzursuz oldular.²⁵⁴ Memlûklerin Haleb Valisi Şihabüddin Karatay, Artuklu hâkimiyeti altındaki Mardin’i ve civarını işgal etti (1315). Bu arada Cacaoğlu Alaüddin, Moğol hakanı Olcaytu’nun ölmesini fırsat bilerek Âmid’i yağmaladı ve pek çok kişiyi esir alarak öldürttü.²⁵⁵ İlhanlıların ortadan kalkmasıyla (1336) Artuklu hanedanı yeniden Diyarbekir üzerinde hâkimiyet sahibi oldu ve Çobanoğulları Mardin melikine tabi oldu. Doğu Anadolu’da değişen siyasal idari yapı, yeni aktörlerin sahaya çıkmasına ve yeni stratejilerin doğmasına neden oldu. Oryat-Çobanî hâkimiyet mücadelesi birtakım karışıklıkların belirmesine sebebiyet verdi.²⁵⁶ Birçok Türkmen topluluğu, ki bunlar

²⁴⁹ Usta, 2002, a.g.e., s.480.

²⁵⁰ Alptekin, 1989, a.g.e., s.416.

²⁵¹ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî (2004). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. I, Çev. İnc. Not. A. Sait Aykut, İstanbul, YKY, s. 338; Kalkaşendi (1913). *Subhu’l-a’sâ fi Sinaati’l-İnşâ*, Haz. Muhammed Abdürresul İbrahim, Kahire, 1913, IV, s. 316.

²⁵² Kâtip Ferdi (1989). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, Haz. Y. Metin Yardımcı, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No 2, 2006, s. 31; Turan, 2013, a.g.e., s.203.

²⁵³ Kâtip Ferdi, 2006, a.g.e., s. 31.

²⁵⁴ Altan Çetin (2008). “Memlûk-Artuklu İlişkileri,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 151-152.

²⁵⁵ Alptekin, 1989, a.g.m., s.416.

²⁵⁶ Usta, 2002, a.g.e., s.480.

arasında Akkoyunlular ile Karakoyunlular sivrilmekteydi, bölgede etkinlik göstermeye başladı. Melik Salih 765/1364'te ölünce yerine oğlu Mansur Ahmed geçti.

1.3.2.9. Mansur Ahmed, Salih Mahmud, Muzaffer Şemsüddin Davud, Mecdüddin İsa Zahir (1376-1406)

Üç yıl hükümdarlık yapan Mansur Ahmed yerini oğlu Salih Mahmud'a bıraktı (1367). Mahmud çok küçük olduğundan dört ay gibi kısa bir süre sonra amcası Muzaffer Şemsüddin Davud, Artuklu tahtına oturdu (1367-1376). Karakoyunluların 1371 yılında Mardin'e saldırmasıyla başlayan şiddetli muharebe sonraki yıllarda da devam etti. Şemseddin Davud 1376 yılında ölünce yerine Melik Zahir İsa geçti. Önde gelen Mardin Artuklu idarecilerinden sonuncusu olan Mecdüddin İsa Zahir (1376–1407) zamanında Türkmenler faaliyet ve etkinliklerini arttırmaya devam etti. Timur'un istilasına uğrayan Mardin gibi Anadolu'daki pek çok şehrin zarar gördüğü ve kültürel açıdan gerilediği bu dönemde batıdaki kentler önemli gelişmeler göstermekteydiler. Mecdüddin İsa, 1384'te karşı karşıya geldiği Karakoyunlu Kara Mehmed'e mağlup oldu. Ancak ortak düşman Timur karşısında birleşen Artuklular ve Karakoyunlular, Memlüklerin desteğine başvurdular. Memlük Emiri Berkuk, Artuklu emirine hilat yollasa da Mardin'e yaklaşması nedeniyle İsa, Timur'a metbuluğunu bildirmek zorunda kaldı.²⁵⁷ Buna karşın Timur'un huzuruna çıkmayınca Timur tarafından üç yıl boyunca hapsedildi. İsa'nın yokluğunda kısa bir süre Artuklu tahtına oturan yeğeni Melik Salih, İsa'nın dönmesiyle idareyi kendisine teslim etti. Bundan sonra Timur'un yeniden Mardin'i muhasara ettiğini ve İsa'nın özür dileyerek muhasaranın kaldırılmasını sağladığı görülür (1403). Ancak Artuklu Devleti, bir taraftan Akkoyunluların sürekli saldırıları sonucu zayıfladı ve İsa, Türkmen beyi Çeküm ile ittifak yapmasına rağmen H. 809/M. 1406'da öldürüldü. Mecdüddin İsa'nın ardından Mardin surları içinde yaşamaya devam eden Mardin Artukluları'nın başına Şihabüddin Ahmed b. İsa geçti.²⁵⁸ Akkoyunlulara karşı Mardin'i savunamayacağını anlayan Şihabeddin Ahmed, şehri Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'a teslim etti (1409)²⁵⁹ ve bir hafta sonra vefat etti. Böylece, bu topraklarda varlık

²⁵⁷ Alptekin, 1989, a.g.e.,s. 416.

²⁵⁸ Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, 2006, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 53; Ebu Bekr-i Tihrani (2001). *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 52.

²⁵⁹ Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı (2001). *Camiu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Haz. Ali Öngül, İzmir, 2001, s. 202.

göstermiş olan bir hanedanın son kalesi de düşerek tarihe karışmış oldu.”²⁶⁰ Artukluyu kuran boy olan Döğerler, Artukluların yıkılışından sonra büyük sayılar halinde Diyar-ı Bekr’den Diyar-ı Mudar’a göç etmişlerdir. Ayrıca federasyonlara kurarak, yeni adlar altında örgütlenmenin yolunu aramışlardır.²⁶¹

1.3.3. Harput Kolu

Harput ve civarı ilk kez Belek Gazi döneminde Artuklu hâkimiyetiyle tanışmıştır. Daha önce bu yörede varlık göstermiş olan Çubukoğullarından şehri alan Belek’ten sonra İlga’zî’nin oğlu Süleyman’ın idaresine geçen şehir, daha sonra Artuk Bey’in diğer oğlu Sökmen kolundan gelen Rüknuddin Davud ve oğlu Fahrüddin Karaaslan’ın yönetiminde 1185 yılına kadar gelmiştir. Harput Artuklularının esas kuruluşun ise, Fahrüddin Kara Arslan’ın diğer oğlu İmadüddin Ebubekir zamanında gerçekleştirildiği kabul edilmiştir.²⁶² Ancak bu düşünceyi de kabul edebiliriz, ancak Belek’i de aynı hanedan hâkimiyeti içerisinde kabul ediyorsak ki öyledir, bu noktada Belek’i ihdas ettiği beylik olan, Harput Artuklularının kurucusu olarak kabul etmek gerekir. Artukluların bu kolunun ömrü yaklaşık yarım yüzyıl sürmüş ve beyliğin merkez idaresi Harput olarak kalmıştır (H. 581-631/M. 1185-1234). Hakkında fazlaca malûmat bulunmayan bu beyliğin adı, eserini H. 584/M. 1153 yılında kaleme alan meşhur coğrafyacı Şerif el-İdrisî’ de (ö.1165) geçer. Harput’u *Hartabird* olarak kaydeden İdrisî, şehrin etrafını çevreleyen Cımişka Kalesi (Çemişgezek), Baluva (Palu) ve Mazkit’ten (Mazgirt) de bahsetmiştir.²⁶³ Şehrin ismine dair başka bir rivayet de 1229’da vefat etmiş olan Yakut el-Hamevî’den gelmektedir. Gerek ticari seferler gerekse kendi merakı ve zorunlu seyahatleri neticesinde bölgeyi yakından tanıma imkânı bulan coğrafyacı Hamevî²⁶⁴, şehrin adını Hartabert olarak yazmış ve ismin Ermenice olduğunu kaydetmiştir; Hısn Ziyad Kalesi şehrin merkezinde bulunmaktadır. Hamevî’nin naklettiğine göre, Çemişgezek (Şimişkazad), Amid ve Malatya arasında Hısnurran yakınında kendisine bağlı geniş toprakların bulunduğu bir kale ve kenttir.²⁶⁵ İdrisî ve Yâkût’un rivayetlerinden

²⁶⁰ İlhan Erdem, *Artuklu Uygarlığı ve Türkmenler*, s. 240-241.

²⁶¹ Cahen, 1979, a.g.e., s.307.

²⁶² Turan, 2013, a.g.e., s. 184.

²⁶³ Yusuf Baluken (2008). “Harput Artukluları,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* 25-26-27 Ekim 2007, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s.224.

²⁶⁴ İbn Hallikan, 1968-1972, *Vefeyâtü’l-A’yân*, Beyrut, c. VI, s. 127-128; Zehebi, 1985, *Siyeru Âlâmi’n-Nübelâ*, Beyrut, s. 312.

²⁶⁵ Yakut el-Hamevî (1996). *Mu-cemu’l Buldan*, Beyrut, C.II. s.222.

öğrendiğimize göre, civarda yer alan diğer şehirler arasında Mazkit, Palu ile Harput'a bağlı olan Şimşat²⁶⁶tır.²⁶⁷

1.3.3.1. İmadüddin Ebubekir (1185-1203)

Fahreddin Kara Arslan'ın ölümünden sonra başa geçen büyük oğlu Nureddin, kardeşi İmadüddin'i Palu valisi olarak tayin etti. II. Kılıçarslan ile arasının 1180 yılında bozulması üzerine, kardeşi İmadüddin'i de yanına alarak Selahaddin Eyyûbî'ye iltica etti. Ahlâtşahlar'dan Amid'i 1183 yılında alan Selahaddin, kendisine tâbi olarak Haçlılara karşı girişilen Kerek Seferi'nde gösterdiği hizmete mukabil şehri Nurüddin'e teslim etti.²⁶⁸ H. 581/M. 1185 yılında Harran'dan Musul'a doğru yürüyüşe geçen Selahaddin, Düneysir'de durakladığı esnada hasta olan Nurüddin'in kardeşi İmadüddin'i yanına alarak şehri kuşattı. Bu sırada Nureddin'in ölüm haberini alan İmadüddin, tahta çıkmayı planlarken, yeğeni Kutbüddin Sökmen'in babasının yerine yönetimi aldığını görünce Harput'a yönelerek bağımsızlığını deklare etti. Buradaki hükümdarlığını, hayatını kaybettiği 600/1203 yılına kadar devam ettirdi.²⁶⁹

Tarihçi ve hadis rivayetçisi İbnü'l-Fûvâtî²⁷⁰ İmadüddin'in tam adını “*İmadüddin Ebu'l Muzaffer Ali Bin Kara Arslan bin Davud bin Sökmen bin Artuk el-Artuki el-Emir*” olarak zikretmektedir.²⁷¹ Sühreverdî'nin²⁷² Harput Artuklu hükümdarı İmadeddin

²⁶⁶ “Anadolu’da Fırat nehri üzerinde bir şehir olup, doğusunda Balûye (Palu), batısında ise Hartebirt (Harput) bulunmaktadır. Şu anda burası idarî yönden Hartebirt’e bağlıdır. Şimşat şu anda harabe halindedir ve içinde az miktarda insan yaşamaktadır, ayrıca burası Sümeysât değildir, her iki şehir de Fırat üzerinde olmalarına rağmen, bu sonuncu Şam bölgesinde yer almaktadır. Şimşat adının, Şimşât b. el-Yefez b. Sâm b. Nüh’a (A. S.) nispet edilerek anılan şehre verildiği söylenmektedir. Burası önemli âlimler yetiştirmiştir; onlardan birisi de Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed eş-Şimşâtî’dir. Anılan kişi büyük bir şair olup edebiyat alanında önemli eserleri bulunmaktadır. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemu'l-Büldân*, c. III, s. 411.”dan naklen Abdulhalık Bakır, “Ortaçağ Harputuna Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi,” Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, I, (2011), s.36.

²⁶⁷ Yâkût (1996). a.g.e., s.155.

²⁶⁸ Yusuf Baluken (2008). “Harput Artukluları,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* 25-26-27 Ekim 2007, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s.226.

²⁶⁹ Y. Baluken, 2008, a.g.e., aynı yer.

²⁷⁰ İbnü'l-Fûvâtî ابن الفوطي. Ebü'l-Fazl Kemalüddin Abdürrezzak b. Ahmed b. Muhammed eş-Şeybanî el-Bağdadî el-Hanbelî. Tarihçi, muhaddis ve hafız-ı kütüb. Bkz. Cengiz Tomar (2000). “İbnü'l-Fuvati” *İslam Ansiklopedisi*, C. 21, s.47-49.

²⁷¹ İbnü'l-Fûvâtî'den naklen Baluken, 2008, a.g.m., s.226.

²⁷² “[B]üyük Türk-İslam filozofu Şeyhu'l-İşrak Şihabuddin Sühreverdî Maktûl, Moğol istilasından hemen önceki asırda, bütün İslam âleminin siyasi çalkantılarla sarsıldığı, ilim ve fikir dünyasında taassubla hırs ve hasedin kol gezdiği, dîni fırka ve mezheplerin isbât-ı vücûd davasına düşerek İslam âleminde terör rüzgarları estirdikleri dönemde, VI./XII. yüzyılda yaşamış; hayattayken ilim ve fikriyle olduğu gibi, öldürülmesinden sonra da eserleriyle bütün İslam âleminde tanınan ve düşünce dünyasının tümünde fikrî yönden tesiri görülen hakîm, fakîh, mantıkçı, usulcî, edip ve şair bir filozoftur. Arapça ve Farsça elliden fazla eseri 36 senelik ömrüne sığdırmıştır...” Rifat Okudan (2001), *İşrak Filozofu Sühreverdî Maktûl ve Eserlerindeki Üslup ve Belağat*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. VII.

Ebubekir için kaleme aldığı *el-Elvahu'l İmadiyye*'de ²⁷³eserini ve İmadüddin'i şöyle takdim eder:

“İmdi Adil Muzaffer Mansur Melik Diyarbakır Beylerbeyi müminlerin emirinin - Allah onu korusun ve ikbalini arttırsın- destekçisi İmadüddin b. Kara Arslan b. Davud b. Artuk ile olan yazışmalarımız çoğalıp, bizden hızlıca özlü ve kısa müteallih hükemaya ve fazılların ileri gelenlerine göre mebd ve mead hususunda bilinmesi gereken şeyleri içeren bir eser yazmamızı emredince, talebini karşılayan ve şartlarına uygun düşen bu işe başladım. Nitekim müteahhirlerin bazılarının dönemlerinin beyleri ve melikleri için yazdığı muhtasar eserlere rastladım. Fakat onların bunlardan faydalanamadıklarını işittim. Zira onlar bu eserleri yazarken, tâlimin maslahatına ve kavratma yöntemine dikkat etmemişler. Kaynaklardaki kapalı ıstılahları değiştirerek kolaylaştırmamışlar, böylece tikel bir faydayı korumak için tümel faydayı gözden kaçırmışlar. Külli kaidelere ve asli konulara hâlel getirmeyecek yerde ıstılahları değiştirerek zihne yaklaştırmayı uygun gördüm. Bu kitabın adını emirin yüce ismiyle uğurlu ve kıymetiyle değerli olsun diye *el-Elvahu'l-İmadiye* olarak isimlendirdim. Bu eserde, bir kısım incelikleri ve eşsiz bilgileri ortaya koydum. Sanmam ki daha önce benzeri yazılmış olsun, burada temel konuları kanıtlayıp ardından Kuran ayetlerini şahit getirdim. Külli asılları da tek tek ispat edip peşinden tek tek ayetlerle Kuran'ı şahit tuttum. Burada maksadımızı bir mukaddime ve dört levhada ifade ettik.”²⁷⁴

Tahta geçtiğinde bağımsızlığın bir göstergesi olarak sikke bastırmış olan İmadüddin'in bu sikkeler üzerinde damgalanmış olan adı ve unvanı şöyledir: Melikü'l Umerâ Muhyi'l-Adl İmadüddin Ebubekir b. Kara Arslan b. Artuk Nâsiru'l-İmamü'n-Nâsır lidinillah.²⁷⁵ Harput Artuklu beyleri içinde İmadüddin'den başka adına sikke bastıran bir bey yoktur, ²⁷⁶zira hükümdar Nizamüddin İbrahim önce II. Süleymanşah'a sonra da I. Keyhüsrev'e tabi olarak, ülkesinde Selçuklu sikkelerini dolaşıma sokmuştur.²⁷⁷

1.3.3.2. Nizameddin Ebubekir/Nizameddin İbrahim (1203-?)

Artukluların Harput'ta siyasi varlık göstermiş olan şubesinin son emirinin adı Nizamüddin Ebu Bekir veya Köprülü'ye göre “Paris'teki *Blacas* koleksiyonundaki bir bronz ayna kitâbesinden hareketle Nizamüddin İbrahim'dir.”²⁷⁸ Harput hükümdarı İmadüddin Ebu Bekir H. 600/M. 1203 senesinde vefat edince yerine geçen Nizamüddin

²⁷³ Turan, 2013, a.g.e., s.232.

²⁷⁴ Şihabüddin Essühreverdî (2017). *Elvahul İmadiyye* (Hikmet Levhaları), Çev. Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, Arsan Taher, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, s.36.

²⁷⁵ İbrahim Artuk (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*, İstanbul, s.82.

²⁷⁶ Artuk, 1993, a.g.e., s.21.

²⁷⁷ Baluken, 2008, a.g.e., s.228.

²⁷⁸ M. Fuat Köprülü, 1965, “Artukoğulları,” *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, s. 620.

İbrahim, II. Süleymanşah'ın himâyesine girdi; onun ölümünden sonra ise Sümeysat'a hâkim olan Melik Efdal ile beraber Kayseri'ye giderek I. Gıyaseddin Keyhüsrev'e bağlılığını bildirdi ve ülkesinde onun adına hutbe okuttu.²⁷⁹ Tahminlere göre, H. 631/M. 1233 yılına kadar Harput Artukluların kontrolü altında olmuştur zira bu yılda Keykubad şehri topraklarına katmış ve sonrasında Artuklular da Selçukluların hâkimiyetini kabul etmiştir.²⁸⁰

Nizamüddin Selçukluların tabiiyetine girerken, Amid hâkimi Nasırüddin Mahmud da Selahaddin Eyyûbî'den sonra tahta çıkmış olan kardeşi Melik Adil Eyyûbî'nin tabiiyetinde idi. Bu dönemde, Artukluların Haçlılarla mücadele halinde olan Selçuklular ile Eyyûbîlere tâbi birer yerel tampon beylik durumunda oldukları görülür. Musul Atabeyi Nurüddin Arslanşah el-Zengî²⁸¹ ile yapılan muharebelerde, Eyyûbîlerin safında yer alan Nasırüddin, savaş sonunda yeğeninin elindeki Harput'un da kendisine verilmesi yönündeki hedefini hayata geçirmek üzere Melik Adil'in oğlu Melik Eşref'ten yardım istedi. Melik Eşref'in Musul, el-Cezire, Sincar ve diğer bölgelerin birliklerinden oluşan bir orduyu Harput'a yakın bir yerde konuşlandırması üzerine, Nizamüddin de Selçuklu hükümdar II. Süleymanşah'tan yardım talep etti. Böylelikle, Sümeysat emiri komutasındaki altı bin kişilik bir ordu Harput'a sevk edilerek muhasaranın kaldırılması sağlandı.²⁸² Ancak daha sonra Nasırüddin'in ordusu Nizamüddin'e ait bir kalenin sınırları içinde bulunan Semnin/Sumnin gölünü ablukaya aldı ve 1205 yılında kale düşürüldü. Bu olayın ardından Nizamüddin, Harput Kalesi'ni tahkim ve tadil ettirerek kendisine ait bir kitâbe²⁸³ ekletti. Kaleye ait birkaç detay Ardıçoğlu tarafından şu şekilde açıklanmaktadır:

“Kale hamamı karşısında kayalar üzerinde bulunan büyük burç ve onun civarındaki duvarlar ile, kalenin ikinci kapısını geçtikten sonra güneybatı tarafında bulunan uzunca bir duvar ve bunun sonunda yüksek olarak yapılmış olan kısım bulunmaktadır... [y]üksek kısmın bugün görülen emarelerine nazaran birkaç katlı ve ikamet etmeye uygun olarak yapıldığını anlamak kolaydır. Buranın alt katında gayet güzel yapılmış mazgallı hücrelere yirmi yıl önce zorlukla girilebiliyordu. Bugün girişleri muhtemelen kapanmış durumdadır. Bahsedilen bütün kısımlar kalenin diğer parçalarından kolaylıkla ayrılmaktadır. Gayet güzel işlenmiş taşlarla ve anıtsal bir tarzda yapılmışlardır.

²⁷⁹ Baluken, 2008, a.g.e., s.229.

²⁸⁰ M. Fuat Köprülü, 1965, “Artukoğulları,” *İslam Ansiklopedisi*, C. 1, s. 620.

²⁸¹ Bahattin Kök (2001), “Nureddin Zengî, Arslanşah,” *DİA*, C.33, s. 258-259.

²⁸² Selçukluların müdahalesiyle Nasırüddin hemen geri dönmek zorunda kalmıştır. Bkz., İbnü'l-Esir, XII, s.170-171; Ebu'l-Ferec, II, s. 486-487; Turan (2014), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 300.

²⁸³ Kitabe hakkında detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Karaçam (2012), *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 213-214.

Kullanılan taş Harput'ta Feth Ahmet taşı denilen kumtaşından ibarettir. Kalenin diğer kısımları üzerinde Dulkadiroğulları ve Akkoyunlular devrine veya daha sonraki devirlere ait tamirler alelacele yapılmış ve rastgele malzeme kullanılmış olarak göze batmaktadır²⁸⁴

İbnü'l- Esir'in Gölcük diye bahsettiği bu gölün ortasında ortaçağdan kalma adının *dzovk* olduğu nakledilen bir manastır da bulunmaktadır.²⁸⁵ Süryani tarihçisi *Ebü'l-Ferec el-İsfahani*'nin göl manastırı diye bahsettiği bu yapıda on ikinci asırda *katholikos* denen Ermeni patrikleri yaşamaktaydı. Başlarında Gregorios Magistros bulunmaktaydı. Torunu III. Gregorios, 1125 yılında Dzovk'a yerleşmiş ve burası Artuklular tarafından ele geçirilmişti; sonraları patriklik makamı Suriye'nin kuzeyinde bulunan Hromgla'ya (Rum Kale) intikal ettirildi.²⁸⁶

Nizamüddin İbrahim dönemi oldukça çekişmeli ve karışık geçmiştir. Bu dönemde Artukluların Harput kolu Selçuklu sultanlarına tâbi ve taraf olurken Hısn Keyfa kolu hükümdarları Eyyûbîlerle saf tutmayı tercih etmiştir. Birbiriyle geçinemeyen Nasırüddin Mahmud ve Nizamüddin İbrahim sürekli bir çekişme halinde olmuşlardır.

Doğu Anadolu'daki hâkimiyetlerini perçinleyen Selçuklu sultanı Rükneddin Süleymanşah, kardeşleri arasında pay edilmiş olan toprakları ele geçirerek Malatya'ya doğru ilerlemiş ve burayı 1200 senesinde ilhak etmiştir. Erzincan'daki Mengücekoğullarını da tabiiyetine bağlayan Selçuklu Sultanı, Erzurum'a doğru ilerleyerek buradaki Saltukluların hâkimiyetine de son vermiştir. Böyle bir siyasi atmosfer altında Harput Artuklu emirler de Selçuklu hanedanına tabi olmayı seçmiştir.²⁸⁷ Nizameddin İbrahim'in hangi tarihte öldüğü belli değildir. Fakat kendisinin İzzeddin Ahmed ve Hızır adında iki oğlu bulunduğu ve bunlardan İzzeddin Ahmed'in kendisine halef olduğu rivayet edilmektedir.²⁸⁸

1.3.3.3. *İzzeddin Hızır/İzzeddin Ahmed (?-622/?-1225)*

Harput Artukluları tarihinin en karmaşık konularından birisi de Nizamüddin İbrahim'in yerine kimin geçtiği problemidir. Ardıçoğlu'na göre Nizamüddin'den sonra İzzeddin Ahmed başa geçmiştir.²⁸⁹ Baluken, İzzeddin Hızır döneminin başlangıcına dair kati bir bilgi bulunmasa da İbn Esir'e göre H. 622/M. 1225 senesinde Harput hâkimi

²⁸⁴ Nureddin Ardıçoğlu (1964), *Harput Tarihi*, İstanbul: Harput Turizm Yayınları Derneği No.1, s. 51.

²⁸⁵ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s. 50.

²⁸⁶ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s.50-51.

²⁸⁷ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s. 48-49.

²⁸⁸ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s.50-51.

²⁸⁹ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s.51.

İzzeddin el-Hızır b. İbrahim b. Ebubekir b. Kara Arslan b. Davud b. Sökmen'in öldüğünü ve yerine Nurüddin Artukşah'ın geçtiğini ifade eder. Her iki hükümdarın vezirliğini ise Muinüddin Bedir b. Abdurrahman yapmıştır.²⁹⁰ Tahta çıkış tarihi net bir biçimde bilinmeyen İzzeddin'in, Keykubad'a muhalefet ettikleri için sürülen emirlere iyi davrandığı ve ülkesine sığınmalarına izin vererek Ahlât'taki Melik Eşref'e yönlendirdiği düşünülmür.²⁹¹ İzzeddin H. 622/M. 1225 yılında vefat edince yerine oğlu Nurüddin Artukşah tahta çıkmıştır.

1.3.3.4. Nureddin Artukşah (622/1225-631/632/1233/1234)

Kısa bir kargaşa döneminin ardından 1225 yılında başlayan Nurüddin Artukşah dönemi de oldukça hareketli geçmiştir. Bir sene sonra yani 1226 yılında Harezmşah hükümdarı Celaledin Harput'a gelmiş ve bölgeye ciddi anlamda fiziki zararlar vermiştir.²⁹² Bir sene sonra Alaüddin Keykubad'ın Eyyûbî hükümdarı Melik Adil'in kızı Gaziye Hatun ile izdivacında Artuklu emiri Nurüddin Artukşah sağdıçlık görevini ifa etmiştir.²⁹³ Fakat üç sene sonra vuku bulan Yassı Çemen savaşında, Keykubad'ın topraklarını ele geçireceğini düşünen Artukşah, Harzemşah'a yaklaşıp Selçuklularla olan bağına büyük zarar verdi. Savaşın sonunda Harzemşahların yenilgiye uğraması, Nurüddin Artukşah'ın ümit ettiği beklentilerin gerçekleşmemesine neden olduğu gibi Selçuklularla olan iyi ilişkilerini devam ettirme imkânını da tüketmişti.²⁹⁴

Selçukluların H. 631/M. 1234 yılında Ahlât için harekete geçmesi üzerine, Eyyûbî hükümdarı Melik Kamil ordusuyla yola çıkarak Elbistan önlerine geldi. Eyyûbî ordusu, Selçuklu ordusu karşısında Elbistan yakınlarındaki Akçaderbent'te mağlup oldu. Süveyda'ya (Siverek) çekilen Melik Kamil'in yanına gelen Harput hükümdarı Artukşah, bağlılığını bildirdi. Harput'tan Anadolu'ya tekrar geçmenin daha kolay olacağını söyleyen Artukşah'ın daveti üzerine, Harput'a doğru hareket eden Melik Kamil, Selçukluların Kaymeri komutasındaki ordusunun yaklaşması üzerine geri çekildi. Selçuklu ordusunun zafer kazanması üzerine Şemsüddin Savab, Melik Muzaffer, Nurüddin el-Banyasi ve Nurüddin Artukşah kaleye sığındı.²⁹⁵ Ancak Keykubad kaleyi

²⁹⁰ İbnü'l-Esir, XII, s.389; Y. Baluken, a.g.e., s. 230.

²⁹¹ İbn Bîbî (1996). *El-Evâmirü 'l- Alâiyye fi'l-Umûri 'l-Alâiyye*, Trc. Mürsel Öztürk, Ankara, c.1, s.289.

²⁹² Baluken, 2008, a.g.m., s.231.

²⁹³ M. Nuri Gencosman, Çev. (1941), *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi İbni Bibî'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden*, Ankara: Uzluk Basımevi, s. 117.

²⁹⁴ Turan, 1973, a.g.e., s.181.

²⁹⁵ Gencosman, 1941, a.g.e., s.175-177.

kuşatarak 24 gün muhasara altında tuttu. Erzakların tükenmeye başlaması üzerine içeride bulunan halk ve askerlerin yarısı dışarıya çıkarıldı. Artukşah ve Melik Muzaffer, Bahaüddin b. Melikşah aracılığıyla Selçuklu sultanından eman dileyerek kaleyi kendisine teslim edeceğini söyledi. Bunun üzerine Alaüddin Keykubad emanı kabul ederek emirlere ihsanda bulundu. Nurüddin, Harput ve kendisine bağlı olan yedi kaleyi Keykubad'a teslim etti. Buna mukabil, Artukşah'a Akşehir'i ve birtakım iktalar veren Keykubad onu da yanına alarak Konya'ya döndü ve Artukşah'ı vefatına değin alıkoydu. Ebu'l-Ferec tarihine göre ise Harput'u ele geçiren Sultan, Nurüddin ve âilesini sahile gönderdi ve burada üç yıl yaşamasına izin verdikten sonra H. 634/M. 1237'de gizlice öldürttü.²⁹⁶

1232 yılında askeri açıdan önem taşıyan Harput şehri Selçuklu kuvvetleri tarafından işgal edilince Eyyûbîlerin başında bulunan el Kamil Anadolu'ya kuvvetler göndererek işgal faaliyetlerine girişti. Ancak Selçuklular bu kuvvetleri dağıtarak yenilgiye uğrattı (1234). Son hamle olarak da Keykubad 1234 yılı Ağustos ayında Harput'u işgal ederek Artukluların burada kurulmuş olan koluna son verdi. Bunu Urfa, Rakka ve Harran'ın Selçuklulara ilhak edilmesi izlemiştir.²⁹⁷ Selçuklu sultanı Keykubad'ın Harput'u topraklarına katmasına dair ayrıntılı bilgiyi tarihçi Ebü'l-Fid'dan²⁹⁸ ve İbn Bîbî'den²⁹⁹ (Selçukname) edinmekteyiz. Bunun bir nedeni, Ebü'l-Fidâ'nın dedesinin yani Hama emiri Melik Muzaffer'in Harput kuşatmasında bulunmuş olmasıdır. Öte yandan, İbn Bîbî'nin annesi müneccime Bibi Müneccime'nin Harput'un fethiyle ilgili yaptığı bir tefeü'l sayesinde çeşitli verileri elde ediyoruz.³⁰⁰ Her ne kadar detaylı bilgi vermiş olsalar da ikisi de dönemin Artuklu hükümdarının ismini zikretmemişlerdir. Ancak diğer kaynaklardan edilen kronolojik bilgi, bize hükümdarın Nureddin Artukşah olduğunu katıyetle göstermektedir.³⁰¹

1.4. Siyasi İlişkilere Bakış

Ataları Eksükoğlu Artuk Bey'in, yararlıkları hasebiyle Kudüs'ün kendisine *ikta* olarak verilmesiyle başlayan serüvenleri, Mardin, Harput ve Hısn Keyfa merkez üsler

²⁹⁶ Gregory Abu'l-Farac, 1987, a.g.e., s.534.

²⁹⁷ İ. Kafesoğlu, 2014, a.g.e., s.64.

²⁹⁸ الفداء أبو. Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddin İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331). Eyyûbî hânedanına mensup hükümdar, tarihçi ve coğrafyacı. Ayrıntı için bkz., A. Özaydın, *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1994, C.10, s. 320-321.

²⁹⁹ Nâsirüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî (ö. 684/1285'ten sonra). Anadolu Selçukluları hakkındaki el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-umûri'l-Alâiyye adlı Farsça eseriyle tanınan İranlı edip ve tarihçi. Ayrıntılı bilgi için bkz., A. Özaydın, *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1999, C. 19, s. 379-382.

³⁰⁰ N. Gencosman, 1941, a.g.e., s.14.

³⁰¹ N. Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s.55-56.

olmak üzere kurdukları üç ayrı kolla devam eden Artuklular, egemen oldukları topraklarda etkili olmuş bir hanedandır. Son şubeleri olan Mardin şubesinin 1409 yılında Akkoyunlularla yaşadıkları çekişmelerden dolayı Karakoyunlu hükümdarına teslim edilmesiyle tarih sahnesinden çekilmiştir. Kuruldukları dönemin başlarından itibaren etkin bir siyaset izleyen Artuklu beyleri, gerek bölgesel denge siyasetinde gerekse de Haçlılara karşı verilen mücadelelerde önemli roller oynamış, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun idari yapısının şekillenmesinde doğrudan etkili olmuştur. Kuruldukları dönemin etkin siyasal aktörleri arasında Haçlılar, Zengiler, Eyyûbîler, Anadolu Selçukluları, Danişmendîler, Ahlâtşahlar, İlhanlılar, Akkoyunlu ve Karakoyunlular sayılabilir. Bilhassa 1243 Köseadağ Savaşı'na kadar etkin bir bölgesel siyasi etmen olan Artuklu hanedanı, bu tarihten sonra giderek zayıflamış ve varlığını, 1243'ten itibaren Anadolu'yu ciddi bir biçimde tehdit eden Moğollar da dâhil olmak üzere çeşitli otoritelere tabi olarak sürdürmüştür.³⁰²

Beyliğin kurucu aktörlerinden sayılabilecek olan Hısn Keyfa emiri Sökmen b. Artuk, Mardin emiri Necmüddin İlgazi ile yeğeni ve kumandanı Belek Gazi dönemlerinde, Anadolu'da Artuklular'ın karar verici siyasal mercilerden biri olduğu görülür. Zengîler daha sonra da Eyyûbîlerin güçlü birer rakip olarak ortaya çıkmaları, hanedanın yerel bir güç halinde kalmalarında en önemli etken olmuştur. Bilhassa Eyyûbîlerin hem Haçlılar karşısındaki etkin rolleri, hem de bölgedeki askeri başarıları Artukluların onların metbuluğunu tanımalarını gerektirdi. Artuk Bey'den başlamak üzere Artuklu hanedanının siyasal ilişkilerinde sürekli bir denge siyaseti gözetmeyi, öncelikli politika olarak belirlemiş olduğu ifade edilebilir.

Hâkimiyeti altındaki çeşitli etnik ve dini unsurların barış içinde yaşadığı Artuklu beylikleri, özellikle Haçlı saldırıları başladıktan sonra bölgedeki diğer Müslüman siyasal yapılarda olduğu üzere, politikasını İslam birliğini korumak yönünde sürdürdü. Hâkimi oldukları topraklarda yaşamakta olan gayrimüslimlerin haklarını gözetip koruyan Artukoğulları; Ermeniler, Rumlar, Kürtler, Süryanîler, Yezidîler, Sabîler ve Yakubîler gibi topluluklara genel olarak iyi muamelede bulunmuş ve hatta bazı kaynaklarda verilen bilgilere göre, ağır vergi yüklerini kaldırarak halkın övgüsünü almışlardı.³⁰³ Ermeni ve Süryani kaynakları Türkmenlerin din hürriyeti sağladığını, din ve mabetlerine

³⁰² R. Ataoğlu (2008) "Artukluların Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi" *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 2.

³⁰³ R. Ataoğlu, 2008, a.g.e., s. 9-10.

karışılmadığını nakleder. Hatta Belek Gazi'nin Ermenileri Gerger'den sürgün etmesi Türk beylerinin kötü anılmasına sebebiyet vermemişti.³⁰⁴

Zaman zaman konar-göçer yaşam koşullarının şekillendirdiği münasebetler, Türkmen ve Kürt topluluklar arasında çeşitli çekişmelerin yaşanmasına neden oluyordu. 1185 yılında yaşanan bu gerilim, İslam birliğinin neticesi olarak iki topluluğun da Ermeniler karşısında ittifak etmesiyle sona erdi.³⁰⁵

1.4.1. Filistin ve Suriye'deki siyasi mücadeleler içindeki rolleri

Mezopotamya bölgesinin kuzeyinde aktif olan Artuklular, Haçlı seferleri nedeniyle Kudüs ve çevresiyle ilgili mücadelelerde doğrudan veya dolaylı olarak yer almışlardır. XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Suriye'nin güneyi ve Şam bölgesi Fatimî Halifeliği'ne ait olmuş, ancak Türklerin el-Cezire'de varlık göstermeye başlaması ile bu durum değişmiştir. Tutuş'un Artuk Bey'i buraya atamasıyla birlikte el-Cezire'nin bir kısmı ile Kudüs Artukluların kontrolü altına girmişti. Artuk Bey'in ölümünden sonra oğulları Sökmen ve İlgazi, Tutuş ve oğullarına bağlı olarak Kudüs'teki hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Dönemin önemli emirlerinden biri olan Sökmen, 1096-1097'de Halep meliki Rıdvan ile Şam meliki Dukak arasındaki üstünlük mücadelesine aktif bir şekilde dâhil oldu. Bu dönemde Sökmen, Rıdvan'dan Fatımilerle ittifak kurma çağrısı almış olsa da ileriki zamanlarda Antakya emiri Danişmendli Yağsıyan'la birlikte bu ittifakın bozulması için Rıdvan'ı ikna etme çabası içine girecek ve başarılı olacaktı.³⁰⁶ Ancak Haçlıların siyaset sahnesine çıkması, bu değişken denge politikası üzerinde belirleyici bir etken oldu. İşte tam bu noktada, Artukluların elinde olan Kudüs, Fatimî, Selçuklu ve Haçlıların mücadele alanı haline geldi. Böylece Artuklular bu kritik süreçte doğrudan dâhil oldu. Muinüddavle Sökmen b. Artuk'un 1104 senesinde Belih Çayı kıyılarında Urfa Kontu II. Baudouin ve kuzeni Joscelin ile Bohemond ve Tancred'e karşı, ardından Necmüddin İlgazi'nin 1119'da Telafrin'de yine Haçlılara karşı kazandıkları zaferler, İslam topraklarında Artuklu hanedanının saygınlığını arttırdı. Haçlılara karşı ortaya koydukları bu başarılı mücadeleler, Frenklerin Şam ve Haleb'e doğru yayılmasını

³⁰⁴ O. Turan, 2013, a.g.e., s. 244.

³⁰⁵ O. Turan, 2013, a.g.e., s. 243-247.

³⁰⁶ Alexander Matveev (2008). "Artuqids in Jerusalem: Artuqids' Role in The Struggle Of The Seljuqs, Fatimids and Crusaders For Palestine and Syria at the End of the XIth Century," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*. ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s.27.

engelledi.³⁰⁷ Ortaya koydukları çetin mücadele Latin kaynaklarına şöyle yansımıştır: “Doğudaki Latin hâkimiyetinin ne öncesinde ne de sonrasında, cesur adamların bu kadar kötü bir şekilde katliama uğradığı, bizim insanımızın böyle utanç verici bir şekilde savaş meydanından kaçtıkları başka bir olay daha yoktur.”³⁰⁸ Diğer kaynaklarda, İlgazi “günahkâr Roger’yi cezalandırmasına izin verilen, Tanrı’nın görevlendirdiği bir cezalandırıcı” olarak da tavsif edilmektedir. Benzer şekilde, bu kaynaklar İlgazi’den sonra Haçlılarla mücadele bayrağını devralan Belek Gazi hakkında da “sevgi ve hayranlığın yanı sıra korku uyandırdığını” yazmaktadır.³⁰⁹

Birbirlerinin daimi düşmanları olsalar da Artuklu yöneticilerinin Haçlılardan bazı konularda yardım istediğini ve bu yardım çağrılarının karşılık bularak çeşitli ittifakların gündeme geldiğini görüyoruz. Örneğin Tuğtekin, 1115 senesinde Selçuklu beyi Porsuk Suriye’nin kuzeyine doğru harekete geçince İlgazi ve Haçlılarla birleşerek Porsuk’a karşı mücadele verdi.³¹⁰ Bu esnada Mengüceklilerin Malatya ve dolaylarını işgal etmesi üzerine Urfa kontu I. Joscelin, Artuklular tarafından destek için davet edildi ve Joscelin ittifak çağrısını kabul etti.³¹¹ Bir müddet sürecek olan bu iyi ilişkiler, Halep eşrafının, Melik Rıdvan’ın ölümünün ardından Haçlılar karşısında harap olan şehrin yönetimini Necmüddin İlgazi’ye teslim etmesiyle son buldu.

Önemli kazanımların elde edildiği Haçlılarla mücadelede aktif rol almış olsalar da³¹² bu süreç, Kudüs’ün kaybedilmesi ve nüfuz noktalarının el-Cezire’ye gerilemesi suretiyle Artukluların kendi serüveni açısından da kayıpla sonuçlandı. Bu durum hâkimiyet politikalarını yeniden şekillendirmelerine yol açacaktı.³¹³

³⁰⁷ A. Usta (2008). “Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 59.

³⁰⁸ Haçlı kroniği Willermus’tan naklen Usta, 2008, a.g.e., s. 62; yine aynı kaynakta yer alan bilgilere göre bir başka vakanüvis, Caen’li Ralph şöyle rivayet eder: “Ertesi güne sarkan savaşta geceleyin Haçlı ordusundaki askerler, Türk birliklerinin saldırısına uğramak ve ölüm korkusu içinde sabahladılar,” Ralph of Caen, 2005, *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen, A History of the First Crusade*, İngilizce’ye Çev. Bernard S. Bachrach, David S. Bachrach, Burlington, s. 167.

³⁰⁹ Fulcherius Carnotensis, 2009, a.g.e., s.246.

³¹⁰ Runciman, II, 2008, a.g.e., s. 109; Urfalı Mateos, 1962, a.g.e., s. 258; İbnül Esir, 1985, *El-Kamil*, X, s. 406.

³¹¹ Usta, 2008, a.g.e., s.63-64.

³¹² İbrahim Ethem Polat (2008). “Arap Edebiyatında Artuklu-Haçlı Mücadelesi,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s.47.

³¹³ A. Matveev, 2008, a.g.e., s.32.

1.4.2. Eyyûbîler ile İlişkiler

Fatimî halifesini 1171’de tahttan indirerek saltanatına son veren Selahaddin Eyyûbî, Suriye ve civarında elde ettiği zaferlerle hasımlarına korku salıyordu. Zengîler dahi, Selahaddin’in egemenliğini kabul etmek durumunda kalmıştı. Mukaddemen değinildiği gibi, Kutbüddin İlgazi ve Nurüddin Muhammed, Selahaddin’in gönderdiği elçi Ebu Hamid Acemî huzurunda Eyyûbîlere tabiiyetlerini beyan etti.³¹⁴ Bu gelişmeyle birlikte, Artuklular hâkim oldukları coğrafya üzerinde karar verici siyasal lider olma vasıflarını kaybettiler. Siyasetlerini bölgedeki güçlerle münasebetlerin geliştirilmesi ve denge politikası ile sürdürmeye devam ettiler.

Bununla beraber, Selçuklu sultanı II. Kılıçarslan’ın kızı Selçuka Hatun ile evlenmiş olan Hısn Keyfa emiri Nurüddin Muhammed, bir süre sonra eşini bir *muganniye*³¹⁵ ile aldatınca Kılıçarslan bu duruma müdahale etmiştir.³¹⁶ Kılıçarslan’la yaşadıkları problem dolayısıyla Eyyûbîlere tâbi oldu. Bu durum dönemin iki büyük gücünü karşı karşıya getirmek üzereydi, neyse ki Kılıçarslan’ın veziri İhtiyarüddin Hasan’ın gayretleri sonucu savaş önlendi ve sorun çözüldü. Nurüddin Muhammed, bölgedeki hükümdarların itaatini talep eden Selahaddin’e bağlılığını bildirdi. Ayrıca, Sincar muhasarasında Eyyûbîlere gösterdiği yararlıklardan dolayı kendisine Heysem ile Kal’atü’l-Cedide itâ edildi.³¹⁷ Amid’i ele geçirmek isteyen Nurüddin Muhammed’in bu talebini kabul eden Selahaddin, öncülü İmadüddîn Zengî’nin izlediği stratejiye benzer şekilde, tabiiyetindeki emirlerin isteklerini yerine getirmekte ve bu toprakları kontrol altında tutmaktaydı. Ancak Sincar’ın kuşatılması, tabiiyetindeki bazı beyleri huzursuz etti. Musul emiri İzzüddîn Mesud, Mardin Artuklu beyi II. Kutbüddîn İlgazi beraberinde olarak Selahaddin’e karşı çıktı. Hısn Keyfa Artuklu beyi Nurüddin Muhammed ise, Selahaddin’in safındaydı. Ancak netice olarak herhangi bir savaş yaşanmadan Mesud ve beraberindekiler dağıldı. Bunun üzerine, Nurüddin Muhammed Âmid talebini yeniden Selahaddin’e bildirdi ve ikisinin askerlerinden oluşan ordu şehri muhasara etti. 29 Nisan 1183’te teslim alınan şehir Nurüddin’e bırakıldı. Daha sonra, Selahaddin Eyyûbî’nin

³¹⁴ Usta,2002, *Türkler*, C. 6, s.477.

³¹⁵ Şarkıcı

³¹⁶ Ali Üremiş (2005). *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayınları, Ankara, s.130.

³¹⁷ Claude Cahen (1935). “Le Diyarbakr au Temps de Premiers Urtukides,” *Journal Asiatique*, c. 227, Paris: Imprimerie Nationale, s. 264.

1183 ve 1184 yıllarında sırasıyla Beysan³¹⁸ ve Kerek³¹⁹ seferlerine Nurüddin Muhammed de iştirak etti. Kerek harekâtına Mardin Artuklu beyi II. İlgazi de katıldı.

İlerleyen yıllarda, Artuklu hanedanında hükümdar adaylarının çocuk yaşta olması nedeniyle bazı taht mücadeleleri yaşandı. Bunlardan biri, Nurüddin Muhammed'in ölmesiyle oğullarının küçük yaşta olmasını fırsat bilen kardeşi İmadüddin Ebu Bekir, Hısn Keyfa tahtını ele geçirmek istediğinde yaşandı. İmadüddin, bu girişimi için metbu olduğu Selahaddin'den onay aldı. Nurüddin'in vezirinin çabaları sonucunda Hısn Keyfa tahtını ele geçiremeyen İmadüddin Ebu Bekir, Harput'a hâkim olarak Harput Artuklu şubesi ihdas etti.

Selahaddin Eyyûbî, 1185'te Harput'a hareket etti. Şehre ilerlemekte olan ordu, Mardin şubesinin hâkimiyet alanı içinde yer alan Meyyâfarikîn şehrini de muhasara altına aldı. Şehrin Eyyûbîlerin eline geçmesinin ardından Hısn Keyfa emiri II. Sökmen, Selahaddin Eyyûbî'nin metbuluğunu kabul etti.³²⁰

Selahaddin Eyyûbî'nin 1193'te ölmesinin ardından tabiiyeti altındaki emirlikler hareketlenmeye başladı. Ancak Artuklu hanedanının Mardin kolu, bazı yerleri ele geçirse de Hısn Keyfa kolu herhangi bir girişimde bulunmadı. Mardin emiri adına hareket eden Nizamüddin Alpkuş da sonradan Eyyûbî meliki Adil'den bağışlanmayı diledi. Fakat bir müddet sonra Mardin emirinin kendisinden yardım talep etmesi üzerine Mardin'i muhasara altına aldı. Bu durum, Artuklu hükümdarlarını ve yöredeki diğer beyleri huzursuz etti. Bu sırada Mısır'da Efdal'in tahta oturmasıyla beraber, Adil ile arasında anlaşmazlık çıktı. Artuklular, Efdal'in yanında saf tutmayı kararlaştırdı, zira muhasara altındaki şehirde kıtlık ve hastalık başgöstermişti. Bu arada, Melik Adil'in hâkimiyetini sağlamlaştırması bölgedeki tüm ittifakların etkisizleşmesine ve işe yaramaz hale gelmesine neden oldu. Nihayet, Artuklular da Eyyûbîlerin egemenliğini epey bir süre boyunca tanımaya devam etti.³²¹ Bununla beraber, güçlerini birleştiren Eyyûbî melikleri, Artukluların hâkim olduğu el-Cezire ve Âmid gibi merkezlerde üslenmeye başlayınca, Artukluların egemen olduğu topraklar daralmaya başladı. Zaman zaman yeniden bölgesel ittifaklar gerçekleştirildi.

³¹⁸ Filistin yakınlarında yerleşim yeri.

³¹⁹ الكرك. Ürdün'de kalesiyle meşhur tarihi bir şehir. Ayrıntılı bilgi için bkz., "Kerek," *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 25; s. 278.

³²⁰ Usta, 2002, *Türkler*, C. 6, s.478.

³²¹ Ataoğlu, Artuklu-Eyyûbî İlişkileri, s. 80.

Artuklular özelinde önemli sayılabilecek bir gelişme, Adil'in H. 599/M. 1202 yılında oğlunun önderliğinde Mardin'i muhasara etmesidir.³²² Muhasaranın sonucunda, barış gerçekleşse de Mardin şubesi açısından ağır olmuştur. Mardin beyi tazminat ödeyecek, Eyyûbîler adına hutbe okutup para bastıracaktı. Eyyûbî meliklerinin kendilerine daha yakın hissettiği Hısn Keyfa beyliği, Harput hususunda söz almıştı. Bunun üzerine, Melik Eşref H. 601/M. 1205 yılında Harput üzerine harekete geçti. Harput Emiri Nizamüddin İbrahim ise, Selçuklulardan yardım isteyince, bu girişim akim kaldı. Bu sırada Gürcüler Kars'ı ele geçirerek Ahlât şehrini tehdit etmeye başlamışlardı. Adil diğer Eyyûbî meliklerinden ve Hısn Keyfa emirinden destek alarak Gürcüleri tedib ettikten sonra, Haçlılarla savaşa tutuştu.

Gürcülerin H. 605/M. 1208-9 senesinde Ahlât'a doğru harekete geçerek Erciş'i almaları, Eyyûbî meliki Adil'in yeniden bir ittifak çağrısında bulunmasına neden oldu. Ancak bu müttetik ordu, Gürcülerin gitmesi üzerine, yönünü Atabey Kutbüddin'e doğru çevirdi. Harekât sonucunda Eyyûbîler, Habur ve Nusaybin'i ele geçirdi. Bu olaylar cereyan ederken, Artuklu kolları birbirinden farklı siyasetler güderek ayrı düşmüştü. Hısn Keyfa şubesi Eyyûbîlere bağlılığını sürdürmüş, Mardin ise yeniden Eyyûbîlerin metbuluğunu tanımak durumunda kalmıştı.

Bundan sonraki yıllarda Artuklular, tutumlarını sessiz kalma yönünde sürdürdü. Ne var ki zaman içerisinde Eyyûbîlere tavır almaya, Selçuklulara yanaşmaya başladılar. Hatta Selçuklu sikkelerini kullanarak hutbeleri Selçuklu melikleri adına okuttular. Ancak Halep üzerine sefere çıkan Selçukluların, yenilgiye uğraması üzerine 1219'dan itibaren yeniden Eyyûbîlere bağlandılar. Buna mukabil, siyaseten stratejik bir atak yapmak isteyen Melik Eşref, Hani ve Cebelcur'u Nasırüddin Mahmud'a ita etti. Ayrıca, Mardin'i muhasara etmesi üzerine, Mardin emiri Artuk Arslan ile kendisi arasında arabuluculuk yapan müttetike Müvezzer³²³ bölgesini verdi.³²⁴

Tüm bu gelişmelerde görüldüğü üzere, Artuklu hanedanı Eyyûbîler karşısında değişen şartlara uygun olarak farklı politikalar benimsemiş ve uygulamıştır. Mardin şubesi, genellikle hasmane münasebetler geliştirirken; Hısn Keyfa bağlılığını

³²² İbnü'l-Esir (1987). *El Kâmil Fî't- Tarih*, Trc. Abdülkerim Özeydin, Bahar Yayınları, İstanbul, C.XII, s.149.

³²³ Ayrıntılı coğrafi bilgi için bkz., İbrahim Gök, "XIII ve XIV. Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü'l-İttılâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları," C. 4, Sayı 1, Ocak 2014, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/181086>.

³²⁴ Önder Kaya (2008), "Eyyûbî Meliklerinden El-Eşref Musa'nın Artuklu Melikleri ile İlişkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 131.

sürdürmüştür. Adil'in ardından başa geçen Melik Kamil döneminde de el-Cezire ve Diyarbekir Eşref'in yönetiminde kaldı.³²⁵ Yeni Melik döneminde, Mardin Artuklularının da Eyyûbîlerle olan ilişkilerini iyileştirme çabası içinde olduğu ve savaş, savunma ve muhasara gibi konularda lojistik destek sağlamakta daha esnek davrandığı görülür. Örneğin kardeşi Melik Eşref'e karşı isyan çıkardığında, hem Hısn Keyfa hem de Mardin Artuklu yönetimi melike bağlılıklarını bildirmişti.

Buna rağmen Eşref'in kendi menfaatlerini elde etme uğruna Hısn Keyfa topraklarına ait yerleri ele geçirmesi, Artuklu yönetiminin Eyyûbîlere karşı tavır almasına ve Celaleddin Harezmşah'a yaklaşmasına neden oldu. Böylece bölgesel ittifaklar yeniden şekillenmeye başladı. Melik Eşref'in Selçuklularla birlikte hareket etmeye başlamasından sonra, Selçuklu sultanı Alaüddin Keykubad'ın Hısn Keyfa'yı ele geçirmesine sessiz kalması üzerine Hısn Keyfa beyi Selçuklulara bağlılığını sunmaya karar verdi.

Tüm bu ilişkiler göstermektedir ki, Artuklular askeri güce dayanmaktan ziyade siyasi manevralarla hayatîyetlerini koruma ve devam ettirme gayreti içinde oldular. Hısn Keyfa şubesi tarihe karıştıktan sonra geriye kalan Mardin ve Harput kolları, bu politikayı benimsemeye devam etti ve Eyyûbîlerle ilişkilerini sürdürdü. Hatta Harput beyi İzzüddin Ahmed/Hızır H. 631/M. 1234 senesinde Selçuklu sultanıyla karşı karşıya gelen Eyyûbî melikine, kendi topraklarından koridor açmak suretiyle geçebileceğini ifade etmişti. Ancak Eyyûbîler bu mücadelede mağlup olmuş ve Harput, Selçuklular tarafından ele geçirilmiştir. Bu, Harput Emareti'nin de sonu demektir.

Geriye kalan tek Artuklu idaresi olan Mardin kolu, bir süre Selçuklulara bağlı kaldı. Artuk Arslan'ın yardımıyla Selçukluların el-Cezire'yi alması Melik Kamil'in Urfa ve Harran'ı ele geçirerek saf değiştiren Mardin emirinin topraklarını yağmalamasına neden oldu (1235).³²⁶ Ancak bu tarihlerden itibaren iç çekişmeler içinde olan ve gittikçe zayıflayan Eyyûbî melikleri güç kaybederken, Mardin kolu varlığını devam ettirebildi. Görüldüğü üzere, hanedan üyelerinin zaman zaman savaşlarda karşıt cephelerde yer alması yahut birbirine tezat menfaatler/siyasetler peşinde koşmaları, beyliğin palazlanmasının önündeki en büyük engeldi.³²⁷

³²⁵ R. Ataoğlu, Artuklu-Eyyûbî İlişkileri, s. 79-85.

³²⁶ Ahmet Demir, "Eyyûbîler'e Tabi Olarak Artukîler," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, 2008, s. 116.

³²⁷ R. Ataoğlu, Artuklu-Eyyûbî İlişkileri, s. 85-90.

1.4.3. Anadolu Selçukluları ile ilişkiler

Türkiye Selçukluları hükümdarları en başından itibaren doğuya doğru genişleme ve bu nedenle hâkimiyet alanları olan Anadolu'nun doğu ve güneydoğusuyla özellikle ilgileniyorlardı. Dolayısıyla, Artuklular egemenlik sahaları nedeniyle varlık göstermeye başladıkları andan itibaren Selçuklularla ilişki içinde oldular. Artuklu hanedanı zaman zaman Selçukluların siyasi hâkimiyeti açısından kilit rol oynadı. İki siyasi irade arasındaki ilişkilerin başlaması Süleymanşah ve Artuk Bey'e kadar gider. Selçuklu yöneticilerinin doğuda gerçekleştirdikleri seferlerden eli boş dönmesinde, Eksük oğlu Artuk ve İlgazi'nin etkisi büyüktü. Sonraki dönemlerde ise, Artukluların Selçuklulara karşı büyük bir mücadeleye girmediği görülür.

Bölgede Haçlılara karşı önemli bir tampon güç vazifesi gören Artuklular, Selçukluların haçlılara karşı mücadelelerinde destek oldular. Bölgedeki siyasi yapılar, zaman zaman kendi aralarında anlaşmazlığa düşmüş olsalar da ortak düşmanları olan Haçlılara karşı kahramanca mücadele etmiş ve cihatçı bir tarzda İslam birliğini öncelemişlerdir. Stratejik açıdan hareketli bir bölgede varlıklarını sürdürmek durumunda kalan hanedanın hükümdarları, bunu himaye siyaseti ve denge politikasıyla aşmaya çalışmış, Haçlılara karşı verilen mücadeleler hariç sürekli bir askeri üstünlük sergileyememiştir. Bununla beraber, Artuklu hanedanı içinde en kısa ömürlü olan Harput Artuklularının tarih sahnesinden silinişi, Selçuklu hükümdarı I. Alaüddin Keykubad tarafından gerçekleştirildi. Keykubad bütün Diyarbekir bölgesinin stratejik merkezi olan Amid'e saldırmaya hazırlandı. Bu saldırıda kendisine Frank ve Gürcülerin orduları da katılmıştır.³²⁸ Doğuya doğru topraklarını genişletmeyi başaran Selçuklular karşısında, en son ana kadar direnen Mardin Emirliği oldu. İlerleyen süreçte Moğolların ortaya çıkması, Selçukluların Mardin taraflarını da doğrudan kontrol altına almasını gerektirdi. Sonraki süreçte de Selçukluların hamiliğini kabul ederek hutbe okutan ve sikkelerini kullanan Artuklular, dengelerin değişmesiyle beraber, Moğollara tabiiyyet arz etmek zorunda kaldı. Bu yaklaşım, Artukluların varlıklarını bir yüzyıl daha sürdürmelerine olanak tanıdı.³²⁹

³²⁸ Cahen, 1979, a.g.e., s. 140.

³²⁹ Mehmet Suat Bal (2008), "Anadolu'da Siyasi Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 87-88.

1.4.4. Irak Selçukluları ile ilişkiler

Artuk Bey'in oğulları Muinüddinle Sökmen ile Necmüddin İlgazi'nin Hısn Keyfa ve Mardin'e yerleşmelerinden kısa bir süre önce, Melikşah'ın oğlu Sancar imparatorluğun batı taraflarını, 1120'deki anlaşma gereği Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmud'a vermiş ve böylece Irak Selçuklu devleti kurulmuştu. Bu devletin hâkim olduğu topraklar arasında el-Cezire, Şam, Diyarbekir, Musul, Hemedan, Kirman ve Huzistan gibi önemli yerler bulunuyordu. Irak Meliki'nin Haçlılara karşı giriştiği mücahede başlıca dayanakları Artuklular olmuş, İlgazi ve yeğeni Belek Gazi'nin üstün gayretleri neticesinde Haçlılar ağır yenilgilere uğratılmışlardır. 1127'de Musul valiliğine atanan İmadüddin Zengî, Artuklular üzerinde baskı unsuruydu. Bu nedenle, gerek doğrudan gerekse Zengîler'le yaptıkları anlaşma gereği³³⁰ Irak emirine tabi olan Artuklular, Gıyasüddin Mesud'un 1152 yılında ölmesine kadar, Irak Selçuklularıyla olan münasebetlerini sürdürdüler. Sultan Mesud, hükümdarlığı döneminde güçlenen Artukoğlu Timurtaş'ı taltif ederek kendisine menşur ve hilat gönderdi. Irak Selçukluları Sultan Mesud'un ölümünden sonra tahta geçen idarecilerin yetersiz olması hükümet boşluğu yarattı ve ülkede iç karışıklıklar baş gösterdi. Bu kaotik durumdan faydalanan Abbasiler, uzun zamandır bekledikleri fırsatı elde ederek harekete geçti ve Irak Selçuklu devletine son verdi.

1.4.5. Memlükler ile ilişkiler

Artuklular diğer bölgesel güçler karşısında benimsedikleri denge siyasetine Memlüklerle olan ilişkilerinde de bağlı kaldılar. Memlüklerle münasebetleri İlhanlılar ve onların devamı olarak Timurlular ile olan gelişmelere göre şekillenen Artuklu hanedanı, zaman zaman bu güçler karşısında boyun eğmeyi tercih etmiştir. Önceki bölümlerde ifade edildiği gibi bu tutum Artuklu hükümlerinin coğrafyanın diğer siyasi iradelerine nisbetle daha uzun olmasını sağlamıştır.

Memlük kaynaklarında yer alan bilgilere göre, Memlük idaresi Artukluları dost ve müttefik addetmişti; bununla beraber, zaman zaman çatışma içinde oldukları, önemli birtakım siyasal meseleler dışında yerel kaynaklı temaslar gerçekleştirdikleri de rivayet edilmektedir.³³¹

³³⁰ H. Kayhan (2007), "Artuklu-İrak Selçuklularına Genel Bir Bakış," *Makalelerle Mardin 1*, Haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, s. 281.

³³¹ Birincil kaynaklardan elde edilen detaylı bilgi için bkz. Altan Çetin, "Memlük-Artuklu İlişkileri Denge Siyaseti," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, 2008, s. 158.

1.4.6. Zengîler ile ilişkiler

Artuklu hanedanının Musul Atabegliği ya da başka bir ifadeyle Zengîlerle olan ilişkileri, İmadüddin Zengî'nin, Sultan Mahmud tarafından Musul'a vali olarak atanması ve orada atabeyliğini kurmasıyla başladı (H. 521/M. 1127). 1144 senesinde Urfa'yı Haçlılardan alarak İslam dünyasında ciddi bir prestij sağlayan İmadüddin Zengî, bölgede yayılmacı bir politika izledi. Nitekim uzun vadede Artuklu emirleri, Zengî'nin metbuluğunu kabul edip boyun eğdi, askeri ve diplomatik münasebetlerini bu minvalde geliştirdi. Bununla birlikte, Hüsameddin Timurtaş devri buna bir istisnadır.³³² Aynı sorunlar 1140'ların başlarında Hısn Keyfa Emirliği'nde görüldü ve çatışmalar yaşandı. Zira bu tarihlerde, Atabeg Zengî, Diyarbakır ve Van gölü havzasına yönelerek Siirt, Behmerd, Batasa (veya Natasa), Tanza, er-Ravk, Maden, Cebelcûr,³³³ Zülkarneyn, Hani, Hizan, Silvan, Eyrün, Katlis (veya Fatlis), el-Halar, Teli Hum, Cermuk (Çermük) gibi şehir ve kalelerle yine Mardin'den Fırat'a kadar olan ve *Şabahtan* diye anılan bölgede mevzilenmiş Cemeleyn, Muvazzer, Teli Mavzen (Viranşehir) gibi kaleleri zaptederek Amid'i kuşattı; bu fetihlerin ardından Hısn Keyfa yönetiminin elinde yalnızca Harput, Palu ve Mazgirt kaldı.³³⁴ Zengîlerin Artuklu beylikleri üzerindeki baskısı, onların yerini alan Eyyübîlerin zamanında da devam etti.

1.4.7. Gürcüler ile ilişkiler

Gürcü kralı David, 1120'lerde Selçuklu topraklarına doğru bir dizi sefere çıktı. Devletin doğu ve güneydoğu sınır bölgelerini ele geçiren kral, ele geçirdiği şehirlerde halka kötü muamelede bulunuyor ve baskı uyguluyordu. Bundan rahatsız olan Melik Tuğrul, duruma tek başına el koyamayacağını anlayınca o sıralarda Haçlılara karşı çetin mücahede vermiş ve mühim zaferler elde etmiş olan Artuklu emiri Necmüddin İlgazi'ye ittifak çağrısında bulundu. Bu sıralarda Haçlılarla yeni muharebe hazırlığında bulunan İlgazi, bir yandan da Gürcüler üzerine çıkacağı seferin hazırlıklarına başladı. İlgazi emrindeki askerleriyle müttefiklerin buluşma yeri olan Tiflis'e doğru yola çıktı. Bunu haber alan Gürcü kralı II. David de kalabalık bir orduyla İlgazi'yi karşılamak üzere harekete geçti. İlgazi, müttefiklerinin gecikmesi sonucunda Tiflis'e sadece kendi kuvvetleriyle girdi. Bu nedenle, Gürcü kralının hazırladığı kalabalık ordu karşısından tek

³³² Halil İbrahim Gök (2008), "Artuklular–Musul Atabeyliği İlişkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 170.

³³³ Zengî, Cebelcûr'u Timurtaş'a vermişti, İbnü'l-Ezrak (1992), *Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid (Artuklular Kısmı)*, Çev. Ahmed Savran, Erzurum, s. 61; Münecimbaş, 2001, a.g.e., s. 171.

³³⁴ Halil İbrahim Gök, 2008, a.g.e., s. 172.

başına savaşmak zorunda kalan İlgazi ağır bir yenilgiye uğradı. Bu gelişme, Haçlı seferlerinde elde ettiği başarılarla adını İslam dünyasında duyurmuş olan İlgazi'nin namını etkileyecekti. Savaş sonunda dört asır boyunca Müslümanların elinde olan Tiflis, David'in kontrolüne geçti.³³⁵ İlgazi ile Davud'un 1121 yılındaki karşılaşmasından başka Artuklu-Gürcü ilişkileri açısından büyük önem arz eden başka herhangi bir gelişme olmamıştır.

1.4.8. Ermeniler ile ilişkiler

Ermeni toplumu Artukluların gerek siyasi, gerekse sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı açısından önemli bir yer işgal etmiştir. Zira devletin daha ilk yıllarında, Necmüddin İlgazi'nin Mardin'i ele geçirmesiyle birlikte, Ermeniler ve onlarla birlikte yerli halkı oluşturan Araplar, Kürtler, Rumlar, Şemsiler, Yezîdiler ve Yakubî Süryanîler de Artuklu hâkimiyetine girdi. Hâkim dil Arapça ve Farsça olmakla birlikte Kürtler, Ermeniler ve Rumlar kendi dillerini de konuşmaktaydı.

Bu ilk karşılaşmalarda Ermeniler'in Artuklu hâkimiyetine gizli ve açıktan destek verdiği görülür. Bunun başlıca sebebi, elbette ki, Bizans zulmünden kurtulmaktır. Bu nedenle, Anadolu'nun güneydoğu ve doğusunda yaşayan bu toplum, Artuklularla birlikte hareket ederek onların hâkimiyet alanını genişletmesine destek vermişti.

Ermeni toplumunun Artuklu varlığına katkısı sosyo-ekonomik ve kültürel açıdan da oldukça önemlidir. Kırsal kesimde yaşayan Ermeniler hayvancılık, çiftçilik ve bağcılıkla uğraşırken, şehirde ikamet edenler gerek ticaret dünyasında gerekse sanat ve mimaride çok önemli işlere imza atmıştır. Bu minvalde, örneğin, Koçhisar halkı (Tel-Ermen) tüccar ve sanatkârlıkta nam salarak Koçhisar'ın gelişip Suriye-İrak kervan yolu üzerinde XII. yüzyılda önemli bir konaklama noktası haline gelmesini sağlamıştır.³³⁶ Artuklu hükümdarlarının Tel Ermen (Koçhisar)' e vermiş oldukları önem neticesinde burda sadece ticari faaliyetler gelişmemiş buna bağlı olarak kültürel faaliyetler de artış görülmüştür. Ermenilerin iktisadi faaliyetlerde ortaya koydukları katkıların yanı sıra, kültür alanına yaptıkları katkılar oldukça fazladır. Artuklu egemenliğinde de özellikle taş işçiliği gibi mimari ve sanat alanındaki ustalıkları tarihe mal olacak yapıların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bu konunun detayları Artuklu mimari ve sanatının incelendiği bahiste ele alınacaktır.

³³⁵ Kazım Paydaş (2008), "Artuklular ve Gürcüler," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 212.

³³⁶Turan, 2013, a.g.e., s.219.

1.4.9. Süryaniler ile ilişkiler

XI. asırda Mardin, Harput ve Hısn Keyfa merkezli olmak üzere yukarı Mezopotamya'ya hâkim olmaya başlayan Artuklu emirleriyle bölgenin kadim toplumlarından olan Süryaniler arasındaki ilişkilerin, kaynaklardan elde edilen bilgiler dikkate alındığında küçük birkaç olay dışında iyi olduğu görülür.³³⁷ 1125 senesinde Mardin Metropolitliğine yükselen Mor Yuhanon (ö. 1165) dönemi, iyi temasların yaşanması açısından öne çıkar. Mor Yuhanon zamanında metropolitliğe bağlı 50 kilise ve manastırın tadil ve inşa edildiği, Süryani dilinin ihya edildiği Süryani kaynakları tarafından nakledilmektedir.³³⁸ Artuklu hükümdarlarının Süryani toplumuyla ilişkileri ve onlara katkıları daha çok ilmi ve mimari anlamda olmuştur.

1.4.10. Moğol istilası ve Artuklular

Moğollar'ın Anadolu'ya gelmesinden önce Selçuklu hükümdarı Keykubad doğudaki beylikler üzerindeki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştı. Aynı dönemde Eyyûbî meliki Kamil'in de Anadolu'ya hâkim olmaya dair birtakım planları mevcuttu. Bu minvalde, Urfa ve Harran'ı ele geçiren Melik Kâmil, Keykubad'ın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in tepkisini çekti ve Sultan bu iki yeri Eyyûbîlerden aldı. Mardin emiri 1242'de bölgeye erişmiş olan Harezmliler ve Meyyâfarıkîn Eyyûbî meliki ile işbirliği yaptı ve Halep Eyyûbîleri üzerine yürüdü. Ancak müttefik ordusu yenilgiye uğradı. Bir sene sonra Anadolu'nun kaderini etkileyecek olan Köseadağ Savaşı yaşandı. Bölgeyi yağmalayan Moğollar, kendisine tabi olmak istemeyen Mardin emiri Necmüddin Gazi'ye saldırdı ve Meyyâfarıkîn ile Mardin'i kuşattı. Muhasara esnasında halk büyük eziyet çekti. Bu sırada tahta geçen Kara Arslan, Moğollarla barış imzaladı. Mardin emiri Moğollara tabi oldu ve yaptıkları savaflara katıldı. Hatta Kara Arslan, Moğolların 1260'da düzenledikleri Musul seferine bizzat katıldı.

1200'lerin sonlarına doğru Anadolu'daki Moğol valileri isyan ettiği sırada bunu fırsat bilen Memlûkler, Mardin Artuklularının topraklarına girdi. Artuklu emirleri İlhanlılara bağılılıklarını sürdürerek seferlere iştirak etmeye devam ettiler. Sadakatlerine mukabil kendilerine Amid ve Diyar-ı Rebia ita edildi. 1309 senesinde II. Necmüddin Gazi'nin kızıyla İlhanlı hanının evlenmesi ilişkileri daha da sağlamlaştırdı. Bundan

³³⁷ Horiepiskopos Gabriyel Akyüz (2008), "Süryanilerin Artuklularla İlişkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 370.

³³⁸ Akyüz, 2008, a.g.e., s. 384.

sonraki süre zarfında Artuklu ülkesi, İlhanlılar ile Memlükler arasındaki çatışmalardan doğrudan etkilendi. Bu nedenle, iki hanedan arasında 1322 senesinde barış imzalanmasının ardından Artuklu toprakları da sükûnete kavuştu.³³⁹

İlhanlıların 1336 senesi itibariyle dağılması ve Türkmen topluluklarının hareketlilikleri, bölgedeki tansiyonun yeniden artmasına sebebiyet verdi. Bu mücadeleler arasında Artuklular, Karakoyunlular'ın Mardin'e hücum etmesi üzerine uzun yıllar sürecektir olan bir savaşa girdi. 1300'lerin sonlarına doğru Timur'un Anadolu'ya gelişi karşısında bu savaş hali, Memlüklerin de dâhil olduğu bir ittifaka dönüştü. Ancak bu durum, Artukluların 1393 senesinde Timur'a tabi olmasına engel olamadı. Bununla beraber, Melik Zahir İsa'nın kaleleri Timur'a teslim etmemesi, Mardin'in muhasara edilerek kendisinin hapsedilmesine neden oldu. İsa 1396 senesinde geri döndükten sonra Timur'un seferlerine iştirak etmeyi kabul etmedi. Bunun üzerine yeniden Mardin'i muhasara altına alan Timur, İsa'yı affetti ve ilişkiler normale döndü.³⁴⁰

³³⁹ Aydın Usta, 2002, "Artuklular" *Türkler*, C. 6, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 480.

³⁴⁰ Usta, 2002, a.g.m., s. 481.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TOPLUMSAL, KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAPI

2.1. Toplumsal ve Kültürel Yapı

Döğer sülalesine mensup Türkmen Artuklu hanedanının hâkimiyet kurduğu topraklar üzerinde çok sayıda kültürel, dini topluluk bir arada yaşamıştır. Ortadoğu'nun kadim halklarının yaşadığı bu topraklarda Türkmen sülalesinin hâkimiyetini kurması başlarda zor olsa da, bilhassa Necmeddin İlgazi ve Belek gazilerin Haçlılara karşı verdikleri mücadeleler ve gösterdikleri kahramanlıklar, bu yeni Oğuz boyunun İslam dünyası halkları tarafından hızla benimsenmesini sağladı. Bunun yanı sıra, göçebe yaşayan Türkmenlerin yerleşik hayata geçmeleriyle birlikte de şehir hayatına adapte olmaları ve diğer topluluklarla kaynaşmaları süreci kolaylaştırdı. Tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya başlayan Türkmenler zamanla Hristiyanların yerini almaya başladı.³⁴¹

Türkmenlerin şehirde yerleşmeye başladıktan sonra demografik yapı içinde yer alan yüksek nüfuslu bir halk olan Kürtlerle zaman zaman yaşadıkları çekişmeler tarihe geçmiştir. Bunlardan en önemlisi 1185 senesinde başlayan, fakat tüm el-Cezire bölgesini etkisi altına alarak on yıl gibi uzun bir süre devam etmiş olan vakadır. Bu süre zarfında gerçekleşen olaylar silsilesi, şehirlerde ciddi tahribatlara neden olmuştur. Yolların kesilmesi, kervanların soyulması gibi vukuatların yaşandığı olaylar ancak yerel arabulucularının Türkmen ve Kürt beylerini bir araya getirerek barıştırması suretiyle son bulmuştur.³⁴²

Elbette ki bu durum, yalnızca iki farklı etnik grubun birbiriyle anlaşmazlık içerisine girmesiyle açıklanabilir bir durum olmanın ötesindedir. Dönem itibarıyla Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunda yaşanan demografik hareketlilikler, bu tip çatışmaları bir noktada kaçınılmaz kılmıştır. Örneğin Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren ve kendisine iskân yeri arayan bir Türkmen boyu da Artukluları oldukça zor durumda bırakmıştı.³⁴³

Türkmen topluluklar, yağmacı faaliyetleriyle bilinmekte ve bölgede sürekli olarak huzursuzluk çıkarmaktaydı. Bunlardan birinde, 1202 tarihinde Türkmenler Suriye bölgesini yağmalayarak mevcut huzuru bozdular. Kervanların yolunu kesen Türkmenler,

³⁴¹ Mustafa Akdağ (1979), *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1243-1453)*, c. I, İstanbul, Cem Yayınevi, s. 14-15.

³⁴²Turan, 2013, a.g.e., s. 188.

³⁴³Turan, 2013, a.g.e., aynı yer.

asayışı bozmuş ve sosyal ve ekonomik hayatı yine felce uğratmıştı. Etkileri öylesine güçlü olmuştu ki, Eyyûbî meliki üzerlerine sefer düzenlediyse de bir sonuç elde edemedi.³⁴⁴

Selçukluların Anadolu'da yayılmaya başlamalarının ardından ciddi bir demografik hareketlilik meydana geldi. Özellikle Ermeniler, oluşan baskı ile doğu ve güney bölgelerine ilerleyerek Kilikya'da bir krallık ihdas ettiler.³⁴⁵ Haçlı mücadeleleri esnasındaysa halkı kılıçtan geçirilen Malatya, Tarsus ve Erzurum gibi büyük şehirlere Peçenekler ve Rumlar gibi halklar iskân edildi. Bu topluluklara ilaveten, çok sayıda Süryani de Malatya ve civarında iskân edildi. Süryaniler kuzeye doğru yayılırken Ermeniler Artuklu egemenlik sahası içindeki Adıyaman, Hısn Ziyad, Muş, Bitlis ve Van yerleşkelerinde, Süryanilerin yanı sıra Yahudiler de Urfa, Mardin, Hısn Keyfa, Meyyâfarıkîn ve Amid havalisinde mevcudiyet gösterdiler. Örneğin Urfa, XI. asrın sonlarına doğru ortaya çıkan bu demografik yapıya güzel bir örnek teşkil etmekteydi. Şehrin nüfusu 20 bin Süryani, 8 bin Ermeni ile 6 bin Rum ve Frenk'ten oluşuyordu. Zamanla gezginlerin de müşahade ettiğine göre, bu şehir ve Ayntab, Telbaşer, Suruç ve Kerkük gibi diğerlerinin nüfusu ağırlıklı olarak Türkleşti.³⁴⁶

Türkmenlerin yanı sıra tarım ve hayvancılıkla uğraşan diğer bir topluluk da Kürt toplumuydu. Artuklu döneminde Kürt beylerinin siyasi, idari, askeri, kültürel pozisyonlara getirildiği görülmektedir. Nitekim İbn Cübeyr “alt tabakanın ziraatle meşgul olduğunu, Artuklulara bağlı Kürt beylerinin önemli makamlara getirildiği”ni nakletmektedir.³⁴⁷ Artukluların güç kaybetmeye başlamasıyla birlikte Kürt beyleri Timur ve Karakoyunlulara metbuluklarını ilan etmişlerdir.³⁴⁸ XIII. asırda Yezidi Kürtlerin kuvvetlenmesi üzerine Türkmenler, Moğollar ve Ermenilere karşı Artuklular ile işbirliği yapmışlardır. Buna karşın, Moğolların safında yer alarak Türkmen ve Kürtlere karşı savaşan Hristiyan ve Müslüman rafizi Kürtler de bulunmaktaydı.³⁴⁹ Selçukluların baskısı sonucu Kürt topluluklar, batıya doğru Fırat civarına hareket etmek zorunda kaldılar. XIII. yüzyılın sonları ile XIV. yüzyıl başlarındaysa kuzeye doğru yer değiştirdiler.³⁵⁰

Kürtler gibi devlet kademelerinde önemli mevkiele edinmiş bir diğer halk da Araplardır. Araplar birtakım özel durumlar dışında askere alınmıyordu. Din dilinin

³⁴⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e., C.12, s.153.

³⁴⁵ Turan, 2013, a.g.e., s.248.

³⁴⁶ Turan, 2013, a.g.e., s.244.

³⁴⁷ İbn Cübeyr (2008), *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, İstanbul (2.baskı), s. 176.

³⁴⁸ H.H. Andreadyan (1972), “XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Kronolojiler ve Kolofonlar”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, s.102.

³⁴⁹ Turan, 2013, a.g.e., s.248.

³⁵⁰ Turan, 2013, a.g.e., aynı yer.

Arapça olması nedeniyle eğitim Arapça yapılıyor, yazılı ürünler Arapça telif ediliyordu.³⁵¹ Arapça resmi dil olarak tanınıyordu; bu nedenle medreselerde eğitim veren kadrolar ve kadılar Arap idi. Hatta Artuklu ülkesinin güney topraklarında Arapça, Türkçe'nin yanı sıra konuşma dili olarak da kullanılıyordu.³⁵²

2.1.1. Dini yapı

Artukluların refah seviyesinin yüksek olmasında ve iktisadi hayatının hareketli olmasında en büyük etmenlerden biri şüphesiz ki çok renkli toplumsal dokuya sahip olmaları ve Artuklu emirlerinin-genel olarak Sünni geleneğe mensup olmalarına karşın-farklı dini kesimler üzerindeki hoşgörü yönelimli yönetim biçimi olmuştur. Elbette ki, bunun sistematik bir devlet politikası haline dönüştürülmesi iyi yönetimin kökleşmesini sağlamış ve Artukluların temel özelliklerinden biri olarak anılmasına neden olmuştur. Bu yönetim anlayışı, gerek gayrimüslimlerin gerekse diğer mezheplere mensup kişi ve toplulukların toplumsal barış ve huzur içinde hayatlarını sürdürmelerini kolaylaştırmıştır. Bu durum iktisadi hayata da yansyarak, hareketli ve barış içinde bir piyasa işleyişini mümkün kılmıştır.

Artuklu hanedanı mensupları Sünni geleneği sürdüren kimseler olmalarına karşın yönetimi altındaki toplum, içinde bir dizi mezhep ve fırkayı bulundurmaktaydı. Selçuklulara tabî niteliğinde Artuklular da Sünni Hanefi mezhebine mensuptular. Bölgedeki Türkmenler de Hanefi olup Kürtler Şafii, Araplar da Hanbeli idiler. Ancak Hanefilik dışındaki diğer üç mezhep de medreselerde okutulmaktaydı, herhangi bir mezhebin diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmadan eşit bir biçimde işlendiği görülüyordu.³⁵³ Toplumsal doku, dini uygulamaların işleyişini doğrudan belirliyordu. Örneğin Artuklular tarafından Halep'te inşa edilen Züccaciye Medresesi (1122), dönemin Şii halkı tarafından yoğun tepkiyle karşılanmış, bunun üzerine yönetim, medrese kadrosu içine Şii mezhebine mensup kimseleri alarak bu muhalefeti dengeleme yoluna gitmişti. Bunun yanı sıra Benî Acemî adıyla anılan medrese de dört mezhebe göre düzenlenmişti. Yine, Artukoğlu Sökmen Kudüs Kadı'l-Kudat'ı olan el-Balasaguni el-Hanefi'yi, Hanefi mezhebi dışında kalan mezheplere karşı taraflı davranışlarından dolayı görevden almıştı.³⁵⁴

³⁵¹ Fuad Köprülü (1978), "Artukoğulları", *İslam Ansiklopedisi*, C. I, s. 624.

³⁵² Turan, 2013, a.g.e., s. 248.

³⁵³ Gül, 2008, a.g.m., s. 442.

³⁵⁴ Gül, 2008, a.g.m., aynı yer.

Artuklu idarecileri arasında felsefe ve kelam ilmine ilgisi olanların bulunduğu bilinmektedir. Bu yöneticiler dini meselelerde daha ılımlı ve ara bulucu tutumlara sahiptiler. Mesela Timurtaş dini tutuculuktan oldukça uzak yapıda bir yöneticiydi; Sökmenoğlu Davud döneminde Yakubi ve Ermeni patriklerinin nüfuzu yüksekti.³⁵⁵ Zengi etkisindeki sert dönemler hariç tutulduğunda, mesela, kiliselerin inşa edilmesi konusunda herhangi bir kısıtlama getirilmediği bilinmektedir. Özellikle, Zengîler ve Eyyûbîlerin koyu Sünni anlayışlarıyla karşılaştırıldığında Artukluların daha hoşgörülü bir yapıya sahip oldukları net bir biçimde görülmektedir.³⁵⁶ Örneğin bunun bir yansıması olarak Davud b. Sökmen döneminde Yakubî ve Ermenilerin etki alanları büyüktü. Çeşitli dini gruplar üzerindeki sertbesti, toplumsal barışı ve huzurlu bir nizamı mümkün kılıyordu. Bu hoşgörüyü tesis eden Artuklu idarecileri arasında tasavvufun da etkili olduğu görülmektedir. Tasavvuf şeyhlerinin hem yönetici elit hem de toplum nezdindeki itibarları yüksekti. Sultan Hüsameddin Timurtaş, Selman-ı Siirdî adlı şeyhi sarayında karşılıyor ve ona itibar ediyordu.³⁵⁷

Bu ılımlı ve hoşgörülü tutumları sayesinde ki, Artuklu hâkimiyeti altında yaşayan topluluklar yöneticilerinden memnun kaldı. Daha önceki bölümlerde de değinildiği üzere, Necmeddin İlgazi'nin bu husustaki ayrıcalığı bahsetmeye değerdir. İlgazi, ele geçirdiği yerlerde halkın üzerindeki ağır vergileri kaldırarak onların nefes almasını sağlamış ve böylece de hâkimi olduğu bölgelerde iktisadi hayatın ve dolayısıyla halkın refahının artmasını sağlamıştır. Ayrıca toplumsal nizamı da tesis etmiş, halkına huzurlu, korkudan azade bir yaşam alanı temin etmiştir. Bölgenin stratejik konumu gereği yaşadığı istikrarsızlıklar, değişken bölgesel iktidarların mücadele zemini olması, Âmid, Mardin, Hısn Keyfa gibi önemli merkezlerin sürekli yeni siyasi iç ve dış güçlerin tehdidine açık, önemli merkezler olmaları gibi etmenler halkın uzun çekişmelerden ekonomik olarak olumsuz etkilenmesine, hayat standartların sık sık değişmesi ve düşmesine, hayati fonksiyonlarını icra ederken sürekli zorluklarla karşılaşmalarına ve tabii ki can tehlikesiyle karşı karşıya gelmelerine neden oluyordu. Böyle bir coğrafya ve iklim altında, Artuklu hükümdarlarının hoşgörülü tutumu ve toplumsal barışı tesis eden politikalarının önemi inkâr edilemez olmuştur.³⁵⁸

³⁵⁵ Köprülü, 1978, a.g.m., s.623

³⁵⁶ Köprülü, 1978, a.g.m., aynı yer.

³⁵⁷ İmâdeddin Halil (1980). *El-İmaratü'l-Artukiyye fi'l Cezîre ve's- Şam*, Beyrut. s.493

³⁵⁸ C. E. Bosworth (2005), *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, s. 269.

Bunun yanı sıra, Artuklu yöneticilerinin bu mücadeleler esnasında yıkılan yahut zarar gören belde ve şehirleri inşa ve imar ettirmesi, elbette ki topyekün kalkınmanın temel ayaklarından birisi olmuştur. Bu sayededir ki, sanat, zanaat, ticaret, tarım faaliyetleri aksamadan işleyebilmiş ve tarihe geçecek atılımlar gerçekleştirilebilmiştir. Ayrıca, şu hususu da nakletmekte fayda var. Artukluların diğer bölgesel güçler olan Eyyûbîler ve Zengiler gibi cihat politikası takip etmemiş olması da şehirlerin iktisadi ve toplumsal refah, huzur açısından serpilip gelişmesinde doğrudan etkisi olmuştur. Haçlılara karşı verilen mücadeleler, Müslüman toplulukları ve ülke topraklarını muhafaza etmeye yönelikti. Sadece bu dönemlerde toplanan vergiler artış göstermiştir. Diğer zamanlarda vergi düzenlemeleri halkın refahını korumaya ve yüklerini hafifletmeye yönelik olmuştur. Bu nedenledir ki, sanatsal, mimari, ilmi faaliyetler aksamadan idame ettirilebilmiş ve ortaya günümüze dek ulaşan ürünler çıkartılabilmektedir. Nitekim bu politika, civar halkların da bulundukları şehirlerden çıkarak Artuklu topraklarına göç etmeleriyle neticelenmiştir. Zira savaş dönemlerinde bir ülkenin vergi yükü, savaşta olmadığı dönemlere göre daha da artabilir.

Bölgedeki diğer güçlerle etkileşim halinde olan Artuklular'ın, dini görüşlerinin Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları gibi çağdaş ve öncülerinin dini anlayışlarıyla uyuştuğunu ve büyük ölçüde benzeştiğini görmek zor değildir. Nitekim, felsefe ve kelam bilimlerine olan ilgi, pozitif bilimlere olan ilgi ve bu konuda ortaya çıkan gelişmeler, akılcı Mutezile ekolünü benimsemiş olan Büyük Selçuklu veziri Amîdü'l-mülk Küdürî'nin etkisiyle önce Selçuklularda ve daha sonra da çevresindeki idari oluşumlarda yayılmış olduğunu ortaya koymaktadır.³⁵⁹ Bu etki Danişmendîler ile Artuklular da da görülmektedir.³⁶⁰

Toparlayacak olursak, bu çalışmanın konusunu oluşturan bölgelerde ve civarında farklı dini eğilimler ve teamüller bulunmakla beraber, genel olarak İslami anlayışlar arasındaki farklılıkların ülkelerin politikalarını belirlediğini görürüz. Bu minvalde, Anadolu sathında tasavvufi akımların da etkisi altında dini hoşgörüyü esas alan, ılımlı bir İslami anlayış gelişmiş ve nisbi bir huzur ve barış ortamı, ilmi gelişmelerin neşv ü neması gerçekleşmiştir. Buna mukabil, Irak ve Suriye bölgesini hâkimiyeti altına alan cihatçı, katı İslami anlayışın toplumsal tezahürleri Anadolu'da olduğu kadar yumuşak bir iklimin

³⁵⁹ M.Altay Köymen (1992).*Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, C.3, Ankara, s.466.

³⁶⁰ Mikâil Bayram (2003). *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya, s.22-23.

oluşmasına ve iktisadi faaliyetler ile toplumsal refahın sağlanmasına katkıda bulunacak doğrultuda olmamıştır. Ancak bazı dönemlerde Zengilerde görüldüğü üzere Artuklular'ın kitabelerinde de Franklara karşı hakaret içeren ifadelerin bulunduğu söylenilmektedir.³⁶¹ Artuklu tecrübesi ışığında ortaya çıkan tarihsel perspektif, dini ve düşüncel serbestinin bilim ve kültür hayatının yanı sıra iktisadi yükselişi ve toplumsal huzurun ve refahın tesis edilişini de bir nevi garanti altına aldığını tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Artuklu düşünüyü, bu temel üzerinde kurulmuş ve yükselmiştir.³⁶²

2.1.1.1. Artuklularda dini anlayış

Hâkim oldukları topraklar üzerinde muhtelif din ve mezheplerin, muhtelif etnisitelerin var olması, Artuklu yönetiminin nisbi olarak çoğulcu bir yaklaşımla ülke yönetmelerine vesile oldu. Birkaç istisnai durum hariç, Artuklu toprakları dini hoşgörü, toplumsal barışın yaşandığı yerlerden birisi olageldi. Mihael'e göre Türkler batn(gizli şeylere) önem vermediklerinden bir kimsenin nasıl ibadet ettiğini araştırmak ve bu nedenle bir kimseyi cezalandırmak, onlara çok ters gelen bir şey olup, bu özellik hain ve yobaz Greklere aittir demiştir.³⁶³ Ancak Ermeni Patrikliğinin konutu olan Mar Bar-Sauma Manastırının bulunduğu Toroslar, Artuklu ve Selçuklularının da zaman zaman giriştiği saldırılara sahne olmuştur.³⁶⁴

Coğrafyada genel olarak benimsenen Sünni İslam anlayışı, Artuklu emirleri tarafından da benimsenmiş ve kabul edilmişti. Buna mukabil, idarecisi oldukları toplum içinde heterodoks sayılabilecek inançlara mensup topluluklar da bulunmaktaydı. Ayrıca belirtilmelidir ki, özellikle Moğolların bölgeyi istila etmesiyle birlikte başlayan süreç, toplumda sufilik eğiliminin artmasına neden olan bir süreci de beraberinde getirdi.³⁶⁵

Sünni İslam'ın Türkmen aşiretleri arasında yaygınlaşmasıyla İslam hukuku güncel hayatı yönlendiren temel referans sistemi haline geldi. Böylece İslam kanonu ve aynı zamanda Arapça bilgisine sahip kadılar öne çıkmaya, kadılık sistemi oluşmaya başladı. Zamanla kâdılkûdat denen baş kadiya yani teşkilat başkanına bağlı bir hukuk sistemi gelişti. Elbette ki bu geniş bir halkanın yerel parçası durumundaki bir kurumdur.

³⁶¹ Pancaroğlu, Oya (2013). Divriği'de Mengücek Sülalesi: 12.Yüzyılın Sonunda Hanedan Kimliğinin İnşa Tarzları, ed. A.C.S. Peacock- Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, *Anadolu Selçukluları*, YKY, İstanbul, s.58.

³⁶² Muammer Gül (2008). Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C.1, Mardin: Mardin Valiliği, s.444.

³⁶³ Süryani Mihael'den naklen Cahen, 1979, a.g.e., s.212.

³⁶⁴ Cahen, 1979, a.g.e., aynı yer.

³⁶⁵ Turan, 2013, a.g.e., s. 238.

İslam dünyasının evrensel ölçekteki temel dinamiği halindeki halifelik kurumunun etkilerini Artuklu hanedanı üzerinde de görmek mümkündür. Bu dinamik, Artukluların ehl-i sünnete bağlı kalarak onu yaşatma yönünde mücadele verirken heterodoks unsurlara karşı savaşım vermelerine neden oluyordu. Özellikle, emirliğin ilk yıllarında gazilik unvanına verilen önem, onun taşıyıcısı olmak ve *küffâra* karşı durmak temel varoluş motiflerinden biri oldu. Bu nedenle, yöneticiler *gazi* unvanını en baştan başlayarak kullanmayı sürdürmüşlerdir. Bu noktadan hareketle, dönemin pek çok Anadolu beyliğinde de görüldüğü üzere, Artuklularda dinin devlet olarak varolmada temel etmen olduğunu ve Artuklu devleti ve idarecilerinin meşruiyetini de-örfün yanı sıra, nihai kertede-dinden aldıklarını ileri sürebiliriz.

Artukluların bu bağlılıkları, mimari ve sanatın da bu minvalde gelişmesine zemin hazırlamıştır. Artuklu emirleri, hâkim oldukları pek çok şehirde camiler inşa ettirmişler, medrese ve vakıfların kurulmasına azami önem atfetmişlerdir. Artuklu hükümdarları mühim bir buluşma niteliğindeki bir dini pratik olan Cuma namazlarına katılmaya büyük özen göstermişlerdir. Bu durum, toplumun bilhassa Müslüman kesimi için anlamlı olup, dönemin idari oluşumlarında yönetici-teba ilişkisini güçlendirici bir etkiye sahiptir.

Bir toplumda ya da devlette dinin etkisini, yalnızca manevi alanla sınırlı düşünmek yanıltıcı olacaktır. Nitekim, Artuklu ülkesinde ekonomik faaliyetlerin işleyişi, piyasanın düzenlenmesi, vergi çeşitleri ve düzenlemeleri, İslami şer’i kıstaslar göz önüne alınarak belirlenmekteydi. Bu uygulamalar sayesinde ki, Artuklu ülkesi bolluk, bereket içinde, halkın ağır vergilerden muaf, iktisadi olarak refah içinde, korkudan emin yaşadığı bir yer olarak tarih kitaplarına geçmiştir.³⁶⁶

2.1.1.2. Mevcut dini zümreler

Artuklu hâkimiyetinin yer aldığı el-Cezire bölgesinin Müslümanlar tarafından alınmasıyla birlikte bölgenin İslamlaşması hız kazanmıştır. Bölgede bundan böyle işleyecek olan süreç, İslamlaşmaya ciddi katkılar sunacak ve kendi medeniyetini yaratacak olan bir süreçtir. Elbette ki bölgede yaşanan siyasi gelişmelerin bu sürece etkisi doğrudan olmuştur.

Artuklular’dan önce Bizans egemenliği altında bulunan bölge, zayıflayan yönetimin ve sürekli hale gelen savaşların iktisadi yükünü kaldıramaz hale gelmişti. Bilhassa Sasanilerle yapılan sürekli savaşlar, her iki devleti de ekonomik açıdan bitik hale

³⁶⁶ Turan, 2013, a.g.e., s. 213.

getirmişti.³⁶⁷ Bu savaşların ekonomik yükü halkın üzerine ağır vergiler olarak yansımaktaydı. Ağır vergiler, bitmek bilmeyen yağma ve talan, Bizans halkının yönetimden hoşnutsuz olmasına neden olmaktaydı.³⁶⁸ Ayrıca bu durum, bölgedeki yeni siyasi varlık olan Müslümanlara karşı da bir çeşit yakınlaşmanın ortaya çıkmasına sebep oluyordu. Müslümanların, halkın dini tercih ve teamüllerine, toplumsal münasebetlerine karışmaması da bu durumu kolaylaştırıyordu.

Bölgedeki Müslüman varlığından önce hâkim unsurlar Hıristiyanlar idi. Bu bağlamda, Hıristiyanlar Ermeni Katolik, Süryani Katolik ve bu iki grubun mezhepsel versiyonları olan Yakubi, Nasturi ve Keldanilerden oluşuyordu.³⁶⁹ Bunlar dışında bir başka dini topluluk da Yezidilerdir. Ayrıca Hıristiyanlaşmış bulunan Mecusiler de el-Cezire bölgesinde yaşamakta olan dini zümreler arasında yerini almaktadır.

El-Cezire'nin Müslümanlar tarafından alınmasından sonra Hıristiyanlar arasında ortaya çıkan ihtida hareketleri de bölgenin İslamlaşmasını hızlandırmıştır. İyaz b. Ganem'in bu sürecin başlatılmasında dini liderlere çağrıda bulunmak, topluluklara davetler göndermek gibi adımlar attığı bilinmektedir.³⁷⁰ İslamlaşma hareketleri, kısa bir süre sonra beraberinde dini mabetlerin inşa edilmesini yahut da başvurulagelen bir gelenek ve önemli bir sembol değeri haiz olduğundan dolayı kiliselerin camilere çevrilmesi pratiğini gündeme getirdi. Bir yerleşkede bulunan halkın tümü İslam'ı kabul edinceye dek kiliseler asli fonksiyonlarını icra etmeye devam ediyorlardı. Ancak topluluk halindeki din değiştirmeler söz konusu olduğunda, halkın isteği doğrultusunda, kiliseler camiye çevriliyordu. Diğer dinlerin mabetleri konusunda da benzer koşullar altında benzer uygulamalar gerçekleştirilmekteydi.³⁷¹

Süryani ve Nasturilerin İslam karşısındaki konumu ise bu iki topluluğun Bizans kilisesiyle olan temel çelişkisi ve esasen ona karşı doğmuş olmaları, Yakubi kilise hiyerarşisi içinde ortaya çıkan zıtlaşmalar sonucu bu grupların Araplarla saf tutması, iki

³⁶⁷ Abdülbaki Bozkurt (2008), "Artuklular Öncesi Mardin'de İslamlaşma," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, 2008, s. 304.

³⁶⁸ Bernard Lewis (2003), *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız (Anka Yayınları: İstanbul, s. 71.

³⁶⁹ Suavi Aydın, Kudret Emiroğlu, Oktay Özel, Süha Ünsal (2001), *Mardin -Aşiret-Cemaat-Devlet Tarih Vakfı Yayınları: İstanbul*, s.78.

³⁷⁰ Bozkurt, 2008, a.g.m., s. 314.

³⁷¹ Bozkurt, 2008, a.g.m., s.315.

tarafın yakınlaşmasına ve Hristiyan toplumların Arap etkisine açılmasına zemin hazırlamıştır.³⁷²

Bölgede Artuklu hâkimiyetinin başlaması, şehirlerin bayındır ve güvenli yerler haline gelmesi sonucu Müslüman Türk nüfus hızla Artuklu şehirlerine göç etmiş ve demografik yapıyı Müslümanlar çoğunlukta olacak şekilde değiştirmiştir.³⁷³ Bununla beraber, hâkim Sünni toplulukların yanı sıra Şii fikirlerin de bölgede var olduğu görülmektedir. El-Cezire bölgesindeki kökleşmiş kurumsal bir Şii düşünceden ziyade Hz. Ali ve ehl-i beyt aksı üzerine mebni siyasi düşünceler bütünüünün oluşumu ve yaygınlaşması ise Hicret'ten sonra 67-71/686-690 yıllarında Emevilere tepki olarak ortaya çıkmış olan Haşebîler vasıtasıyla gerçekleşmiş olabilir. Zira Haşebîler bir süre Nusaybin'de hâkimiyet kurmuştu.³⁷⁴ Siyasi olarak oldukça kısa ömürlü olan bu devlet yahut yönetim³⁷⁵ İslam dünyasında önemli tartışmaların başlatıcısı oldu. Yaklaşık olarak aynı tarihlerde Haricîliğin bir kolu olan *Sufriyye* de Dara şehrinde faaliyet alanı bulmuştu.³⁷⁶

Bahsi geçen Şii eğilimli akımlar, özellikle yarı göçebe Türkmenler ile Kürtler arasında karşılık buldu. Bu yayılmanın geniş karşılık bulmasının altında Şiiiliğin İsmaili kolunun civardaki dâî davetçi hareketlerinin de etkisi olmuştu. Nitekim Suriye'nin kuzeyine gönderdikleri *dailer* Türkmenler ve Kürtler arasında etkili oldu.³⁷⁷

Artuklu hâkimiyeti altındaki topraklarda yaşayan halk, çoğunlukla Sünni geleneğin tesiri altında kalarak Müslümanlığını devam ettirmiştir. Yukarıda değinildiği üzere, Artuklu öncesi zamanlarda kısa bir süre varlık göstermiş çeşitli akımlar, belli bölgelerde-özellikle Fatımîlerin hâkim olduğu dönemde, Suriye'nin kuzeyi ile Anadolu'nun güneydoğu kesiminde-hâkim olsalar da Selçukluların tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Sünni anlayış yeniden güçlenmeye başladı. Artukluların da siyasi mevcudiyetleri boyunca defaatle Abbasi halifesi adına hutbe okuttukları

³⁷² Aydın, Emiroğlu, Özel, Ünsal, 2001, a.g.e., s. 75.

³⁷³ Osman Turan (2004), *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları: İstanbul, s. 222; Ahmed bin Yahya el- Belazuri (2013). *Fütuhu'l-Büldan*, Çev. M. Fayda, Siyer Yayınları, s.225; İbn Havkal, s.205.

³⁷⁴ Haşebîlik ve Haşebîler'in tarihsel gelişimi hakkında detaylı bilgi için bkz. Metin Bozan (2007). "Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin," *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, 2007, s. 198-201.

³⁷⁵ Yusuf Benli (2007), "Nusaybin'de Haşebiyye Devleti ve İslam Tarihinde Yeri," *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, s. 216.

³⁷⁶ Bozan, 2007, a.g.m., s. 212.

³⁷⁷ Ahmet Yaşar Ocak (2009), *Babailer İsyanı*, İstanbul, Ekim, s. 47.

görülmektedir.³⁷⁸ Böylece aşırı gayr-i Sünni eğilimler ile sonrasında güçlenen Sünni İslam anlayışı bölgede yayılan temel inanış haline geldi. Sünni anlayış içerisinde ise Kürtler arasında Şafiiliğin yaygınlaştığını görmekteyiz.³⁷⁹

Artuklu egemenliğinin sonlarına doğru, Moğolların ortaya çıktığı zamanlarda ise, Moğol etkisi altında, patlak veren Baba İshak isyanı Artuklu toplumunun Türkmenleri ve yarı göçebe Kürt aşiretleri üzerinde etkili oldu. Aynı dönemde yine, bu sefer sufi kılığına bürünmüş İsmailî daîlerin Artuklu topraklarında faaliyet gösterdikleri görülmüyordu. Artuklu emirlerinin bunlara karşı herhangi bir tedbir alıp almadıklarına dair bir bilgi bulunmamaktadır.³⁸⁰

Artuklu emirlikleri dâhilindeki yerleşim yerlerinde mezhebî farklılıklar söz konusu olduğunda ise halkın ağırlıklı olarak mensubu olduğu mezhepten kimseler kadı olarak seçilmekteydi. Ancak, yarı göçebe olan ahali medrese eğitimi görmüş, dini pratiklerini kitabî esaslara dayalı olarak yerine getiren halktan farklı olarak İran üzerinden Anadolu'ya gelen tasavvufî inanışlara dayalı bir anlayışın etkisi altında olmuştur. Gerek şeyhler, evliyalar gerekse dervişler eliyle çeşitlenen bir İslami pratik Artuklu topraklarına da yayıldı.³⁸¹

Artuklu egemenliği altındaki topraklarda yaşayan ve kendisini toplumsal ve siyasi anlamda hissettiren bir diğer dini topluluk Yezidilerdir. Moğollara karşı Türkmenlerle birlikte mücadele veren Yezidi toplumu üyeleri, Hakkâri ve civarı ile Musul ve Sincar bölgeleri arasında yaşayan Şeyh A'di bin Musaffir'e (1072-1162) bağlı Kürtlerdi.³⁸² Yezidiler günümüzde varlıklarını sürdürmektedir.

Hâkim dini zümrelerden bir diğeri olan Hristiyanlar, diğer devletlerde olduğu gibi birtakım vergiler karşılığında varlıklarını sürdürmekteydiler. Genel sosyal yapıda olduğu gibi şehirlerde yaşayan Hristiyanlar genellikle ticaretle, köylerde yaşayanlar ise tarımla uğraşmaktaydı. Genel hoşgörü iklimi içerisinde Hristiyanların dinlerini ifa etmede herhangi bir zorlukla karşılaştığına dair bir kayıt bulunmasa da devlet yönetimi, ilk dönemlerde yeni kiliselerin yapılmasına karşı çıkmıştır. Bununla beraber, Hısn Keyfa

³⁷⁸ Nayır, 2010, a.g.t., s. 113.

³⁷⁹ Muammer Gül (2010), *Orta çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arkaplan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*, Bilge Yayıncılık: İstanbul, s. 53.

³⁸⁰ Nayır, 2010, a.g.t., s.115. Carole Hillenbrand, ilgili makalesinde, Necmeddin İlgazi dönemindeki İsmaili hareketliliği ve Artuklu hanedanı ile olan münasebetleri hakkında açıklamalarda bulunmaktadır.

³⁸¹ Yolu bu tekkelerden geçen İbn Battuta ve Nicola Barbaro gibi gezginler, şeyhlerin cömertliğine, dünya görüşlerinden ne kadar etkilenmiş olduklarına değinmektedir, Nayır, 2010, a.g.t., s. 114.

³⁸² Nayır, 2010, a.g.t., s. 116.

emiri Kara Arslan'ın oğlu döneminde bu yasak kaldırılmıştır.³⁸³ Hatta ilerleyen yıllarda, 1125 senesinde, Mardin Metropoliti Mor Yuhanon Artuklu emirinin izniyle elli civarında kilise ve manastırın tamirat ve tadilatını gerçekleştirmişti. Aynı dönemde Süryani dilinin canlandırılması için çalışmalar gerçekleştirildi.³⁸⁴ Yine çeviri çalışmaları kapsamında, devlet erkânı Hristiyan şahsiyetlerin yardımına başvurmak için onlarla irtibat halindeydi. Örneğin emir Necmeddin Alpı, Dioskorid'in Süryanice telif edilmiş tıp kitabını, Süryani toplumundan birine Arapça'ya çevirtmiş, sonra çeviri sahih olmadığından Mansur b. Mihran'a yeniden çevirtilmişti.³⁸⁵

Toplumda var olan bu dini çeşitlilik, elbette ki toplumsal münasebetlerin de çeşitlenmesine vesile oluyordu. Hristiyan ve Müslüman evliliklerinden doğan çocuklar için *turkubuli* şeklinde hususi bir kavram bile türemişti.³⁸⁶ Genel olarak Müslüman ve Hristiyan halk, beraber sulh içinde yaşamış ve iyi ilişkiler içinde olmuştu. Artuklu siyasal varlığının ilk yıllarındaki Haçlı seferleri, başlangıçta Müslüman toplumda Hristiyan halka karşı birtakım karşıt tutumlar yaratsa da bu durum kısa sürdü ve ilerleyen süreçte toplumsal ilişkiler onarıldı. Bilhassa Hristiyan Süryani toplumu, Müslüman toplumla sıkı diyaloglar geliştirmişti.³⁸⁷

Artuklu toplumunda Müslümanlar ve Hristiyanların yanı sıra sayıca az ve fakat iktisadi hayata hâkim bir diğer unsur da Yahudiler idi. Genellikle ticaretle uğraşan Yahudiler, bilhassa Amid, Meyyâfarıkîn, Mardin ve Hısn Keyfa gibi gelişmiş şehirlerde yaşamaktaydı. Hatta XIII. yüzyıla ait kayıtlara göre, Meyyâfarıkîn'de Yahudilerin iskân edildiği mahalle Zukak el-Yahud adıyla biliniyordu. Martyropolis yani Şehitler Şehri olarak bilinen Meyyâfarıkîn'de Yahudi mabetleri, havralar Saint Pierre ve Saint Paul adına inşa edilmiş kiliselerle iç içe bulunmaktaydı. Kazvini'nin bildirdiğine göre, Moğol istilasıyla tahrip olana dek bu yapılar ayakta kalmıştır.³⁸⁸ Harran ve Nusaybin'de de havralar mevcuttu. Cizre'de 4000 dolayında Yahudi yaşıyordu. Resulayn'da da Yahudilerin yaşadığı bilinmektedir.³⁸⁹

³⁸³ Turan, 2008, a.g.t., s. 204.

³⁸⁴ Nayır, 2010, a.g.t., s. 120.

³⁸⁵ Ejder Okumuş (2008). Artuklularda Din- Toplum İlişkileri, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin: Mardin Valiliği, s.339

³⁸⁶ Usmame İbn Munkız (2015). *Kitâbu-l İ'tibâr-İbretler Kitabı*, Çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s.81.

³⁸⁷ Okumuş, 2008, a.g.m., s. 339.

³⁸⁸ Turan, 2013, a.g.e., s. 243.

³⁸⁹ Nayır, 2010, a.g.t., s. 122.

2.1.2. Bilim ve Kültür Dünyası

Bilim ve sanatın gelişmesi, bu alanlardaki çalışmaların desteklenmesiyle mümkündür. Artuklu hanedanı da ilmi çalışmaları ve sanatsal faaliyetleri desteklemekten imtina etmemiş ve günümüze dek ulaşan eserlerin üretilmesine mühim katkılarda bulunmuşlardır. Sarayın kültürel faaliyetlere ve üretime destek vermesi Haçlılarla olan mücadelelerin son bulmasıyla başlamaktadır.³⁹⁰ Her şeyden evvel, hanedan üyelerinin, bizzat, ilmi ve kültürel düzeyi yüksek kimseler olduklarını burada not düşmek gerekir. 1122-1154 yılları arasında hükümdarlık yapan Mardin emiri Hüsameddin Timurtaş, yine Mardin emiri II. İlgazi (1176-1184) ilim erbabına destek olan, aynı zamanda Arap edebiyatı ve İslami ilimlere vâkıf, kültür sahibi beyler arasında zikredilebilir.³⁹¹ Yine Necmeddin İlgazi döneminde *Maristan* veya *Mesken* mahallesinde, kendisi ve kardeşi Eminateddin'e ithaf edilmiş, içinde bir Darüşşifa'nın da olduğu bir külliye inşa edilmiştir (Eminateddin Külliyesi).³⁹²

Artuklular devri bilim hayatı, İslam âlimlerinin öncülüğünde gelişmiştir. Ulemanın toplum nezdindeki statüsü, itibarı ve değeri son derece yüksek olup Artuklu yöneticileri de ilim irfan ehline gereken hürmeti göstermiştir. Böylece Suriye, Irak, Endülüs ve İran'dan pek çok bilim insanının Artuklu yurduna gelmesini sağlamışlardır. İlim ve sanat erbabına izzet u ikramda bulunmaktan kaçınmayan saray erkânı, her türlü ihtiyaçlarını karşılamakta istekli davranmıştır.³⁹³ Bu destekleyici iklim altında, pek çok sanat ve ilim erbabı kültürel üretimde bulunmuş ve eserleri günümüze dek ulaşmıştır. Aralarından bazılarını zikredecek olursak, Ebu Bekr es-Şasi, Seyfeddin Âmidî, İlalmış oğlu Durmuş oğlu Ömer b. Hızır, Kadı Ebu Bekir Muhallebî, Kadı İmran el-Makisî Ebu'l-Kerem Mavsîlî, tarihçi Zehebî ve İbnül Ezrak, İsmail b. Muhammed eş-Şeybanî gibi âlimler³⁹⁴ ile Abdurrahman b. Salih et-Tağlibî ed-Düneysirî, Ahmed b. Cafer ed-Düneysirî, Süleyman b. Hasan en-Nasibî, İbn Şebib en-Nasibi, el-Hasan b. Ali en-Nasibî, Papaz Yakup el-Mardinî ve İbn Said Nasranî el-Mardinî gibi şair ve edebiyatçılar Artuklu'nun müreffeh ve barışçıl kültür ikliminde yetişmiş şahsiyetler olarak göze çarpmaktadır.³⁹⁵

³⁹⁰ Turan, 2008, a.g.e., s. 219.

³⁹¹ Nayır, 2010, a.g.t., s. 167.

³⁹² H. Kadırcan Keskinbora (2008), "Artuklular'da Bilim ve Sağlık," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 493.

³⁹³ İbnü'l-Ezrak, 1992, s.96-97.

³⁹⁴ Okumuş, 2008, a.g.m., s. 338.

³⁹⁵ Nayır, 2010, a.g.t., s. 167.

2.1.2.1. Medreseler ve Eğitim

Artuklu hanedanının egemen olduğu topraklarda öne çıkan şehirlerden Meyyâfarıkîn (Silvan), Amid ve Mardin Artuklu hâkimiyetinden önce de birer bilim ve düşünce merkezi idiler.³⁹⁶ Mevcut konumları, Artuklu emirlerinin himayesi ve destekleri sayesinde taşınmaya devam etti. Kuzeyde yükselmekte olan Selçuklu imparatorluğunun varlığı bu gelişimi olumlu etkiliyordu. Önemli ticari ve kültürel noktalar üzerinde yer alan Artuklu memleketi de bu gelişime ayak uydurdu.

Artuklu yöneticileri medrese, zaviye, imaret, hastaneler inşa etmek ve vakıflar kurmak suretiyle bölgenin bilim ve kültürel hayatına katkıda bulundular.³⁹⁷ Örneğin kadim bir kültür merkezi olan Amid'de 1183 senesinde 140 bin cildi ihtiva eden bir kütüphanenin bulunması dikkat çekicidir. Diyarbekir'de bulunan, Bağdat, Şam ve Kahire gibi büyük merkezlerde ders vermiş dönemin ünlü âlimlerinden Seyfeddin Amidi pozitif bilimlerle, felsefe ve mantık üzerine eserler neşretmişti; hatta itikadı bozuk olmakla itham edilen bu büyük âlim Mısır'dan kaçarak Hama şehrine gelmiş ve burada inzivaya çekilmişti.³⁹⁸ Amidli bu büyük âlim pek çok etkili talebe yetiştirmişti. Bağdat Nizamiyesi'nde ise Ebu İshak Şirazi ve Gazali gibi isimlerin yanı sıra dersler veren Ebubekir el-Şaşı adlı bilim insanı Meyyâfarıkîn'liydi; kendisi *Hilyetü'l-Ulema* adlı bir eserin müellifiydi.³⁹⁹

Ülkenin büyük merkezlerinin yanı sıra küçük şehirlerinde de ilim ve kültür hayatı önemli bir seviyeyi yakalamıştı. Bunlardan Düneysir (Bugünkü adıyla Kızıltepe) hem ticari hem de kültürel bir merkez olma hüviyetini elde etmiştir. İbn İlalmış'ın *Târihu Duneysir* yahut *Hilyetü's-seriyyin min havassi'd- Düneysiriyyin* adlı eserinde yer alan bilgilere göre, 60 civarında âlim şehirde bir süre ikamet etmiş veya yerleşmiştir.⁴⁰⁰

Yukarıda bahsedildiği üzere, Sünni akımın yükselişe geçmesiyle İslam topraklarında medreselerin de önemi artmış ve sayıları çoğalmıştır. Artuklular'da da

³⁹⁶ Abdurrahman Acar (2008), "Mardin Artuklularında Adli Teşkilat ve Artuklu Kadıları," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 287.

³⁹⁷ Nermin Şaman Doğan (2013), "Ortaçağ'da Anadolu'nun Eğitim Mekânları: Selçuklu Medreseleri-Daruşşifalarından Örnekler," *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28 (2), s. 430.

³⁹⁸ Turan, 2013, a.g.e., s. 232.

³⁹⁹ Turan, 2013, a.g.e., s. 232.

⁴⁰⁰ Cengiz Tomar (2008), "İbn İlalmış'ın Hilyetü's-seriyyin min havassi'd- Düneysiriyyin'ine göre Düneysir'in İlim Hayatı," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 1.

camiden ziyade mederese inşa edildiğini görmekteyiz.⁴⁰¹ Bu bağlamda, Diyarbekir’de bulunan melik Mesud Sökmen tarafından kurulan Mesudiye medresesi ile Zinciriye medresesi önde gelen iki örnek olarak anılabilir. Bunlara ilaveten, Hüsamiye, Hatuniye,⁴⁰² Harzam ve Şehidiye medreseleri de farklı dönemlerde inşa edilmiş eğitim kurumları arasında yerlerini almıştır.⁴⁰³ Bu medreselerde, hâkim öğreti Hanefilik mezhebine göre olsa da Şafilik başta olmak üzere diğer ehl-i sünnet mezheplerine göre de eğitim verilmiştir; dolayısıyla, Artuklular’da temel motif Sünniliğe hizmet etmek olmuştur denilebilir.

2.1.2.2. Önde Gelen Şahsiyetler

Kadim dönemlerin patrimonial toplumlarında, yani sosyal onur, statü ve mertebelerin mutlak egemen bir hükümdar tarafından belirlendiği toplumlarda, bilim adamı ve sanatçılar, sanatlarını böyle bir kültür içerisinde geliştirdikleri sosyal ilişkiler çerçevesinde ifade ederlerdi. Mülkün sahibi olan hükümdar bilgin ve sanatkârların en önde gelen velinimet, hamisiydi. Hükümdar ve ona bağlı diğer ekâbire ait saraylar şeref ve itibarın, servet ve becerinin tek kaynağı ve sığınağı durumundaydı. Bilgin ve sanatkârın koruyucusu olan hükümdarın, hakem sıfatının gereğini yerine getirebilmesi için kendisinin de ilim ve sanata katkıda bulunması icap ediyordu. “Kültür Patronajı”, İran ve Türkistan’da kadim bir gelenektir. Hükümdarlar, Türkçe, Arapça ve Farsça’ya hâkim, âlim, şair, tabib ve münşileri kendilerine ait merkezlere çekebilmek için biraz da kendi saygınlıkları adına, her türlü fedakârlığa hazırды.⁴⁰⁴ Patrimonial toplumlarda intisab ve patronaj, seçkin sınıfın her bölümünde, bürokraside, orduda ve ilmiyede sosyal ilişkiler ve hiyerarşinin temel ilkesi olduğundan, ilim ve sanat dünyasına kazandırdıkları eserlerle adını duyurmuş olan kişiler, bu faaliyetlerini kendilerine sunulan olanakların en iyi olduğu ilim merkezlerinde devam ettirmek ihtiyacı içindeydiler. Bu dönem İslam dünyasında batıda Endülüs’ten başlayarak, Mısır’da Kahire ve İskenderiye, Akdeniz ticaretinin uç noktasında yer alan Şam ve yakınındaki Halep, hilafet merkezi olan Bağdad, İran’da Tebriz, İsfahan, Nişabur, Kazvîn ve nihayet Horasan ilim havzaları olarak ön

⁴⁰¹ Hüseyin Fazlı Ergül, Fatih Erdolu (2008), “Artuklu Döneminde Mardin Şubesinde Eğitim Ve Eğitim Kurumları,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 535.

⁴⁰² Mehmet Yavuz (2003), “Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri,” *Nüsha*, yıl 3, sayı 11, Güz 2003, s. 12.

⁴⁰³ Fügen İltir (1969) “Artuklu Medreseleri,” *Vakıflar Dergisi* 8, Ankara, s. 199-207.

⁴⁰⁴ Halil İncelik (2003), *Şâir ve Patron, Patrimonial Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme*, Ankara, s.9-11.

plana çıkmıştı. Bunların yanında mezkûr merkezler kadar olmasa da, Artukluların hâkim olduğu Amid, Mardin, Harput gibi şehirlerde kurulan Şahabiye, Mesudiye ve Hatuniye medreseleri vs. önemli cazibe merkezleri olmuşlardır.

Hükümdarlar danışma meclislerinde daima ehil insanların bulunmasına dikkat etmeliydiler. Çeşitli ilimlerde mütehasıs olan kişilerin geçimlerini sağlamak ve memleketlerindeki ilmi ve kültürel hayatın canlandırılması adına vakıflar kurmuşlardır. Danışmendiler’de olduğu gibi önceleri hükümdar nezdinde danışmanlık görevi yapan sadat ve eşraf, ilim dünyasının özünü teşkil ediyordu. İlim adamlarının devlet büyükleri tarafından korunması, desteklenmesinin bir yöntemi de o kişi adına yazılmış veya ithaf edilmiş eserleri maddi olarak ödüllendirmektir. Anlaşıldığı kadarıyla bütün İslam dünyasında olduğu gibi Artuklularda da bu sık sık kullanılmıştır. Artuklu kültür ve medeniyeti, edebiyat alanında da oldukça velud şahsiyetlerin yetişmesine vesile olmuştur. Bunlardan biri olan Mardinli Hristiyan âlim Ebu Said bin Halid bin el-Mübârek II. İlgazi divanında bulunmuş ve Arapça şiirler yazmıştır.⁴⁰⁵ Artuklu hükümdarlarının bizzat edebiyat ve ilimle uğraşmaları, şair ve filozofların, âlimlerin himaye edilmesini de sağlamıştır. Pek çok kişi Artuklu sarayında ağırlanmış ve hükümdarlara ithafen eserler telif etmişlerdir. Bunlar arasında, yer alan Iraklı şair Safiyüddin Hilli (ö. 1351), Necmeddin İlgazi’ye bir medhiye kaleme almış,⁴⁰⁶ diğer melikleri de övdüğü bu kasidelerini *el-Kasâidü’l-Artukiyât* veya *er-Ravza* adıyla bilinen eserinde bir araya getirmiştir.⁴⁰⁷ Yine Kemaleddin Ebu Sâlim, emir Necmeddin Alpı için *el-Ikdü’l-ferîd li Melikü’l-Saîd* isimli eserini telif etmiştir. Artuklu emirleri için kaleme alınan diğer eserler arasında şunlar sayılabilir: Ebû Ali b. Ebû’l-Hasan es-Sufî tarafından *Urcuze fi Suveri’l-Kevakibi’l-Sabite*, Cezerî tarafından *Kitâb fî Marifeti’l-Hiyeli’l-Hendesiyye*, Sühreverdî tarafından *Elvâhü’l-Imadiyye*, Zeyneddin Abdülkadir el-Bâzî tarafından *Ravzu’l-Fesâha*.⁴⁰⁸

Elimize ulaşan kaynaklardan, önemli tarihçilerin de Artuklu ülkesinde yaşamış olduğunu öğreniyoruz. Bununla beraber, bazı önemli tarih kitaplarının elimize ulaşmadığını da görmekteyiz. Önemli tarihçiler arasında XIII. yüzyılda Düneysir’de yetişmiş İlalmış oğlu Durmuş oğlu Ömer b. Hızır ile kendisinden bilgi nakleden İbnü’l-Adim yer alır. İlalmış’ın yerel tarihini Aybek Safadî ve Kâtip Çelebi gibi âlimler de

⁴⁰⁵ Turan, 2013, a.g.e., s. 231.

⁴⁰⁶ Turan, 2013, a.g.e., s. 232.

⁴⁰⁷ Nayır, 2010, a.g.t., s. 178.

⁴⁰⁸ Turan, 2013, a.g.e., s. 232.

görmüştür. İbnü'l-Adim'in aslen Menbiçli olduğu, sonradan Düneysir'e yerleşerek Şahabiye medresesinde ders verdiği bilinmektedir.⁴⁰⁹ Bu medresede tedris eden (ders veren) bazı şahsiyetler arasında Kadı Ebûbekir Muhallebî, Kadı İmran el-Makisî, Ebi'l-Kerem el-Mevsilî bulunmaktadır; Kadı Muhammed b. Yahya da *mûidlik* görevi ifa etmiştir.⁴¹⁰ Yine, *Târihü'l-İslam*'ın müellifi büyük tarihçilerden Zehebî de Meyyâfarîkîn doğumludur. Gelgelelim, Artuklu ülkesine dair tarihi elde bulunan temel bilgi kaynağı İbnü'l-Ezrak'a aittir. 1273-1331 yılları arasında ömür sürmüş olan Eyyûbî hanedanı mensubu İslam tarihçi ve coğrafyacısı Ebu'l-Fida'nın yazdığı tarih kitabı ise Mardin Artuklularının serüvenin hicri 693 yılına kadar getirmektedir,⁴¹¹ ancak daha 120 sene hüküm sürecek olan Artuklular için elbette ki bu tarih yetersizdir.⁴¹² Ele geçmeyen kaynaklar arasındaysa Harran Tarihi (Halife b. Mehasin), Ahlât tarihi (Mutahhar b. Şeref), Musul tarihi (İmadüddin İsmail), Ahbaru'l-Musul (el-Halidi) ve Erbil tarihi (İbn Mustavfi) gibi elde olduğu takdirde yüklü bir malumat edinebileceğimizi varsayabileceğimiz çok sayıda eser sayılabilir.

Artuklu sarayında bulunup da Artuklu ilim dünyasına katkı sunan kimseler de mevcuttur. Bunlardan Necmeddin Gazi'nin veziri eş-Şeybanî kendi ülkesine dair bir tarih kitabı kaleme almıştır.⁴¹³ Yine İran'dan gelerek vezirlik yapan Cemaleddin Sencarî eşsiz bir âlim olarak tanınıyordu.⁴¹⁴

İslamî ilimlerde Artuklu düşün dünyasına yüksek katkısı olmuş bir diğer isim Ebû Muhammed Abdulhalik İbn Ruheyne'dır (ö. H. 649/M. 1251). Bağdat'ın Neşteber köyünde doğan Abdülhalik İbn Ruheyne Düneysir'e yerleşmiştir.⁴¹⁵ Şahabiye medresesinde yetişen İbn Ruheyne hadis ilminde kendisini geliştirmiştir; H. 649/M. 1251 senesinde vefat etmiştir.

Hükümdarlığı döneminde Harput'u bayındır hale getirmeye önem vermiş olan Nurüddin Artukşah'ın inşa ettirdiği en önemli yapı Harput Bîmâristanı'dır. Artukşah dönemine ait kitabelerden biri de bu Bîmâristan'da bulunur. Ardiçoğlu'nun çalışmasında

⁴⁰⁹ Turan, 2013, a.g.e., s. 233.

⁴¹⁰ *Muid*, müderris yardımcılara verilen addır.

⁴¹¹ Carl Brockelmann (1988), *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, c. 4, s. 78.

⁴¹² Yasemin Ertek Morkoç (2008), "Şiir ve Tarihi Buluşturan Bir Kitap: "Mardin Müluk-ı Artukiyye Tarihi" AliEmiri Efendi," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 83.

⁴¹³ Turan, 2013, a.g.e., s. 234.

⁴¹⁴ Nayır, 2010, a.g.t., s. 178.

⁴¹⁵ Nurettin Turgay (2008), "Abdülhalik bin en-Enceb İbn Ruheyne (ö. 649/1251)" *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 515-528.

yer alan bilgiye göre kitâbede şu metin parçaları mevcuttur: “*Bismillâhirrahmânirrahîm haza ma tatavva...bi ameli el marsan el mübârek...fî eyyâmî el-Melik el-Muizz Nurü'd...senete sitte ve işrine ve sittemie*”⁴¹⁶ Bu kitâbeye göre Bimaristan H. 626/M. 1228 yılında Nurüddin Artukşah tarafından inşa ettirilmiştir. Alaüddin Keykubad’a hekimlik yapmış olan Şem’un el-Hartbirtî adlı tıp hekiminin burada yetiştiği düşünülmektedir.⁴¹⁷ Nurüddin döneminde Harput’ta yetişmiş olan diğer bilginler arasında şu isimler yer almaktadır: Edebiyat bilgini İzzüddin Ebu Nasr Muhammed bin Muhammed bin Nasr İbnü’l-Bağdadî el-Farîkî (ö, H. 650/M.1252, Harput) ile Velîyüddin et-Tebrîzî’nin rahlesinden geçen, tarihçi ve muhaddis İbnü’l-Fuvâtî’nin hocası Bahaüddin Ebu’l Hasan Ali bin İshak el-Hartbirtî talebelerinden olan El-Müntecib Ebu Süleyman Halid bin Ömer bin Abdullah el-Hartbirtî.⁴¹⁸ Bu isimlerin yanı sıra, Abdurrahman b. Salih et-Tağlibî ed-Düneysîrî, Ahmed b. Cafer el-Düneysîrî, İbn Şebîb el-Nasîbî, Hasan b. Ali el-Nasîbî, Süleyman b. Hasan el-Nasîbî, İbn Said el-Nasrânî el-Mardînî, Nizâmî, genç şair ve *Unsu’l-Muluk* müellifi İbn Saffar el-Mardînî, aynı zamanda iyi bir hekim olan İmadüddin el-Düneysîrî (d.1222) edebiyat ve şiirin önde gelenleri arasındadır.⁴¹⁹

Edebiyatın yanı sıra fıkıh ve kıraat branşlarında tanınan Zeynüddin b. Süreycâ el-Barudî (ö. 1386) ile el-Ula b. Muhammed b. Ahmed es-Seyralî (1388), Ebu’l-Fütuh Ahmed b. Serî ve Cevberî bilim dünyasına katkıda bulunan simalardandır.⁴²⁰

Felsefe ve bilimde anılması gereken bir diğer isim de Abdüllatif Bağdadî (1162-1231) olup kendisi ilahiyat, dilbilim, tıp, simya/kimya ve felsefe alanlarında çalışmalar yapmıştır. Bağdat’ta doğan Bağdadî, teoloji ve Arap dili üzerine eğitim almıştır. Şam’da Mısır’da yaşayan Bağdadî, Mengüceklî hâkîmî Alaeddin Devle’nin himayesine girmiş ve sonra Mardin’e gelmiştir. Bir süre Mardin’de yaşayan Abdüllatif Bağdadî önce Bağdat’a sonra Şam’a dönmüş ve 1231 senesinde ölmüştür. Hekimlik de yapan Bağdadî Galen, Hipokrat, Razi, İbn Sina, Aristo, Gazalî, İbn Heysem, Meymuni gibi filozofların eserleri

⁴¹⁶ Nureddin Ardıçoğlu (1964). *Harput Tarihi*, Harput Turizm Yayınları Derneği, N:1, s. 53.

⁴¹⁷ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s.53.

⁴¹⁸ Baluken, 2008, a.g.m., s.231.

⁴¹⁹ Nayır, 2010, a.g.t., s. 167-168. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Aslan (2008) “Artuklular Döneminde Mardin’de Edebiyat Çevresi Mardinli İki Şair: İbnu’s-Saffar el-Mardînî ve İmadü’ddin ed-Düneysîrî,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 10, sayı 14, s. 15-36.

⁴²⁰ Ömer Mahir Alper (2000). İbnü’s-Salah, Ebü’l Fütûh, *D.İ.A.*, C.XXI, s.197-198.

üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur, Tıp sanatına başlayan insan hakkında “*Kitabü’n-Nasihâteyn*” isimli bir kitabı vardır.⁴²¹

Artuklu ülkesinde, çok sayıda bilgin tıp ve sağlık alanında da çalışmalar yapmıştır.⁴²² Artuklular hastane yani darüşşifa yapımına büyük önem vererek ana merkezlerde pek çok hastane inşa etmiştir. Aynı zamanda eğitim hastanesi olan bu hastanelerde yetişen doktorlar, coğrafyanın büyük merkezlerine giderek gelişimlerini devam ettirmişlerdir.⁴²³ Tıp tartışmalarının yaşandığı rivayet edilen Koçhisar Şahabiye medresesinde pek çok âlim tedrisatta bulunmuştur. Fahrüddin el-Mardinî (ö. H.594/M.1198) ünlü İbn Tilmiz’den ders almış ve sonra Fahrüddin es-Saati, Sedidüddin İbn Rakika,⁴²⁴ Mühezzebüddin ed-Duhvar ile Sedidüddin Mahmud’a eğitim vererek *Bimaristan*’da hekimlik yapmıştır.⁴²⁵ Felsefe ve tıpta güçlü kişiliklerden biri olan Fahrüddin el-Mardini mantık eğitimi de almış, Timurtaş devrinde Artuklu ülkesine davet edilen Necmüddin Ebu’l-Fütuh Ahmed b. es-Sırrî’den tıp tahsil etmiştir. İbn Sina’nın *el-Kanun fi’t-Tıbb* eserini tedkik ederek bu eserin uzmanı olmuştur.⁴²⁶ El-Mardinî, ilmin parayla satılamayağını ifade etmiş, yanına gelen herkese ilim öğreteceğini söylemiştir.⁴²⁷ Tıp ve mantıkta meşhur olan bir diğer isim Mardinli İsmail b. İbrahim (ö. H. 637/M.1240) idi. Koçhisarlı İmadüddin Muhammed ise (d. 1208) *Makalatü’l-Mürşide fi Dercü’l-Edviyye ve Fi Diryakü’l-Faruki* adlı eczacılık ve tıp eseriyle tanınmıştı. *Hilyetü’s-Sırrıyyin* adlı başka bir tıp eserine imza atmış olan kişi de tarih, tıp ve felsefe alanlarında ünlü olan Ömer b. Durmuş et-Türki’dir.⁴²⁸

⁴²¹ Esin Kâhya (2008), “Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 460-462.

⁴²² Geniş kapsamlı bilgi için bkz. Ali Bakkal (2013), “İslam Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan’da Tıp,” *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 18, sayı 30, Temmuz-Aralık 2013, s. 9-43.

⁴²³ Ali Bakkal (2008), “İslâm’ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya’da Tıp Eğitimi Ve Hastaneler,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 449.

⁴²⁴ Ahmet Ağırakça (2008), “Artukoğlu Dönemi Tabiplerinden Fahrüddin El-Ensârî El-Mardinî (512-594/1118-1198),” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, 2008, s. 422.

⁴²⁵ Turan, 2013, a.g.e., s.234.

⁴²⁶ Bakkal, 2008, a.g.m., s. 450.

⁴²⁷ Musa K. Yılmaz, “Dr. Fahrüddin El-Mardinî (Hayatı ve İlmi Şahsiyeti),” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 1, Mardin: Mardin Valiliği, 2008, s. 469; Kadircan Keskinbora, “Artuklularda Bilim ve Sağlık,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 508-509.

⁴²⁸ Turan, 2013, a.g.e., s. 235.

Artuklular'da hendese yani mühendislik ile riyaziye/matematik ilminde çalışmalar yapılmaktaydı. İbn Cezerî bunun en parlak örneklerindendir. Fahreddin Kara Arslan'ın torununa ithafen yazdığı *Kitabu fi Marifet il-Hiyel il-Hendesiyye* adlı eser, ülkedeki imar faaliyetlerinin çokluğunu ve gelişimini açıklar niteliktedir. Cezeri'nin yanı sıra eserlerini bildiğimiz Karakuş el-Hesabî ve Yakut el-Hesabî adlı mühendisler de Artuklu devrinin başarılı mühendisleri arasında yer almıştır.⁴²⁹ Koçhisarlı Mübeşşir ise cebir, hendese ve astronomide ünlü bir isim olup kütüphanesini Nizamiye medresesi ve Kılıçarslan'ın kızı Ribat Hatuni el-Selçukiyye'ye vakfetmiştir.⁴³⁰

Artuklu ülkesinde teknik ve mekanik alanlarda çok sayıda bilim adamı yetişmiştir. 1205 tarihinde yazdığı *Kitabu Cami il-Ulûm ve'l-Amel* adlı eseriyle mekanik bilminde ünlü olan Bediüzzaman adlı mühendis, Artuklu sarayına yaklaşık 30 sene hizmet etmiştir.⁴³¹ XIV. asırda yaşayan ve İbn Türkmen diye anılan Cemaleddin Mardini, Batlamyus'un evren teorisini eserlerinde açıklamaktadır. Mardin'i'nin *Risâle-i Rub il-Ceyb* adlı astronomi hesaplamaları ile ilgili ayrıca bir eseri bulunmaktadır.⁴³² İlk otomatları yapan kişi olarak çalışmaları tarihte oldukça önemli yer tutan Ebu'l-Izz il-Cezerî, eserleriyle Anadolu'nun XII. ve XIV. yüzyıllar arasındaki bilimsel seviyesini ortaya koymaktadır. Makineler, pompalar, fiskiyeler, su terazileri ve müzik aletleri hakkında teorik ve pratik bilgilere yer veren ve resimlerle açıklayan eseriyle Artuklularda saray, bahçe ve su tesislerinde gündelik hayatın işleyişi ve kolaylaşmasına sunduğu katkı açıktır. Cizre'de doğan Cezerî, kendisinin Helenistik çağdan XIII. asra uzanan mühendislik geleneğinin İslam dünyasındaki devamı olduğunun bilincindedir. Cezeri'nin bilim dünyasında ünlenmesini sağlayan çalışması hava, boşluk ve denge prensibine dayanan otomatik yapıtlardır. Cezeri bu çalışmalarını *Kitâbü'l Câmi beyne'l-İlm ve'l-Ameli'n-Nafi fi Sinâati'l-Hiyel* adı altında toplamıştır.⁴³³ Cezeri'nin çalışmaları

⁴²⁹ *Hesabi*, mühendis anlamında kullanılan unvan. Turan, 2013, a.g.e., s. 234.

⁴³⁰ Turan, 2013, a.g.e., s. 235.

⁴³¹ Turan, 2013, a.g.e., s. 235.

⁴³² Tomas Çerme (2008). Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyum Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin: Mardin Valiliği, s.353.

⁴³³ Fazıl Karadeniz (2008), "Artuklular Döneminde Otomat ve Siberetik Alanında Yazılmış Bir Kitap Kitâbü'l Cami Beynel-İlm ve'l Âmeli'n- Nâfi Fî Sinaâtil Hiyel'il-Cezeri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 61.

Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri doğrudan etkilemiştir.⁴³⁴ Cezeri'nin yanı sıra Mar Yuhanna da hendese ve alan ölçümünde ünlü bir âlimdir.⁴³⁵

2.2. Ekonomik Yapı

XII. yüzyılın başlarından XV. yüzyıl başlarına kadar hüküm süren Artuklular, Yukarı Mezopotamya'da Mardin, Hasankeyf ve Harput idari merkezler olmak üzere civar bölgelerde yayılmış ve bu coğrafyanın siyasi, iklimsel ve ticari koşulları altında ekonomik faaliyetlerini şekillendirmişlerdir. Coğrafyanın, siyasi oluşumların iktisadi faaliyet ve modellerini, temelinden belirlediği çağlarda mevcudiyet gösteren Artuklular, bu minvalde, bulundukları bölgenin hem coğrafi hem de jeostratejik hareketliliklerinden doğrudan etkilenmiş ve zaman zaman da bu ilişkileri de etkilemiştir. İbn Haldun'un dediği gibi, bu topraklarda coğrafya, hayat verip beslediği uygarlıkların kaderinin belirleyicisi olmuştur. Artuklu hanedanının yayıldığı topraklara bakıldığında, sınırların önemli göç yolları ile farklı ticari etkinlik gösteren bölgeler ve uygarlıklar arasında geçiş/kesişim noktalarında olduğu görülmektedir. Bu nedenle, Artuklu ekonomisi incelenirken bu hususların göz önünde bulundurulması elzemdir.

Bölgenin yeni etno-kültürel unsuru ve sosyal dokuyu, Çubukoğullarından başlayarak sayısal olarak da domine etmeye başlayan Türk toplulukları, öncelikle göçebe yaşam tipini benimsemeye ve sürdürmeye devam ettiler. Zaman içinde ticaretle tanışarak şehirdeki gelir/rant alanları içindeki yerini farkettiler ve günlük hayatiyet endişesinden vazgeçerek ticarete yöneldiler. Başından beri ellerinde bulundurdıkları et ve süt üretim sektörüyle yan ürünlerini şehirdeki ticarete taşıyarak pazar ekonomisine girdiler. Kendini besleyen iktisadi düzen, ticaretin yaygınlaşarak bölgelerarası bir hal almasını sağladı. Bu durum, yeni bir sınıf yaratarak hem üreten hem de ürettiklerinin satışını yapan bir tüccar tipi ortaya çıkardı.⁴³⁶

⁴³⁴ Diğer çalışmaları da içeren kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Pınar Ülgen (2008), "Artuklular Dönemindeki Teknolojik Gelişmelerin Aynı Dönemde Avrupa'daki teknolojik Gelişmeler Üzerine Etkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 72.

⁴³⁵ Kamuran Özervarlı (2008) "Artuklular'da İlim ve Ebu'l-Izz il-Cezeri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 18. Cezeri eserinde "İslam dünyasındaki Yunan mekaniği uygulamalarının özellikle hidrolik alanında eriştiği yüksek düzeyi anlatan kitap, hava, boşluk ve denge prensiplerinin kullanıldığı 50 aracın ayrıntılı tasarımını verir. Bu araçların 6'sı su saati, 4'ü mumlu saat, 6'sı ibrik, 7'si içki partilerinde eğlence amaçlı kullanılan çeşitli otomatlar, 3'ü abdest almak için kullanılan otomat, 4'ü kan alma teknesi, 6'sı fiske, 4'ü kendinden ses çıkaran araç, 5'i suyu yukarı çıkartan araç, 2'si kilit, 1'i açölçer, 1'i kayık su saati ve Amid Kenti'nin kapısıdır." Özervarlı, 2008, a.g.m., s. 27.

⁴³⁶ Danık, 1995, a.g.t., s. 64-65.

Coğrafi olarak oldukça zorlu olan bölge ve onu çevreleyen topraklar, yüzyıllar boyu siyasi istikrarsızlık ya da başka bir ifadeyle parçalı siyasal iktidarların hâkimiyeti altında ve güç/iktidar çatışmalarının yoğun olarak yaşandığı yerler olagelmıştır. Önceki bölümlerde değindiğimiz üzere, Anadolu birçok istila ve göç hareketine maruz kalmış, asırlar boyunca doğudan ve batıdan gelen büyük hanedanların çatışma alanı olarak kalmıştır. X. yüzyılda, Oğuzlar'ın da bölgeye gelmesiyle asırlar boyu devam edecek olan bu hareketliliklerin temel aktörlerine biri daha eklenmiştir.

Bu zorlu koşullar altında Artukluların da hüküm sürdüğü coğrafyada, dönemin siyasi koşullarının etkisiyle, büyük bir siyasi iradenin uzun süreli hâkimiyet kuramayışı ve önemli çatışmaların yaşanması nedeniyle, yine Artuklu hanedanında olduğu gibi kalenin merkez alındığı, tahkim edilmiş surlarla çevrili şehir yaşamının esas olduğu ve yöneticilerin bu şehirlerin anahtarlarını elinde tutan kimseler olduğu *beylikler* yaygın idari birimler olarak hüküm sürmüştür.

Artukoğulları da bu beyliklerden biriydi. Varlık gösterdikleri yüzyıllar boyunca etkin bir siyasi birlik içine girememiş olsalar da toplumsal ve ekonomik zaviyelerden değerlendirildiğinde oldukça ileri ve gelişmiş idiler. Her daim siyasi olarak kırılgan bir yapıda olan el-Cezire⁴³⁷ bölgesi, onlara ekonomik kaynaklarını cömertçe sunmuş ve kendilerini avantajlı kılmıştı.

2.2.1. Tarım

Artukluların hüküm sürdükleri devirlerde, ülkelerin ekonomik etkinliklerinin toprağa ve ticaret yollarına dayalı olduğunu izah etmeye gerek yok. Ziraat, dönemin insan topluluklarının temel geçim kaynağı olduğundan toprakların verimli olması, toprağa dayalı üretim yapan ülke ve/veya toplumlar için birincil önemi haiz bir faktördü. Ayrıca, toprakların ya da şehirlerin önemli ticaret yolları üzerinde bulunması, ülke ekonomisi açısından önem arz eden başka bir faktördü. Artukluların hâkim oldukları satıh, bu iki özelliği de taşıyordu. Ziraatle uğraşan kadim kültürlerden bu yana *Verimli Hilal*, zengin akarsularıyla, üzerinde yaşayan uygarlıklara hayat vermeye ve onları beslemeye devam

⁴³⁷ الجزيرة. İslâm coğrafyacıları tarafından Yukarı Mezopotamya'ya verilen ad. "Cezîretü Asûr, İklimü Asûr da denilen bu bölge Dicle'nin doğusunda kalan Meyyâfarıkîn (Silvan), Erzen, Siirt, Zap havzası ve Fırat'ın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine alır... El-Cezîre Anadolu-Irak-Suriye bölgelerini birbirine bağlaması itibarıyla büyük bir tarihî ve stratejik öneme sahiptir. Bugün bölgenin kuzey yarısı Türkiye, güney yarısı ise Suriye ve Irak topraklarında bulunmaktadır. Bağdat demiryolu buradan geçer, burası aynı zamanda Münbit Hilâl'in orta kısmını teşkil eder. El-Cezîre'nin Diyârimudar kısmında Urfa, Harran, Rakka (Suriye), Samsat, Re'sül'ayn; Diyârîrebîa kısmında Musul, Nusaybin, Sincar (Irak), Dârâ, Cizre; Diyârîbekr kısmında Âmid (Diyarbakır), Mardin, Meyyâfarıkîn, Hasankeyf gibi önemli merkezler yer alır." Ramazan Şeşen (1993), Cezîre, *DİA*, C. 7, s. 509.

ediyordu. Nitekim Ebû'l-Fidâ, Münkızıoğulları'ndan tarihçi ve edip İbn Münkız,⁴³⁸ *Subhu'l-A'şâ* müellifi Kalkaşandî,⁴³⁹ Marco Polo ve Endülüslü Arap seyyah İbn Cübeyr gibi şahsiyetler eserlerinde, bölgenin ziraat, bağ, bahçe ve bostan zenginliğinden ve verimliliğinden sıkça bahsetmektedir.⁴⁴⁰

Bu nedenle, Artuklu ekonomisi için başta gelen geçim kaynağının tarım olduğunu katıyetle söyleyebiliriz. Kaldı ki tarım Artuklu hanedanı hüküm sürmeden önce de el-Cezire şehirlerinin birinci gelir kalemiydi. Örneğin hicri dördüncü asırda, Diyarbekir'de Erzen 1.056.000, Âmid 1.150.000, Meyyâfârikin 856.000, Hısn Keyfâ 350.000 dirhemlik yıllık gelire sahipti.⁴⁴¹ Hısn Keyfa'daki tahıl üretimi, nüfusun yıllık ihtiyacını giderecek boyuttaydı. Gül'ün verdiği bilgiye göre, on birinci ve on ikinci asırda bu şehirler ziraî olarak oldukça gelişmişti; mesela Meyyâfarikîn şehrinde 265 köy tarımla uğraşıyordu. Diyarbekir'in, nehirlerin suladığı bağ ve bostanlarla dolu olduğu, aynı şekilde Mardin, aynı zamanda ilim insanları ile de nam salmış olan-Nusaybin,⁴⁴² Siirt ve Bitlis'te de zeytin, fındık ve meyve bahçelerinin bulunduğu; Resulayn'da su kaynaklarının çokluğu⁴⁴³ ve tahılla pamuk tarımının gelişmiş olduğu döneme ait kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁴⁴ Ancak burada belirtmek gerekir ki, bölgede iyi tarımı mümkün ve bu denli bereketli kılan ana faktör, iklim koşullarının elverişliliği ve coğrafyanın yeterli yağış almasıydı. Elbette ki, inşa edilen sulama kanalları, açılan sarnıç ve göletler, bu yağışların etkili bir biçimde kullanılmasını sağlamaktaydı. Mardin melikleri, bu sulak arazide pek çok bahçe de kurmuştu; bunlardan biri de Melik Said'in kurduğu Firdevs bahçesi ve mesire alanıydı. Mardin açıklarındaki Harzem de Artuklu idarecilerinin istirahat mekânlarından biriydi.⁴⁴⁵

⁴³⁸ منقذ ابن. Ebû'l-Hâris (Ebû'l-Muzaffer) Müeyyidüddavle Necmüddîn Üsâme b. Mürşid b. Alî b. Mukalled b. Nasr b. Münkız eş-Şeyzerî el-Kinânî el-Kelbî (ö. 584/1188) Münkızıoğulları hânedanına mensup emîr, tarihçi ve edip. "İbn Münkız", *İslam Ansiklopedisi*, C. 20, s. 221.

⁴³⁹ 1355-1418 yılları arasında yaşamıştır.

⁴⁴⁰ Muammer Gül (2008), "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 434; Marco Polo (1971), *Marco Polo Seyahatnamesi I*, Haz. Filiz Dokuman, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1971, s. 24.

⁴⁴¹ İmadeddin Halil, 1980, *el-İmaratü'l Artukiyye*, s.430.

⁴⁴² Yakut el-Hamevi, 1955, a.g.e., V, s. 288.

⁴⁴³ Yakut el-Hamevi, 1955, a.g.e., III, s. 13.

⁴⁴⁴ Gül, 2008, a.g.e., s. 436.

⁴⁴⁵ Ramazan Şeşen (1971). İmad Al-Din Al-Kâtip Al-İsfahani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle ilgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, S.3, Ankara, s.297; Turan,2013, a.g.e., s.220.

2.2.2. Ticaret ve şehirler

Ortaçağlarda, İslam dünyasındaki şehir yapılanması, merkezde kurulan bir cami ve etrafında örgütlenen külliye ile yine merkezde yer alan bir çarşı ve çevre-çeperde yeralan mahalleler ile teşekkül ediyordu. Şehirlerde sürdürülen iktisadi faaliyetler, şehir merkezinde yer alan bu çarşı etrafında şekillenmekteydi. Pazar ya da çarşı, bölgenin coğrafi nitelikleri ve üretimin yapıldığı kalemlere bağlı olarak bölgesel ya da bölgelerarası özelliği de haiz olabilmekteydi. Örneğin önemli bir limanın kenarında yer alan bir şehir, ihracat ve ithalatın da merkezi olabiliyordu. Elbette ki, hinterlandın varlığı bu iktisadi kapasiteyi taşımanın gereği idi. Bu nedenle, bilhassa karayolu ile ticaretin önem kazandığı ortaçağlarda, el-Cezire gibi jeostratejik önemi haiz coğrafyalar, daha da önem kazanıyordu. Ticaretin gelişmesi, savunmanın da geliştirilmesi gerekliliğini beraberinde getiriyor, bu da, bu çalışmanın da konusu olan bölgede yaygın olarak rastlandığı gibi, kale-şehirlerin ortaya çıkmasına neden oluyordu. Ticaretin sürmesi, kervanların güven içinde seyahat etmelerine, aynı zamanda güven içinde konaklayarak ticari işlemlerini asayiş içinde yapmalarına bağlıydı. Kervanların konaklamaları için yapılan kervansarayların bu anlamdaki fonksiyonu tartışmasıdır. Bundan dolayı, ticari refahını arttırmak isteyen devletler, hem kendi toprakları sathı mailinde güvenliği sağlamak, hem de seyahat yollarını ve bu kervansarayların işlevini en iyi şekilde getirmekle yükümlüydü. Nitekim İslam topraklarında da bu düstur gereğince yerine getirilmiştir. İster Artuklular gibi geniş bir coğrafyaya yayılmış fakat emirlik niteliğindeki küçük devletler, ister Selçuklular gibi daha geniş coğrafyada hüküm süren büyük devletler, kervan yollarının güvenliğini her zaman önemsemiştir. Halkın refah standartlarını sürdürebilmesinde, bu ticari akışın kesintiye uğramaması gerekiyordu. Zamanın en önemli kervan yollarından olan İpekyolu da bu tür önemi haiz bir kervan yoluydu, ana yolları kritik tali yollara bağlayarak ticaret ağını genişletiyordu. Baharat Yoluyla gelen ürünler İpekyolu üzerinden önemli merkezlere ulaştırılmaktaydı. İşte bu ticari hat üzerinde yer alan şehirler, kısa sürede gelişmiş ve hareketli akışın avantajlarından faydalanmıştır.⁴⁴⁶

On üçüncü yüzyılın ortalarına dek 30'un üzerinde han inşa edilmiş olması ticaretin önemini ve gelişmesi için gerekli yatırımlara verilen önemi ortaya koymaktadır. Kayseri'den Sivas'a ulaşan hat ya da Sinop-Antalya hattı ve buranın doğusunda kalan

⁴⁴⁶ Nayır, 2010, a.g.t., s. 185-186.

kesimde, sistemli bir ulaşım ağı ve kurumsallaşmış ticari faaliyet akışı bulunmaktaydı. El-Cezire bölgesinin en önemli şehirleri, bu ağın ve akışın önemli istasyonları idiler. İleride değinileceği üzere, mezkûr hatlar üzerinde kurulmuş kervansaray ağı, bunu kanıtlar niteliktedir.⁴⁴⁷

Devrin bu önemli ekonomik faaliyet alanlarından olan ticaret, Artuklu ekonomisinde de ikinci sırayı işgal etmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere, dünya ticareti, yeniçağın başlarına dek karayoluyla gerçekleştirilmekteydi. Bundan mütevellit, Avrupa'daki gelişmeler sonucu karayolu ticareti deniz yoluna kayıncaya dek merkezde bulunan şehirler ile ülke ve bölgelerin sınırlarında bulunan şehirler kritik önemi haizdi.⁴⁴⁸ Daha önce de bahsedildiği gibi, Dicle ve Fırat nehirlerinin belirleyiciliği ile jeostratejik açıdan kritik bir bölge olan el-Cezire, Basra, İran, kuzey Suriye üzerinden Akdeniz ve Anadolu'nun doğu ve güneydoğusunun kesişim noktası niteliği taşımaktaydı. Önce önemli buluşma ve karşılaşmaların yaşandığı, Artukluların da önemli bir kesimi üzerinde egemenlik sürdüğü bu coğrafya, el-Cezire bölgesine dair kısa bir tarihsel bilgilendirmede bulunmak, konuyu genel hatlarıyla kavramak ve iktisadi faaliyetlerin kühnünü anlamanın yanı sıra uygarlıkların birbiriyle etkileşimini de idrak etmek açısından, faydalı olacaktır.

Nâm-ı diğer Cezîret-i Asur ya da İklim-i Asur adlı bölge, çalışmamızın konusunu teşkil eden Artukluların, erken dönemlerinden başlayarak dağılıncaya dek hüküm sürdüğü Meyyâfarıkîn, Erzen, Siirt, Zap suyu ile Adıyaman bölgelerini içine almaktadır.⁴⁴⁹ Makdîsî'ye göre ise Musul ve Tikrit de bu bölgeye dâhildir.⁴⁵⁰ İslam müverrihleri Nuh'un gemisinin burada karaya oturduğunu, insanlık tarihine ait ilk yerleşim yerlerinin burada ortaya çıktığını ileri sürmüştür.

El-Cezîre isimli bölge, Fırat ve Diyarbekir arasında kalan Karacadağ, Mardin, Midyat ve Cizre ile Dara gibi diğer şehirleri de ihtiva eden Turabdin, Belih çayı ile Habur nehri arasında yayılan Cebelû Abdülaziz, Sincar dağı, Musul'un cenubunda kalan Cebelû Mekhul dağının bulunduğu bölgedir. Fırat'ı besleyen kollar bu dağlardan doğmaktadır. Bölgenin batısında Suriye, kuzeybatı yönünde Antep, Maraş ve Malatya bulunmaktadır. Doğu Anadolu ile doğu sınırı bulunan el-Cezire bölgesi, güneyinde Irak ile komşudur. Bu

⁴⁴⁷ Danık, 1995, a.g.t., s. 65.

⁴⁴⁸ Aygün Attar (2006), "Artuklular Döneminde Mardin," Ortadoğu Araştırmaları Dergisi, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, C. 4, sayı 1, s. 1.

⁴⁴⁹ İbn Havkal (2014), *Sûretü'l-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, s. 204; İzzeddîn ibn Şeddâd (2000), *el-Alâku'l-Hazire fi zikr umerâ's-Şam ve el-Cezire*, 3/1, M. Ş. Yaltkaya, TTK, Ankara, 2000, s. 4.

⁴⁵⁰ Şeşen, 2014, a.g.e., s. 509.

çalışmanın muhtelif yerlerinden zikredildiği üzere, bölge Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia ve Diyar Bekr olarak üç ana mıntıkaya bölünmüştür. Eskiçağ'da bölgenin sakinleri arasında Araplar bulunuyordu. Bölgede bulunan Nusaybin, Nasibin⁴⁵¹, Nisebin şehri, *Arvastan* ya da *Bes Arabaya* olarak anılmaktaydı.⁴⁵² İbn Cübeyr burası için Allah onu korusun, dış tarafı, yaşı ve geçmişi ile ünlü olup, yeşil geniş ovaları, su kaynakları, bol meyveli bahçeleri, verimli ve geniş tarlalara sahip iken iç tarafı çöl hayatını hatırlatır ama yine de bir medeniyet havası vardır orada der.⁴⁵³ İslamın ilk yıllarında bölge halklarından bir diğeri de Aramiler idi. Türklerin bölgeye gelişi ise İslam'dan sonra, Abbasiler devrinde olmuştur. Selçuklular ile birlikte, bölgede, pek çok Türk devleti ve beyliği teşekkül etmiştir. Daha önce de değinildiği üzere, bölge üzerindeki mücadeleler ve siyasi karşılaşmalarda, bilhassa Türkmen topluluklar, ciddi askeri bir işleve sahipti.

Büyük tarihsel öneme sahip olan el-Cezire bölgesi, Irak ve Anadolu arasındaki ilişkilerin cereyan ettiği kesişme noktaları üzerinde yayılmaktaydı. Verimli Hilal'in önemli bir kısmını teşkil eden Irak ve Suriye ile Ermeni-İran bölgelerine geçiş noktaları, el-Cezire bölgesi içinde yer alıyordu. Bölgede, hem sınır içi hem de sınır dışı ticaretin nabzını tutan ve ekonomiyi yönlendirecek kapasiteye sahip, -bu bölümün de konusu olan- pek çok ticari şehir bulunuyordu. İki önemli büyük nehrin kenarlarında kurulmuş bu şehirler, Mevsil-Rakka hattı boyunca uzanan Turabdin gibi önemli ve verimli diğer bölgelerde kurulmuş diğer şehirlerle birlikte, ticari hayatın belkemiğini oluşturmaktaydı. Roma-Bizans döneminde iki ayrı idari yapının elinde, Persler ve Bizanslılar arasında bölünmüştü. Arap fetihleri esnasında ise Resülayn'dan Fırat'a ve Turabdin düzlüklerine dek uzanan alanda Bizans İmparatorluğu hâkim oldu. İki önemli şehir, Nusaybin ve Dara arasındaki hat, cephenin uzandığı hattı oluşturuyordu. Suriye'nin fethinden sonra Bizans garnizonları saf dışı bırakılarak iletişimin yalnızca Ermeniler üzerinden yapılması sağlanmıştı.⁴⁵⁴ Bu nedenle, beraberindeki kumandanlarla Suriye'ye sefere çıkan İyaz b. Ganem, herhangi bir direnişle karşılaşmadan, batı bölgesini H.18/M.639 ve H. 20/M.641 tarihinde doğu bölgesini de Irak'tan gelen takviye birliklerle H.20/M.641 tarihinde ele geçirdi.

⁴⁵¹ İbn Cübeyr, 2008, a.g.e., s. 175.

⁴⁵² Şeşen, 2014, a.g.e., s. 509.

⁴⁵³ İbn Cübeyr, 2008, a.g.e., aynı yer.

⁴⁵⁴ Canard, M (2018) "al-Djazira", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted çevrimiçi on 13 January 2018, doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2054.

Emevîler döneminde, el-Cezire Süryani ve Iraklı Şiiler arasındaki çekişmelere sahne oldu. Süryanilere karşı kazanılan galibiyet sonrasında, Nisebin/Nusaybin, Dara ve Sincar ele geçirildi (H.67/M.686).⁴⁵⁵ Bunun dışında, Haccac döneminde el-Cezire’de baş gösteren Hâricî isyanları, son Emevî hükümdarlarının zamanına değin devam etti. Son Emevi halifesinin başkenti de burada, Harran’da bulunuyordu. Muaviye’nin Suriye valisi olduğu sırada, el-Cezire, tek bir yönetime bağlanmıştı. Üç ayrı mıntıkaya sahip özerk bir idari birim olması ise, o sıralarda komşu Ermenistan’ın valisi olan Emevi sülalesinden Muhammed b. Mervan ve Mesleme b. Abdülmelik zamanında gerçekleşti. Ayrı bir birim olan Musul’un el-Cezire’nin başşehri olması ise II. Mervan döneminde oldu.

El-Cezîre’nin Abbasilere teslimi ise direnişsiz olmadı, hatta ilk Abbasi halifesinin oğlunun da içinde bulunduğu kumandanların geldiği sıralarda, Musul’da ağır kayıpların verildiği olaylar yaşandı. Bu dönemde, bölge, Bizans seferlerinin karargâh noktası olarak kullanılmış, dolayısıyla Emeviler’de olduğu gibi stratejik önemini muhafaza etmiştir. Abbasiler zamanında bölgede yoğun bir nüfus yaşamaktaydı; bölgede, ticari ve zirai faaliyetlerde gelişme sağlanmıştı. Dönemin en mühim valileri arasında, Tahir b. Hüseyin, oğlu Abdullah b. Tahir ile Büyük Boğa anılabilir.⁴⁵⁶ Me’mun devrinde patlak veren Nasr b. Şebes isyanı (H.209/M.821) bütün bölgeyi etkisi altına aldı ve vali Abdullah b. Tâhir tarafından bastırıldı. Mutasım zamanında ise Musul’un kuzeyinde bir Kürt isyanı çıkmış ve bu da güçlkle bastırılmıştı. Mehdi yönetiminde ise, Harici isyanları yeniden patlak verdi. Harun Reşid zamanına gelindiğinde de Velid b. Tarif isyanı meydana geldi. Bu isyanların sona ermesi ise halife Mutazıd zamanında gerçekleştirilebildi.

Abbasiler devrinde, Musul’un idari konumu zaman zaman değiştirilerek el-Cezîre’den ayrıldı. Komşu eyalet olan Ermenistan da Musul yahut da Diyarbekir ile birleştiriliyordu. IX. asırda merkezi yönetimden ayrılan el-Cezîre, bir süreliğine Mısırlı Tolunoğulları yönetimine girdi, önce İshak b. Kundacık, ardından Muhammed b. Ebulsac ve sonrasında da İshak’ın oğlu tarafından idare edildi. Ancak Halife Mutazıd tarafından, el-Cezire bölgesi H.279/M.892’de yeniden geri alındı.

El-Cezîre, bir süre de Hâmdânî hanedanlığına yurtluk yapmış ve Musul ve Halep olmak üzere iki emirlik halinde egemenlik süren hanedan arasında bölünmüştür. Bu emirlikler halifeyi tanımakla birlikte bağımsızdılar. Hâmdânîlerin ardınan gelen aile ise Bağdatlı Büveyhiler oldu (H.367/M.977). Bununla beraber, Büveyhîlerin yönetimde

⁴⁵⁵ Taberi ve İbnül Esir, eserlerinde konuya ilişkin detaylı bilgiler vermektedir.

⁴⁵⁶ Şeşen, 2014, a.g.e., s. 510.

gösterdikleri zaafılardan dolayı, kuzeyde yani Diyar-ı Bekr'de Mervanîler, Musul'da ise Ukaylîler arasında bölündü. Kirvaş b. Mukalled ise H.401/H.1010-1011 itibarıyla Fatimî tâbiyetini kabul etti. Bu iki hanedana son verecek olan siyasi güç ise Selçuklular oldu. On birinci asırda bölgeye ulaşan Selçuklular ise siyasi güç dengeleri bütünüyle değişecekti.

Yukarıda da değinildiği gibi, bundan sonra Türk beylikleri sahneye çıktı. Henüz Bizanslıların elinde bulunan Urfa ve Samsat gibi şehirler ile yerli sülalelerin yönettiği hanedanlıklar bulunuyordu. Melikşah H.479/M.1086-87 tarihinde Urfa ve Samsat'ı, Musul, Nusaybin ve Sincar'ı ele geçirdi. H.485/M.1092 senesinde Melikşah'ın ölümünün ardından bölgeye hâkim olan Tutuş, tüm şehirlerde egemenliğini ilan etti. Bu sıralarda, Anadolu Selçuklu sultanı I. Kılıçarslan'ın bölgeye geldiğini görüyoruz. Selçuklular'ın elinde bulunan Urfa'da ise, 1098'de I. Baudouin önderliğinde Haçlı Kontluğu kurulmuştu; ayrıca Samsat kontluk topraklarına katılmıştı. O sıralarda Meyyâfarıkîn'de Altaş, Âmid'de Sadr, Hani ve Erzen şehirlerinde Şahruh, Siirt ve Behmurd'da Kızıllar, Hasankeyf'te ise Türkmen Musa bölgede hâkimiyet gösteren Türk beyleri arasında yerlerini almıştı.⁴⁵⁷

1106 tarihinde ise Artuk Bey'in oğlu Necmeddin İlgazi harekete geçerek Mardin'i aldı. Bir süre sonra Âmid'e hâkim olan beyin ölmesi üzerine, Amid'de İnaloğulları hüküm sürmeye başladı. Necmeddin ile birlikte diğer Artuklu emirleri de artık hareketlenmeye başladı. Hısn Keyfa Artukluları, 1131 senesinde, Siirt'i topraklarına kattı. Bu devirde ortaya çıkan manzarada, el-Cezire'de, Musul Atabegliği ile kendisine bağlı bulunan Sincar, Harran, Rakka ve Caber emirlikleri, Mardin ve Hısn Keyfa Artukluları ile İnaloğulları gibi idari oluşumlar görülmektedir. Haçlılara karşı yapılan mücadelelerde büyük etkinlik gösteren bu beylikler, bölgenin savunulmasında önemli roller üstlendi. İmadüddin Zengi, Haçlı kontluğunu ortadan kaldırarak bu mücadelelere son verdi (H.521/M.1127), Urfa'yı Haçlılar'dan alarak İslam birliğini tesis etti. İmadüddin Zengi'nin ardılları, Artuklular da dâhil olmak üzere, el-Cezire bölgesindeki beylikleri himayesine aldı. İlerleyen sürece damgasını vuracak isim ise Selahaddin Eyyûbî oldu. Bölgedeki beyliklere son veren Eyyûbî Meliki, Mardin Artuklularını da tabiiyetine aldı. Meyyâfarıkîn ve Sincar merkeze bağlandı. Selahaddin 1193 senesinde vefat ettiğinde Meyyâfarıkîn, Harran, Samsat ve Urfa'da Melik Âdil, Seruc, Rakka ve

⁴⁵⁷ Şeşen, 2014, a.g.e., s.511.

Sincar'da II. İmadüddin Zengi, Musul'da İzzeddin Mesud, Amid ve Hasankeyf'te Kutbüddin Sökmen, Mardin'de ise II. İlğazi hüküm sürmekteydi. Melik Âdil, Selahaddin'in bölgede kurmuş olduğu birliği devam ettirdi. Hasankeyf'i Artuklu hanedanından alarak Eyyûbî tabiiyetine soktu. Yine Mardin Artukluları elinde bulunan Mardin şehri, bir kuşatma neticesinde Artuklu sahipliğinden çıktı. Artukluların, bunca kayıp vermesine karşın, izledikleri denge politikası sayesinde varlıklarını 1408 tarihine kadar sürdürebildiklerini, daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Fiilen 1230'lardan itibaren, özellikle Köseadağ Savaşı'nın akabinde, bölge, temelde iki siyasi gücün, Eyyûbîler ile Anadolu Selçuklu hanedanının karşı karşıya geldiği çatışmalara sahne oldu. Bu mücadeleler esnasında Amid, Samsat ve Urfa Anadolu Selçuklu topraklarına katıldı. Daha sonra, bu süreğen mücadeleye iki yeni aktör, Harezmliler ve Moğollar, dâhil oldu.⁴⁵⁸ Artuklular ile birlikte Türkmen topluluklarının hareketliliklerine ve yoğun bir yerleşime sahne olan el-Cezire, Haçlılarla mücadelede önemli bir saha oldu. Bilhassa, Haçlıların mağlubiyetiyle birlikte, Selahaddin Eyyûbî zamanında, bölgedeki idari birlik sağlandı. Ne var ki, 1258 senesinde önce Hasankeyf ve Mardin, ertesi sene ise Amid ve Meyyâfarıkîn'i ele geçiren Hülagü, el-Cezire'yi istila etti. Memlükler ve Moğollar arasında, daha sonraki yıllarda yaşanacak olan çatışmalar, bölgeye ve zirai üretim ile ticarete ciddi zararlar vererek, bu mümbit arazilere sahip coğrafyanın fakirleşmesine ve halkının acı çekmesine neden oldu. Şehirler yıkıldı. XIV. asrın ikinci yarısında tanıklık ettiği Memlük hâkimiyetinden sonra Timur'un eline geçen bölge, sonra Karakoyunluların ve nihayetinde de 1390'larda Akkoyunluların eline geçti.

Yukarıda kısa bir siyasi tarihçesine değindiğimiz el-Cezire, görece zengin ve verimli bir eyalet olup zengin su kaynaklarına sahipti. Cebelabdülaziz, Sincar dağı, Rakka doğu Anadolu arasında uzanan alan, Belih çayı ve Habur nehrinin verimli yataklarından beslenmekteydi. Detayları ilgili bölümlerde zikredilecek olmakla beraber, Makdisi ve İbn Havkal'in naklettiklerine göre genel hatlarıyla, at, koyun, hububat, Nusaybin'de pirinç, Rakka ve Mardin'de zeytinyağı, tereyağı, Sincar'da şeker kamışı, kuru ve yaş meyve, kuru üzüm, yine Nusaybin'de fındık, kümes hayvanı, bal, kurutulmuş et, kömür, Harran ve Habur vadilerinde pamuk gibi tarımsal ve sınai ürünler yetiştirilmekte/üretilmekteydi. Yerli zanaatkârların imal ettiği ürünler arasındaysa sabun, katran, demir, bıçak, ok, zincir, kayış, Harran ve Nusaybin'de tartı, Amid'de keten ve

⁴⁵⁸ Canard, 2018, a.g.e., çevrimiçi metin.

yünlü kumaşlar, demirci çekici gibi ürünler bulunmaktaydı. Fırat ve Dicle üzerindeki su trafiği sayesinde de nakliye ve dolayısıyla ticaret burada gelişmişti. Ermeni ve Rum diyarı ile Suriye'den gelen malların nakliye üssü buralardı.

İşte bu, stratejik önemi, konumu, zirai ve sınai ve tabii zenginlikleri nedeniyle el-Cezire bölgesi, daima merkezi otoritenin doğrudan veya dolaylı olarak elinde tutmak istediği bir mıntika olageldi. Farklı vakanüvis ve tarihçilerin nakillerinde muhtelif rakamlar yer alsa da vergi oranları Kudame'ye göre Diyar Mudar'ın 6 milyon dirhem, Diyar Rebia'nın 9 milyon altı yüz otuz beş bin dirhem, Musul'un ise 6 milyon üç yüz bin dirhem tutarındaydı.⁴⁵⁹

Bu haliyle, Anadolu'nun önemli ticaret şehirlerinden olan Bursa'nın periferisi niteliğindeydi. Basra-Bağdat-Fırat üzerinden geçerek Rakka-Halep hattı ile veya Amid-Urfa-Harran-Rakka izleyerek Antakya ve Lazkiye'ye, yani Akdeniz'e giden kervanlar ile Musul-Mardin-Amid hattını takip ederek gelen ve Anadolu'ya giden kervanlar Artukluların temin ettikleri güvence ortamı ve tesis ettikleri bayındırlık sayesinde yolculuklarını rahatça gerçekleştirebilmiştir. Kırsal bölgelerde hâkim olan zirai verimlilik, aynı şekilde Artuklu şehirlerinde hâkim olan canlılık ve gelişmiş ekonomik yapı ile tamamlanmakta ve ülkenin zenginliğini arttırmaktaydı. Döneme ait kaynaklarda, şehirlerin, özellikle Meyyâfarıkîn, Erzen, Hısn Keyfa, Mardin, Düneyser, Savur, kalabalık çarşıların bulunduğu ve bu çarşıların malla dolu olduğu belirtilmektedir.⁴⁶⁰

Bu şehirler arasında, ilerleyen sayfalarda bazıları hakkında detaylı bilgi vereceğimiz-Diyarbakir (Amid), Hasankeyf, Meyyâfarıkîn, Mardin, Düneyser/Düneysir, Harput, Savur, Erzen gibi merkezler sayılabilir. Örneğin Endülüslü gezgin İbn Cübeyr'in kayıtlarına göre, mezkûr şehirlerin çarşılarına civardan ticaret kafileleri gelmekte, yük ve erzakla dolu bu büyük çarşılarda alışveriş yapmaktaydı; şehirler oldukça zengindi. Tüm Anadolu'da olduğu gibi, şehirlere yerleşen Türkler arasında muhtelif zanaat kollarında ustalaşmış kimseler bulunsa da şehirlerde yaşayan yerli halk, sınai üretimi elinde tutmaktaydı. Örneğin Erzincan'da Ermeniler dokumacılık sektörüne hâkimken Antalya ve Alanya civarında kuyumculuk sektörünü ellerinde bulunduruyordu; keza, Ladik'te Rumlar pamuklu dokumacılık sektöründe, Aksaray'daki Rumlar da halı dokuma sektöründe imalatla hâkimdiler.⁴⁶¹

⁴⁵⁹ Canard, 2018, a.g.e., çevrimiçi metin.

⁴⁶⁰ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s.219.

⁴⁶¹ Danık, 1995, a.g.t., s. 64.

Artuklu yönetimi, gerek coğrafi mevkisi gerekse yukarıda belirtildiği gibi alanında usta zanaat erbablarının bulunması nedeniyle, ticaretin geliştiği şehirlerde, ticari faaliyetlerin sürdürülmesi ve arttırılması için gereken tedbirleri aldı ve yapılması gerekli atılımları gerçekleştirdi. Ticaretin hacmi nedeniyle, mesela, Düneyser’de, yeni yapılar ve çarşılar inşa edildi.⁴⁶² Bu nedenle, Artuklu toplumunun sosyo-ekonomik durumunu ortaya koyması açısından, Artuklu şehirlerinde hanedan tarafından yürütülen bayındırlık işlerinin anılması elzemdir. Savunma harcamalarının ardından ikinci kalem olan mimari harcamalar, toplumun genel ihtiyaçlarını gidermek ve yaşam standardını arttırmak amacıyla, altyapı hizmetleri, köprü, han, hamam, çarşı, hastane, medrese, mabet, ribat,⁴⁶³ aşevi ya da su kanalı gibi yapıların inşası için yapılmıştır.

2.2.2.1. Hısn Keyfa

El-Cezire olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya bölgesinde bulunan Hısn Keyfa ya da Hasankeyf şehri, Dicle’nin sağında, Diyarbekir ve el-Cezire ibn Ömer mıntıkalarının ortasında konumlanmıştır. Mezopotamya’yı Bitlis-Van üzerinden İran ve Kafkasya’ya bağlayan güzergâh üzerinde bulunan şehri, Karakaş (Reşîye) dağları, arkasından çevrelemektedir. Dicle üzerine eğilen yekpare bir kaya üzerine kurulan şehir,⁴⁶⁴ bu sebeple, yüksekçe bir mevkide bulunmaktadır. Şehir, günümüzde, idari olarak Batman ilinin ilçesi statüsündedir.⁴⁶⁵

Artukluların, tarihe adını yazdırmış üç kolundan biri olan Hısn Keyfa koluna başkentlik etmiş olan şehir, engebeli bir arazide kurulmuştur. İşbu sebeple yeterli zirai alana sahip olmayan şehirde, tarım ürünlerine olan ihtiyaç, şehir surlarının dışındaki alanlarda yetiştirilen mahsullerle karşılanmaktaydı. Dicle’nin iki kıyısı boyunca uzanan bu topraklarda, yine, bölgenin diğer şehirlerinde olduğu gibi, tahıl ve hububat ekimi yaygındı. Nitekim, XII ve XIII. yüzyıllarda, bölgeyi ziyarete gelen seyyahlar, Hısn Keyfa’nın bu geniş tarlalarını işaret ederek, buğday ve arpa ekiminin, halkın geçim kaynağı olduğunu belirtir. Ayrıca, Hısn Keyfa’nın kuzeydoğusu ile Dicle kıyısı, üzüm bağları ve bahçe, bostan tarımı için uygun koşullara sahiptir.⁴⁶⁶

⁴⁶² Gül, 2008, a.g.m., s. 438.

⁴⁶³ Ribat, sınır boylarında ve stratejik mevkilerde askeri amaçlı müstahkem yapı.

⁴⁶⁴ Kavak, 2013, a.g.e., s. 37.

⁴⁶⁵ Bölümün sonunda şehrin planını içeren bir görsel bulunmaktadır, bkz., Görsel 2.1.

⁴⁶⁶ Makdîsî (1967), *Ahsenü’l-tekâsim üi ma’rifeti’l-ekâlim*, Haz. M. J. De Goeje, Brill Yayınları, Liden, s. 141; Çevik, 2002, a.g.t., s. 303.

Hısn Keyfa ismi, Roma ve Bizans kaynaklarında açıklandığı üzere, Süryanice kökene sahip kifo yani *kaya* sözcüğüyle cepha/ciphas sözcüklerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Birincil kaynaklarda, şehrin, yedi tane birbiriyle birleşen derin çukurdan mülhem *Seb 'at'ü ağvâl* şeklinde isimlendirildiği ya da Ermenice *Hısn Keyba* şeklinde anıldığına dair rivayetler bulunmaktadır.⁴⁶⁷ Bölgenin etnik ve dilsel çeşitliliği, ismin, zamanla evrilerek Hasankeyf formunu almasına neden olmuş, Hasan'ın keyfi ya da güzel güzel keyif şeklinde popüler bir varyanta dönüşerek galat-ı meşhur olmuştur.

Şehrin üzerine kurulduğu kaya üzerinde müstahkem bir kale bulunmaktadır. Bu ihtişamlı kale, sağlamlığıyla seyyahlar ve şehri ziyarete gelen coğrafyacılardan hayranlıkla karşılanmıştır.⁴⁶⁸ Kale, Dicle nehri kenarında, stratejik açıdan son derece önemli yerde bulunan şehirde Sasanilere karşı Bizans İmparatoru II. Konstantios (337-361) tarafından yapılmış ve bu çalışmanın da ilerleyen sayfalarında detaylı olarak incelenecek olan Erzen bölgesinin merkezi haline getirilmiştir. Şehrin bayındır hale gelmesi ve imar faaliyetlerinin yoğunlaşması, Müslümanların ve ardından Türkmen beyliklerinden Artukluların buraya hâkim olmasıyla başlamaktadır. Egemenliği altındaki Bizans'ın iktisaden ve idari olarak çökmekte olması nedeniyle bu tarihten önce mamur bir şehir alanından bahsedilememektedir.⁴⁶⁹

Müslümanlar tarafından fethedilmesinin (H.19/M.640) ardından İslam nüfuzuna açılan Hısn Keyfa'da X. asrın başlarında Abbasilerin gücü azalmaya başladı. Abbasi kontrolünün bitip hâkimiyetin Hâmdânîlere geçmesinin ardından Bizans, şehrin yakınlarındaki bazı yerleri ele geçirdi (931). Bunun üzerine bölgede mevcudiyet göstermeye başlayan Mervânîler de Musul, Diyarbekir ve Hısn Keyfa'yı zaptetti. Ancak, bölgede Selçukluların doğu Anadou'ya yönelmesiyle birlikte başlayan yoğun Türkmen hareketlilikleri neticesinde şehir bu defa Türkmen beylerinin egemenliğine girdi. Tuğrul Bey, Musul-Diyarbekir arasındaki bölgeyi ikta olarak bu beylere tahsis etti.⁴⁷⁰ Bundan sonra hızlanan Türkmen yerleşimi esnasında, şehrin çevresinde Yıva, Döğer ve Kayı boyuna mensup topluluklar belirmeye başladı. 1085 senesinde ise Melikşah Mervanilerin

⁴⁶⁷ Ory, S (2018) "Hısn Kayfā", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi, 16 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2909.

⁴⁶⁸ Yakut el-Hamevi, 1955, a.g.e., s. 270; Kavak, 2013, a.g.e., s. 38. Hamdullah bin Ebi Bekr Müstevfi Kazvini (1958) *Nüzhetü'l-Kulub*, Haz. Muhammed Debirsiyaki, Tahran, s. 122.

⁴⁶⁹ Yusuf Oğuzoğlu (1997), "Hasankeyf," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16; s. 365.

⁴⁷⁰ Ory, S., 2018, a.g.m., çevrimiçi.

bölgedeki hâkimiyetine son vererek diğer merkezlerle birlikte Hısn Keyfa'yı da topraklarına kattı.

Artukoğlu Sökmen Gazi'nin yani Artukluların sahneye çıkışı ise Türkmen Musa'nın, Cizre beyi Çökürmüş'ün saldırısı karşısında kendisinden yardım istemesiyle oldu.⁴⁷¹ Müttelikinin yardımıyla Çökürmüş karşısında galibiyet elde eden Musa bir süre sonra öldürüldü. Bunun üzerine Sökmen, H.495/M.1102 yılında şehri teslim alarak burada Hısn Keyfa Artuklularını kurdu. Urfalı Mateos'un kaydettiğine göre, iki sene sonra (H.497/M.1104) Urfa Kontu Baudouin du Bourg ve Tel Başir Kontu Joscelin ile yaptıkları Harran savaşında Sökmen Gazi ve Çökürmüş, adı geçenleri esir alarak Hısn Keyfa'da hapsetti.⁴⁷² Haçlıların şehri ele geçirme girişimleri, Artuklu emiri Davud döneminde devam etse de herhangi bir neticeye ulaşmadı (1129). Davud'un oğlu Fahreddin Kara Arslan'ın, Selçuklu yöneticisi I. Mesud'la ittifak yapması üzerine kendisine Hısn Keyfa nazırlığı itâ edildi (H.562/M.1166). İlerleyen yıllarda, bölgenin yeni başat siyasi aktörü olarak yükselen Eyyûbiler karşısında, Hısn Keyfa Artuklu emirleri de tabiiyetlerini ilan etmek zorunda kaldılar (1220).⁴⁷³ Hısn Keyfa Artuklularının son hükümdarı Mesud dönemindeyse, Eyyûbiler Amid'i ve akabinde de Hısn Keyfa'yı ele geçirerek Artukluların buradaki mevcudiyetine son verdi (H.629/M.1232).⁴⁷⁴

Artuklu döneminde, yöneticilerin vergileri düşük tutması sayesinde şehrin nüfusu arttı ve şehir kale şehri olmaktan çıkarak daha geniş bir alana yayıldı. İktâ ve vergilerin şehrin imarı için harcanması, ayrıca, şehrin Mezopotamya'dan kuzeye ulaşan bağlantı yolları üzerinde olması, şehrin kısa sürede gelişmesine ve şehir halkının bundan önemli miktarlarda kazanç elde etmesine katkı sağladı. Selçuklu idaresi tarafından bölgede iskân edilen göçebe topluluklar, yün ve deri üretiyor, bunlar Hısn Keyfa'da ve diğer şehirlerdeki sınai üretim faaliyetleri için hammadde olarak kullanılıyordu. Vakıf kayıtları çeşitli imalat kalemlerini içeren esnaf çarşılarının bulunduğu bahsetmektedir.⁴⁷⁵

XIII. asırda şehirden geçen Yakût el-Hamevî, buranın büyük bir şehir olduğunu, Dicle üzerine kurulan köprünün benzerini görmediğini yazar. Bu köprü ile kalenin bakım masrafları, kurulan iki vakıf üzerinden düzenleniyordu. Köprü geçiş ücreti, dükkân, değirmen ve hanelerden elde edilen gelirler bu masraflara gidiyordu. Köprü ile kalenin

⁴⁷¹ İbnü'l-Ezrak, 1992, a.g.e., s.30; İbnü'l-Esir, a.g.e., s.279-280.

⁴⁷² Oğuzoğlu, 1997, a.g.m., s. 366.

⁴⁷³ Ory, S., 2018, a.g.m., çevrimiçi.

⁴⁷⁴ Ataoğlu, 1989, a.g.t., s. 156-157.

⁴⁷⁵ Oğuzoğlu, 1997, a.g.m., s. 365.

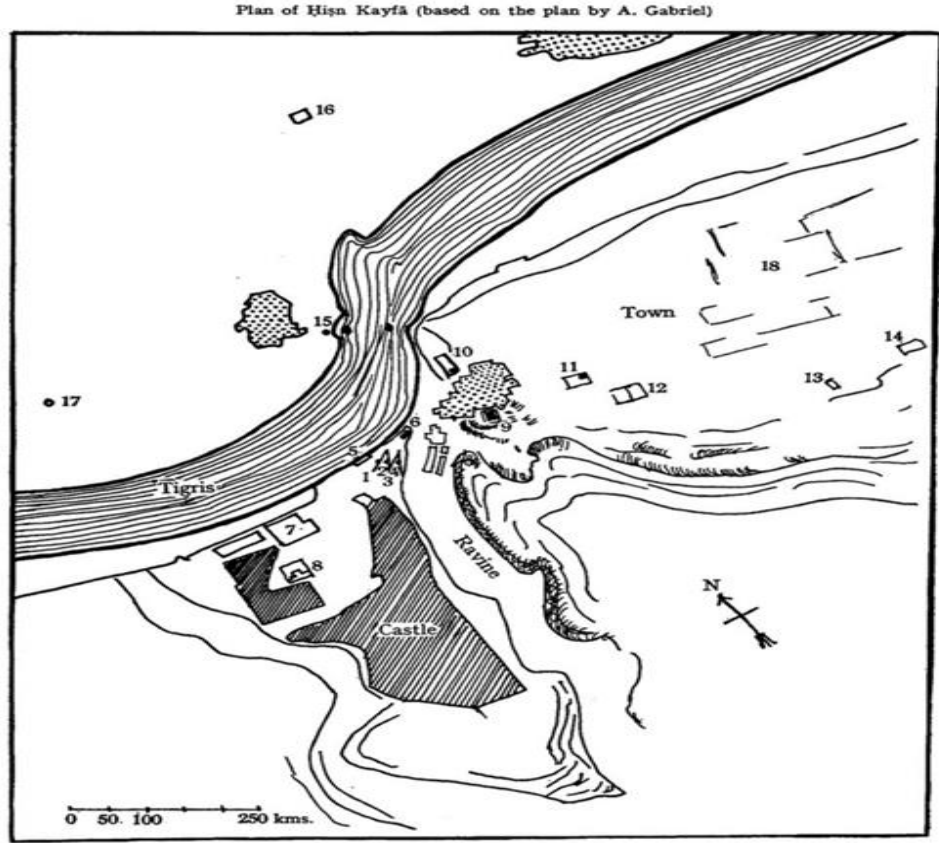
bakım ve tamir giderlerini karşılamak üzere iki ayrı vakıf kurulmuştu. Köprü için gerekli harcamalar buradan geçenlerden alınan ücretlerle dükkân, değirmen ve hâne gelirlerinden karşılanıyordu. Yine, fakirlerin ihtiyaçları için kurulmuş vakıflar da bulunuyordu. İç kalede sultana ait saray ve köşkler, dağlarda ise taş kuleler mevcuttu. Yeşil bir meydan, Turabdin bölgesinden kaynaklan pınarlarla sulanıyordu. Medrese, çarşı, hamam gibi yapılar şehrin kuzeyine bina edilmişti.⁴⁷⁶ Şehirde bir kervansaray da mevcuttu. Çarşılarında manifaturacı ve tüccarlar yoğun faaliyet gösteriyordu.⁴⁷⁷ Müstevfi, şehrin refahını 14. yüzyıla kadar muhafaza ettiğini ancak bundan sonra kısmen harap olduğunu ve vergi gelirinin ancak 82 bin 500 dinar olduğunu nakletmektedir.⁴⁷⁸ Bu tarihe kadar Hısn Keyfa, Mardin, Amid ve Meyyâfarıkîn gibi nüfusu 100 bini aşan, cami, medrese, saray, köşk, bimarhane, çarşı, han ve hamamları ve köprüleriyle en bayındır şehirler arasında yer aldı.⁴⁷⁹

⁴⁷⁶ Cahen, 1953, a.g.m., s. 97.

⁴⁷⁷ Turan, 2013, a.g.e., s. 210.

⁴⁷⁸ Oğuzoğlu, 1997, a.g.m., s. 366.

⁴⁷⁹ Çevik, 2002, a.g.t., Önsöz.

Günümüz yapıları

1.Giriş rampaları	11.Süleyman Camii
2,3,4. Müstahkem kapılar	12.Koç Camii
5.Dicle'ye inen Merdivenler	13.Küçük Camii
6.Küçük Alan	14.Türbe
7.Büyük Alan	15.Dicle Üzerindeki Köprü
8.Büyük Cami	16.İmam Abdullah
9.Kale	17.Zeynel Bey Türbesi
10.Camii'r- Rızk	18.Hina Kalıntıları

Görsel 2.1. A. Gabriel tarafından yapılan plana dayanan Hışn Keyfa Şehri Planı

2.2.2.2. Mardin

İlgazi'den başlayarak, Artuklu devleti üç asır sonra çökünceye kadar hanedana başkentlik eden Mardin, Artuklular devrinde ekonomik anlamda oldukça gelişti. Mardin, ortaçağlarda bölgesel bir ağırlığa sahip merkez şehirlerden biriydi. Bu durum, karayolu ticaretinin yaygın olduğu devirlerde, dünyadaki siyasi ve ekonomik dengenin Asya merkezli olmasından kaynaklanmaktadır. Değişen büyük siyasi aktörler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Moğollar küçük Asya'nın jeostratejik önem kazanmasına neden olarak Asya'nın merkezini Ortadoğu'ya bağladı.⁴⁸⁰

⁴⁸⁰ Attar, 2006, a.g.m., s. 1.

Tarihte en parlak dönemlerinden birini Artuklular zamanında yaşamış olan Mardin, bu özelliği nedeniyle bölgede yaşanan Moğol İstilas ve Zengîler'in cihat politikası nedeniyle Musul ve Harran'a kadar olan bölgelerden zaman zaman göç aldı.⁴⁸¹ Mardin dağının üzerine kurulu müstahkem bir kale içinde yer alan şehir,⁴⁸² bu özelliğiyle kuşatma ve savaşlarda ele geçirilmesi zor bir yer olageldi.⁴⁸³ Dağın eteğine kurulu olduğundan dolayı, şehirde sular sarnıçlarda toplanıyordu. Bu durum, bazı kuşatma zamanlarında halkın kıtlık yaşamasına neden olmuştu.⁴⁸⁴

El-Cezire mıntıkasının Diyarbekir bölgesinde yer alan Mardin'in kuruluşuna dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Şehrin ismi Süryanice'de Marde, Arapça'da ise Maridin şeklinde kullanılmaktadır. İsmi kökenine dair yapılan tartışmalarda, Mardin sözcüğünün Mardeler kavminden geldiğini ve bu kavmin, 226-240 yılları arasında hüküm sürmüş İranlı yönetici Erdeşir tarafından bahsi geçen coğrafyaya yerleştirildiği şeklinde iddialar bulunmaktadır.⁴⁸⁵ *Kaleler* anlamına gelen köken hikâyesi ise halk arasında daha yaygın bir şekilde yer bulmuştur. Bugünkü kullanım, fonetik özelliklerinden açıkça görüleceği üzere, Arapça versiyon olan Maridin'den gelmektedir.⁴⁸⁶

Eski devirlerden bu yana önemli bir şehir olagelmiş olan Mardin adına eskiçağ kaynaklarında rastlanmamaktadır; adın ilk kullanımı 4. yüzyıl Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus'ta görülmektedir.⁴⁸⁷ İslam ordusunun, el-Cezire'yi fethederek Müslüman yerleşimleri haline getirinceye dek şehir ikincil önemi haiz bir kale olarak var oldu. Nitekim, Iustinianos döneminin (527-565) meşhur vakanüvisi Prokopios, Mardin'i *Margdis* adıyla Amid ve Dara yerleşkeleri arasında, ikinci dereceden kaleler içinde anmıştır.⁴⁸⁸ Nihayetinde, şehir de XI. asrın sonlarına değin askeri üs olarak kullanılmış, yerleşim yeri olarak gelişmiş bir mevcudiyete kavuşmamıştır. Roma'nın Sasaniler'le olan mücadelelerinde, askeri fonksiyonu ile ehemmiyet kesbenden Mardin, Hz. Ömer'in komutanları tarafından ele geçirildikten sonra el-Cezire coğrafyasının en önemli şehirleri arasında yer almaya başladı. Diyarbekir havalisinin ekonomik merkezi haline gelen şehir,

⁴⁸¹ İmadeddin Halil, 1980, *el-İmaratü'l Artukiyye*, s. 448.

⁴⁸² Şerif el-İdrisî (1992), *Nüzhetü'l-Müşâtâk fî İhtirâki'l-Afâk*, Haz. Fuad Sezgin, Frankfurt, s. 35.

⁴⁸³ İstahrî (2015), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, s. 52.

⁴⁸⁴ Hamevî (2008), *Hûdudü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Mağrib*, Haz. Vladimir Feodoroviç Minorsky, Kitabevi Yayınları, s. 33.

⁴⁸⁵ Mehmet Taşemir (2003), "Mardin," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.28, s. 43.

⁴⁸⁶ Taşemir, 2003, a.g.m., aynı yer.

⁴⁸⁷ Minorsky, V. and Bosworth, C.E (2018), "Mârdîn", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi on 15 January 2018 http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0682.

⁴⁸⁸ Taşemir, 2003, a.g.m., s. 43.

sonraki yüzyıllarda ve bilhassa Artuklu hâkimiyeti esnasında, hanedanın şehri taht merkezi haline getirmesi hasebiyle, önemini ve buna mukabil, refah ve bayındırlığını arttırdı.⁴⁸⁹

İslam tarihçilerine baktığımızda ise, Mardin adını ilk kaydeden kişi olan Ebu Yusuf olup (ö. 182/798) *Kitâbu'l-Harac* adlı eserinde, şehrin, Müslümanlardan önce İranlıların hâkimiyetinde olduğundan bahseder;⁴⁹⁰ Belazuri ise İslam fethinin ardından, yoğun bir Arap iskân politikası izlendiğini rivayet eder.⁴⁹¹ İyaz b. Ganem'in ardından bölgeye sırasıyla Habib b. Mesleme ve Umeyr b. Sad vali olarak atandı. Halife Hz. Osman, el-Cezire bölgesinin idaresini Muaviye'ye verse de Muaviye, kendi yerine Mesleme'yi ve ardından Dahhak b. Kays el-Fihri'yi gönderdi. Abbasiler'in el-Cezire'ye hâkim olmasıyla birlikte, Emeviler'in son valisinin de görevi sona ermiş oldu. Ancak bu sırada, bir süreliğine Hariciler şehre hâkim olduysa da kendi içlerinde çıkan isyandan dolayı yönetimi kaybettiler.⁴⁹² Şehrin yönetimi, İshak b. Kündacık'ın oğlu Muhammed'den, Ahmed b. İsa b. Şeyh'e geçti. Ardından, H.272/M.885 senesinde Hemdaniler kaleyi ele geçirerek şehre hâkim oldu. Hemdaniler, Abbasilerin bölgedeki Türk beyleriyle ittifak ederek şehri alma girişimleri karşısında pes ederek şehri Halife Mutazid'a terk etti (H.281/M.894).⁴⁹³ Mardin, bu tarihten, Melikşah'ın şehri 11. asrın sonlarına doğru ele geçirdiği tarihe dek, Mervani ve Ukayli çekişmesine sahne oldu ve 1085 yılında Selçukluların şehri fethetmesiyle burada Türk beylikleri ve yerleşimleri dönemi başladı.⁴⁹⁴

Bölgedeki Selçuklu varlığı başladığı sırada, Mardin'in de içinde bulunduğu el-Cezire bölgesinde Rumlar ve Araplar da bulunmaktaydı. Bu halkların yanı sıra, daha önce Bizans İmparatorluğu tarafından burada iskân edilmiş Balkan göçmeni Peçenekler ve daha kuzeyde Kıpçaklar bölgede yaşıyordu.⁴⁹⁵ Bölgeye yapılan göçler esnasında, Mardin ile birlikte Malatya'ya da iskân edilen topluluklar içinde Süryaniler de bulunuyordu, böylece Süryanilerin yerleşimi kuzeye doğru kaymış oluyordu. Selçuklu akınlarının vukubulduğu sırada, Van civarında yerleşik bulunan Ermeniler ise Anadolu'nun içlerine doğru yayıldı. Ortaya çıkan manzaraya göre, Selçukluların doğu Anadolu'da etkin varlık

⁴⁸⁹ Minorsky ve Bosworth, a.g.m., çevrimiçi.

⁴⁹⁰ Taştémir,2003, a.g.m., s.44.

⁴⁹¹ Ebû Yûsuf (1982), *Kitâbü'l-Harâc* (Trc. İsmail Karakaya), Ankara 1982, s. 139, 142; Taştémir,2003, a.g.m., s. 43.

⁴⁹² Taştémir,2003, a.g.m., aynı yer.

⁴⁹³ Taştémir,2003, a.g.m., aynı yer.

⁴⁹⁴ Taştémir,2003, a.g.m., s.44.

⁴⁹⁵ Turan,2013, a.g.e., s.162.

göstermesi ve Türk topluluklarının aktif idari birimler ihdas etmeye başlamasından önce, etno-sosyal doku oldukça çeşitliydi. Genel olarak toparlayacak olursak, Alparslan'ın Anadolu seferi sırasında, Suriye bölgesinde, Müslüman nüfusun dışında, 20 bin Süryani, 8 bin Ermeni ve 6 bin Rum ve Frenk ikamet ediyordu.⁴⁹⁶ Peçenekler Malatya bölgesinde, Süryani topluluğu Mardin'le birlikte Urfa, Hasankeyf, Meyyâfarîkîn ve Amid'de, Ermeniler Adıyaman'da, Harput (Hısn Ziyad), Muş, Bitlis ve Van'da, yaşamaktaydı. Arap ve Rum topluluklar ise sur içinde yer alan şehirlerde ikamet etmekteydi. Bu gruplara, bölgede ticari koloniler halinde yaşamakta olan Yahudileri de ekleyebiliriz. 1251 senesinde Moğol istilası esnasında el konulan ticari malların tutarı ve kişi başı, yani erkek nüfus, gelirin 2-3 dinar civarında olduğu bilgisi ölçü alındığında, toplam nüfus 100 bini bulmaktadır.⁴⁹⁷

Bölgedeki Türk beyliklerinin siyasi aktiviteleri arasında Mardin, 496/1103 tarihinden itibaren de Artuklu hanedanının toprakları arasına katıldı. Hısn Keyfa emiri Sökmen Gazi'nin ölümünün ardından oğlu İbrahim Mardin'e, kardeşi İlgazi ise Hısn Keyfa'ya hâkim oldu. Necmeddin İlgazi bir süre sonra 500/1106 tarihinde Mardin'i yeğeninden alarak şehre hâkim oldu ve Mardin Artukluları, başka bir ifadeyle *tabakat-i ilgaziyye* veya *İlgaziler* diye anılacak olan Artuklu şubesini ihdas etti.⁴⁹⁸ Bu tarihten itibaren üç asır boyunca sürecektir olan Artuklu hâkimiyeti başlamış oldu.⁴⁹⁹

Necmeddin İlgazi öldüğünde Artukluların Mardin kolu, Mardin, Meyyâfarîkîn, Diyarbakır, Halep, Harran'ın bir kısmı, Irak'ın kuzeyinde bazı yerleşimlere egemenliği altında bulunduran en önemli siyasi aktör konumunda olup, kendisinden sonra kumandanlığı Belek'e bıraktı.⁵⁰⁰ Böylece, Artukluların Mardin'e hâkim olması, şehrin sosyo-ekonomik ve mimari alanda gelişmesine yol açtı. Kendi karakteristiklerine sahip bir şehir olarak mevcudiyet sağlamaya başlayan şehir, tarihinin oldukça müreffeh dönemlerini Artuklu hanedanı döneminde yaşadı. Musul-Halep geçiş güzergâhı üzerinde bulunması ona gelişmesi yönünde avantaj sunarken aynı zamanda yıkımlara ve saldırılara uğramasına da neden oldu. Nitekim H.542/M.1147 senesinde Zengilerin gerçekleştirdiği saldırı, şehrin yıkılmasına sebebiyet verdi.⁵⁰¹ H.579/M.1183 senesinde Eyyûbîlerin şehri ele geçirme girişimi sonuçsuz kaldıysa da Mardin Artuklularının, Eyyûbî hanedanına tabi

⁴⁹⁶ Attar, 2006, a.g.m., s. 7, 20.

⁴⁹⁷ Yahudi mahalleleri Urfa, Mardin, Haşan Keyf, Amid ve Meyyâfarîkîn şehirlerine dağılmıştı.

⁴⁹⁸ Köprülü, 1978, a.g.m., s.616; Taştémir, 2003, a.g.m., s.44.

⁴⁹⁹ Taştémir, 2003, a.g.m., s.44.

⁵⁰⁰ Turan, 2013, a.g.e., s. 164.

⁵⁰¹ Taştémir, 2003, a.g.m., s. 44.

olmasına neden oldu. 594/1198 senesinde Melik Adil'in şehre yaptığı saldırı da sonuçsuz kaldı fakat şehirde ciddi tahribata sebep oldu. Bu girişimler sonraki tarihlerde yinelense de (örneğin 599/1203) başarısızlıkla sonuçlandı. Melik Zahir, Mısır Şam sultanı Melik Adil'in de tasvip etmesiyle Mardin Artuklularıyla barış yaptı ve bunun üzerine Mardin emirliği *"150 bin beyaz dinarı Melik Adil'e vermeyi" ve "Adil'in ismini hutbelerde okutarak isminin zuze ve dinarlar üzerine basılması"*⁵⁰² şartını kabul etti. Bu tarihten itibaren Eyyûbîlere tabi olan Mardin Artukluları, daha sonra da Anadolu Selçuklularının metbuluğuna girdi.

İlhanlıların bölgeye gelişi, Artukluların da varlığını doğrudan etkilemiştir. 657/1259 senesinde, Hülagü'nün Artuklu emiri Necmeddin Said Gazi'den tabiiyetini kabul etmesini istemesi üzerine, Necmeddin Gazi oğlunu İlhanlı yöneticisinin huzuruna gönderdi fakat tarafsızlığını korumaya devam etti. Ne var ki, Hülagü'nün oğlu Yaşmut, bir süre sonra kuvvetlerini toplayarak Mardin'i muhasara etti (658/1260). Muhasaranın uzun sürmesi, şehirde salgın hastalığa ve açlığa neden oldu. Bunun üzerine, Artuklular İlhanlılar'ın tabiiyetini kabul etmek zorunda kaldı.⁵⁰³ Bundan sonraki süreçte, Mardin, Timur'un 796/1394'teki ilk işgaline kadar, Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesine sahne oldu. Timur'un saldırıları sonucu, şehirdeki Büyük Cami ve yerleşim yerleri yıkıma uğradı, ikinci işgalde de kaleyi ele geçiremeyen Timur, şehirde tahribata yol açtı (803/1401) ve Bağdat'a doğru devam etti. Timur'un ölümüyle Akkoyunluların tehdidi altına giren Mardin Artukluları, bu durum karşısında, Karakoyunlularla anlaşarak Kara Yusuf'la işbirliği yaptı. Akkoyunluları yenilgiye uğratan Kara Yusuf, beylerinden birini şehrin yönetimine atadı. Mardin Artuklu meliki Salih'in ölmesi ile Artukluların şehirdeki hkimiyeti ve tarihteki varlığı resmen sona erdi (812/1409).⁵⁰⁴

XII. yüzyılda yaşamış olan İbn Cübeyr, şehrin bu müstahkem surları sayesinde istilalara dayanıklı olduğunu zikrederken, kale içerisinde zahire ve silahların bulunduğunu kaydeder.⁵⁰⁵ Kalenin dışında yoğun bir şekilde inşa edilmiş olan şehirde ise çarşı ve mahalleler bulunuyordu. Şehrin topoğrafyasından kaynaklı, konaklama yerleri, medreseler gibi mimari yapılar üst üste inşa edilmişti. Daha önce de değinildiği gibi, artan nüfus nedeniyle zamanla yetersiz hale gelen su kaynakları, yağmur suyunun şehirde inşa edilmiş olan sarnıçlarda toplanmasını zorunlu kılmıştı.

⁵⁰² Gregory Abu'l-Farac, 1987, a.g.e., s. 475.

⁵⁰³ Minorsky ve Bosworth, a.g.m., çevrimiçi.

⁵⁰⁴ Taştemir, 2003, a.g.m., s. 45.

⁵⁰⁵ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, s.240; İbn Cübeyr, 2008, *Endülüsten Kutsal Topraklara*, s.176.

Koçhisar-namı diğer Düneyser-Nusaybin ve Dara'ya nazır bir tepe şehri olan Mardin, Artuklu emirleri tarafından rağbet görmüş, en uygar dönemlerinden birini yaşamıştır. Şehrin önemli gelir kaynaklarından biri olan tarımsal üretim, yüksek gelir sağlayan verimliliğe sahipti. Şehir, orta düzey yüksekliğe sahip, engebeli bir alan olan ve Mardin-Midyat Eşiği diye tanımlanan bölgenin batı cephesinin güneye bakan tarafında bulunuyordu. Dağın eteğine kurulmuş olması nedeniyle, şehrin içinde tarım yapmak mümkün değildi. Bu sebeple, zirai faaliyet alanları, daha çok, şehri, kuzey ve güneyden çevreleyen bereketli ovalarda bulunuyordu.⁵⁰⁶ Şehrin yükseltisi, bölgenin yağış almasına imkân tanımakta olsa da toprağın kireçtaşı yapısı, yağışların doğrudan su kaynaklarına karışmasına neden oluyordu. Bu da şehrin eteklerini çevreleyen Mezopotamya ovasındaki yüksek potansiyelli tarım alanlarının sulama ihtiyacının karşılanması demekti.⁵⁰⁷

Hamdullah Müstevfi'nin naklettiğine göre, Mardin'de halk, öncelikli olarak tarımla uğraşüyor, pamuk, tahıl, meyve yetiştiriyor, bağcılık yapıyordu.⁵⁰⁸ Buğday ve arpanın yanı sıra mısır, mercimek, susam ve pirinç en çok yetiştirilen ürünler⁵⁰⁹ arasındaydı. Meyve bahçelerinde nar, erik, badem, kayısı, kiraz, armut ve ceviz yetiştiriliyordu.⁵¹⁰ Bunun yanında, Dicle'nin suladığı topraklarda yapılmakta olan tarımsal üretimin yanı sıra, nehrin balıkçılıktaki önemi yüksekti; ayrıca nehir taşımacılığı açısından Dicle, şehirden getirilen yüklerin taşınmasında kullanılan oldukça işlek bir yoldu.

İlginç bir üretim kalemi olarak, Mardin'de av hayvancılığı da yaygın şekilde yapılmaktaydı. Türkçe *boz* (eşheb) ve *toğan* (baz) adı verilen av kuşu türleri beslenmekte ve bu türler haber taşımacılığından avcılığa kullanılmaktaydı.⁵¹¹

Bölgedeki sınai üretimin temel kollarından olan madencilik, Mardin'de de en önemli iş kollarından biriydi. 12. asrın başlarında Zülkarneyn civarında ortaya çıkarılan yeni bakır madenleri ile üretim zenginleşti. Bakırlarıyla meşhur olan şehirde, Artuklu basımı ilk sikkelerde kullanılan maden bakırdı. İbn'ül Ezrak, Timurtaş'ın bastırmayı düşündüğü para için, Fulûsü's- Safar, Timurtaş adına Maden'e bakır almaya gitmiştir.⁵¹² Nitekim Timurtaş da bakırın para basımında kullanılmasıyla ilgilenmiştir. İleriki

⁵⁰⁶ İbn Havkal, a.g.e., s. 202.

⁵⁰⁷ Adnan Çevik (2002), XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, s. 299.

⁵⁰⁸ Müstevfi'den naklen Nayır, 2010, a.g.t., s. 93.

⁵⁰⁹ El-Hamevî, 1955, a.g.e., s. 126.

⁵¹⁰ Çevik, 2002, a.g.t., s. 301.

⁵¹¹ Attar, 2006, a.g.m., s. 21.

⁵¹² İbn'ül Ezrak, 1992, a.g.e., s.12.

bölümlerde detaylı incelenecek olan bu sikkeler, şehirde bir darphanenin varlığına işaret etmektedir.⁵¹³

Mardin'deki yüksek kapasiteli sınai üretime dikkat çeken bir isim de orta çağlarda şehri ziyarete gelen Marco Polo'dur. Marco Polo, şehirde büyük ölçüde pamuk yetiştirildiğinden ve bu mahsulden, pek çok ürünün yanı sıra, *boccasini* adı verilen dokumaların üretildiğinden bahseder; ayrıca, Mardin'in yerlileri, ya dükkân sahibi yahut da tüccardır.⁵¹⁴ Mardin'deki pamuklu ve diğer materyallerden yapılan kumaş üretimini eserinde zikreden bir diğer seyyah İbn Battuta'dır. İbn Battuta, üretilen yünlü kumaşların, şehirde *meriz* adıyla anıldığını, bu kumaşlardan yapılan kıyafetlerin de Mardini olarak adlandırıldığını bahseder.⁵¹⁵

Moğolların XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolunun doğu sınırına ulaşmalarıyla siyasi yapılarda olduğu kadar bölge ekonomisinde de taşlar yerinden oynadı. İşgal edilen ülkeler, yağmalanan topraklar, Yukarı Mezopotamya'nın beylik ve emirliklerinin siyasi birliğine ve ekonomisine büyük zararlar verdi. Mardin de elbette bu yıkımlardan etkilenen yerleşim yerleri arasında yer aldı. Önemli ticaret hatları üzerinde, işlek bir menzil olan Mardin'e, zengin kervanlar gelmekteydi. 1251 senesinde Moğolların istilasına altınla zarar gören bir ticaret kervanında yer alan ticari emtianın mali değeri 600 bin dinardan fazlaydı ki bu meblağ, Mardin'in ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarının 3 katına tekabül ediyordu.⁵¹⁶ Yine, 1317 senesi, Mardin'den Şam'a gitmekte olan kervan kafilesi 900 kişiden oluşmaktaydı. Şehrin ticari kapasitesini ortaya koyması açısından bu örnek oldukça etkileyicidir.

Bölgedeki siyasi mobilizasyon göz önüne alındığında, Artuklular döneminde Mardin'de olumsuz anlamda hiçbir şeyin yaşanmadığını söylemek yanlış olacaktır. Siyasi gelişmelerin etkisi bir yana, Mardin, bu dönemde en fazla salgınlardan sıkıntı çekmiştir. Moğol kuşatmasından sonra, 1348'de Mardin, Diyarbakır, Halep ve Şam'ı kapsayan büyük bir veba salgını yaşanmıştır. Binlerce insanın öldüğünden haber verilmektedir. Gerçekten de bu salgın, bölgenin aldığı büyük bir darbeydi. Bununla beraber, dönemin kaynaklarına bakıldığında, Moğol istilasının Artuklu ekonomik faaliyetleri üzerindeki

⁵¹³ Ramazan Uykur (2017). *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, s.161.

⁵¹⁴ Marco Polo (1985), *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, İstanbul: Yol Yayınları, (Birinci Baskı), s. 24.

⁵¹⁵ Mehtap Nasıroğlu (2010), *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin Ve Çevresi (Mardin, Nusaybin Ve Hasankeyf)*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, s. 32.

⁵¹⁶ Attar, 2006, a.g.m., s. 19-20.

etkisinin az olduğu görülmektedir. Bunun bir nedeni, pazar kanunlarının siyasi gelişmelere rağmen işletilebilmiş olmasıdır.

XIV. asrın başlarında Mardin'i ziyaret eden gezgin İbn Battuta, şehri, cıvıl cıvıl çarşıları ve büyüklüğüyle anarak⁵¹⁷, şehrin idarecisinin, cömertliğiyle ünlenmiş biri olduğunu, elli sene boyunca tahtta kaldığını, Irak, Şam, Mısır topraklarında kendisinden daha hayırsever birisinin bulunmadığını, kapısına gelenlere eli açık ikramlarda bulunduğunu bildirir.⁵¹⁸ Cizre, Sincar ve Nusaybin'den geçerek Mardin'e gelen seyyah,⁵¹⁹ Melik Salih'in hayırsever bir idareci olarak pek çok medrese, aşevi ve zaviye yaptırdığını naklederek Moğol istilasını altındaki İslam dünyasının bu güzide şehrinde, huzur ve refahın hüküm sürdüğünü kaydeder. Hamdullah Müstevfi, XIV. asrın ilk yarısı bitmeden tamamladığı ve Anadolu şehirleri hakkında malumat içeren eserinde yüksek vergilerin toplandığı şehirler arasında, rakamları da vererek, Mardin'i başlarda zikretmektedir.⁵²⁰ Bu da, Moğolların Anadolu ve yukarı Mezopotamya'da neden olduğu savaş ve yıkımlara karşın şehirdeki refahın sürdüğüne ilişkin bir delil olarak kabul edilebilir. Mardin'in ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmesi, elbette ki, şehrin dayanıklı bir kale ile çevrelenmiş olması, önemli ülkelerarası ticaret yolları üzerinde bulunması ve de hükümdarların denge politikaları ile de mümkün olmuştur. Bu minvalde, Salgurlu⁵²¹ atabegliğinde olduğu gibi, hâkim güçlere tabiiyetlerini ilan eden Artuklular, bu sayede ekonomik faaliyetleri ve uluslararası ticareti stabil kılabilmiş; ileriki bölümlerde değinileceği üzere, bilim ve kültür hayatının odağını Mardin'de sabitleyerek, mezkûr alanlarda gelişim göstermeye devam edebilmişlerdir. Ayrıca, Mardin'in güvenli bir yer olması nedeniyle, civardaki yerleşim yerlerinden halk da göç ederek Mardin'e sığınmıştır.⁵²²

⁵¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci (2004), *İbn Battuta Seyahatnamesi*, C. I, Çev. İnc. Not. A. Sait Aykut, İstanbul, YKY, s. 338.

⁵¹⁸ Dönemin hükümdarı Melik Salih b. Mansur'dur. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci (2004) *İbn Battuta Seyahatnamesi*, c. I, Çev. İnc. Not. A. Sait Aykut, İstanbul, YKY, s. 339; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali Kalkaşendi (1913), *Subhu'l-a'sâ fî Sınââtî'l-İnşâ*, Haz. Muhammed Abdürresul İbrahim, Kahire, IV, s. 317.

⁵¹⁹ İbn Battuta, 2004, a.g.e., C. 1, s. 24, 25, 26.

⁵²⁰ Hamdullah Müstevfi el-Kazvinî, 1958, a.g.e., s. 124, Müstevfi, bu eserini 1340 yılında tamamlamıştır.

⁵²¹ Salgurlular da yıkıcı Moğol etkilerinden, onların tabiiyetine girerek kurtulmuş, bu sayede Şiraz'ı güvenli bölge haline getirerek, buranın, bilim insanlarının toplandığı bir merkez olmasını sağlamışlardır.

⁵²² İbn Battuta, 2004, a.g.e., C.1, s.338.

2.2.2.3. Harput

Harput, günümüzde Elazığ vilayeti sınırları içinde yer alan bir beldedir. Elazığ il merkezinin yaklaşık 9 km kuzeyinde yer alan Harput, sarp kayalıklar üzerine kurulmuş olup deniz seviyesinden yüksekliği 1280 m'dir.⁵²³ Kayalıklar üzerinde yer alması, şehrin tarih boyunca stratejik önemini arttırmıştır. Derin uçurumlarla çevrelenmiş Harput kalesinin MÖ 2. bin yılda inşa edildiği tahmin edilmektedir. Şehrin gelişimi, kaleden başlayarak eteklere doğru gerçekleşmiştir; şehrin genişlemesi üzerine, etrafına yeniden surlar inşa edilmiştir.

Malatya ile birlikte yakınlarında bulunan⁵²⁴ Harput'un içinde yer aldığı Elazığ, Geç Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru (MÖ 3700-3500) Doğu Anadolu'nun en yoğun şekilde yerleşim almış ve gelişmiş kesimi idi; Norşuntepe, Korucutepe ve Çayboyu Harput'un yanı sıra Elazığ'ın en yoğun yerleşimin olduğu merkezlerinden diğerleri arasında yer almıştır.⁵²⁵

Harput hakkında tarihi kaynaklarda, ne yazık ki, yeterince tatminkâr bilgilere rastlayamamaktayız. Gerek tarihi, gerekse kültürel anlamda ciddi önem arz eden tarihi şehirlerden biri olan Harput'a dair yeterli kaynak bulunmayışının birtakım sebepleri vardır. Öncelikle, bahsedildiği üzere, şehir sarp kayalıklar üzerinde rakımı yüksek bir alanda kurulu olduğundan küçük bir kale şehri olarak algılanmıştır. Askeri ve stratejik açıdan büyük önemi haiz böyle bir özellik, maalesef, fiziki gelişim, büyüme ve çevreyle bağlantılar kurma açısından ciddi bir dezavantajdır. İlaveten, şehrin Bizans-Arap mücadelesi bağlamında ana hat üzerinde yer almayı ve ayrıca ortaçağlarda, şehrin maruz kaldığı dış tehditler ile bunların tarihi kaynak ve belgeler, kütüphaneler üzerinde yarattığı tahribat, eldeki verinin sınırlı kalmasına neden olmuştur.⁵²⁶

Harput adının kökenine dair farklı tartışmalar ileri sürülmüştür. Yunanlı tarihçi ve coğrafyacı Amasyalı Strabon'un, Sophene bölgesinde yer alan Karkathiokerta şehrinin Harput olduğu ve adın da buradan evrildiğini ileri sürdüğü söylenmektedir.⁵²⁷ Esasında, Hurriler, Etiler ve Asurlardan başlayarak Türkiye Cumhuriyeti devrine dek var olan Harput, tüm bu tarihsel süreçler boyunca çeşitli isimlerle anılmıştır. Bunlardan biri de adın

⁵²³ Mehmet Ali Ünal (1997), "Harput," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, s. 232.

⁵²⁴ Yakut, 1955, a.g.e., s.264; Hamdullah Müstevfi, 1958, a.g.e., s. 112.

⁵²⁵ Yüksel Arslantaş (2014), "Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti", s. 91.

⁵²⁶ Abdülhalık Bakır (2011), "Ortaçağ Harputuna Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi,"

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C. 6, s.1, s. 34-35.

⁵²⁷ Ünal, 1997, a.g.m., s. 232.

Ermenice olduğunu ileri süren görüşe göre var olan versiyondur. Bu varyant, Hisar anlamına gelen *bert* ile taş ya da kaya anlamına gelen *har* sözcüklerinin birleşiminden oluşmaktadır. Böylece, ifade ettiği anlam “taş kale”dir. Bu görüşe itiraz eden ve kökenin Urartu ve Hurrilere dayandığını ileri süren diğer bir görüş de, burada geçen *bert* sözcüğünün, Urartu lisanında *şehir* anlamına gelen *gert* sözcüğünün karşılığı olduğunu söylemektedir. Nitekim Malazgert ya da Mazgert gibi yerleşim adları da aynı formdaki örneklerdendir.⁵²⁸

Öte yandan, Hititler döneminde şehrin adı Harputaş idi. Kargamış kitabelerinde şehrin adı *İşuva* olarak geçmekteydi. Bazı coğrafya metinlerinde ise Hititler döneminde, Harput’un Alze, Alzi ya da Alziya isimleriyle anıldığı görülmektedir.⁵²⁹ Bunun yanı sıra, Hititler’den sonra da kullanılmaya devam eden başka bir versiyon “Hinzuta” şeklindedir. Asurlar dönemine ait çivi yazısı metinlerde (MÖ 1112-1074) şehrin adı *Enzuta*, sonraki dönemlerde de *Enzitane* ve *Karpata* olarak geçer. Urartular ise bölgeyi Süpani ve Alzini/Anzethen adıyla anmaktaydı. Bizanslılar ve İranlılar’ın kullandığı isim ise *Ziata Castellum* idi.⁵³⁰ Ermenilerin kullandığı varyantlar arasında Handzit, Arijit, Anjit, Alzn ve Arzn olarak adlandırmışlardı. Romalıların şehre verdikleri isimler arasında ise Anzetene, Alznik, Alz, Arzan ve Arzanene, Hanzit bulunuyordu; Bizans’ın kullandığı form ise, *Harpote* veya *Karpote*, modern kullanıma en yakın versiyonlardan biridir. Frank kronikçilerinin kaydettiği şekliyle şehrin ismi ise Quartapiert idi.⁵³¹ Bizans kaynaklarında Harput ve Palu civarına Romanopolis, Harput çevresinin de Mezopotamia temi içerisinde yer almaktadır.⁵³² 6. asırda Harput ve dolaylı “Dördüncü Armenia” adıyla anılıyordu. Arapların/Müslümanların şehre verdiği isim de Hısn Ziyad⁵³³ (Ziata

⁵²⁸ Ayhan Gaspak (2004) “Osmanlı Öncesi Harput’un Tarihi ve Dini Yapısı,” Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s. 1-2.

⁵²⁹ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s. 7.

⁵³⁰ Aydın Çelik ve Taner Yıldırım (2013), “İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput,” *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, C. II, s. 545.

⁵³¹ Besim Darkot (1977), “Harput,” *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 297-298.

⁵³² Alaaddin Ata Melik Cüveyni (1998). *Tarih-i Cihan Güşa*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s.370.

⁵³³ Ebu’l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh İbn Hurdazbih/Hurdazbih (1889), *Kitâbü’l-Mesâlik ve ’l-memâlik*, Haz. M. J. De Goeje, Leiden, Bibliotheca Geographorum Arabicorum, s. 123; Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak b. İbrahim el-Hemeaâni İbnü’l-Fakih (1885), *Kitâbü’l-Büldan*, Haz. M. J. De Goeje, Brill, s. 287.

Castellum) idi.⁵³⁴ Arap coğrafyacıları “Hısn Ziyad Hartebird” adının kullanıldığını rivayet etmiştir.⁵³⁵

On birinci yüzyılın başlarında bölgeye gelen Türkler ise yöreyi *Hanzit* olarak adlandırsalar da Harput merkezli beylikler olan Çubuk ve Artuklu hanedanları şehri *Harput* olarak anmıştır. Türkiye Selçukluları zamanında da “el-Cezire Sugur” veya “Mezopotamya temi” içinde kullanıldığı görülmektedir.⁵³⁶ Moğol kaynaklarında ise *Hastasird* olarak geçen şehrin adı, Süryani kaynaklarında Ziyat veya “Hısna de Zayit”tir. Tüm bu versiyonların yanı sıra, çok kalabalık olmayan topluluklar tarafından kullanılan başka formlar da mevcuttu.⁵³⁷

Harput, X. ikinci yarısına kadar Arap egemenliğinde kaldı. Hz. Ömer’in 639 tarihinde tayin ettiği Iyaz b. Ganem, el-Cezire bölgesini ele geçirerek bu topraklardaki İslamlaşma serüvenini başlattı.⁵³⁸ Bölge el-Cezire ve altındaki üç mıntika şeklinde anılmakla birlikte, Suğur bölgeleri olarak da tasvir ediliyordu. Şam, el-Cezire ve Ermeniyе’nin dâhil olduğunu bu bölgede, Ermeniyе kısmı Şam valisi Muaviye’nin idaresine verildi. Bir süre sonra Muaviye, Harput’u da ihtiva eden bölgelerde fetih faaliyetlerine başladı. Bu fetihler karşısında yerel idareciler, barış isteyerek Müslümanların egemenliğini kabul ettiler. Bir süre sonra Emevi halifesi Musul, Azerbaycan ve Ermeniyeyi Irak bölgesinden çıkartarak Harran bölgesine bağladı, böylece el-Cezire mıntikasının sınırları genişlemiş oldu.⁵³⁹

VIII. asrın ortalarında Abbasi halifeliğinin toprakları Azerbaycan ve Ermeniyeye’ye doğru genişledi. Halifeler Harput’un da içinde bulunduğu suğur bölgesine Maveraünnehir, Soğd, Türkistan ve Harezm’den getirilen Türkleri iskân etti. Bu iskân politikası, Abbasi ordusunda Türk kumandanların ortaya çıkmasına, daha geniş ölçekte ise bölgedeki ekonomik faaliyetlerin artışına neden olarak ticaretin gelişmesinin zeminini

⁵³⁴ El-Hamevi, 1955, a.g.e., s. 264; Hamdullah Müstevfi, 1958, a.g.e., s. 112.; Ertuğrul Danık (1995), “Ortaçağ’da Harput, 11-15. Yüzyıllarda,” Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, s. 6.

⁵³⁵ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s. 23.

⁵³⁶ Gaspak, 2004, a.g.t., s. 3.

⁵³⁷ Hartabert, Kharpot, Khartabirt, Haratparat, Hısn-ı Ziyad, Hisn Zait, Hesna de Ziyat, Zaid, Ziata Castellum, Karkathiokerta/Carcathiocerta, , Quart-piere, Kharpote, Kharpeta, Karpota, Harputaş, Kharpert, Kharberd, Korbed, Horberd, Garpert, Horbert, Hairberd, Harpote, Kharput, Quart-piere, Karpot, Hayr al Buyut, Harpuatavanas, Harput, Harpurd, Harpirt, Hargirt, Harbid, Harbut, Herburt, Herbrut, Herput, Herprut, Handzit, Hinzit, Hüsnüziyad. Danık, 1995, a.g.t., s. 5-6; Gaspak, 2004, a.g.t., s. 4.

⁵³⁸ Taştemir, 2003, a.g.m., s. 44.

⁵³⁹ Çelik ve Yıldırım, 2013, a.g.m., s. 548.

hazırladı. Örneğin Samsat (veya *Sümeysat*) şehri, nehir taşımacılığında önemli bir yer haline gelmiş ve de Şam ve Bağdat'la ticaret yapan tüccarların uğrak yeri olmuştur.⁵⁴⁰

IX. yüzyılın sonlarında başlayan Bizans akınları neticesinde Harput ve Malatya Bizans topraklarına katıldı (934). İmparator Basileos'tan bu yana süregelen bu akınlar karşısında Hemdani hükümdari Seyfüddevle, Hısn Ziyad, Dadim, Hısn Selam ve Attal kalelerini geri almak için buralara ordu göndermiş fakat Bizans atakları karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.⁵⁴¹ Artık bir Bizans şehri olan Harput'ta, yeni bir şehir örgütlenmesi gerçekleştiren Bizans, yöredeki kaleleri de tahkim etti.⁵⁴² Bir süre sonra, Harput Kalesi de Araplardan alındı. Bu esnada, el-Cezire valiliğine atanan Hemdani emiri Nasruddevle, bölgeye düzenlediği seferler neticesinde Samsat'ı ve Harput kalesinin de içinde bulunduğu kaleleri ele geçirdi. Bundan sonraki süreç, Bizanslılarla yaşanan çetin mücadeleler altında şekillendi ve ağır kayıplar verildi. Bu kayıplar neticesinde sosyal dokunun, İslam öncesi haline geri döndüğü ifade edilmektedir.⁵⁴³

XI. yüzyıldan itibaren, Anadolu'ya giren Türk toplulukları, Van ve Erzurum'a kadar ilerlediler. Bunların arasında yer alan bazı Oğuz boyları ise el-Cezire'nin Meyyâfarıkîn, Mardin ve Cizre mıntıkalarına ulaştı. Yerleşimlerinin ilk yıllarında Bizansla mücadelelerde bulunan Türkmen beyleri, zamanla idari oluşumlar halinde varlık göstermeye başladı. Bölgenin Türkleşmesinde, bilhassa, Harput ve çevresini fetheden Çubuk Bey ve Türkmenler oldukça etkili olmuştur.

Harput'un Artuklu idaresine geçişi ise Belek Gazi'nin, Tuğrul Arslan'ın atabeyi olarak Harput yönetiminin kendisine verilmesiyle gerçekleşti. Bu sıralarda, Haçlılara karşı savaş vermekte olan Necmeddin İlgazi, Belek'ten Halep'e doğru gitmesini talep etti. Urfa kontu Joscelin ile Birecik senyörünün Belek Gazi'nin yolunu kesmesi üzerine, Belek Gazi, kont ve senyörü, beraberinde birkaç şövalye de olmak üzere, Harput kalesine hapsetti (1123). Bunun üzerine, Kudüs kralı Baudouin, Belek üzerine harekete geçti ve Belek'le savaşa girdi.⁵⁴⁴ Savaştan galip olarak çıkan Belek Gazi, bu kez de kralın da aralarında olduğu birçok kişiyi Harput kalesinde hapsetti. Kralın esir edildiğini duyan bir

⁵⁴⁰ Çelik ve Yıldırım, 2013, a.g.m., s. 549-550.

⁵⁴¹ Ardiçoğlu, 1964, a.g.e., s. 28.

⁵⁴² Kramers, J. H., "Kharput", *Encyclopaedia of Islam*, First Edition (1913-1936), Ed. M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann. Çevrimiçi 17 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_4127.

⁵⁴³ Çelik ve Yıldırım, 2013, a.g.m., s. 548.

⁵⁴⁴ Ardiçoğlu, 1966, a.g.e., s. 1.

grup, kale içine sızarak esirleri kurtardı. Bunu haber alan Belek, Halep'ten dönerek Harput'u muhasara etti. Muhasara sonrasında Kont Galeran, şehri Belek'e teslim etti.⁵⁴⁵

Belek Gazi'nin ölümünden sonra şehrin yönetimi kardeşi Süleyman'a geçti. Süleyman'ın kısa süreli hükümrانlığının ardından Hısn Keyfa Artuklu emiri Davud b. Sökmen şehri ele geçirdi. Davud'un 1144 tarihinde ölmesi üzerine Harput'un başına Fahreddin Kara Arslan geçti. Kardeşiyle yaşadığı çekişmeler sonucu şehrin yönetimi bir süreliğine Timurtaş'ın damadı olan Arslan Doğmuş'a geçse de Selçukluların desteğini alan Kara Arslan 1146 tarihinde şehrin yönetimini geri aldı.⁵⁴⁶ Kara Arslan, şehrin yönetimini oğlu Nasıreddin'e bıraktı. Nasıreddin'in 1164 senesinde ölmesi üzerine yönetime Nureddin Muhammed geçti ve Harput'un idaresini İmadüddin Ebubekir'e bıraktı. Nureddin Muhammed'in ölümüyle birlikte İmadüddin, yönetimin kendisine kalacağını düşünüyordu ancak onun yerine Kutbüddin Sokman başa geçirildi. Bu gelişmeler üzerine İmadeddin Harput'a yürüyerek şehri ele geçirdi ve kendi adına para bastırdı (1185).⁵⁴⁷ Ardıçoğlu, tarihçilerin bu olayı Harput Artuklularının resmen kurulması olarak ele alsalar da, devletin kuruluşunu, Harput'ta daha önce bağımsız olarak hüküm sürmekte olan Belek Gazi ile başlatmanın doğru olacağını söyler.⁵⁴⁸ Ardıçoğlu'nun bu fikrini doğru kabul etmek gerekir. Çünkü Belek Palu merkezli beyliğini kurarken Harput ve çevresinde de hâkim olmuş ve Artuklu hâkimiyetini burada tesis etmiştir.

İmadüddin Ebubekir ölünce yerine Nizameddin İbrahim geçti ancak Harput Artuklu şubesi artık Selçuklu tabiiyetini kabul etmişti. Bu sırada, Harput'u ele geçirmek isteyen Hısn Keyfa emiri Nasırüddin Mahmud 1205/1206 senesinde Eyyûbîlerin desteğiyle harekete geçti.⁵⁴⁹ Bu durum karşısında Selçukluların desteğine başvuran Nizameddin İbrahim, böylece Nasırüddin'in muhasaradan vazgeçmesini sağladı.⁵⁵⁰

Nizameddin İbrahim'in hüküm sürdüğü dönemde şehir batıya doğru genişlediğinden yeni yapılar inşa edildi. Kendisinin 1223 tarihinde ölmesi üzerine İzzeddin Ahmet tahta geçti. Bir süre sonra Celaledin Harzemşah Harput'u işgal etti. Şehrin bir süre de Moğol işgali altında kalmasından sonra Selçuklu hükümdarı Alaaddin

⁵⁴⁵ Danık, 1995, a.g.t., s. 12-13.

⁵⁴⁶ Abu'l Farac, 1987, a.g.e., s. 377; İbnü'l-Ezrak, 1992, s.74.

⁵⁴⁷ Turan, 2013, a.g.e., s.184.

⁵⁴⁸ Osman Turan, 2013, a.g.e., s.164. Belek'in Harput'ta beyliğini kurduğunu söyler; Ardıçoğlu, 1966, a.g.e., s. 47

⁵⁴⁹ Çelik ve Yıldırım, 2013, a.g.m., s. 556.

⁵⁵⁰ Ardıçoğlu, 1966, a.g.e., s. 49.

Keykubad Harput'u ele geçirerek Harput Artuklu şubesine son verdi (1234). Son hükümdarın kim olduğuna dair tartışmalara, bu çalışmanın “Siyasi Tarih” bölümünde detaylı yer verilmiştir (s. 44-45).

Harput ve çevresinde, Çubukoğulları ile birlikte Türkleşme dönemi başladı ve bu süreç Artuklular ile hız kazandı. Çubukoğullarının hâkimiyetiyle birlikte Harput şehri, dış dünyayla bağlantı kurdu ve kısa süre içinde ticari faaliyetler bakımından gelişmeye başladı. Ancak bölgede iskân edilen Türkmen topluluklar, şehirde yerleşip faaliyet göstermek yerine, ziraat ve hayvancılıkla uğraşmayı tercih etti ve kırsal kesimde yerleşti. Bu nedenle, başlarda, şehir halkını askeri garnizonlar, komutan ve idarecilerle yerli halk oluşturuyordu.⁵⁵¹

Artuklular döneminde etkili bir iskân politikası uygulanarak bölgenin sosyal dokusunda birtakım düzenlemelere gidildi. Bu meyanda, yöneticilerle askeriye mensupları, şehirde iskân edildi; bu kesim, tahmin edileceği üzere Türklerden oluşuyordu. Yerli ve Hristiyan nüfus ise kırsalda iskân edilerek burada hayvancılık ve tarımla uğraşarak iktisadi ve ticari canlanmaya katkıda bulunmaları sağlandı. Ayrıca, bilhassa Fahreddin Kara Arslan devrinde Hristiyan teba bu yerleşim yerlerinde iskân edilerek vergi vermeleri ve bu suretle ekonomiye katkıda bulunmaları hedeflenmişti.⁵⁵²

Artuklulara dek şehrin ciddi herhangi bir gelişim göstermediği, Artuklularla birlikte bir hüviyete kavuşmaya başladığı görülmektedir. Daha önceki bölümlerde de belirtildiği üzere, Artuklular'da şehir hayatının canlanması açısından vergi düzenlemeleri önemli bir politikaydı. Bunun yanı sıra, elbette, Artuklu emirleri, Artuklu hâkimiyeti öncesi dönemlerde ağır vergi yükü altında ezilen halkı rahatlatmayı da yöneticiliğinin bir gereği addediyordu. On ikinci yüzyılın ortalarından itibaren, halkı rahatlatan vergi düzenlemeleri, bir süre sonra Harput'ta şehir nüfusunun artmasına neden oldu.⁵⁵³ Bunun sonucu olarak on birinci yüzyılda nüfusu 9 ila 10 bin civarında olan şehir, on üçüncü yüzyılda, çarpıcı bir biçimde, 18 ila 20 bin arasında bir sayıya ulaştı.⁵⁵⁴ Bu durum, şehirdeki imar ve bayındırlık faaliyetlerinin de artmasına neden oldu zira kale içi yerleşimi, artan nüfus için yetersiz kalarak, iç kale dışında, yeni mahallelerin yapılmasını

⁵⁵¹ Ertuğrul Danık (1998), Ortaçağ Harputunun Kentsel Gelişimi, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Tarih, Edebiyat, Şiir, Folklor, 24-27 Eylül 1998*, Elazığ, s.28.

⁵⁵² İbrahim Tellioglu (1998), “Harput’un Türkleşmesinde Artukoğulları’nın Rolü,” *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Tarih Edebiyat Şiir Folklor, 24-27 Eylül 1998*, Elazığ, s. 16.

⁵⁵³ Danık, 1998, a.g.m., s.32.

⁵⁵⁴ Danık,1998, a.g.m., aynı yer.

zorunlu kıldı. Müslüman nüfusun yaşadığı Ulu Cami, Aslaniye, Zahiye, Mescid-i Alaca, Sara Hatun ve Mansuriye mahalleleri ile gayrimüslim nüfusun yaşadığı Şehroz, Norsis, Gürcü Bey ve Sinabud isimli mahalleler bunlardandır.

Harput'un başına geçen İmadüddin'in para bastırması, kalede yaptırdığı tamirat ve tadilat işleri, şehirde bir ahilik örgütlenmesinin varlığı, dönemin Harput'unun ticaret ve üretimin yoğun ve şehrin refah seviyesinin yüksek olduğunu göstermektedir.⁵⁵⁵ 1185 tarihinde inşa edilen Ahi Musa Mescidi ve türbesi, önceki ve sonraki dönemlerde, Harput'ta lonca tipi örgütlenmenin mevcudiyeti hakkında önemli bir göstergedir. Elazığ merkezli bakırcılık faaliyetlerinin, Harput şehrinde de örgütlü bir biçimde yapıyor olması da ahilik yapılanmasının varlığını desteklemektedir.⁵⁵⁶

Artuklu hâkimiyetinin zayıflaması, etkin yağmacı güçlerin bölgeyi etkisi altına alarak şehirlerde yıkımlara yol açması ve daha da önemlisi, bir zamanlar Harput'un da stratejik bir parçası olduğu ticaret ağının, kervan yollarının başka eksene/shirlere kayması, şehrin ticari önemini yitirerek gelişiminin durmasına neden olmuştur.⁵⁵⁷ Yıkım ve savaşlar esnasına yapılan askeri harcamalar da hazineden bayındırlık faaliyetleri için ayrılan ödeneklerin kesilmesi yahut azalmasına sebebiyet vermiştir.⁵⁵⁸

2.2.2.4. Diyarbekir

Diyarbakır bölgesi, çalışmanın konusu olan yüzyıllar arasında, günümüzün, genel hatlarıyla tanımlayacak olursak, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Batman gibi yerleşim yerlerini ihtiva eden Yukarı Dicle bölgesidir. El-Cezire⁵⁵⁹ eyaletinin üç ana bölgesinden biri olan Diyarbakır, kaynaklarda hem birkaç şehre yayılan geniş havaliyi tanımlamak için hem de yalnızca Amid şehrine gönderme yapmak için kullanılmaktadır. Şehrin eski adı *Amida* olup bu adın nereden geldiği bilinmemektedir.⁵⁶⁰ Çalışma boyunca Diyarbakır kelimesi, genel olarak Amid şehrini anlatmak için kullanılacak, bölgeye atfen ise Diyarbakır lafzı, havali ya da bölge kelimeleriyle birlikte anılacaktır. Geniş coğrafi bölgeyi tanımlayan Diyar Bekr, Amid, Meyyâfarikîn, Erzen ve Mardin'i ihtiva eder; bölgede, çoğu İslam öncesi dönemlerde inşa edilmiş otuzun üzerinde kale bulunmaktadır.⁵⁶¹ Bu bölgede,

⁵⁵⁵ Danık, 1995, a.g.t., s. 13-14.

⁵⁵⁶ Danık, 1995, a.g.t., s. 72.

⁵⁵⁷ Danık, 1998, a.g.m., s. 32.

⁵⁵⁸ Danık, 1995, a.g.t., s. 72.

⁵⁵⁹ El-Cezire'nin diğer iki bölgesi Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar'dır.

⁵⁶⁰ Nejat Göğünç (1994). Diyarbakır, *TDV Ansiklopedisi*, C.9, s.464.

⁵⁶¹ Claude Cahen, "13. Asır Ortalarında el-Cezire," *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. IV, 1953, Ankara Üniversitesi, Ankara: TTK, s. 96-97.

çalışmaya konu olan Artuklu hanedanı açısından ise, iki temel merkez bulunmaktadır. Birinci merkez, Amid şehri bölgenin kalbi olacak şekilde, Hısn Keyfa, bugün Silvan adıyla bilinen Meyyâfarıkîn şehri, Erzen mıntıkalarını içine alır. İkinci merkez ise Mardin Artuklu payitahtı olan Mardin şehrinin bulunduğu bölgedir. Coğrafi olarak, batısında Karacadağ sönmüş volkan kütlesi (1919m.), doğu ve kuzeyinde Toros dağları, güneyinde ise Dicle nehrinin kuzeyine doğru alçalan Mardin eşiği ile çevrelenen havzadır. Bu bölgede yükselti 500-1000 m arasındadır.⁵⁶²

Bu bölgede, ticaret hacminin en büyük olduğu şehir Amid idi. Diyarbekir bölgesinin batısında yer alan şehir, üç taraftan nehrin çevrelediği, 650 m ortalama yüksekliğe sahip bir alana yayılmıştı. İlk çağlardan beri, bölgenin en eski ve en gelişmiş şehri olagelen Amid, Roma zamanında Mezopotamya eyaletinin merkez şehri, İslam hâkimiyeti altındaki el-Cezire eyaletinde Diyarbekir bölgesinin merkez şehri olup, Artuklular döneminde de bu önemli statüsünü sürdürdü.⁵⁶³ Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen şehrin adına, ilk kez Asur kitabelerinde rastlanmıştır; bu nedenle İ.Ö 3000'lere kadar tarihlendirilmektedir. Çağlar boyu, önemli ticaret yolları üzerinde olan Amid, her devirde gelişmeye devam etti. Gerek kuzey Anadolu'yu ve Azerbaycan bölgesini Basra havalisine bağlayan yollar, gerekse İran'dan gelen hattı Akdeniz ve Anadolu'ya bağlayan yolların kesişim noktasında olan şehir, bu coğrafi avantajını tarihin bütün dönemlerinde kullandı.

Âmid'in Müslümanların eline geçmesi, yedinci yüzyılda el-Cezire'nin ele geçirilişiyle birlikte olmuştur.⁵⁶⁴ İslam tarihçi ve coğrafyacılarına ait eserlerde ileri sürülen tartışmalara göre, bu toprakların fethi, Resulayn mıntıkasının *anvaten*, yani kılıç yoluyla, ele geçirilmesi dışında, halkın Müslümanların şehirlere girişlerini kabul etmeleri suretiyle gerçekleşmişti; zira kuzeyden ve güneyden Müslümanlar tarafından kuşatılmış olan bölge halkının, İslam ordusuna karşı koyabilmesi için desteğe ihtiyacı vardı ve bu desteği sağlayacak herhangi bir güç, dönemin siyasi haritasına göre, mevcut değildi. Netice itibariyle, Arapların tabiiyetini kabul eden bölge halkı, vergi karşılığında

⁵⁶² Çevik, 2002, a.g.t., s. 36.

⁵⁶³ Çevik, 2002, a.g.t., s. 66.

⁵⁶⁴ Hicretin on dokuzuncu yılında (639-640) Yukarı Mezopotamya ile Suriye'nin kuzeyini fetheden Arab komutan İyad ibn Ganem, Amid'in de İslam topraklarına katılmasını sağlamış önemli bir kumandandı. İslam'ın ilk yıllarında Müslüman olan İyad ibn Ganem, Halife Ebubekir döneminde bir süre, ele geçirdiği bölgelerin yöneticiliğini yapmıştı. İslam ordusunun el-Cezire'ye gerçekleştirdiği seferlerde, kendisine Umeyr bin Sad, Meyrese bin Mesruk, Said bin Amir el-Cumahi, Safvân bin Muattal es-Sülemi gibi kumandanlar da eşlik etti.

şehirlerini İslam idarecilerine teslim etti.⁵⁶⁵ İlerleyen süreçte ise halifeliğin Hz. Ali'ye geçmesiyle birlikte, el-Cezire'deki şehirlerin yönetimi konusu, tartışmalı hale gelerek bölge halkının da taraf olmasıyla birlikte çeşitli çatışmalara neden oldu. Bu ihtilaflar, zaman zaman nüfuz çatışmalarının yaşanmasına zemin sağladı; bununla beraber, şehirlerin idaresi, genel olarak, karşıt taraflar olan Hz. Ali ile Muaviye'nin hâkimiyeti altında sürdürüldü. Amid şehri ise Hz. Ali'nin valisi idaresinde yönetildi.⁵⁶⁶

İslam topraklarına katılmasından itibaren önemli bir stratejik merkez haline gelen şehir, Bizans'la olan mücadelelerde de, bu önemli konumu sebebiyle, merkez karargâh gibi işlev gördü. 347/958-348/959 yılları boyunca ve sonra yeniden imparator olduğu 972, 973 ve 974 yıllarında, Bizans imparatoru İoannis Çimiskes'in saldırısına uğradı. Küçük Şeybani hanedanı tarafından yönetildiği sırada Amid, halife Mutazid tarafından surları yıkılmak suretiyle zarar gördüyse de halife Muktedir zamanında (297/910) tamir ve tadil edildi. Bu tamiratı rivayet eden bir kitabe, halen daha Mardin Kapı'da mevcuttur. 368/978 yılına gelindiğinde ise Amid, Büveyhilerin eline geçti.⁵⁶⁷ İbn Havkal, farklı siyasi oluşumlar tarafından şehrin sürekli saldırıya uğraması karşısında, şehirdeki müstahkem surlara işaret ederek, bunların Müslümanların korunması açısından en sağlam surlar olduğunu ve asker ve silah olmadan savunma için kullanılabileceğini rivayet etmiştir; yine, Makdisi de Amid'i, Antakya gibi başka şehirlerle karşılaştırarak, beldenin güzelliğinden bahseder ve daha sağlam bir diğer şehirden haberdar olmadığını söyler.⁵⁶⁸ Bu müstahkem surlar, bazalt taşı kullanılarak inşa edildiğinden, Türkler tarafından şehir Kara Amid olarak anılmaktaydı.⁵⁶⁹ Tarihi kaynaklara konu olan bu kara surlar, dördüncü asırdan bu yana mevcut olan dört kapı üzerinden dışarıyla bağlantı halindedir. Çevik'in çalışmasında açıkladığı gibi bu kapılar, kuzeyde Dağ Kapı-ki sonraları Ermen ve Harput Kapı olarak da adlandırıldı-, batıda Rum Kapısı-güncel adıyla Urfa Kapı-, güneyde Tepe Kapısı-günümüz adıyla Mardin Kapı- ile doğuda Su Kapısı veya Dicle Kapısı olarak

⁵⁶⁵ Taberi, IV, s. 53; Hemdanî, s. 132; Yakut el-Hamevî, II, 135; İbnü'l-Esîr, II, 372'den naklen *I. Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006*, ed. Ali Bakkal, C. 1, Şanlıurfa, 2006, s. 31-32.

⁵⁶⁶ Bakkal, 2006, a.g.m., s. 33.

⁵⁶⁷ Bizans'ın sürekli saldırıları karşısında, dönemin vakanüvislerinden İbn Havkal şehrin Bizans'ın eline geçebileceğini öngörmüştü. Detaylı bilgi için bkz., Canard, M., Cahen, Cl., Yinanç, Mükrimin H. ve Sourdel-Thomine, J., "Diyâr Bakr", *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 11 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0173, çevirmiş ilk basım: 2012, matbu ilk basım: 1960-2007.

⁵⁶⁸ Çevik, 2002, a.g.t., s. 67.

⁵⁶⁹ Turan, 2013, a.g.e., s. 211.

bilinmektedir;⁵⁷⁰ bunlardan başka, Makdisi'nin naklettiğine göre savaş esnasında kullanılmak üzere yapılmış Babüs-Sır adlı gizli bir kapı da bulunmaktaydı.⁵⁷¹

Artuklular döneminde, şehrin temel ticari malları arasında zirai, hammadde ve sınai ürünler bulunuyordu. Başlıca ihraç edilen zirai ürünler meyve, fındık, fıstık, bal, zeytin, badem gibi ürünlerdi. Bölge büyük üzüm bağlarına sahip olduğundan, şarab da önde gelen ihraç malları arasında yerini almıştı. Halen daha meşhur olan Süryani şarabı gibi, gayrimüslimlerin ürettiği içkiler oldukça meşhurdur. İthal mallar arasındaysa, bölgede yetişmeyen susam, pirinç, hurma gibi ürünlerle halep sabunu yer almakta, bunlara kıtlık zamanlarında arpa ve buğday gibi tahıllar ilave olmaktadır. Sınai üretim malları arasındaysa çadır bezi, kumaş ve mefruşat ürünleri bulunmaktaydı.⁵⁷²

Diyarbakır havalisinin kadim merkezlerinden olan Amid, Selçuklular döneminde ise Melikşah idaresinde iken İnaloğullarının eline geçti. Bir vezir sülalesi olan Nisanoğullarının şehirde zulüm ve tahakkümünü arttırması, şehrin göç vermesine ve gerilemesine neden oldu. Buna mukabil, Hısn Keyfa Artuklularının şehirde hâkimiyet kurmasıyla birlikte iktisadi canlanma ve atılımlar gerçekleştirilmeye başlandı. Gerek imar faaliyetleri, gerekse iktisadi hareketlilik uygarlaşma serüvenine katkıda bulundu ve şehrin ticari merkez haline gelmesini sağladı.⁵⁷³ Ancak ne var ki, bu durum, tüm coğrafyayı kasıp kavuran Moğol tehlikesinin baş göstermesiyle kesintiye uğradı. Genel çöküş içerisinde, burası da ciddi bir yıkıma maruz kaldı; hatta kaynaklar, yıkım sonucu husule gelen bu gerilemenin, bu şehirde daha görünür olduğunu kayda geçmiştir.⁵⁷⁴ Kendine atfedilen tarih eserinde geçtiği üzere, Akkoyunlular döneminde Amid'e gelen Selçuklu Emiri Yeşbek, şehrin binalarla dolu olduğunu, şehre himmetlerin imar ve bayındırlıkla gözüktüğünü söyler.

Bölgede, tabii özellikleri hasebiyle temel geçim kaynağı tarım olmuştur. İklimi, Dicle ve kolları gibi zengin su havzalarına sahip oluşu, Torosların eteğindeki bol yağışlar ile bereketli ovaları tarımın, havalide, bir numaralı iktisadi faaliyet olmasına neden olmuştur. Bölgede en çok yetiştirilen zirai mahsul tahıl olmakla birlikte, her türden zirai mahsul yetiştiriliyordu. Üzüm bağları ve meyve bahçeleri oldukça yaygındı. Bilhassa Hürmüz çayı, bu alanların sulanmasında temel işlev görmekteydi. Yine kuzey

⁵⁷⁰ *Bab al-Tel, Bab al-Ma, Bab al-Ferec, Bab al-Rum*, Cahen, 1953, a.g.e., s. 97.

⁵⁷¹ Çevik, 2002, a.g.t., s. 67.

⁵⁷² Gül, 2008, a.g.e., s. 438.

⁵⁷³ Göğünç, 1994, a.g.m., s. 465.

⁵⁷⁴ Turan, 2013, a.g.e., s. 223.

rüzgârlarına karşı korunaklı olması nedeniyle, yüksek gelir sağlayan meyve yetiştiriciliği gelişmişti. Önemli bir tarım alanı olan Turabdin, bu bölgede yer almaktaydı. Öyle ki, ziraatle uğraşan Süryani topluluğun yaşadığı bu bereketli bölge, İslam öncesi devirlerden bu yana bağ ve bahçeleriyle ünlenmişti.⁵⁷⁵ Mardin'in güney ve güneydoğusunda yer alan platoyu da içeren bu bölge, hububat ekiciliği öncelikli olmak üzere, önde gelen tarım alanlarından olagelmisti.

Tarım faaliyetlerinin yürütüldüğü kırsaldan yani köylerden başka, geniş nehir yatakları şehir ve kasabada yaşayanlara, tarımla uğraşma imkânı tanımaktaydı. Sulama ihtiyacını kolayca karşılamayı mümkün kılan bu tarım alanlarında, özellikle, bol su isteyen üzüm bağları ya da meyve bahçesi ve bostanlar yer alıyordu. Bilhassa, onuncu asırla birlikte, şehir nüfusunun meskûn olduğu yerlere yakın olan bu alanlarda yapılan tarım faaliyetlerine dair, o dönemde telif edilen tarih ve coğrafyayla ilgili eserlerde, çok sayıda kayıt tutulmuştur; bu kayıtlar, bahsi geçen tarım alanlarında gerçekleştirilen iktisadi faaliyetlerin takibini mümkün kılmaktadır.⁵⁷⁶

Havalinin en önemli merkezi halinde olan Amid, Dicle'nin kenarına kurulmuştu. Şehir, çevrili olduğu meyve bahçeleriyle ünlüydü. Günümüzde de UNESCO tarafından dünya mirası olması hasebiyle koruma altına alınması gündeme gelen bu bahçeler, sahip olduğu zirai verimliliğinin yanı sıra, sekiz bin yıldır, çok sayıda uygarlığa tanıklık etmiş, bu kültürlerden etkilenmiştir.⁵⁷⁷ Zirai üretimin gözdesi bu bahçeler, şahıs mülkiyetindeydi.

Amid'in yukarıda zikredilen bahçelerinin yanı sıra geniş tarım alanları da bulunuyordu. Bunlar şehrin batısında, Dicle nehri boyunca uzanan zirai alanlardır. Bu alanlarda, temel olarak hububat ekimi gerçekleştirilmekteydi. Onuncu asır İslam coğrafyacısı İstahrî ile İbn Havkal ve Ebû'l-Fidâ'nın eserlerinde de Âmid'in büyük zirai alanlara sahip olduğu vurgulanmış ve bu alanların kayıt altında tutulduğu belirtilmiştir.⁵⁷⁸ İdrisi'nin bildirdiğine göre ise sur içinde de, akarsular yoluyla sulamanın yapıldığı bahçe, bostanlar ve ekilip biçilecek tarım alanları bulunuyordu. Gelgelelim, mezkûr kaynaklar, yetiştirilen ürünler hakkında detaylı bilgi ihtiva etmemektedir. Yine de eldeki bilgilere

⁵⁷⁵ Çevik ,2002, a.g.t., s. 296.

⁵⁷⁶ Çevik, 2002, a.g.t., s. 297.

⁵⁷⁷ Kültür Bakanlığı tarafından halka açık bahçe şeklinde tanımlanan Hevsel bahçeleri, özgün bir tarihi değer olarak mevcudiyetini korumaktadır. <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44403/diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri-diyarbakir.html>.

⁵⁷⁸ Çevik, 2002, a.g.t., s. 298.

göre biliyoruz ki, tahıl, pamuk ve meyve-sebze, bölgede yetiştirilen önde gelen zirai ürünler arasındadır.

Artuklular'ın ihraç ettiği sınai ürünler içinde ise pamuk yer almaktaydı. Ayrıca tiftik kumaşlar, battaniye, mendil, çarşaf gibi pamuklu ürünler, halı, kilim, keten ve yün elbiseler Bağdat pazarında alıcı buluyordu. Amid'de yün elbiseler, Sicilya usulü Roma keten kumaşlardan yapılmış kıyafetler yaygın bir şekilde bulunmaktaydı; bu tip kıyafetler, el-Cezire bölgesindeki ticaretin temel iktisadi malları arasında olup ticari hareketliliğinin omurgasını teşkil ediyordu.⁵⁷⁹ Dokumacılığın geliştiği Artuklular'da, Mardin civarında bulunan Harzem'de yapılan çuvallar ünlüydü. Hanedan döneminde, gelişen sanayi ile birlikte temel çıktılardan olan zirai ürünlerin yerini sınai maddeler ve ürünler ile madenler aldı. Mutfak eşyaları ve para imalatında kullanılan demir ve çinko bunlardandır. İlâveten, değirmen taşı imalatında kullanılan siyah taş ve Mardin'de cam imalatında kullanılan maden de ihraç malları arasındaydı. Siirt cam bardaklarıyla ünlüydü.⁵⁸⁰ Bununla beraber, bölgede bulunmayan altın ve gümüş gibi madenler dışâlimla temin edilmekteydi.

Daha önceki bölümlerde de değindiğimiz üzere, Artuklu hazinesi oldukça zengindi. Mardin, Eyyûbîlerin himayesine girdikten sonra Artuklu emiri, Eyyûbî yöneticisi Melik Eşref'e 100.000 dinar ödemişti. Kaynaklarda aktarılanlara göre, yine, Moğol tehlikesi başgösterdiğinde 100.000 dinar da Moğollara tazminat olarak ödenmişti.⁵⁸¹

Artuklu ekonomik hayatının önemli faaliyet alanlarından bir diğeri de madencilikti. Bu sektör içindeyse kuyumculuk ve gümüş işlemeciliği büyük atılım göstermişti. Ergani'de ise zengin bakır madenleri bulunmaktaydı. Bir keresinde Abbasi halifesi, köprü inşasında kullanılacak zinciri Hani'den getirtmişti. Ayrıca ülkedeki darphaneler Amid, Mardin, Düneyser ve Hasankeyf'te bulunmaktaydı.⁵⁸²

2.2.2.5. Meyyâfârikin

İslam kaynaklarında adı Mâfârkin, Mefârkin, Fârkin olarak geçen şehrin adı Grekçede Martyropolis (Şehidler şehri), Süryanice Mipherket, Muhârikin, Muphargin ve

⁵⁷⁹ Makdisi, 1877, a.g.e., s. 145; Mehmet Kavak (2013), *Fetihten Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Tur Abdîn Bölgesi Tarihi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, s. 28.

⁵⁸⁰ İmadeddin Halil, 1980, *el-İmaratü'l Artukiyye*, s.454-456.

⁵⁸¹ Gül, 2008, a.g.e., s. 439.

⁵⁸² Turan, 2013, a.g.e., s. 224; Abdulhalık Bakır (2011) Ortaçağ Harputuna Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. I, s. 36.

Ermenice Nphkert adlarıyla isimlendirilir.⁵⁸³“Halkından daha zengininin görülmediği”⁵⁸⁴ şehir olan Meyyâfarıkîn, iktisadi faaliyetleri ve kapasitesiyle dikkate şayan Artuklu şehirlerinden bir diğeridir. Zirai üretim kapasitesiyle XII. asır başlarında öne çıkan şehir, Dicle nehrinin önemli kollarından Farkin’in kıyısında kurulmuştu. Meyyâfarıkîn, şehrin, bilhassa güney ve doğu cephesinde yer alan verimli alanlara sahip bünyesindeki 265 köyle birlikte, en yüksek zirai üretim gerçekleştiren merkezlerden biri olmuştu.

İlk olarak, kısaca coğrafi özellikleri ve eskiçağlardan başlayarak tarihçesine değinelim. Meyyâfarıkîn şehri, Dicle’nin takriben 40 km açığında kuzeyde, Batman çayının ise yaklaşık 20 km batısındadır. Bizans hâkimiyetinde Sasanilere karşı Meyyâfârikîn’in güçlendirilmesine I. Anastasios zamanında başlanmışsa da I. Justinianos tahta çıktıktan sonra tamamlanmış ve bu arada şehrin adı Justinianapolis olarak değiştirilmiştir.⁵⁸⁵

Meyyâfarıkîn şehri, Batman çayını oluşturan farklı akarsular boyunca uzanan birçok yolun buluşma noktasında yer alır. Cabahcur, Zülkarneyn, Lice, Boşat hattıyla gelen yol; Muş, Kulp, Paşur hattı üzerinden gelen yol; Muş, Hoyt, Sason hattıyla gelen yollar bunlardan bazılarıdır. Şehrin günümüzde Diyarbakır’a uzaklığı yaklaşık 70 km civarındadır.

XIII. asrın ikinci yarısından itibaren siyasi ağırlığını kaybetse de Meyyâfarıkîn, tarımsal ürünler için önemli bir ticari merkez olmaya devam etti. Eskiçağlarda, Meyyâfarıkîn’in kuzeyinde bulunan dağlık alan, yerli toplulukların burada barınmasını sağladı. Yakuti’ye göre, Martiropolis’in kurucusu Marusu Layuta dağlarda yaşayan bir kadının oğluydu. Bu iki şehrin benzerliği çoktu. Hristiyan kaynaklarına göre (Süryani, Ermeni ve Yunan) Martiropolis şehrinin kuruluşunu anlatan çok sayıda atıf bulunmaktadır. Şehrin büyük bir köy, *karye azime*, üzerinde piskopos Mar Marusa tarafından kurulduğu rivayet edilir.⁵⁸⁶ Şehir, 297 senesinde Diyakles ile yapılan barış uyarınca Roma imparatorluğunun bir parçası haline geldi. 502 yılında ise yeterince güçlü surlara sahip olmayan şehir, Kavad Firuz ile Sasanilerin egemenliğine geçti. Şehrin sakinlerini Kuzistan’a yerleştiren Firuz, onlar için bir şehir kurdu. Surları tahkim edilen

⁵⁸³ Ahmet Savran (2004). Meyyâfârikîn, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, s.511.

⁵⁸⁴ İmadedîn İsfahanî’den naklen; Çevik, 2002, a.g.t., s. 301.

⁵⁸⁵ Savran, 2004, a.g.m., s.511.

⁵⁸⁶ Minorsky, V., “Mayyâfârikîn”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 13 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0720.

şehir, zaman içinde, önemli bir askeri üs haline geldi. Kısa bir süre Sasani egemenliğinde kalan şehir, 591 senesinde, yeniden Bizans İmparatorluğu'nun eline geçti.

Bizans hâkimiyetinden sonra şehir, el-Cezire bölgesini ele geçiren İslam ordusu tarafından, barış içinde ilk ele geçirilen yerler arasında yer alıyordu. İyaz b. Ganem 18/639 itibarıyla, halife Ömer b. Hattab tarafından el-Cezire'ye vali olarak atandı.⁵⁸⁷ Bu tarihten Abbasilerin hâkimiyetine dek şehir, el-Cezire bölgesinin bir parçası halinde yönetildi. Zaman zaman şam bölgesiyle birleştirilerek, zaman zaman da Ermenistan ve Azerbaycan ile birlikte idare edildi. İbnül Ezrak ve 7/13. asır el-Cezire tarihçisi İzzeddin b. Şeddad, bu dönemdeki yöneticilerin isimlerini eserlerinde zikretmektedir.⁵⁸⁸

Abbasi halifesi Mühtedi (H.255-6/M.869-70) dönemine gelindiğinde ise Meyyâfârikin ve Âmid Şeybanî hükümdarı İsa b. Şeyh tarafından ele geçirildi. Şeybanilerin yönetimi, şehir Halife Mutazıd tarafından ele geçirilinceye dek sürdü (286/899). Cuma Camii'nin minaresi, H.270/M.883-4 yahut H.273/M.886-7 tarihinde, İsa'nın torunu Muhammed tarafından inşa edildi. Daha sonra Hemdanilerin, Arap Tağlibi kabilesinin yönetimine geçti.⁵⁸⁹ Seyfüddevle, şehrin surlarını tamir ettirerek şehre su tedarikinde bulundu. Seyfüddevle'nin H.367/M.967'deki ölümüne dek şehir sürekli Bizans saldırısına maruz kaldı. Bizans'ın emelleri arasında, Meyyâfârikîn'in yanısıra Amid'i ele geçirmek de vardı. İmparator Çimiskes H.348/M.959 senesinde şehri muhasara altına aldı. Bunun üzerine Seyfüddevle şehrin surlarını tahkim ettirmeye başladı. Seyfüddevle'nin ölümünden sonra ailesi ve çocukları şehirde yaşamaya devam etti. H.368/M.978-9 tarihinde ise Büveyhi hükümdarı Adüddevle'nin komutanı Ebul Vefa, şehri ele geçirerek hükümdarın adını surlara yazdırdı.⁵⁹⁰ Adüddevle'nin ölümünü müteakiben, Kürt hanedanı olan Mervani devletinin kurucusu Baz, şehri hâkimiyeti altına aldı. Baz'ın halefleri, şehri ellerinden tutmayı başararak burayı yaklaşık bir asır boyunca başkent olarak kullandılar. Mervani döneminde şehir, ayrı bir kültürel atılım yaşadı. Mümehhiddevle, şehrin duvarlarını tadil ettirerek pek çok yere kendi adını yazdırdı.⁵⁹¹

⁵⁸⁷ Savran,2004, a.g.m., s.511.

⁵⁸⁸ Bkz. "Islamic Period," Hillenbrand, Carole, "Mayyâfârikîn", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 13 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0720.

⁵⁸⁹ Hâmdânîlerin el-Cezire'deki idareleri hakkında ayrıntılı malumat için bkz., Ömer Tellioglu (1994), "Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Camiüddüvelinden Hamdaniler Kısımının Neşri ve Tercümesi," Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul: s. 38-70.

⁵⁹⁰ Savran, 2004, a.g.m., s. 511.

⁵⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz., Blaum, Paul A. *A History of the Kurdish Marwanid Dynasty*, A.D. 983-1085, Part II, The International Journal of Kurdish Studies; Brooklyn Vol. 6, Iss. 1/2, (Fall 1993): 40-D, çevrimiçi kullanım.

Şehirdeki en büyük bayındırlık faaliyetleri ise Nasrüddevle'nin yöneticiliği sırasında H.401/M1011 görülmüştür. Hükümdar, altın yaldızlı kaplamalarla bezenmiş yeni bir hisar yaptırdı. Hristiyanların kutsal emanetleri, Melkit Kilisesi'ne transfer edilerek, rasathane restore edildi, Cuma Camii'ne saat kondu ve bir hastane, *bimaristan*, inşa edildi. Bunun yanı sıra köprü ve bahçeler yapıldı, hamamlar açıldı ve camiler inşa edildi. Mervanilerin başşehri, böylece, önde gelen din ve edebiyat âlimleri için bir cazibe noktası haline geldi. Kütüphaneler kuruldu ve bunlar için vakıflar ihdas edildi.

Mervanilerin ardından Selçuklu hanedanının şehre ve Diyarbekirin geri kalanına hâkim olması H.478/M.1085 senesine rastlamaktadır. Ancak ne var ki, Melikşah'ın ölümüyle birlikte Meyyâfarıkîn çok el değiştirmiş, Selçuklu beylerinin yanı sıra, Tutuş, Dukak, Kılıçaraslan, Ahlât beyi Sokman gibi emirler tarafından da yönetilmiştir.

Nihayet, H.512/M.1118 yılında M. Tapar'ın ölmesiyle beraber, şehir Artukluların eline geçti. Mardin'i alan Necmeddin İlgazi, Meyyâfarıkîn'i de ele geçirdi. İlgazi'nin vefatıyla birlikte oğlu Timurtaş, otuz yıl boyunca, Mardin ve Meyyâfarıkîn'i yöneterek Zengilerin Diyarbekir havalisindeki etkilerini kırmayı başardı.⁵⁹² Timurtaş'ın en büyük emeli olan, Meyyâfarıkîn'e yaklaşık 10 km mesafedeki Batman çayı üzerine Karaman köprüsünün inşası, kendi sağlığında olamasa da oğlu Necmeddin Alpı zamanında tamamlandı (548/1153-4).⁵⁹³

Artuklular Meyyâfarıkîn'i ellerinde tutmaya devam etmiş olsalar da Mervani hanedanının aksine Mardin'i payitaht olarak kullanageldiler. Şehrin yönetiminde devamlılığı sağlayansa Nübate ailesi oldu. Şehirde doğup büyüyen ünlü Hemdani Hatibi İbn Nübate, Hemdani hükümrancılığı sona erdikten sonra da Meyyâfarıkîn'de kalarak hatipliğini sürdürmüştür.⁵⁹⁴ Şehrin üçüncü Artuklu emiri Necmeddin Alpı, Cuma Camii için büyük bir tamirat ve tadilat gerçekleştirdi, zira minber ve revaklarda babasının döneminde ciddi hasarlar meydana gelmişti. Böylece cami, 552/1157-8 tarihinde büyük değişikliklerle yeniden inşa edildi. Yine, Necmeddin Alpı'nın da ismi kubbenin altında yer alan kitabede yazılıdır.

Moğolların gelişiyle (628-9/1231), tüm el-Cezire bölgesinde olduğu gibi, Meyyâfarıkîn'de de kritik ölçüde yıkımlar yaşandı. Her ne kadar, Muzaffer Şihabeddin

⁵⁹² İbnü'l-Ezrak, 1992, a.g.e., s. 175.

⁵⁹³ Hillenbrand, a.g.m., 2018, çevrimiçi.

⁵⁹⁴ İbn Nübate El-Hatib الخطيب نباتة ابن, Ebu Yahyâ Abdürrahim b. Muhammed b. İsmail b. Nübate el-Fariki. Hulusi Kılıç, "İbn Nübate," *TDV İslam Ansiklopedisi*, yıl: 1999, C.20, s. 232.

Gazi ve oğlu Kamil Muhammed (642-58/1244-60) Moğollara karşı direndiyse de şehir, 658/1260 senesinde Hülagü'nün ordusu tarafından ele geçirildi.⁵⁹⁵

Siyasi/idari biyografisi, kabaca yukarıdaki gibi şekillenen Meyyâfarıkîn, hakkında Müslüman coğrafyacıların bolca bilgi naklettiği şehirlerden biridir. Eserleri günümüze ulaşan İbn Ezrak'tan nakledilen bilgilere göre, şehir yeşilliklerle çepeçevre kuşatılmıştır ve her yerde meyve bahçeleri, bostanlar bulunmaktadır.⁵⁹⁶ Turan'ın naklettiğine göre, on üçüncü yüzyılda yaşamış ünlü coğrafyacı İdrisi, Meyyâfarıkîn'den ihraç edilen keten dokumaların, mendil ve şeritlerin meşhur olduğunu, bu ürünlerin İslam ülkelerinde onuncu yüzyılda oldukça muteber olduğunu ve asırlar boyu bu üretimin devam etmiş olduğuna işaret eder.⁵⁹⁷

Mardin Artuklu emiri Necmeddin İlgazi, 1118'de şehre hâkim olur olmaz, şehir halkını hırsız ve eşkiyalara karşı güvenli kılacak tedbirler aldı. Muhasara ve savaşlar nedeniyle enkaz haline gelen şehirde asayiş sağlayarak halkın güven içinde tekrar evlerine dönmesini sağladı. Yaşanan savaş ve işgaller nedeniyle nüfusun çoğu şehri terk etmiş, bir kısmı da bölgeyi zaman zaman vuran doğal afetler nedeniyle yurtlarından ayrılmak mecburiyetinde kalmıştı. Vergilerde iyileştirmeye de giden Artuklu emiri İlgazi, böylelikle canlı bir iktisadi ortamın yeniden ihdas edilmesine ciddi katkılarda bulundu. Yol kesme faaliyetlerine kalkışan gruplara karşı önlemler alarak, tüccarların güven içinde seyahat etmesini temin etti; böylece, tüccarların, komşu bölgelerde, Amid, Hasankeyf, Erzen, Hani ve Mardin gibi şehirlere giderek ticaret yapabilmelerinin önünü açtı.⁵⁹⁸

Mervani ve Selçuklu egemenliğinin sona ermesinden sonra Artuklular, sosyal ve iktisadi hayatı güvence altına alan tedbirleri yürürlüğe sokarak savaş ve işgallerle yıpranan şehirlerin ve iktisadi yapının canlanmasını sağladı. Alınan tedbirlerin doğrudan görülen faydası, İbnü'l Ezrak'ın şu satırlarından da anlaşılmaktadır: *"İlgazi halka adalet ve ihsan ilan etti, onlardan birçok vergiyi ve külfetleri kaldırdı, evlerine huzur içinde dönmelerini sağladı... Necmeddin İlgazi Meyyâfarıkîn'e hâkim olduğu günden itibaren halk huzura kavuşmuş ve evlerine rahatlıkla yerleşmişlerdir."*⁵⁹⁹ Filhakika Artuklu idaresinin iktisadi politikalarında takip ettiği temel izleği ifade eden bu cümleler

⁵⁹⁵ Savran, 2004, a.g.m., s. 512.

⁵⁹⁶ Çevik, 2002, a.g.t., s. 302.

⁵⁹⁷ Turan, 2013, a.g.e., s. 222.

⁵⁹⁸ Hüseyin Kayhan, "Artuklu Hâkimiyetinde Meyyâfârikîn'in Tarihî Gelişimi," s. 269-270.

⁵⁹⁹ İbnü'l-Ezrak, 1992, a.g.e., s. 32.

Meyyâfarikîn gibi Amid, Mardin ve diğer Artuklu şehirlerinde uygulamaya konan idari, siyasi ve iktisadi stratejilerin bir özeti niteliğindedir.

İbnül Ezrak'tan rivayetle, II. Kutbüddin İlgazi de şehirde, köylülere uygulanan öşür vergisini ve ticari mallar üzerindeki tüm vergileri kaldırarak ekonomiye ciddi teşviklerde bulundu. Halkın bunu kutlamalar yaparak karşıladığını bildiren vakanüvis, tüccar ve halkın hiçbir engel olmaksızın mesken ve dükkânlarına girmeye başladığını kaydeder.⁶⁰⁰

İşte bu güvence ortamında büyümeye ve serpilmeye, dolayısıyla üretime devam eden ve ticari kapasitesini sınır dışı ticaretle de genişletmeye devam eden Meyyefarikin şehrinde, meslek loncalarının örgütlenmesi, bunların bir araya gelerek özel çarşılar oluşturmaları şehirdeki köklü ticari birikimin sürdürülebilirliğini arttırmıştır. Bu çarşılar sıklıkla yangın geçirmektedir. Örneğin Suk el-Kubbe yani Kubbe Çarşısı 544/1149-50 ila 556/1161 yılları arasından üç defa yandı; bir başka çarşı olan Suk el-Bab yani Kapı çarşısı ve Suk el-Bab el-Medine yani Şehir Kapısı Çarşısı da muhtelif tarihlerde, yangın tehlikesi geçirdi.⁶⁰¹ İktisadi faaliyetlerin yoğun gerçekleştiği bu çarşıların sağlıklı işleyebilmesi önemliydi. Alınan tedbirler sayesinde güven ortamı sağlanarak işleyişin sürmesi teminat altına alındı. Ürün niteliğine göre oluşturulan bu çarşılar, zamanla prestiji elde eden kişilerin, bölge yöneticilerinin de üzerinde bir çeşit etkisi olagelmıştır.⁶⁰²

XII. asırda yaşayan coğrafyacı İdrisi de, eserinde, Artuklu dönemi Meyyâfarikîn'ini yeşillikler içinde, ovaya yayılmış, büyük ve güzel bir şehir olarak tasvir etmekte, ihraç ettiği ürünler arasında keten kumaş, mendil, şerit ve dokumaların bulunduğunu nakletmektedir. Yine başka bir İslam coğrafyacısı olan İbn Havkal da kumaş üretiminden bahsetmekte ve burada yapılan sebiniyyat kumaşlarının ve çevrelerin oldukça meşhur olduğunu söylemektedir; ayrıca, ihraç malları arasında küçükbaş hayvanlarla gündelik hayatta kullanılan eşyalar ve bölgede meşhur olan kıyafetler de bulunduğunu eklemektedir.⁶⁰³

Tarihi kaynaklarda, XI. ve XII. asırlarda, el-Cezire bölgesindeki toplam gelirin 215 milyon dinar olduğu belirtilmektedir; bu abartılmış bir rakam olsa dahi 1330'larda

⁶⁰⁰ İbnü'l-Ezrak, 1992, a.g.e., s. 176-177.

⁶⁰¹ İbnü'l-Ezrak, 1992, a.g.e., s. 87, 90, 126.

⁶⁰² Mustafa Alican (2013), "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)," *History Studies*, Volume 5 Issue 5, September, s. 12.

⁶⁰³ Kayhan, "Artuklu Hâkimiyetinde Meyyâfarikîn'in Gelişimi," s. 270.

yani Moğol döneminde İlhanlılara ödenen vergi toplamının 224 bin dinar olduğu göz önüne alındığında, Selçuklu döneminde şehrin refah seviyesini göstermesi açısından önemlidir.⁶⁰⁴

2.2.2.6. Midyat

Çalışmamıza konu olan yüzyıllarda, Turabdin bölgesinin, Mardin'den sonra ikinci önemli yerleşim yeri olan Midyat, günümüzde Mardin vilayetine bağlı ilçe merkezi durumundadır. Coğrafi olarak Mardin-Midyat eşiği denilen ve tarihte el-Cezire mıntıkası ya da Arapça kaynaklarda *Beynennehreyn*, yani iki nehir arası, olarak adlandırılan kesimin, su havzası hattını oluşturur. Mardin'in doğusunda, *Cebeli Tur* veya *Turabdin* nam bilinen kısmında, toprak yapısı kalker ve bazalt yığınlarından oluşmaktadır. Turabdin bölgesi esas alındığında Midyat şehri önemli merkez olarak mevcudiyet göstermiştir. Tur, dağ ve abdin, abidler, kullar anlamında olan kelimelerin birleşmesiyle oluştuğu düşünülen Turabdin kelimesinin, yerleşimde bulunan çok sayıda mağaranın ibadet maksadıyla kullanılıyor olmasından kaynaklandığına dair bir varsayım bulunmaktadır.⁶⁰⁵ Bir kültür bileşkesi olarak görülebilecek sosyal çeşitliliğe sahip şehrin adının, bölge topluluklarının dillerinin bir karışımı olabileceği ifade edilmiş ve Asur tabletlerinde rastlanan ve mağara şehri manasına gelen Matiate adının da evrilmiş olabileceği ileri sürülmektedir.⁶⁰⁶ Asur kralı III. Salmanassar'ın (MÖ 858-824) Midyat seferi, tabletlerde “*İştarate boğazını geçerek Yatu ülkesi üzerine yürüdüm. Yatu ülkesini tümüyle işgal ettim. Çok sayıda ganimet aldım*” cümleleriyle geçmektedir.⁶⁰⁷ Burada *yatu* kelimesi, Sümerce'de ülke anlamına gelen *matu* kelimesiyle birlikte anıldığından, Midyat adı *Matuyatu* formuyla karşılanmıştır. Ayrıca, tabletlerde yer alan bu ifadelerden, MÖ 9. asırda Midyat bol ganimetler elde edilerek alınmış ve vergiye bağlanmış bir yerleşim yeri şeklinde anıldığından, buradan hareketle, şehrin büyük bir iskân mahalli olacağı varsayılabilir.⁶⁰⁸

Midyat'ın tarihi, temel olarak Mardin ve Hasankeyf merkezli siyasi hareketliliklerden etkilenmiş ve şekillenmiştir. Bu çalışmanın ana konusu olan devirleri

⁶⁰⁴ Kazvini'den naklen Kayhan, “Artuklu Hâkimiyetinde Meyyâfarıkîn'in Gelişimi,” s. 271.

⁶⁰⁵ Kenan Ziya Taş (2007), “Mardin ve Çevresini İçine Alan: Türk Devletleri Tarihi,” *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, s. 267-268.

⁶⁰⁶ M. Streck, C.E. and W.P. Heinrichs, “Tūr 'Abdīn”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi, on 16 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_1256.

⁶⁰⁷ Hayat Erkanal (2007), “Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin,” *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, s. 4.

⁶⁰⁸ Taş, 2007, a.g.m., s. 269.

kapsayan bu tarihçeye kısaca bir göz atalım. El-Cezire mıntıkasının genelinde görüldüğü üzere, Midyat dolayları da, Sasaniler ve Bizans İmparatorluğu arasındaki çekişme ve savaşlara sahne oldu. Bu mücadeleler çerçevesinde, şehir M.S. 363 tarihinde Bizanslılar tarafından ele geçirildi ve Sasanilerin hâkimiyetinden kati bir şekilde çıkmış oldu. Bölge toplumunda ana omurgayı teşkil eden Süryanilerin sosyal dokudaki ve kültürdeki hâkim konumu, bu gelişmeyle birlikte pekişmeye başladı. Nitekim, bölgede, günümüze de erişmiş olan, çok sayıda kilise bulunmaktadır. Bununla beraber, el-Cezire'nin İslam hâkimiyetine geçmesi, İslam kültürünün bölgeye nüfuz etmesine neden olmuş ve kültürel anlamda İslamiyet de sosyal ve kültürel yapıyı etkileyen bir değer olarak yerini bulmaya başlamıştır. İyaz b. Ganem kumandasındaki İslam ordusu bölgeyi ele geçirmiş ve sonrasında sırasıyla, Emevi ve Abbasilerin idaresine geçmiştir. Abbasilerin elinin zayıflamasıyla birlikte, sahneye Halep ve Musul merkezli Hamdâniler çıkmış (906-990) akabinde Meyyâfarıkîn ve Amid'de siyasi varlık gösteren Mervaniler (990-1096) şehre hâkim olmuştur.

Türkmen grupların bölgeye gelişi ise 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra, Tuğrul Bey'in İbrahim Yınal'ı fetih için görevlendirmesiyle başladı. Yınal, kendisine katılan Türkmen gruplarla birlikte, Erzen (Garzan) suyu ve Batman suyunu besleyen yerleri yağmaladı. Bir kısım Türkmen beyi de Amid, Erzen ve Mardin civarına akınlar gerçekleştirerek buralara egemen oldu. O sırada Cizre'ye hâkim olan Mervaniler'in, Tuğrul Bey'e durumu bildirmesi üzerine Türkmen grupları buralardan çekildi. Buradan ayrılan gruplar, Bizans topraklarına ve Azerbaycan'a, *küffar* topraklarına yöneldi.⁶⁰⁹ 1071'den sonra ise, bahsi geçen topraklarda pek çok irili ufaklı Türk beylikleri kuruldu. Midyata uzun süre hâkim olan Artuklular da bu beylikler arasında yerini aldı. Sökmen ve İlgazi'nin faaliyetleri, hâkimiyet sahaları olan Filistin'den el-Cezire bölgesine doğru kaymaya başladı. Fatımilerin bir egemen olarak Kudüs'te ortaya çıkmaları üzerine, adı geçen emirler, Anadolu'nun doğusunda daha etkin faaliyet göstermeye başladılar. Sökmen Gazi, böylelikle, 12. yüzyılın başlarında, Hasankeyf merkezli bir beylik ihdas etmeyi başardı. Artuk Bey'in öteki oğlu İlgazi ise, Bağdat şahneliğinden azledildikten sonra Mardin'i ele geçirerek burada emirliğini tesis etmeye başladı. Midyat'a yakın olması hasebiyle, hanedanın bu kolunun şehir üzerindeki etkisi daha çok olmuştur. Bununla beraber, emirlikler arasında tam bir birlik vücuda getirilememiş olsa da beylikler

⁶⁰⁹ Taş, 2007, a.g.m., s. 270.

kendi siyasetlerini sürdürmeye devam ettiler. Eski Türk hukukuna göre, devlet hanedanının ortak malı idi fakat yönetim usulü gereği, topraklar, hanedan üyeleri arasında bölüştürülüyordu.⁶¹⁰ Artuklularda da bu işleyiş devam etti. Bu minvalde, Artukluların egemenlik sahaları içinde bulunan Meyyâfarıkîn, Hani, Maden, Birecik, Suruc, Dara gibi şehirler de bey ve şehzadeler tarafından idare edildi.

Diyarbakir bölgesinin, Habur havzası ile Dicle'yi besleyen akarsu kollarıyla su havzası kesiminde yer alan Midyat'ta, bölgenin önde gelen diğer zirai ve ticari merkezlerinde olduğu gibi, tarımsal ürün çeşitliliği ve kapasitesi oldukça fazlaydı. Bu nedenle, Cudi sıra dağları hattında yer alan Turabdin bölgesi, yaygın tarım alanlarına sahip olup bölgedeki tahıl üretimi açısından önemli topraklara sahipti.

Tarihi kaynaklarda yer alan bilgilere göre, oldukça verimli topraklara sahip olan Midyat'ta bağlar ve ağaçlık alanlar geniş yer kaplamaktaydı. Üzüm bağlarıyla meşhur olan şehirde, sınai üretim dışında, pekmez, kuru meyve ve pestil yapımı da görülmüyordu. Mardin'de olduğu üzere burada da pamuk üretimi yaygın şekilde gerçekleştirilmekte, zeytinyağı, bittim sabunu üretimi de yapılmaktaydı. Tüm meyve çeşitleri Masisus'ta da yetişmekte olup bunlardan en kıymetli olanı kayısıydı. Burada yetiştirmekte olan *ıcas* adlı erik, kurutularak ihraç edilirdi. Suyun ihtiyaçları karşılayamaması halinde, kuyularda biriktirilen yağmur suları kullanılıyordu. Buradaki ormanlıklarda *baru*, *balu* (*mazi*) ağaçları yaygındı. Genelde meşe ağacının iki katı uzunluğunda, küçük ve sık yapraklara sahip ve sarımtırak küçük meyve veren bu ağaçlara Dardaghan (Tao veya Gingeréz) da denmekteydi.⁶¹¹

2.2.2.7. *Düneyser/Düneysir*

Mardin şehrinin yaklaşık 15 km güneybatısında yer alan şehir, orta çağlarda ve özellikle de Artuklular döneminde gelişme göstermiş, ticari merkez haline gelmişti. Sahip olduğu ticari potansiyeli, onu yüksek bir refaha taşıyan şehirde, bu ticari hareketliliğe mukabil bayındırlık faaliyetleri de kısa sürede hız kazandı. Eski şehrin bulunduğu yerde Koçhisar, kısaltılmış şekliyle Kosar, adında yıkık bir köy bulunmaktaydı.⁶¹² Ayrıca, şehrin doğusunda yer alan Tellermen'de de harabeler bulunmaktadır, bu durum, eski bir yerleşim yerinin mevcut olduğu ihtimalini akıllara getirmektedir.

⁶¹⁰ Taş, 2007, a.g.m., s. 273.

⁶¹¹ İbn Fazlullah el-Ömerî ve Eduard Sachau'dan naklen Kavak, 2013, a.g.e., s. 37.

⁶¹² Bu kısa form, Yakut da dahil olmak üzere dönemin pek çok seyyahı tarafından kaydedilmiştir, bkz. M. Streck (1977), "Düneysir/Dunaysır," *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. III, s. 664.

Amid gibi büyük ve önemli bir ticari şehri kuzeye bağlayan hatta yer alan, 1200'lü yıllarda büyük ve gelişmiş ekonomisiyle hareketli bir şehir haline gelen Düneyser/Düneysir, Düneysar⁶¹³ çeşit çeşit mallarla dolu canlı, büyük çarşılarla sahipti. İbn Havkal'ın rivayetine göre, farklı ülkelerden insanlar, ticaret için Düneyser'in çarşılarına gelmekteydi; bu çarşılarda satılan mallar, alınan bir çeşit vergiyle sigortalanıyordu. Sirkülasyon ve çeşidin bol olması, malların fiyatında rekabete imkân tanıyor ve fiyatları düşürüyordu. Düneyser'in bu minvalde yükselişi dikkat çekicidir. Kervan yolu üzerinde, köy şeklinde küçük bir yerleşim yeri olan şehir, Mardin'in güneyinde gelişerek zaman içinde bir panayır⁶¹⁴ şehri haline geldi. Bu nedenle şehir, pazar olarak da anılmaktaydı.⁶¹⁵ Küçük bir ova yerleşkesi olan Düneyser, Suriye, Amid, Anadolu gibi çeşitli bölgelerden gelen tüccarların biraraya geldiği ülkelerarası bir alışveriş merkezi haline geldi.

Ticaretin hareket ve hacim kazanması, bu ülkelerarası buluşma noktasının imarına da katkıda bulunarak buranın, kısa süre içinde, konaklama imkânları, han ve hamam, cami gibi binalarla dolu⁶¹⁶ ve bununla doğru orantılı olarak göç alan bir yer olmasını sağladı. Cazibe yeri haline gelen şehirde,⁶¹⁷ gelirle orantılı olarak vergiler arttı. Buranın hâkimiyetini elinde tutan emir Kutbüddin Gazi, burayla birlikte Dara ve Resulayn'ı da idare ediyordu.

Bayındırlık faaliyetlerinin hız kazandığı şehrin kırsalında bostanlar da bulunuyordu. Bu dolayda, Telülükab adı verilen, bilhassa gayrimüslimlerin-yahut zimmilerin-mukim olduğu yeşillik ve meyveliklerin olduğu bir belde mevcuttu.

Ünlü bilgin Yakut Hamevi, şehrin isminin Koçhisar olduğunu, küçük bir çocuk olduğu halde şehrin yanından geçerken buranın küçük bir köy olduğunu nakleder. Otuz yıl sonra ise şehir büyük çarşılarla sahip, canlı bir ticaret şehri haline gelmişti.⁶¹⁸ Ticari yollar üzerinde bulunan bu şehirde de canlı hayvan nakliyatı önemli bir ekonomik faaliyetti.

⁶¹³ İbn Cübeyr, 2008, a.g.e., s. 176.

⁶¹⁴ “Yılın belli dönemlerinde kurulan, özellikle uzak mesafelerden getirilen malların alınıp satıldığı büyük pazarlar için Türkçe’de Grekçe asıllı panayır, Arapça’da sūk kullanılır. İtalyanca’dan Türkçe’ye geçen piyasa kelimesi de en geniş anlamıyla pazarı ifade eder.” Açıklama için bkz., Cengiz Kallek (2007), “Pazar,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, s. 194.

⁶¹⁵ Turan, 2013, a.g.e., s. 219.

⁶¹⁶ Hamevi, 1955, a.g.e., C.2 s. 478

⁶¹⁷ İbn Cübeyr, 1952, a.g.e., s. 177.

⁶¹⁸ Hamevi, *Mu'cem-ul Buldan*, C.2. s.478; Turan, 2013, a.g.e., s. 220.

Çöl coğrafyasının koşulları şehrin etrafının surlarla çevrilmesini mümkün kılmıyordu. Bu durum, pazarların açık, insanlarla dolu olmasına ve ticari malların nakliyatında Suriye, Diyarbekir ve Anadolu'dan gelen ticaret yollarının Düneysir'e rahatça ulaşmasında etkili bir faktördü.⁶¹⁹ Civardan bölgelerin tüccarları, yörede yetiştirilen pamuk, buğday, zeytin gibi ürünleri, kendi bölgelerinde satmak üzere satın alıyorlardı.⁶²⁰

Şehir, sebze ve meyve bahçeleri ile çevriliydi⁶²¹ ve bu bahçelerin su ihtiyacı, su çarklarıyla gideriliyordu. Şehrin etrafında koyun sürüleri gibi domuz sürüleri bulunuyordu. Şehirde bir de medrese ve hamam inşa edilmişti. Mesire yeri olarak da kullanılan bu alanda, haftanın farklı günlerinde pazarlar kurulmaktaydı. İbn Cübeyr'in bildirdiğine göre, Düneysir yakınlarında Telülükab adlı bir köy bulunuyordu ve bu köydeki Hristiyan teba, Müslümanlara haraç ödüyordu.⁶²²

2.2.2.8. Erzen

Doğu Anadolu'da Siirt ile Meyyâfarıkîn arasında kalan şehir. Şehrin adının kökenine dair çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. Bunlara göre, sözcüğün kökeni yüksek ihtimalle, Anadolu'daki yerli lisanlardan birinden gelmektedir. Eski devirlerde Erzen (Süry. Arzōn, Erm. Arzn)⁶²³ Alznik eyaletine bağlı ve bu bölgenin merkezi konumundaki bir yerleşim olup bu isim sonradan eyaleti tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır.⁶²⁴

Erzen, İyaz b. Ganem tarafından H.20/M.640 senesinde el-Cezire'nin fethedilmesiyle birlikte Müslümanların idaresine girdi. Bu tarihten itibaren el-Cezire mıntıkasına ve daha sonra da Diyarbekir bölgesine ait sayılan şehir, Ermeniyye'nin en gelişmiş şehirlerinden biriydi ve müstahkem bir kale ile muhafaza edilmekteydi.⁶²⁵ Memlûk tarihçi ve coğrafyacısı İzzeddin b. Şeddad, XIII. yüzyılın ortalarında Erzen'in, 35 kuleden oluşan kalesi ve güneyde bir kapısıyla bir tepenin üzerinde olduğunu, şehrin sonunda balıklarla dolu bir göl, bir medrese, bir mâristan olduğunu söyler.⁶²⁶ Bu kapı, kaleyi çevreleyen hendeğin üzerinde kesme taşlardan yapılmış bir köprüye açılmaktadır;

⁶¹⁹ Kavak, 2013, a.g.e., s. 61.

⁶²⁰ Gül, 2008, a.g.m., s. 438.

⁶²¹ İbn Cübeyr, 1952, a.g.e., s.176.

⁶²² Kavak, 2013, a.g.t., s. 61.

⁶²³ Frye, R.N., "Arzan", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi, 15 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0749.

⁶²⁴ M. Streck, Afif Erzen, (1977) "Erzen," *MEB İslam Ansiklopedisi*, c. IV, 337.

⁶²⁵ Streck, Erzen, 1977, a.g.m., s.337.

⁶²⁶ İbn Hallikan, II, S.348.

köprünün uzunluğu yaklaşık 100 m'dir. Kalenin doğusunda çarşı ve meskenler yer almaktadır ve sıcak bir yaz günü, şehrin doğusunda, kalenin kapısına yakın yerde balık doludur.⁶²⁷ Tarihçiler, buranın vergi gelirinin Meyyâfarıkîn'le benzer olduğunu nakletmişlerdir.⁶²⁸ Onuncu asırda Hemdani hükümdarı Seyfûddeve, payitahtını bu şehirde kurdu. Hatta kendisi, askeri nedenlerle Babiliye'ye gitmek için şehirden ayrıldığında, Bizanslılar 330/942'de Erzen'i işgal etti.⁶²⁹ Bu işgal sırasında hasar gören şehir, zaman içinde toparlanarak yeniden bayındır bir hale geldi.

Hasankeyf şehrinin kuzeydoğusunda yer alan Erzen, diğer bölge merkezlerinde olduğu üzere, zengin su kaynaklarına sahip olduğundan, ziraat için elverişli topraklara ve sulama imkânlarına sahipti. Bu şehri besleyen kaynak ise Garzan⁶³⁰ çayıydı. Şehir, Dicle'ye dökülen bu çayın kenarına kurulmuştu. Ancak Erzen, Fırat'ın kaynağına yakın bir coğrafyada kurulmuş olan Erzen isimli başka bir şehirle karıştırılmamalıdır. Bu şehir, 1049 senesinde Selçuklular'ın yarattığı yıkımdan kaçan şehir halkının Teodosiopolis'e göçmesi ve geldikleri yurtlarına istinaden Rum-Ardz adı verilen şehirdir; şehrin isminin Arapça versiyonu Erzen el-Rum'dur.⁶³¹ XI. asırda, bu, oldukça sulak bölgede kurulmuş olan Erzen'i ziyaret eden bir seyyah ile ardılları, şehrin geniş üzüm bağları ve meyve bahçelerinin çokluğuna değinmeden edememişti.⁶³² Yine, Arap coğrafyacısı İstahrî, 1046 tarihinde Erzen'e gerçekleştirdiği bir ziyaret esnasında, Erzen'i mükemmel çarşılarla, verimli ve iyi sulama sistemlerine sahip bahçelere sahip gelişip serpilmekte olan bir şehir olarak kaydetmiştir.⁶³³

Erzen'de, kaliteli keten, mısır, fındık, safran ve pamuk gibi aralarında sınaî ürünlerin de bulunduğu tarım ürünleri yetiştirilmekteydi. Diyarbekir dokumasında, Erzen'de yetiştirilen bu ürünler de hammadde kaynağı olarak kullanılmaktaydı. Rika bezleri, çizgili kumaş, nesefi, astar üretilen kumaşlar arasındaydı.⁶³⁴

⁶²⁷ Annagret Plontke-Luening, "In search of the Hellenistic City Tigranokerta," *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures, Proceedings II*, ed. Mehmet Işıklı and Birol Can, Cambridge, 2015, s. 124.

⁶²⁸ Streck, Erzen, 1977, a.g.m., aynı yer.

⁶²⁹ Canard (1951), *Histoire de la Dynastie des Hamdanides* (Hemdani Hanedanının Tarihi), Cezayir, s. 748.

⁶³⁰ Erzen'in Kürtçe ismi.

⁶³¹ M. Streck, Afif Erzen, 1977, a.g.e., s. 338.

⁶³² Nâsır-ı Hüsrev, bereketli topraklara sahip bu şehirde *ermanuş* üzümü denilen bir üzümün satıldığından bahseder. Hüsrev'den naklen Çevik, 2002, a.g.t., s. 303-304.

⁶³³ Plontke-Luening, 2015, a.g.m., s. 124.

⁶³⁴ Cahen, 1953, a.g.m., s. 98.

Tüm bu şehirlerin yanı sıra Siirt, Hizan ve Tanza yerleşkeleri de geçimlik yoğun ziraî üretim yapılan yerler arasında zikredilmelidir. Bilhassa nar ve incirin bolca yetiştiği Siirt’te, bölgenin genel zirai üretimini karakterize eden üzüm bağıcılığı da yapılmaktaydı. Civar yerleşimlerden olan Hizan’da ise kestane ve fındık yetiştirilmekteydi. Tanza kasabası ise meyvelikleriyle ünlüydü.

2.2.3. Kervan yolları

Üç tarafı suyla çevrili olan Anadolu, pek çok önemli deniz liman kentine sahip olmakla birlikt, özellikle doğusundaki bölge ve şehirler arasındaki irtibatı çoğunlukla karayolu ile sağlamıştır. Kara yoluyla ulaşım söz konusu olduğunda ise coğrafya ve topoğrafyanın birinci derecede belirleyici olduğu malumdur. Anadolu’da da, özellikle bu çalışmanın konusunu oluşturan Artukluların ülkesinin yer aldığı topraklarda dağ sıraları ve iki önemli nehir, Fırat ve Dicle, birincil önemi haiz etmenler olagelmıştır. Mezkûr bölgeyi çevreleyen Toroslar, Orta Anadolu platosu, Anadolu’nun doğusunda yükselmeye başlayan dağ sıraları, vadiler ticaret yollarının oluşumunda etkindir. Bu bölgede, doğal geçit olarak sayılabilecek geçiş noktalarının varlığı son derece az olduğundan mevcut geçiş güzergâhları büyük öneme sahip olmuştur ve eski çağlardan beri oluşagelen ticari yollar kullanılmaya devam etmiştir.

Şüphesiz ki bir ülkenin dışarıyla/çevresiyle olan etkileşiminde coğrafi ulaşılabilirliğin etkisi doğrudandır. Artuklu ülkesinin üzerinde bulunduğu kadim ticaret yollarının varlığı da-her ne kadar istilalara açık hale getirse de-Doğu, Batı ve Ön Asya ile olan ilişkisini kesintisiz sürdürebilmesini sağlamıştır. Burada uzanan anahatlardan biri olan yol Malatya’dan başlayarak Hazar Denizi ve Bakü’ye ve Tahran’a ulaşmaktadır. Bu yol Asya ile olan iletişimi tesis etmekteydi. Diğer bir anahat da Şam-Halep hattı ile Bağdat-Musul-Mardin yoludur. Artuklu’yu Ortadoğu’ya bağlayan bu yollardır.⁶³⁵

Ticaretin sürdürüldüğü bu ana yollar arasında, hiç şüphe yok ki, en önemlisi İpek yoluuydu. Asya’dan gelen baharat, ipek ve türlü malın, İskender’den bu yana Batı’ya taşınmasını mümkün kılan bu yolun batıdaki ucu Antakya’ya varmaktaydı. Kaşgar’da ikiye ayrılan yol Çin’de yeniden birleşerek Çin kıyısında yer alan Lo-yang’da

⁶³⁵ Gönül Çantay (2008),“Yollar, Göçler ve Mardin Kale-şehri,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 169-170.

bitmekteydi.⁶³⁶ Tebriz üzerinden Anadolu'ya gelen yol ise İstanbul'a ulaşıyordu. İki hat üzerinden devam eden bu yol, kuzey hattından yani Erzurum, Erzincan, Sivas, Tokat, Ankara, Bolu ve Bursa üzerinden devam etmekte, ikinci hatsa güneyden, Van, Bitlis, Diyarbakir, Urfa, Birecik, Halep, Adana, Konya, Akşehir, Kütahya ve sonra Bursa şeklinde işlemekteydi. Çağın en önemli ticari hattı üzerinde kurulmuş olan Diyarbakir, Urfa, Mardin, Hasankeyf ve Musul gibi şehirlerde egemen olan Artuklu ülkesi ticaret kervanlarının geçiş ve takas merkezlerindendi; Ortadoğu'daki yoğun ticari ilişki ağının tam ortasında yer alıyordu.⁶³⁷

Kadim yolların birbirine bağladığı, elbette ki, kadim yerleşim merkezleri vardı. Bunlardan Kayseri, Malatya Orta Anadolu'nun öne çıkan iki merkezi olageldi. Doğu ve güneydoğu Anadolu beşiğinde ise Fırat ve Dicle'nin bölümlediği ve yeşerttiği merkezler tarih öncesi dönemden beri mevcuttu. Bunlar arasında Amid, Diyarbakir gibi Artuklu döneminde daha da gelişmiş olan şehirler bulunmaktaydı. Diyarbakir'in yanı sıra Mardin, Anadolu'yu Bitlis kanalıyla Hazar'ın güneyine Kars-Çıldır üzerinden de Kafkaslara bağlamaktaydı. Tarihin her döneminde gelişkin ve stratejik önemi haiz şehirleri olan bu yerleşimler, Artuklu egemenliğinde de bu özelliklerini korudular. Ayrıca bu iki şehirden Turabdin Dağları üzerinden iki geçitle güney-doğu ve güneyden bağlantı sağlanmaktaydı.⁶³⁸

Mardin kale-şehri, Bitlis- Muş-Erciş-Çıldır-Kars kalesi üzerinden Aras nehri havzasına ulaşmakta, Erzurum ve Çoruh havzasına üzerinden devam eden hat ile de Kafkaslara, Batum'a bağlanmaktaydı. Bu yollarda asayişin ve ticaretin sürekliliğini sağlamada *ribat* ve ilerleyen zamanlarda kervansaraylar inşa ediliyor, vakıflar yoluyla da bunun devamı sağlanıyordu. Bunun yanı sıra, şehirlerin güvenliği inşa edilen kalelerle, yani kale-şehirler oluşturularak sağlanmaktaydı. Bu bağlamda Mardin kale-şehri, Antep-Urfa-Kızıltepe-Zaho yolu üzerinde bir kaya kütlesi üzerinde kurulmuş bir şehir olduğundan ele geçirilmesi oldukça zor bir konumdaydı. Nitekim, zaman zaman gerçekleşen saldırılar esnasında şehir uzun süre, güçlü bir biçimde dayanabiliyordu.

⁶³⁶ M. Halis Özer (2008), "Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 473.

⁶³⁷ Özer, 2008, a.g.m., s. 475.

⁶³⁸ Çantay, 2008, a.g.m., s. 171.

Bunun dışında, asayiş tedbirlerinin yeterli olması, ulaım konforunun sağlanması da bu ticaret hatlarının işlek bir halde kullanılmasına imkân tanımaktaydı.⁶³⁹

2.2.5. İktisadi ve sosyal politikalar

Türk toplulukların Anadolu'ya gerçekleştirdiği yoğun akınlar, Anadolu'nun sosyal dokusunda esaslı bir değişime neden oldu. Göçebe hayat tarzını benimsemiş olan Türkmen gruplar, başlarda şehir hayatı ve ticari faaliyetlerden uzak durarak, hayvancılıkla ilgilendi ve bu nedenle kırsalda yaşadı. Hâkim oldukları topraklar üzerinde idari olarak teşkilatlanmaya başlayan Türkmen topluluklar ise, zaman içinde, ya kent/kale içindeki yerli halkla birlikte yaşamaya başladı yahut da kendilerine, mevcut şehirlerin merkezlerine yakın, yeni şehirler inşa etmeye yöneldi. Şehrin içinde kurdukları yeni mahallelerde hayatını sürdüren Türk topluluklar, şehirde mevcut ticari faaliyetlere tanıklık ederek süreç içerisinde bu faaliyetlerin öznesi haline geldi. Yeni geldikleri dönemlerde, kırsal yaşamı öncelikli olarak benimseyen Türkmenler, şehir hayatına adapte olarak, zaman zaman şehir ekonomisinin yönlendiricisi haline geldi.⁶⁴⁰

Anadolu'nun genelinde, on birinci asrın başlarından itibaren yoğunlaşarak tecrübe edilen bu demografik değişim sürecinde, bir Türkmen hanedanı olan Artuklular da, ticari açıdan stratejik sayılan şehirler üzerinde hâkimiyet tesis ederek, mevcut ekonomik faaliyetlerin yönlendiricisi ve daha önemlisi teşvikçisi haline geldiler.

Bu çalışmanın siyasi tarih kısmında da temas edildiği üzere, Artuklu hükümdarları, genel manada, halk dostu olmuş, ağır vergi yükümlülüklerini kaldırmış, inşa ve imar faaliyetleri ve asayişin temin edilmesi suretiyle iç ve dış ticari faaliyetlerin gelişimini desteklemiş, zirai ve sınai üretimi desteklemiş, bayındırlık faaliyetlerine önem vererek şehirlerin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuş, siyasi çekişmelerin odağında yer alan bu topraklarda toplumsal huzur ve refahın tesis edilmesi için gayret göstermiş ve bu yönde politika izlemişlerdir. Başka bir deyişle, iktisadi ilerlemenin ardındaki öncelikli itkinin, Artuklu iktisadi zihniyetinde yattığını belirtmek gerekir.

Bu meyanda, iktisadi hayatın canlandırılması amacıyla, Artuklu beyleri zaman zaman devletlerarası anlaşmalar yapmıştır. Örneğin H.684/M.1285 yılında Ermeni prensi Leon ile anlaşma yapılmış ve bu anlaşma uyarınca taraflar arasındaki ticaret ve ticari

⁶³⁹Orhan Cezmi Tuncer, “Diyarbakır-Mardin ve Diyarbakır-Urfa Yolu,” s. 121, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/28601>.

⁶⁴⁰Danık, 1995, a.g.t., s. 64.

hukuk korunmuş; tüccarların içinde bulundukları topraklarda güvenliğinin sağlanması ve eziyet görmemesi teminat altına alınmıştır.⁶⁴¹

Finans alanında yapılan ıslahatlara bir diğer örnek, Mardin emiri Necmeddin İlgazi zamanında gerçekleştirilmiştir. Hatırlanacağı üzere, Melik Tutuş'un koyduğu vergilerden dolayı, Halep halkı sıkıntı içine girmişti. Halkın İlgazi'ye şikâyeti sonucunda, şehirde vergi düzenlemelerine gidildi. Bunun yanı sıra, İlgazi ölçeklerde (ağırlık ve uzunluk birimlerinde) değişiklik yapmış ve ölçüleri büyötmüştür. Mükus⁶⁴² ve mezâlim⁶⁴³ vergilerini kaldırmış ve böylelikle halkın teveccühünü ve minnettarlığını kazanmıştır. Yine, İlgazi Mardin ve Meyyâfarıkîn'de de vergileri kaldırırken Hısn Keyfa emiri Kara Arslan Amid'deki bazı ağır vergi ve yaptırımları kaldırdı. Bunun, şehirde ilim ve kültür sahasının hareketlenmesine katkı sağladığı, ticari sahayı canlandığı ve adaletin sağlandığı kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak ne var ki, savaş hali, zaman zaman Artukluların da ağır vergi uygulamalarına başvurmalarını zorunlu kılıyordu.⁶⁴⁴ Keza Zengiler de Haçlılarla mücadelenin faturasını vergiler yoluyla ödüyordu.

Artuklu ekonomisinin işleyişine ve dinamiklerine baktığımızda, sistemli bir düzenin kurulduğunu görmekteyiz. Beylik yapılanmasında, mali işler sorumlusu diyebileceğimiz Divanı Nazır bulunmakta ve tabiri caizse, günümüz Maliye Bakanının

⁶⁴¹ İmadeddin Halil, 1980, *el-İmaratü'l Artukiyye*, s.451, bahsi geçen anlaşma maddesi şöyledir: "İki taraf arasında yapılan ticarete zarar gelmeyecektir. Tüccarlara zulüm edilmeyecektir. Aralarında insaf ve adalet sağlanacaktır. Doğu'dan, Batı'dan, Rum'dan, Acem'den, Bağdat'tan ve diğer bölgelerden tüccar ve vatandaşlar meliklerin ülkelerinde güven ve huzur içerisinde karşılaşır, herhangi bir eziyete maruz kalmazlar."

⁶⁴² *Meks*, İç ve dış gümrük resmi, aşırı vergi. "Sözlükte "vergi tahsili, kesinti, gümrük resmi, bâc, fiyat indirimi, eksiklik" gibi anlamlara gelen meksin kökeni Akkadca'da "vergi / resim, özellikle de duhûliye (iç gümrük) resmi, toprak bastı / ayak bastı parası, geçit akçesi" mânasındaki miksu kelimesi olmalıdır... Meks geniş anlamıyla "hesap veya kesenek, kesinti, vergi / resim" mânasına gelir; dar anlamıyla bir ülkedeki mahallî idarelerin kendi bölgelerine giren ticaret mallarından rıhtımlar, sınır gümrükleri, şehir kapıları, köprübaşları, derbendler, kapanlar veya pazarlarda aldıkları duhûliye resimlerini ifade eder. Ticaret metâi için aynı ülke toprakları içinde satışa sunulacağı nihai pazara ulaşıncaya kadar transit geçtiği muhtelif idarî bölgelerde ödenen mekslerin toplamı genellikle büyük bir yekün tuttuğundan kelimenin anlamı zamanla genişlemiş, ticaret metâından alınan ağır gayri meşrû vergilerin genel adı olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bu husus "zulüm, zorbalık" ve "hıyanet" in meksin çağrışımları arasında bulunmasının sebebini açıklamaktadır." Cengiz Kallek, "Meks," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, s. 583-584. İlk İslam devletlerinde de uygulanan bu vergiler, Eyyûbî meliki Selahaddin Eyyûbî tarafından da kaldırılmış fakat halefi tarafından yeniden uygulamaya sokulmuştur.

⁶⁴³ "Mezâlim, sözlük anlamına bağlı olarak mezâlim fıkıh literatüründe hem şahsa hem mala yönelik haksızlıklar için kullanılsa da daha çok malla ilgili hak ihlallerinde ve "gasp, hırsızlık gibi yollarla kazanılan mal ve elde edilen gelirler, mükelleflerden kanunsuz olarak tahsil edilen vergiler, hukuka aykırı şekilde el konulan mallar" anlamında yaygınlik kazanmıştır. İdarî ve hukukî bir müessese olarak ise mezâlim "normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idarî şikâyetleri dinlemek üzere oluşturulmuş yüksek kurul" şeklinde tanımlanabilir." Celal Yeniçeri, (2004), "Mezâlim," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 29, s. 516.

⁶⁴⁴ Gül, 2008, a.g.m., s. 441.

görev alanındaki sorumlulukları taşımaktaydı. Mali teftiş, hesapların tutulması ve takibi, vergilerin toplanması, cezai işlemler, *müstevfi* denen kişi tarafından yürütülmekteydi. Her şehrin müstevfisi ayrıydı ve her biri kendi divanlarından ya da mali birimlerden sorumluydu. Kaynak yönetimi (kaynak keşfi ve arttırılması) müstevfinin mesuliyetindeydi. *Nazıra* bağlı olan bu kişiler, erzak ve maaş hesaplarını kontrol eden divan-ı işraf⁶⁴⁵ ile irtibatlı çalışmaktaydılar. Bunun dışında, ekili arazilerin sayımı, tahıl vergisinin tespit edilmesi ve bu verginin toplanmasından mesul olan arazi yazıcıları da görev yapmaktaydı.⁶⁴⁶

Artuklu ekonomisini derinden etkileyen ve işleyişi tehdit eden en büyük etmenler arasında, coğrafyanın geçiş yolları, yani göç ve istila rotaları, üzerinde olması ile bölgesel, küçük güç odakları arasındaki müzmin çekişmelerdi. Ayrıca, zaman zaman Türkmen ve diğer göçebe toplulukların eşkiyalık faaliyetleri ve yağma girişimleri, Artuklu şehirleri için tehlike arz ediyordu. Özellikle, bedevi ve Kürt aşiretlerinin yaptığı saldırılar etkiliydi. Örneğin Kürtlerin 1180’de bir Türkmen düğününü basması, bedevilerin 1200’lü yılların başlarında gerçekleştirdiği yağma hareketleri ciddi zararlara yol açmıştı.⁶⁴⁷ Yağmacı ve eşkiya gruplarının etkinlikleri ve aktif savaş hali dışında, şehirlere uygulanan ve bazen aylar süren kuşatmalar süresince de halk erzak kıtlığından ve hastalıkların yayılmasından dolayı eziyet çekiyordu. Mesela 1190’ların sonlarında Eyyûbî hükümdarı Adil’in gerçekleştirdiği uzun muhasara sonucunda Mardin ve şehir halkı önemli ölçüde zarar görmüştü. Artuklu yönetimi emniyet ve asayişi korumak için bazı zamanlarda Kürtleri takip edip, onların dağlarda bulunan kalelerini yıkıyordu.⁶⁴⁸

Benzer şekilde, Haçlı seferleri esnasında hem askeri lojistik için yapılan harcamalar hem de şehirlere yapılan saldırılar veya şehirlerin elden çıkması sonucu Artuklu ekonomisi sarsılıyordu. Örneğin Haçlı saldırısı altındayken Halep şehri, hem ciddi boyutta zarar görmüş, hem de şehirden gelen zenginliğin Artuklu hazinesine aktarımı kesintiye uğramıştı. Haçlılarla olan mücadeleler sonucunda Halep ve çevresinin tahrip olması ile Artuklu hazinesi için önemli bir gelir kaynağı olan Halep ekonomisi bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.⁶⁴⁹

⁶⁴⁵ Birimin başındaki kişi, *nazirü’l-mal*, *nazirü’l-devavin* ya da *nazirü’l-nüzzar* olarak tesmiye edilmiştir. Gül, 2008, a.g.m., s. 445.

⁶⁴⁶ Gül 2008, a.g.m., s. 441.

⁶⁴⁷ İbnü’l- Esir, El-Kâmil, C. 11, s.410; İmadeddin Halil ,1980, *el-İmaratü’l Artukiyye*, s.438.

⁶⁴⁸ Turan, 2013, a.g.e., s. 248.

⁶⁴⁹ İmadeddin Halil,1980, *el-İmaratü’l Artukiyye*, s.441.

Yüzyıllardır süren çeşitli ve verimli tarımsal üretimi mümkün kılan temel koşullar, elbette ki, tabii koşullardı. Bununla beraber, daha önceki bölümlerde temas edildiği üzere, bu bölge, siyasal açıdan oldukça hareketli, çetin ve sürekli iktidar mücadelelerinin yaşandığı geniş bir zeminin parçası olageldi. Artuklu devri de süregiden bu siyasal istikrarsızlıklardan nasibini almıştır. Dolayısıyla, iklim ve topoğrafya koşullarının, salt, ihtiyacı karşılar nitelikte olması, zirai üretimin kapasitesini arttırmada yeterli koşulu sağlayamaz. Bu noktada, Artuklu emirlerinin, şehirlerin güvenliği ve iktisadi faaliyetlerin, güvenceli ve sağlıklı bir ortamda yürütülmesini temin etmedeki katkılarını anmak gerekir. Bu açıdan incelendiğinde, bilhassa vergi oranları, çiftçiye sağlanan kolaylıklar ve üretimi koruyup arttıran tedbirlerin alınması gibi konularda yapılan düzenlemeler, doğru zirai politikaların sürdürülmesinde ve tarımın ekonomiye olan katkısının maksimize edilmesinde Artuklu yönetiminin isabetli davrandığını göstermektedir. Dönem dönem süregelen savaşlarla tahrip olan şehirler ve ekim alanları, teşvik edici vergi oranlarıyla yeniden işlenebilir hale getirilmiş, göç sonrası boşalan araziler, yeniden ekilebilir topraklar haline getirilerek ekonomiye kazandırılmıştır. Bu meyanda, örneğin İbn Havkal'ın rivayetine göre, son derece bereketli topraklara sahip el-Cezire'de toplanan vergiler artmış ve Makdisi'nin kayıtlarına göre de bölge, erzak ambarı konumuna dönüşmüştü.⁶⁵⁰ Bununla bağlantılı olarak, zaman içinde, şehirlerden toplanan haraç miktarında ciddi artışlar gerçekleşmişti.⁶⁵¹

Onuncu asırda görülen bu gelişim süreci, on birinci yüzyılın sonlarına doğru, Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın ölümüyle sekteye uğradı. Zira Artukluların sonradan hâkimi olacağı bu havalide, bu sebeple yönetim boşluğu ortaya çıktı ve bu durum, ekonomik istikrara balta vurdu. Nihayet, bu yönetim boşluğunun ardından gelen uzun soluklu Artuklu hâkimiyeti, ekonomik koşulları normale döndürerek halka eski refahını yeniden kazandırdı. İbn'ül- Ezrak'ın bununla ilgili ifadeleri dikkat çekicidir:⁶⁵²

“...halk daha önce büyük bir korku içinde evlerine dönebiliyordu. İdarecilerin sürtüşmeleri ve sık sık meydana gelen iktidar değişikliği yerleşim yerlerinin pek çoğunu harabeye çevirmişti, ayrıca iktidarı ele alanlar saltanatta sürekli kalmayacaklarını bildikleri için halkın mallarını müsadere edip onlara zulüm işkence etmişlerdi.”

⁶⁵⁰ Makdisi'den naklen Çevik, 2002, a.g.t., s. 309.

⁶⁵¹ Haraç miktarlarına dair ayrıntılı bilgi için bkz., Çevik, 2002, a.g.t., s. 306.

⁶⁵² İbnü'l-Ezrak, 1992, a.g.e., s 32.

Elbette ki, on üçüncü asırdan itibaren, Harezmîler, Moğollar ve Timur'un ortaya çıkışları da-salt Artuklu toprakları için değil, aynı göç yolları üzerinde bulunan diğer beylik ve emirlikler için de-ciddi bir tehdit oluşturdu. Nitekim, tüm bölge ekonomileri ve sosyal düzen, adı geçen siyasi iradelerin yıkıcı etkisine maruz kaldı. Bunun sonucu olarak zuhur eden siyasal istikrarsızlık, şehir hayatı ile iktisadi faaliyetlerin sekteye uğramasına neden oldu.

Tüm bu faktörlerin yanı sıra, şu hususu da hatırlatmakta fayda var. Yönetimin aldığı güvenlik tedbirleri, örneğin yol kesen toplulukların bertaraf edilerek şehrin kapılarının ve ticaret güzergâhlarının güvenli hale getirilmesi ile tüccar kervanlarının muhafızlar tarafından korunması, elbette ki, istikrarlı bir ekonomik gelişmenin önkoşuluydu. Ancak, deprem, sel gibi doğal afetler ile çekirge sürüsü saldırıları ya da salgın hastalıklar gibi çağa ait sorunlar, müdahaleyi zaman zaman imkânsız kılan gelişmelerdi. Bunlar da, Artuklu ekonomisini zora sokmuştur. Örneğin 410/1110-1111 senesinde el-Cezire'yi vuran şiddetli kıtlık ve akabinde vuran çekirge sürüsü istilas⁶⁵³, 432/1040-41 senesinde Amid'de yaşanan iki deprem, keza 436/1044-1045 senesinde Tebriz merkezli yaşanan büyük bir deprem ile yine Diyarbakir ve Ahlât civarını etkileyen 438/1046 senesinde yaşanan deprem; 469/1076-1077 senesinde el-Cezire'yi etkisi altına alan geniş veba salgını; 514/1120 senesinde Mardin'de meydana gelen şiddetli dolu yağışı ile 560/1165 senesinde Meyyâfarkîn'de yaşanan sel felaketi; 572/1176 senesinde Nusaybin ve Turabdin bölgelerini içine alan ve köylerin boşalmasına neden olan kuraklık; 574/1178 senesinde Artuklu hâkimiyet sahasını içine alan bölgede görülen kıtlık ve veba salgını; yine 597/1200 senesinde el-Cezire ve Şam'ı vuran şiddetli deprem ve 620/1223-1224 tarihinde Diyarbakir ve civarında görülen çekirge istilas⁶⁵⁴ ciddi boyutlarda maddi ve manevi kayıplara yol açan olaylar arasındadır.

Tüm bunlara ilaveten, tarımsal üretimin sekteye uğramasındaki en önemli bir başka etken de siyasi istikrarsızlıklar yahut keyfi yönetim uygulamaları idi. Ancak bunların iktisadi dalgalanmalardaki payı, zaman zaman, göçebe toplulukların şehirlere yaptığı baskın ve yağma hareketlerinin bıraktığı toplumsal ve iktisadi etki yanında daha küçüktü. Örneğin 581/1185 yılında yaşanan Türkmen-Kürt savaşı, uzun süreli yağma hareketleri ve iktisadi kargaşaya neden olmuştu. Söz konusu hareketlilik Diyarbakir

⁶⁵³ Urfalı Mateos (1962), *Urfalı Mateos Vekaynamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*, Türkçe'ye çeviren Hrand D. Andreasyan; notlar Edouard Dulaurer, Mükrimin Halil Yinanç, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 3.

⁶⁵⁴ Süryani Mihael, 1944, a.g.e., s. 70; İbnü'l-Esir, 1987, a.g.e. C.12, s.370

odağında el-Cezire mıntıkasını, Musul, Suriye, Ahlât, Şehrizer ve Azerbaycan gibi komşu bölgeleri de etkiledi. On yıl sürecek olan bu hareketlilik, yağma, yol kesme, insanların katledilmesi gibi olayların görüldüğü, bunun neticesinde tarımsal üretim açısından da ciddi kayıpların yaşandığı bir süreç oldu. Türkmen ve Kürt toplulukların ileri gelenleriyle yapılan görüşmeler neticesinde sulh elde edildi. Gayrimüslim unsurların da etkilendiği bu yağma hareketleri esnasında gelişen olaylara dair, Çevik'ten (2006) nakille, Süryani Mihail'in kayıtlarında, olayların vahametini tasvir eden şu ifadeler yer almaktadır:

“Türkmen harbinin başladığı 1185 tarihinde, bize cem olarak tahrib edici çekirge akını ile diğer fenalıklar da başladı. Açlık o kadar şiddetlendi ki insanlar, ölümler ile her türlü menfur şeyleri yediler. Birçok adamlar çocuklarının sattılar. Yalnız Şabahtan bölgesinde, Düneysir'de 22 bin erkek ve kız çocuğu yazı ile satıldı. Bunlar köle olarak kâmilan Babilonya'ya (Musul) götürüldüler.”⁶⁵⁵

Bu tip olaylar, Artuklu topraklarından zaman zaman görülmeye devam etmiş, bazen yolculuklar silahsız sürdürülemeyecek hale gelmişti. 599/1202 senesinde Türkmenlerin Diyarbekir'de başlattığı yol kesme olayları, bu kabildendi. Arap topluluklar tarafından gerçekleştirilen saldırılar sonucu da (622/1225) bölgedeki yerleşim yerleri harap oldu, kervanlar yolculuklarına devam etmekte güçlük çekti.⁶⁵⁶

Şehir ve köylerde iktisadi faaliyetlerle üretimlerin durması ya da sekteye uğramasının bir başka nedeni de gerçekleştirilen düşman saldırıları idi. Mesela Musul emiri Seyfeddin Gazi, 542/1147 senesinde Mardin'e girerek şehri yağmaladı ve tahrip etti. Mardin'e zarar veren bir başka saldırı, 623/1226 senesinde, bu sefer Eyyûbîler tarafından gerçekleştirildi. Şehir ve kırsalda ekonominin zarar görmesinin yanı sıra, oluşan toplumsal dengesizlik ve düzensizlik, göç gibi demografik sorunları da beraberinde getirdi.⁶⁵⁷

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. VAKIF ESERLER: MİMARİ VE SANAT

Artukluların hâkimiyet sahası olan el-Cezire bölgesi-bir dönem Abbasi halifeliğinin en önemli merkezi olan alan X. ve XI. yüzyıllar arasında, pek çok siyasi oluşumun şekillendirdiği ve kimlik kazandırdığı, jeostratejik açıdan merkezi bir bölge

⁶⁵⁵Süryani Mihael, 1944, a.g.e., s. 291.

⁶⁵⁶İbnü'l-Esir,1980, a.g.e., C.12, s. 74.

⁶⁵⁷İbnü'l-Esir,1980, a.g.e., C.12, s. 187.

olageldi. Bahsi geçen yüzyıllar arasında bölgede bulunan çok sayıda etnik ve dini topluluk ve idari yapı, el-Cezire'nin özgün dinamiklere sahip bir bölge olarak gelişmesini sağladı. Şüphesiz ki bu kendine has dinamikler arasında en önemlileri, topografya ve coğrafi konum idi. Bölgeyi karakterize eden iki nehir, Fırat ve Dicle, bölgeye hayatiyet kazandıran ve canlılığını sağlayan iki önemli unsurdu. Tarih boyunca farklı isimlerle anılan, bölgenin hayat kaynağı olan bu iki nehir, burada yerleşen insan topluluklarının yerleşim ve üretim biçimlerini, toplumsal düzenlerini de doğrudan etkiledi. İki nehir arasında uzanan yaklaşık yüz elli kilometrekarelik alanda yerleşen insan toplulukları, muhtelif iktisadi faaliyetlerde bulundular. Uzak rotaların bağlantı noktasında yer alan bu nehirler, aynı zamanda ana ulaşım hatları olarak da kullanıldılar. Musul, Rakka, Urfa/Edessa, Amid/Diyarbakir gibi merkezlerle kuzeyde Tebriz, güneyde Bağdat, Halep ve Şam gibi merkezleri, uzun menzilli kervan yollarıyla birleştiren Fırat ve Dicle ve bunların kolları, aynı zamanda, bölgenin sulama ve değirmenlerinde kullanılan temel su kaynaklarından idiler. Fırat ve Dicle'nin münbit vadileri ve bunları çevreleyen verimli arazide yerleşen toplumlar bu kaynaklardan pek çok şekilde istifade etti. Elbette ki ziraat, başlıca geçim kaynağı ve şeklini oluşturmaktaydı. Buna hayvancılık, yöreye özgü madencilik gibi zanaatlar ile bölgesel ve bölgelerarası ticaret eşlik etmekteydi. Tüm bu olanaklar, bölge insanının müreffeh bir yaşam sürmesini mümkün kılmaktaydı.

Söz konusu sanatsal üretim olduğunda ise el-Cezire bölgesi, yine, orta ve yakın doğunun en velud, zengin ve çeşitli bölgelerinden biri olarak değerlendirilebilir. Para basmak, mücevherat imalatı gibi maden işleri, çömlekçilik, elyazması süsleme ya da mimari işleri, hali hazırda, muazzam işçiliklere ve çeşitliliğe işaret etmektedir. Zamandizinsel olarak zirveye 11-15. yüzyıllar arasında ulaşılmıştır ki bu da Zengiler ile Artuklular gibi görece *küçük* sayılabilecek hanedanların hüküm sürdüğü zamanlara tekabül etmektedir. Farklı aileler arasındaki siyasi bölünmeler, mezkûr hanedanların kendilerine has temsiliyetlerini, örneğin Harput ve Hısn Keyfa gibi hâkim oldukları şehirlerde, sanatsal açıdan kurarken de bir çeşit rekabet içerisine girdiklerini göstermektedir. Her ne kadar buna dair elimize ulaşan herhangi bir kayıt olmasa da ortaya konan sanatsal üretim ve bu alandaki zenginlik ve çeşitlilik ortaçağlarda el-Cezire bölgesinde böyle bir “sanat hamiliği” (*artistic patronage*) rekabetinin cereyan ettiğini açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁵⁸ Halil İnalcık da benzer şekilde patronaj yapısının, patrona

⁶⁵⁸ Martina Muller-Wiener, Lorenz Korn (2012). “Central Periphery? Art, Culture and History of the Jazira (Northern Mesopotamia, 8th-l 5th centuries): Introduction,” Conference: *A Landscape of Its Own*,

erişmek isteyen kişiler arasında rekabet, haset, entrika, yaltakçılık getirdiğini ifade etmiştir.⁶⁵⁹

El-Cezire bölgesinin sanatsal gelişimine paralel olarak bu konuda yapılan çalışmalar son yıllarda artış göstermektedir. Bu çalışmada da adı zikredilen Carole Hillenbrand, Artukluların ilk dönemine dair yazdığı eserinde özellikle ilk dönem Artuklu hükümdarlarının siyasi faaliyetlerine dair detaylı bilgi vermektedir. Başka bir önemli isim, Robert Hillenbrand, Rakka mimari ekolünü incelediği eserinde, geniş bölgedeki mimarinin Artuklu mimarisi üzerindeki etkisine dair gözlemlerde bulunmaktadır; buna göre mimari özellikleri doğu tarafından karakterize edilmiştir.⁶⁶⁰ El-Cezire'deki ve daha geniş ölçekte Suriye'deki mimari kültür üzerine öne sürülen fikirler arasında bu mimarinin klasik Roma/Bizans unsurlarının yeniden canlandırılması ya da yaşatılması tartışması da bulunmaktadır. Bununla beraber, antik biçim ve motiflerin kullanımı ya da sıklıkla kullanımı kültürel çeşitlilik olarak da yorumlanmaktadır. Zira bu durum, kendinden önceki farklı geleneklere açık olmak anlamına gelmektedir. Sanat eserlerinde-bilhassa metal işlerde-bulunan zengin imgelere bakıldığında, bu eserlerde de bol miktarda Hristiyan temaya göndermelerin olduğunu fark etmek zor olmamaktadır. Dolayısıyla Artuklu çağını da kapsayan el-Cezire sanat kültürünün, aynı zamanda bir çeşit Hristiyan-Müslüman karşılaşması ürünü olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bu ürünler, her biri kendine has özellikleri olan farklı kültürlerden beslenen ve zengin bir sanat anlayışını yansıtan sanat eserleridir, bunu görsel açıdan gözlemlemek zor değildir. Ortaya çıkan bu durum da bölgedeki sanat anlayışının, saf kültürlerin bir bileşimi olarak bir kimlik üretip üretmediği ya da farklı kültürlerin, temelde Süryani Ortodoks sanatını referans alan ortak kimlik altında üretim ortaya koyup koymadığı tartışmalarını tetiklemektedir.⁶⁶¹

İşbu tartışmaların ortaya çıkardığı görüş ise el-Cezire'nin orta ve yakın doğunun bahis konusu zaman diliminde kültürel anlamda bir eritme potası (*melting pot*) olduğu yönündedir. Bu tartışmalar ve mimari-sanatsal üretimin özgünlüğü konusuna olan ilgi, Osmanlı gibi büyük imparatorlukların ortaya çıktığı yüzyıllar için zayıflamaya başlar çünkü artık bölge merkezi olmaktan çıkarak çevre (*periphery*) haline gelmiş ve tabiatıyla tartışmaların odak noktası kuzey Mezopotamya'yı terketmeye başlamıştır. Bu bağlamda,

or a Cultural Interspace? Art, Economies and Politics in the Medieval Jazira (Northern Mesopotamia), University of Bamberg in October-November, s. 10.

⁶⁵⁹ İnalçık, 2003, a.g.e., s. 16.

⁶⁶⁰ Robert Hillenbrand (1986). "The Classical Heritage in Islamic Art: The Case of Medieval Architecture," 173-190.

⁶⁶¹ Muller-Wiener, Korn, 2012, a.g.m., s. 12.

ayrıca, mezkûr sürecin dini çeşitlilik açısından önemli gelişmelere tanıklık ettiğini de hatırlamakta fayda var.

El-Cezire'deki mimari ve sanat tarihinin incelenmesinde ortaya konan disiplinlerarası girişimlerin azlığı bölgedeki mimari ve sanat araştırmalarının verimliliği açısından elbette ki olumsuz etkiye sahiptir. Kùltürler/sınırlar -arası/-üstü üretimlerin anlaşılabilmesi için bu tip çalışmaların yerine getirilmesi zaruridir. Bu meyanda, el-Cezire bölgesindeki 11-15. yüzyıllar arasında ortaya çıkmış/var olmuş mimari ve sanat kùltürü de içinde barındırdığı farklı toplumların, kùltürlerin, dinlerin ve hatta iktisat biçimleriyle daha fazla üzerinde çalışılmayı ve anlaşılmayı beklemektedir.

3.1. El-Cezire ve Çevresinde Kùltürel Atmosfer

Türklerin kadim ortadoğu sahnesinde temel askeri güç olarak ortaya çıkmaları sonucu değişen siyasi görünüm, bölgede pek çok sosyo-ekonomik ve kùltürel değişimin/gelişimin yaşanmasına da sebebiyet verdi. Mısır'ın doğusuna dek geniş bir coğrafyada etkinlik göstermeye başlayan Türkmen grup ve hanedanlar sosyolojik olarak kenarda kalmış pek çok topluluğun da İslam dünyasının tarihi içinde yer almasına neden oldu. Fatımilerin yıkılışını izleyen ve bölge dinamiğini doğrudan etkileyen siyasi süreçte Türk, Kürt ve Ermeni yönetimler arasındaki münasebetler kùltür dünyasına da doğrudan yansıdı. Sanat ve kùltür faaliyetleri, başta emirler/melikler olmak üzere bizzat saray erkânı tarafından desteklendi. Bu minvalde, Fars ve Arap gelenekleri canlanarak gelişim gösterdi. Firdevsî, ünlü Şehnâme'sini Gazneli Mahmud'a ithaf ederken önde gelen Hayyam, İbni Sina, Nizami gibi İranlı bilim insanları ve şairler Türk hanedanların yönetimi altında neşv ü nema göstererek gelişim sağladı. Nizamülmülk bir Selçuklu veziri olarak Siyasetname'sini yazarken Mevlana Celaleddin Rumî de Konya'da, Anadolu'nun kalbinde, tasavvufi eserlerini Farsça olarak kaleme alıyordu. Bununla beraber, Arap ve Arapça'nın etkisi Farsça ve Fars kùltürü ile aynı doğrultuda olmamıştır. Ne var ki, bütün İslam dünyasında hâkim dil Arapça idi ve neredeyse tüm düşünsel ve dini eserler Arapça ile yazılıyordu. Kuşkusuz, Türklerin de içinde yer aldığı yeni siyasi iradelerin ortaya çıkışı bu iki dil ve kùltür arasındaki etkileşimi arttırarak İslam dünyasının kùltür hayatına yeni bir yön verdi.

X, XI ve XII. asır İslam dünyasını derinden etkileyen bir diğer evrimsel süreç halifelik-siyasi erk temsilleri arasında gerçekleşti. Otoritenin halifeyle doğrudan irtibatlanan sultan/emirlerden ziyade yerel idarecilere kayması, bölgedeki küçük yerleşim birimlerinin hızlıca serpilerek önemli ticari ve kùltür merkezleri haline dönüşmesinin

zeminini hazırladı. Bir önceki bölümde değinildiği gibi, Düneysir'in bir ticaret, sanat, kent merkezi olarak yükselmesi yahut yeniden canlanması buna güzel bir örnektir.⁶⁶² Gelişen ekonomi, gelir seviyesindeki artış, refah seviyesinin toplam düzeyde artışı, ticaret erbabının da bir güç olarak yükselmesine ve asker-idarecilerin kendilerine mimari ve sanatsal üretimlerde özel sponsorluk hakkı vermesine neden oldu. Bu durum, şehirlerin bayındır hale gelmesini (çok sayıda han, hamam, kervansaray, yol, köprünün vb. inşa edilmesini) ve sanatsal ve kültürel üretimin çeşitli ve zengin bir hüviyet kazanmasını sağladı. Bütün bunların yanı sıra din dünyasındaki değişimlerin de kültür dünyası üzerinde yankıları görülmektedir. Hem Türkler ve hem de Eyyûbî devletini kuranlar Sünni idiler ve Sünni düşünceyi yaymayı hedef edinerek eğitim sistemlerini bu minvalde düzenlediler. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere, çok sayıda medresenin inşası, bu itki/çabanın dışavurumu olarak okunabilir. Her ne kadar sufizm, bazı sivil oluşumlar ve iktisadi hayat içerisinde yer alan bazı mesleki örgütler aracılığıyla taşınarak bir toplumsal dinamik olarak varlığını devam ettirse de Sünni temelde sağlanmış ve Şiilik zayıflamıştır.

Sonuç olarak tüm bu gelişmeler, sanatın bu topraklardaki gelişimini de etkiledi. Etnik ve dilsel çeşitlilik gösteren topluluklardan kurulu devletlerde yeni bir denge, yeni bir dilsel form, halifeliğin gücüne dayanan bir hiyerarşinin ötesinde ekonomik olarak yükselen yeni şehirler ve büyüyen mevcut şehirlerde ortaya çıkan varlıklı kesimden oluşan yeni statüler/hiyerarşiler, ortodoksinin güçlenmesi ancak tasavvufî doktrin ve teamüllerin kenarda fakat güçlü örgütlenmeler içinde kalarak hayatîyetini ve etkisini devam ettirdiği bu denklemde kültürel hayat da kendine özgü bir devinimle gelişmeye devam etti.

Bu gelişimi sona erdiren ise XIII. yüzyılın ortalarından itibaren İran'a girerek Anadolu'ya ulaşan Bağdat'ı yakıp yıkan Moğol istilasası oldu. Anadolu'da Selçukluların sona erdiği ve ortaya çıkan siyasi parçalanmada Osmanlı'nın hâkim güç olarak ortaya çıkması ile bu parlak dönem büyük bir tahribat ile sonlandırılmış oldu. Gelecek asırlarda İslam dünyasının Avrupa, yakın doğu, Türklerin hâkim olduğu coğrafya, İran, Hindistan vb. farklı parçaları bu nüveyi kendi şeraiti içinde büyüterek kendilerine özgü tarihsel serüvenlerini yaşadı ve sanatsal üretimler ortaya koydu.

⁶⁶² Richard Ettinghausen, Oleg Grabar (1987). *The Art and Architecture of Islam: 650-1250*, Penguin Books, s. 254.

3.2. Mimari ve Sanatta Eğilimler

İslam dünyasının oldukça geniş bir coğrafyaya yayılıyor olması, bu coğrafyada ortaya çıkan sanatsal teamülleri üç beş cümle halinde netlikle formüle etmeyi zorlaştırsa da el-Cezire'yi de içine alabilecek birkaç söz söylenebilir.

Öncelikle bahsi geçen zaman diliminde kuzey Mezopotamya, Irak, Suriye ve Mısır'ı kapsayan havzada mimari işlerin toplumsal tabanının genişlediğinden bahsetmek mümkündür. İktisadi gelişmeye ve toplumsal refahın artmasına koşut olarak mimari yapıların banileri ve kullanıcıları, artık, yalnızca idari erkin üyeleri olmaktan çıkarak kadın banileri, hayır kurumlarını/vakıfları, küçük mal sahiplerini ve geniş halk kitlelerini kapsamaktadır. Elbette ki, büyük şehirlerde inşa ettirilen ulu camilerin ana destekleyicileri iktisadi kaynak ve sembolik değer açısından idareciler olarak kalmıştır.

Döneme özgü addedilebilecek başka bir gelişme mimari yapı biçimlerinin değişim geçirmesi, daha çok *eyvan*, *kemer* ve *mukarnasın* İran'da öne çıkması ve Türkler tarafından da daha batıya taşınmasıdır.⁶⁶³

Dönemi karakterize eden bir başka özellik de mimarideki bezemelerin zenginliğidir. Oyma dış cephelerde ve taş süslemelerde bezemeler gözle görülür bir şekilde artmaktadır. Dönem sanatçı ve mimarları sadece aritmetik uyumu değil, iç içe geçen pek çok motifin yoğun ve derin bir biçimde uyumunu da önemsemiştir. Bu atılım, metal işlerde de çok unsurlu yoğun süslemelerle kendini göstermektedir. Hatta kumaş üretiminde de çok daha nadir olmak üzere bu bezeme eğilimine rastlanmaktadır. Bu yoğun ve zengin bezeme eğilimine geniş yelpazede bir renk çeşitliliği de eşlik eder. Bu yenilik çömlek ve tekstilde gözlemlenmekle birlikte kakma gümüş, bakır, altın ve *savat*⁶⁶⁴ işlerde de görülmektedir.

El-Ceziredeki metal işçiliğinin gelişmişliğine daha önceki bölümlerde değinmiştik. Bu minvalde, İslami sırlama tekniklerinin en önemli eserlerinden olan-el yıkamada kullanılan-iki kulplu bakır kâse (*gemellion*) ilk şaheserdir.⁶⁶⁵ Bu eser, Artuklu

⁶⁶³ Ettinghausen, Grabar, 1987, a.g.e., s. 362.

⁶⁶⁴ “Gümüş üzerine yapılan karakalem görünüşlü nakış. Arapça *sevâd* kelimesinden gelir. *Sevâd* “karartı, siyahlık” anlamına gelir. Kuyumculukta, gümüş üzerine çizilmiş bir desenin çelik kalemle oyulduktan sonra *savat* denilen bir eriyiğin oyuklara doldurulmasıyla yapılan süslemeye verilen isim olup kalemkârlık sanatı terimlerinden... Geçmişte Dağıstan bölgesindeki Türk boylarının, özellikle Kumuk Türkleri'nin yaşadığı Kubaçi köyünün *savat* sanatının önemli merkezlerinden olduğu ve günümüzde de bu sanatın sürdürüldüğü bilinmektedir. Anadolu'da I. Dünya Savaşı'ndan önce yaklaşık 400 sanatkârın çalıştığı 120 atölyesiyle Van, Bitlis, Sivas, Erzincan, Eskişehir, Kula, Trabzon ve Samsun gibi şehirlerde *savat* sanatının yapıldığı, zarif eserlerin üretildiği ve çok ilgi gördüğü belirtilmektedir.” Mehmet Zeki Kuşoğlu (2009). TDV İslam Ansikopedisi, C.36, s.201.

⁶⁶⁵ Bkz Resim 1, *Ek*.

emiri Davud'un (1114-44) oğullarından biri için imal edilmiştir. Kâsenin merkezinde bir görüşe göre Batı'ya has sayılabilecek, bir diğer görüşe göre ise dünyaya mal olmuş bir figür olan Büyük İskender'in yükselişi resmedilmiştir; bunun yanı sıra, kâsenin dış kısmında, saraya ilişkin semboller olan dövüşen hayvan motifleri bulunmaktadır. Elimize ulaşan bir başka metal işi ise XIII. yüzyılın ortalarında bir Artuklu emiri için yapılmış olan ortasında kartal resmi bulunan bir aynadır.⁶⁶⁶

Yine bir başka örnek olarak, Harput Artukluları son emiri Nureddin Artukşah da kritik siyasal etkinliklere katılmanın yanı sıra kültür ve sanat alanında da beyliğin kültürel zenginliğine katkıda bulunmuştur. Kendisine ait olan ve halen *Ottingen Wallerstein* koleksiyonunda bulunan, burç tasvirli tunç ayna bu dönemin maden sanatına ışık tutan önemli bir parçadır; üzerinde *Azze li Mevlana es-Sultan el-Ali el-Adil el-Müeyyed el-Mansur el-Melik el-Muizz Nuru'd-Dünya ve 'd-Din Ebi'l Fadl Artukşah bin el-Hızır bin İbrahim bin Ebibekir bin Kara Arslan bin Davud bin Sökmen bin Artuk Nasiru Emiri'l-Mü'minin* ibaresi mevcuttur.⁶⁶⁷

3.3. Artuklu Mimarisi

Artuklular, genel olarak, muazzam yapıların inşasına yönelmiş ve bu yapıların fonksiyonel olmalarına da ayrıca önem göstermiştir. Her ne kadar bu yapıların inşası, içinde bulunulan çağın teknolojik imkânlarını zorlasa da Artuklu devri mimari geleneğinin ana karakteristiğini bu yapılar oluşturmuştur.⁶⁶⁸ Her ne kadar, büyük yapılar tercih edilse de kullanılan malzemelerin taş olması ve yapısal mecburiyet gereği tonoz gibi unsurların bütünü etkilemeyecek şekilde projelere yansıtılması, belli bir estetik anlayışın geliştiğine ve bunlara çözüm üretme kabiliyetine işaret etmektedir.⁶⁶⁹

Ana yapı malzemesinin kesme taş ve tuğla olduğu Artuklu mimari sahasında, ortaya konan yapılardan yola çıkarak mimari süslemelerin kuzey Suriye mimari süslemelerinin tesiri altında kaldığını tespit etmek güç değildir. Hiç kuşkusuz, bölgesel yakınlık, siyasi ilişkilerde olduğu kadar kültürel aktarımın da kolay ve hızlıca gerçekleşmesini sağlamaktadır. Buna bağlı olarak, geniş İslam dünyasındaki kemer,

⁶⁶⁶ Bkz Resim 2, Ek.

⁶⁶⁷ Cevriye Artuk (1992). Artuk Aynaları ve Bir Artuk Tabağı, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, Elazığ, 1992*, s.74.

⁶⁶⁸ Ara Altun (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Sanat Eserleri Serisi 3, İstanbul, s. 38.

⁶⁶⁹ Meltem Özkan (2008). "Artuklu Kültürünün Bileşenleri Ve Bu Bileşenlerin Bazı Mimari Karşılıkları," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 298.

eyvan ve taş cephe uygulamalarının, buna ilaveten renkli taş işlemeciliğinin pratiklerinin etkisini Artuklu mimarisinde görmek şaşırtıcı olmamaktadır. Böylece, ortaya çıkan uygulamalarda bir çeşit erken dönem İslam mimari sentezinin belirmeye başladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda, güneşe has bir malzeme olarak addedilebilecek olan kesme taş da yapının özelliklerini ve strüktürünü de belirlemektedir. Dolayısıyla, Artuklu mimari üretiminde kesme taş kullanımı ve mücessem strüktürlerde avluların geniş yer kaplaması bu mimari anlayışın ayırıcı vasıflarından sayılabilir.⁶⁷⁰

Sıcak iklimin hâkim olduğu bölgelerde, hâkim faunanın çeşitliliğinin fazla olmaması, çevresel hareketliliği, renkli taş kullanımıyla yahut taşın kullanım biçimlerinin artırılmasıyla olanaklı hale getirilmiştir. Böylece statik bir peyzajdan ziyade, dinamik bir manzara (*landschaft*) yakalanabilmektedir. Bunun en güzel örneklerinden birini, 14. yüzyıla ait bir eser olan Latifiye Camii oluşturur.⁶⁷¹

Temel yapı unsuru olarak taşı kullanan bu kargir mimari, dönemin gelişmiş teknik ve hendese biliminin de potansiyelini de gözler önüne serer. *Riyazat* ve mühendisliğin yapı tekniğine aktarımı yalnızca mimari ve strüktürel yanı sıra değil, “örtü sistemlerindeki çeşitleme ve çağın zorlayacak çözümlemeleriyle de dikkati çekmektedirler.”⁶⁷² Bu tür yapı çözüm sistemleri, şehrin handiyse tüm mimari eserlerinde gözlemlenebilmektedir.⁶⁷³

Temel yapı unsurunun taş olduğu Artuklu mimarisinde malzemeler, şehrin güneyinde bulunan taş ocaklarından tedarik edilmekteydi. İlk imalat aşamasında, yumuşak dokusuyla işlenmeye elverişli olan bu taşlar, zamanla oksijen gazıyla tepkimeye girerek sertleşmektedir.⁶⁷⁴

Haçlı seferlerinin cereyan ettiği süreçte, bir yandan Haçlılarla etkin bir savaşım içindeyken bir yandan da Anadolu’nun güneydoğusunda hâkimiyet kurma mücadelesine giren Artuklular, erken yıllardan itibaren sofistike bir mimari ve estetik anlayışıyla ilk ürünlerini vermeye başlamışlardır.

⁶⁷⁰ Şerafettin Turan (1990). *Türk Kültür Tarihi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, s.306.

⁶⁷¹ Bkz. Resim 3, *Ek*. Zengin taş süslemeleriyle dikkat çeken cami, üzerinde yer alan kitabeye göre, Artukluların hizmetinde bulunmuş olan Abdüllatif b. Abdullah tarafından 1314 tarihinde inşa ettirilmiştir. Meltem Özkan, 2008, a.g.m., s. 299.

⁶⁷² Aynur Durukan (1995). Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri, 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, C.2, Ankara, s.52.

⁶⁷³ Aynur Durukan (1995). “Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri,” *IX. Milletler Arası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 51.

⁶⁷⁴ Süleyman Adak (2008). “Artuklu Mimarisinde Aydınlatma,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 407.

Anadolu'nun siyasi çehresini değiştiren yeni beylikler döneminde, Artukoğullarının yanı sıra diğer beylikler de bayındırlık ve imar işlerine giriştiler. 12. asrın başlarından itibaren kuzey Mezopotamya'da ilk mimari yapılarını inşa etmeye başlayan Artuklular, diğer alanlarda olduğu gibi mimari ve sanatta da kendilerinden önceki devlet ve kültürlerin ve dahi geniş çevredeki uygarlıkların ortaya koyduğu metot ve formlardan etkilendiler.

Eyyûbiler gibi komşu kültürler de dâhil olmak üzere, Artuklu devrinin erken dönem mimari yapılarında antik ya da Hristiyan uygarlıkların birikiminden faydalanan fakat aynı zamanda sahip olduğu gösteriş ve görkemle de İslam'ın, geçmiş Hristiyan kültürü üzerinde bir nevi zaferini simgeleyecek şekilde tezahür etmiştir. Bu durum, mimari kalıntılar ile sikkelerde gözleneceği üzere, bilhassa, Zengiler ve Mardin ve Hısn Keyfa emirliklerinin eserlerinde ortaya çıkmaktadır.⁶⁷⁵ Bununla beraber, bu kültürler ve Artuklular, sahip oldukları mimari bilgi sayesinde önemli ve nevi şahsına münhasır işler ortaya koymada, kendi klasik mimari tarzlarını oluşturmada gecikmediler. Bu kabilden, Necmeddin İlgazi ile kardeşi Eminateddin'in on ikinci yüzyılda kurdukları külliyeinin içinde bir *maristan*ın (ileride detaylı bilgi verilecektir) yer alması ve günümüze dek aynı adla anılarak gelmesi Artukluların imar faaliyetlerinin ulaştığı seviyeyi göstermesi açısından dikkat çekicidir.⁶⁷⁶

Çok sayıda mimari eserin inşa edildiği Artuklu döneminde, bu yapıların banileri arasında emir, vezir, emirlerin kardeşleri, beylerin/emirlerin hanımları ve kız çocukları ile azatlı köle ve hizmetlileri bulunmaktadır. Bu durum göz önüne alındığında, üst düzey devlet erkânı ile bunların aile efradının ve bağlılarının, ister dini, ister diğer sosyal ve iktisadi amaçlar için kamu tarafından kullanılmak üzere yapılar inşa ve/veya tadil ettirmeyi bir nevi vazife addettiği ileri sürülebilir; bu, onlar için devlet olmanın bir gereğidir.⁶⁷⁷

İnşaat projelerinin yürütülmesinde görevli olanlar ise bütçeyi denetleyip harcamaların takibini yapan ve defterleri tutan kimselerdir. Projenin tüm legal prosedürünü de (yargının başı olan *kadın*ın onayının alınması dâhil) yürütmeden sorumlu

⁶⁷⁵ Yasser Ahmad al-Tabba (1982). *The Architectural Patronage of Nur Al-Din, (1146-1174) (Volumes I and II)*, PhD dissertation, New York University, s. 282.

⁶⁷⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 289.

⁶⁷⁷ Orhan Cezmi Tuncer (2008). "Artuklu Yapıları," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 156.

olan kişidir. Bu durum Selçuklular'daki uygulamalara benzemekle birlikte en eski medeniyetlerden intikal etmiştir.

Bir projenin üçüncü bileşeni olarak planı hayata geçirenler ise başka bir eser vererek şehirde nam salmış ve rüşdünü ispat etmiş ustalardı. Ancak emirlerin/yaptıranların da proje çizimlerini bizzat gerçekleştirdikleri bilinmektedir. *Tersim* (çizim) işini de üstlenen bu ustaların genel olarak Müslümanlar arasından seçilmiş olması ise mimari kültürde hâkim olan Türk-İslam geleneğinden kaynaklanmaktaydı. Ayrıca, ustaların yerel olmayıp Kazvin, Halep gibi bölgelerden gelen kimseler olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, bunların isimleri genel olarak biliniyor olsa da aslında birikimli oldukları anlaşılan ve sultanların da takdirini kazanmış ustaların adı pek zikredilmemektedir.⁶⁷⁸

Artuklu mimarisinde, biçimsel özellikleri nedeniyle pencerelere değinmek yerinde olacaktır zira bu mimaride pencerelerin konumu ve tasarımı, farklı uzamlarda farklı etkiler meydana getirmektedir. Dış uzamlardaki ışıktan, aydınlatma maksadıyla azami seviyede faydalanabilmek için pencereler, alçak düzeyde yapılmıştır. Bu sayede, tavan doğrultusunda yansıyan ışık iç mekânın derinliklerine kadar aydınlatma sağlayabilmektedir. Bununla beraber, bu pencereler, gökyüzünden doğrudan gelen ışınların içeri düşmesine mani olmaktadır. Eski eserlerde düşey yan pencereler yaygınlıkla kullanılırken güneş ışığından daha çok istifade edilmek istenen yapılarda içe eğimli yan pencereler kullanılmıştır.⁶⁷⁹

3.3.1. Vakıflar

M.Genç, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 16. Yüzyıla kadarki süreç içerisinde inşa edilen siyasi sistemi adlandırmak üzere dönemin düşünürleri tarafından kullanılmaya başlanan "Devlet-i Âliyye-i ebed-müddet" tabirinin neye dayanılarak geliştirildiği konusunun Osmanlıların oluşturdukları kurumsal yapılara bakılarak yapılacak analizler ortaya çıkarılabileceğini belirtir. Osmanlıların kurmak istedikleri sosyal ve iktisâdi sistemde, vakıfların birinci derecede stratejik ve hayatî, vazgeçilmez denilebilecek çok çeşitli fonksiyonları bünyesinde barındıran bir kurum olduğu kesindir. Diğer taraftan vakıfların bir Osmanlı icâdı olmadığı da kesindir. Osmanlılarda olduğu gibi Artukoğulları'nın da hâkim oldukları bölgelerde çok sayıda vakıf tesis ettiği görülür.⁶⁸⁰

⁶⁷⁸ Tuncer, 2008, a.g.m., s. 159.

⁶⁷⁹ Adak, 2008, a.g.m., s. 408-409.

⁶⁸⁰ Mehmet Genç (2014), "Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Degrisi*, S. 42, (Ankara), s. 9-19.

El-Cezire bölgesinin on ikinci asırdan on dördüncü asrın sonlarına dek hâkimi ve başat siyasi aktörü olan Artuklular, mimaride pek çok eser vermişler, kamu yararına yaptırdıkları mimari eserlerin gelirlerini ise kurdukları vakıflar üzerinden temin etmişlerdir. Artuklu dönemine ait bilinen en eski vakıflardan ikisine ise Mardin’de rastlamaktayız. Bunlardan biri Nusaybin’de bulunan 553/1158 tarihli İmam Zeynel Abidin vakfı, diğeri ise Artuklu emiri Necmeddin’in oğlu Kutbüddin İlgazi’nin kuruluşu 1178 yılına ait olan vakfidir.⁶⁸¹

Bilindiği üzere vakıf kurma geleneği, eski toplumlardan beri varolagelen son derece işlevsel bir fon tahsis sistemidir. İslam tarih ve medeniyetinde önemli bir hayır kurumu olan vakıf kurumu, VIII. asırdan XIX. asra değin bu coğrafyada hayatın tüm alanlarında etkili oldu. Kurumun temel motifi ise *“insanlığa karşı şahsî ve vicdanî sorumluluk hissi, iyilik, şefkat, yardımlaşma/dayanışma duygusu vb. değerler ve bu değerleri kendisine ilke edinmiş kişinin hür iradesi idi.”*⁶⁸² Bu gelenek Anadolu’da kurulan Türk-İslam devletleri tarafından da kullanılagelmiştir. Vakıf kurumu cami, medrese, kütüphane, mektep, mescit, darülaceze, yol, köprü, çeşme, kuyu, kabristan, evler, kışlalar, çarşılar, bedestenler, arastalar, darüşşifalar, kervansaraylar, imaretler, kemankeş, pehlivan tekkeleri, ok meydanları ve dini, eğitim, sivil, askeri, ekonomik, toplumsal ve spor tesisleri gibi hayatın birçok alanında vardı.⁶⁸³ İlaveten, avarız vakıfları cenaze teçhiz ve tekfin işlemleri, yoksullar için hastane masrafları, hasta ve engelliler için geçim yardımları, yerel düzeyde şehrin ihtiyaçlarının karşılanması (mahalle, köy su yolları tamiri vs.) gibi konularda devreye girerek fon sağlamaktaydı. Bu sayede, vakıf sistemiyle milli servetin atıl durumda kalmaktan kurtarılarak insana hizmet yolunda kullanılması sağlanmış olmaktadır.⁶⁸⁴

Harput Artuklularının son emiri Nurüddin Artukşah, kritik siyasi etkinliklere katılmanın yanı sıra kültür ve sanat alanında da beyliğin kültürel zenginliğine katkıda bulunmuştur. Kendisine ait olan ve halen *Ottingen Wallerstein* koleksiyonunda bulunan,

⁶⁸¹ Sadi Bayram (2007). “Arşivlerde Kayıtlı Mardin’de Yapılmış En Eski Vakıflar: İmam Zeynel Abidin’in 1158 m. Tarihli ve Artukoğulları’ndan Kutbüddini İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri,” *Makalelerle Mardin 1*, Haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, s. 290-291.

⁶⁸² Bahaeddin Yediyıldız (2012). “Vakıf,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, s. 479.

⁶⁸³ Mehmet Salih Erpolat (2008). “Artuklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 457.

⁶⁸⁴ Ali Hikmet Berki (1965). Vakıfların Tarihi Mahiyeti İnkişafı ve Tekamülü Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler, *Vakıflar Dergisi*, S.6, Ankara, s.13.

burç tasvirli tunç ayna bu dönemin maden sanatına ışık tutan önemli bir parçadır; üzerinde *Azze li Mevlana es-Sultan el-Ali el-Adil el-Müeyyed el-Mansur el-Melik el-Muizz Nurü 'd-dünya ve 'd-din Ebi 'l Fadl Artukşah bin el-Hızır bin İbrahim bin Ebibekir bin Kara Arslan bin Davud bin Sökmen bin Artuk Nasiru Emiri 'l-Mü 'minin*” ibaresi mevcuttur.⁶⁸⁵

3.3.1.1. *Fahreddin Karaaslan Evkâfı*

Fahreddin Kara Arslan'ın Harput'ta H.551/M.1156 tarihinde bina ettirdiği cami, Camii Azam/Kebir adıyla bilinir. Bununla beraber caminin daha önceki yıllarda yapılmış olabileceğine de dikkat çekilmiştir.⁶⁸⁶ Cami 1899, 1905, 1973 ve 1970 yıllarında onarımdan geçirilmiştir. Cami vakfının gelirlerine bakıldığında 1518 tahririne göre Kesrik köyünün malikâne hissesinden hâsıl olan 2800 akçelik bir gelire sahip olduğu görülür.1523 tahririnde ise Kesrik Köyü Mustafferî adıyla anılmış ve bu köyün gelirinde bir miktar düşüş gözlenmiştir. Bu köyün yanısıra camiye vakfedilen bazı dükkân ve arşlarla vakıf gelirinde bir artış söz konusudur.1564 tahririnde caminin vakıf gelirlerinde büyük bir artış görülür. Vakıf defterlerinde camide görevli olan kişiler ve bunlara tahsis edilen cihetler hakkında bilgi edinmek de mümkündür. Buna göre hatibe verilen cihet günde üç, imama verilen cihet önce iki buçuk sonra üç, müezzine önce bir buçuk sonra iki, ferraşa bir, huffaza önce bir sonra iki buçuk akçe idi. Sonraki tahrirlerde mütevellîye iki, cüzhana bir, muarrife bir, meremetçiye yarım, revgan ve hasra ise bir akçe cihet tayin edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Cami için vakfedilen akarattan sağlanan hâsıl ise 3735 akçe ile 7460 akçe arasında değişmiştir.⁶⁸⁷

Fahreddin Kara Arslan'ın Harput Ulu Camiinde H.541/M.1146 tarihli bir kitabesi vardır. Bu kitabede Kara Arslan'ın emriyle Harput'taki fakirlerden alınan bâc ve öşür vergileriyle tartı ve diğer ölçü aletleriyle satılan mallar üzerindeki vergiler kaldırılmış ve kitabe Ulu Caminin duvarına konulmuştur. Fahreddin Kara Arslan'ın “Ebu'l Hars” künyesinin bu kitabe ile bağlantılı olduğu düşünülür. Bu kitabede Kara Arslan için “*Es-Seyyidü 'l-Âdilü 'l-Müeyyedü 'l-Mansûrü 'l-Muzafferü 'l-Mücahidü 'l-Âlimü 'l-Cemalü 'l-*

⁶⁸⁵ Cevriye Artuk, 1992, a.g.m., s. 74

⁶⁸⁶ Doğan Kuban (1965). *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul, s.126-128; Nureddin Ardıç (1939).” Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler”, *Türkiyat Mecmuası*, S.VI, İstanbul, s.41; Ardıçoğlu (1964). *Harput Tarihi*, İstanbul, s.45-46,50-51; Oktay Aslanapa (1973). *Türk Sanatı*,2, İstanbul, s. 10; İbrahim Artuk (1944). *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul, s.92; Cevdet Çulpan (1970) “12.Yüzyıl Artukoğulları Devri Taşköprüler ve Özellikleri”, *Sanat Yıllığı*, 3, İstanbul 1970,s.89; Ara Altun (1978).*Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul, s.30; Ara Altun (1973)” Harput Ulu Caminin Durumu”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, İstanbul, s.85; Besim Darkot,”Harput”, *İA*, C5,s.298

⁶⁸⁷ Alpaz Bizbirlik (2002) *16.Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar*, Ankara, s.49-52.Mehmet Ali Ünal (1989). XVI. Yüzyılda Harput Sancağı, Ankara 1989, s.208-209; BOA. TD. 64, v. 622a; BOA. TD. 998, v190b; TKGM. TTD. 552, v.45a; BOA. MM. 4540, v.21b. BOA, MM 7457, s.12.

İslâm, Zahîrû'l-İmâm, Nasirü'l-Enâm, İzzü's-Selatîn, Şerefu Cüyûşi'l-Müslimin, Nusretü'l- Mücâhidin, Kâtîlû'l-Kefereti ve'l- Müşrikin, Felekü'l-Meâli, Seyfû'l-Hilafe, Şemsü'l-Mülûk, Seyyidü'l-Merâh, Mu'înu Emirü'l-Mü'minin” unvanları kullanılmıştır.⁶⁸⁸ Kara Arslan’a ait diğer bir kitabe Çermik Ulu Camiinde yer alır. Kitabeyi yaptıran Mücahidüddin İlaldî’nin Kara Arslan tarafından atanmış yerel bir yönetici olduğu tahmin edilmektedir. Bu kitabede Kara Arslan için Harput kitabesinden farklı olarak “el-Melikü'l-Adil” unvanı kullanılmıştır. Onun “Melikü'l-Umera” unvanını kullandığına dair bir sikke de bulunmaktadır.⁶⁸⁹

Diyarbakır Kalesi’nin Urfa kapısında Kara Arslan’ın oğlu Nureddin Muhammed adına H.579/ M.1183 tarihli bir kitabe yer almakta olup bu kitabede, Nureddin Muhammed için “*Mevlana, el-Âlimü'l-Müeyyedü'l-Muzafferü'l-Mansurü'l-Muh-yi'l-adl, Muizü'l-İmâm, Mucirü'l-Enâm, İftiharü'l-Mülûk ve's- Selâtîn, Kâmi'ü'l- Kefereti ve'l-Müşrikin, Kahirü'l-İlhâd ve'l-Mütemerridin, Zaimu Cüyûşi'-Müslimin, Nasirü'l-Mücâhidin, Felekü'l- Meâli, Zahirü'l-Hilafe, Pehlivanû Cihan, Hüsrev-i İran, Nasirü Emiri'l-Mü'minin*” unvanları kullanılmaktadır. Nureddin Muhammed döneminde Diyarbakır surları üzerinde bundan başka iki kitabe daha bulunmaktadır. Nureddin Muhammed için İslâmi unvanların yanısıra”inanç, yabgu ve kutluğ bey” gibi Türkçe unvanlar da kullanılmıştır. Nureddin Muhammed’in Ebu'l-Feth unvanını Âmid’i fethetmesine nispetle kullandığı müşahade edilir. Urfa kapısının güney burcunda yer alan diğer kitabede de buna benzer sıfatlarla anılmıştır.⁶⁹⁰

Nureddin Muhammed’in oğlu Nasirüddin Mahmud tarafından Diyarbakır İç Kalesinde bulunan H.600/M.1203 tarihli kitabede Nasirüddin Mahmud’un künyesi Ebus’sena ve el-Meliküs’Salih künye ve unvanları kullanılmıştır. Yine İç Kalede yer alan H.603/M.1206 tarihli diğer bir kitabenin de Nasirüddin Mahmud dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır. Ulu Beden burcundaki başka bir kitabe celisülüs tarzda yazılmış olup, Nasirüddin Mahmud’un unvanları arasında Ebu'l-Feth’in de kullanıldığı anlaşılır. Bu kitabede kullanılan diğer unvanlar ise;”*Mevlana, el-Âlimü'l Âdilü'l Müeyyedü'l-Muzafferü'l-Mansurü'l-Muh-yi'l-adl, Fahrü'l ves'Selatîn, Nasirü'l-İmâm, Mucirü'l-Enâm, Zührü'l-Hilâfeti'l- Muazzama, Felekü'l- Me'âli, Nasirü Emiri'l Mü'minin*”dir. Diyarbakır’daki kalenin yedi kardeş burcunda H.605/M.1208’de yapıldığı tahmin edilen

⁶⁸⁸ Karaçam,2012, a.g.t., s. 38-44

⁶⁸⁹ Karaçam,2012, a.g.t., s. 45-47.

⁶⁹⁰ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 49-60.

kitabede Nasirüddin Mahmud için “Mevla, el-Âlimü'l Âdilü'l Müeyyedü'l-Muzafferü'l-Mansurü'l-Muh-yi'l-adl, Rüknu'l- İslâm ve'l- Müslimin, İftiharü'l-Mülûk ve's-Selatin, Felekü'l-Meâli, Pehivan-u Cihan, Hüsrev-i İran, Nasirü Emirü'l- Mü'minin” unvanları kullanılmıştır. Künyesi ise Ebu'l –Feth'tir. Halilviran (Devegeçidi) Köprüsü üzerinde yer alan H.615/M.1218 tarihli üç adet kitabe köprünün Halepli Mahmud oğlu Cafer Usta tarafından yapıldığına işaret eder. Burada Nasirüddin Mahmud için “es-Sultan, el-Meliküs' Salih, Sultanü'l- İslam ve'l- Müslimin” unvanları ile “Mevlana, el-Âlimü'l Âdilü'l Müeyyedü'l Muzafferü'l Mansûrün' nasirû Emiri'l-Mü'minin” sıfatları kullanılmıştır. Diyarbakır İç kalesinin kuzeybatısında yer alan kitabelerde de Nasirüddin Mahmud buna benzer unvan ve sıfatlarla anılır.⁶⁹¹

3.3.1.2. Abdüllatif/ Latifiye Camii

Artukoğullarından Melik Salih ve Melik Muzaffer dönemlerinde yaşamış olan Abdüllatif b. Abdullah tarafından H.772/M.1371'de yaptırılmıştır. Mihrabın sağındaki kitabede Melikül Muzaffer Davud adı okunur. Caminin bugünkü minaresi H.1262/M.1845'te Musul Valisi Gürcü Mehmet tarafından yaptırılmıştır.⁶⁹² 1818 tahririne göre vakfın gelirleri tamamen gayrimenkul kiralara dayanır. Beş yıl sonraki tahrirde ise bu kiralara ilaveten Yıldız köyünün malikâne hisselerinin de vakıf gelirleri arasında olduğu görülür. 1540'a gelindiğinde vakıf gelirlerinin 1/4 oranında arttığı görülür. 1564 yılına ait son tahrirde ise vakfa gelir sağlayan köy sayısı üçe çıkarken gayrimenkullerden elde edilen icarelerde de kayda değer bir artış söz konusudur. Vakfın gelirleri 2019 akçe ile 5013 akçe arasında değişiklik göstermiştir. Defterden vakıf görevlileri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Buna göre; imamete iki-üç, hitabete bir-bir buçuk, müezzine bir, rakabeye yarım-bir buçuk, revgan ve hasıra bir, tevliyet bir-iki, nezarete iki, cibayete bir, ferraşa bir, muarrife yarım, kitabete ve cüzhana bir akçe cihet tayin edildiği tespit edilmiştir.⁶⁹³

⁶⁹¹ Karaçam, 2012, a.g.t., s.87-120.

⁶⁹² Kâtip Ferdi (1331). *Mardin Mülûk-i Artukiyye Tarihi*, (Nşr. Ali Emiri), İstanbul 1331, s.58; Nejat Göyünç (1991). *16. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, s.108; Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s.49; Altun (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi...*, s. 101; Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.76.

⁶⁹³ Bizbirlik, 2002, *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.76-77; BOA.MM.100,v15b; BOA. TD. 998, v. 31a; BOA. TD. 200, v. 748-749; TKGM. TTD. 552, v. 59b; BOA. MM. 4540, v. 9a; BOA. MM. 7457, v. 6a-b.

3.3.1.3. Artukoğlu Kutbüddin İlgazi Evkafı

Mardin'deki Camii Kebir her ne kadar Artuklulardan evvelki bir döneme ait olsa da Artuklular döneminde pek çok onarımdan geçtiği ve özellikle minaresinin H.572/M.1176 tarihinde İlgazi Bey tarafından yaptırıldığı bilinir.⁶⁹⁴ 1518 tarihli tahrir göre caminin 14702 akçe olan gelirinin Dekuk köyünün malikâne hissesi, hamam, dükkan, bağ kiralardan oluştuğu görülür.1523 tarihli tahrirde de vakfın geliri yaklaşık olarak aynıdır.1540 tahririnde 17915 akçeye kadar yükselmiş olan vakıf gelirleri 1564 tarihli son sayımda 16170 akçe olarak belirlenmiştir. Tahrir defterlerine göre camide görevli olan kişilere tahsis edilen cihetler ise şu şekildedir: Tevliyet günde dört, hitabet dört, imamet dört, müezzin dört, ferraş iki, huffaz önce altı/dört, ikinci imam iki, revgan ve hasır iki, mimar iki, nezaret iki, kitabet iki, cibayet iki, ferraşe hela bir, rakabe iki buçuk, muarraf bir, cüzhan dört, ser mahfil iki akçe'dir.⁶⁹⁵

3.3.1.4. Melik Salih Şemseddin Mahmud Evkafı

Bab'ı Savur'a yakın olmasından dolayı Babü's-Sur adıyla anılan cami 1312-1362 tarihleri arasında hüküm süren Melik Salih devrinde yaptırılmıştır.⁶⁹⁶ XVI. Yüzyıl tahrir defterlerine göre vakfın gelirleri 1445 akçe ile 3072 akçe arasında değişkenlik gösterir. Vakfın gider kalemlerini teşkil eden cihetlere bakıldığında imamet ve hitabete iki-üç, müezzine bir-bir buçuk, şeyh utbe mescidinin Cuma cihetine bir, tevliyete iki, rakabeye bir, revgan ve hasıra bir ve ferraşa yarım akçe tayin edildiği görülmektedir.⁶⁹⁷

3.3.1.5. Necmeddin İlgazi Evkâfı

Mardin'de yaptırdığı mescid, Camii- Asfer olarak da bilinir. Mesken mahallesinde bulunan bu yapı sonraki dönemlerde mescidden camiye tahvil edilmiştir. ⁶⁹⁸1518 tahririne göre iki mezranın rub hissesi ve diğer gayrimenkul kiralardan sağlanan 2540 akçelik hâsılın sonraki dönemlerde yaklaşık 4000 akçeye kadar yükseldiği görülür. Bu gelirlerden

⁶⁹⁴ Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 29-38; Ara Altun (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri...*, s. 64-65; Bizirlik (2002). *Diyanbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.77-78; Kâtip Ferdi (1331). *Mardin Mülük-i Artukiyye...*, s.25; İbrahim Artuk (1944). *Mardin Artukoğulları Tarihi*, s.96.

⁶⁹⁵ Bizirlik (2002). *Diyanbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.78-79; BOA.MM.100,v.14a; BOA. TD. 998, v. 26b-27a; BOA. TD. 200, v. 746b-747a; TKGM. TTD. 552, v. 60a-b; BOA. MM. 4540, v. 8a; BOA. MM. 7457, v. 5b; BOA. MM. 21. v.6a.

⁶⁹⁶ Kâtip Ferdi (1331). *Mardin Mülük-i Artukiyye*, s.58; M.Fuad Köprülü (1965). ‘‘ Artukoğulları’’, *İA*, C. 1, s.18 vd; Ara Altun (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri*, s.10,109; Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s.41; Bizirlik, *Diyanbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.83.

⁶⁹⁷ Bizirlik (2002). *Diyanbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.83-84; BOA.MM.100,v.17a; BOA. TD. 998, v. 33b; BOA. TD. 200, v. 751a; TKGM. TTD. 552, v. 63b; BOA. MM. 7457, v. 6b.

⁶⁹⁸ Nejat Göyünç (1991). *Mardin Sancağı*, s.109; Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s.71; Ara Altun (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri...*, s.21; Bizirlik (2002). *Diyanbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.209.

imamet ve müezzin cihetlerine beş akçe tayin edilmişken daha sonra üç buçuk- dört akçeye düşürülmüştür. Ferraş, tevliyet, revgan ve hasır cihetlerine tayin edilen miktar ise birer akçeden ibarettir.⁶⁹⁹

3.3.1.6. Necmeddin Melik Mansur Gazi Evkâfı

Mardin'in Koçhisar/Kızıltepe(Düneysir) köyünde bulunan mescid, H.693-712/ M.1294-1312 tarihleri arasında bina edilmiştir. İlk tahrirde 2818 akçe olan gelir son tahrirde 3569 akçe olarak belirlenmiştir. Vakfın gider kalemlerini imamet ve hitabet üç, müezzin bir, tevliyet iki, revgan ve hasır bir- bir buçuk ve ferraş bir akçe ile teşkil eder.⁷⁰⁰

3.3.1.7. Mesudiye Medresesi Evkâfı

Artukoğlu Ebu Muzaffer II. Sökmen zamanında H.595/M.1190 yılında yapımına başlanan cami, H.620/M.1223 yılında tamamlanabilmiştir. Kitabeye göre Halepli usta Cafer b. Mahmud tarafından planlanan yapının inşasını Mesud adında biri yürütmüştür. Kitabelerden dört sünni mezhebe yönelik fıkıh medresesi olduğu anlaşılan yapı pek çok defa onarımdan geçirilmiştir.⁷⁰¹ XVI. Yüzyıla ait tahrir defterlerine göre vakfın gelirleri 8281 akçeden 63308 akçeye kadar muazzam bir artış göstermiştir. Bu artışın sonraki dönemlerde yapılan Sabun Kervansarayı ve 163 bab kapı dükkân gelirlerine bağlı olarak gerçekleştiği görülür. Medresede görevli olan şahıslar başta olmak üzere bütün gider kalemleri ayrıntılı bir şekilde deftere kaydedilmiştir. Buna göre müderrise tayin edilen 20 akçelik cihetin sonraki dönemlerde 50 akçeye yükseldiği, talebe ve bevvaba ise iki-dört akçe cihet tayin edildiği görülür. Tevliyet cihetine tayin edilen cihet ise on dört akçedir. Bundan başka ferraşa iki, cabiye üç, iadeye beş, nezarete üç, mimar ve neccara üç, kâtibe altı, on iki nefer zevayid horana 51 ve dört nefer cüzhana 17 akçe cihet tayin edilmiştir.⁷⁰²

⁶⁹⁹ Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.209-210; BOA.MM.100,v15a; BOA. TD. 998, v. 34a; BOA. TD. 200, v. 750a; TKGM. TTD. 552, v. 63b; BOA. MM. 4540, v. 11a; BOA. MM. 7457, v. 6b.

⁷⁰⁰ Nejat Göyünç (1991). *Mardin Sancağı*, s.66; Fuat Köprülü (1965). “Artukoğulları”, s. 617-25; Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.217-218; BOA. TD. 998, v. 34a; TKGM. TTD. 552, v. 68a; BOA. MM. 4540, v. 10b; BOA. MM. 7457, v. 6b.

⁷⁰¹ Abdullah Kuran (1969). *Anadolu Medreseleri*, Ankara, s.24-28; Cevdet Çulpan (1970).” XII. Yüzyılda Artukoğulları Devri...” s.89; Selahaddin Yazıcıoğlu (1960).”Mesudiye Medresesi”, *Neşter*, C. 10, S .1-4, Diyarbakır, s.3-13; Şevket Beysanoğlu (1963). *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul 1963, s.142; Şevket Beysanoğlu (1987). *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, Ankara 1987, s.334; Fügen İter (1969). “ Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde XII ve XIII. Yy. Artukoğulları Medreselerinin Yeri”, *Vakıflar Dergisi*, S. VIII, Ankara, s.197-208; Zafer Bayburtluoğlu (1993). *Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum, s.270-275; Ara Altun (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri...*, s. 132; Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 293.

⁷⁰² Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.294; M. Mehdi İlhan (1992).” XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları; 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar”, *Ankara Ün. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.16, S.27. Ankara, s.69; Cahit

Diyarbakır Ulu Camii ile içiçe olan Mesudiye Medresesinin büyük eyvanında yer alan H.590/M.1193 tarihli kitabede Kudbeddin Sökmen, mezkûr mederese için yaptırmıştır. Bu medresenin avlusunda bulunan revak kemerlerinin üstündeki H.595/M.1198 tarihli diğer bir kitabede ise “*bu medresenin yapılmasına, emirü’l-mü’mininin yardımcısı, dinin kutbu olan Artukoğlu Davudoğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu, efendimiz Sultan Melik Mesud, Ebu’l-Muzaffer Sökmen gönüllü oldu*” ibaresi yer almaktadır. Diyarbakır’ın iç kalesinde yer alan fetih kapısındaki H.595/M.1198 tarihli kitabede Kutbüddin Sökmen dönemine ait olup, onun amcası İmadüddin Ebubekir ile yaşadığı taht mücadelesini kazanmasından sonra kitabenin yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Mesudiye medresesinin kuzey giriş kapısında yer alan H.596/M.1199-1200 tarihli üçüncü kitabede Muhammed oğlu Sultan Melik Mesud Sökmen için kullanılan unvanlar kısa ve sadedir. Çermik Köprüsü üzerinde yer alan 1198 tarihli bir kitabe de Melik Mesud Sökmen zamanında yapılmış olup baniyesinin Necmüddin Alpi’nin kızı Zübeyde Hatun olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakır surlarının Ulu Beden burcunda Kutbüddin Sökmen dönemine ait başka bir kitabe daha olduğu bilinmektedir.⁷⁰³

Mesudiye medresesinin yapımına Melik Mesud Kutbüddin Sökmen zamanında başlanmış olsa da yeğeni Rüknuddin Mevdud tarafından tamamlandığı bilinmektedir. Medresenin avluya bakan güney duvarı üzerinde yer alan H.620/ M.1223 tarihli kitabede Rüknuddin Mevdud “*Mevlana, El-Âlimü’l-Âdilü’l-Müeyyedü’l-Muzafferü’l-Mansûri’l-Mücahidü’l-Murâbitü’l-Muhy’ilÂdl fi’l-Âlemîn, İmâdü’l-İslam ve’l-Müslimîn, İftihârü’l-Mülûk ve’s-Selâîn, Kâtilü’l-Kefereti ve’l-Müşrikîn, Kâhirü’l-Havâric ve’l-Mütemerridîn, Şerefu Cüyûşü’l-Müslimîn, Nâsirü’l-Ğuzati ve’l-Mücâhidîn, Zâhirü’l-İmam, Mûcirü’l-En’am, Hüsrevü İran, Şehriyâr-i Turan, Pehlivan-i Cihan, Nasirü Emiri’l-Mü’minîn, El-Melikü’l-Mes’ûdî*” sıfat ve unvanlarıyla anılmaktadır. Cafer Usta tarafından çizilen medrese planının Mesud adlı kişi tarafından icra edildiği anlaşılmaktadır. Avlunun güney revaklarının arkasındaki bir diğer kitabede Bakara Suresinin 238.ayeti yazılıdır. Bu kitabenin tarihi de ilki ile aynıdır. Rüknuddin Mevdud döneminde yazıldığı anlaşılan bir diğer kitabe de Anbar Çayı köprüsü üzerinde yer almakta olup aynı tarihi taşımaktadır. Mimarı Halebli Mahmud oğlu Cafer Ustanın kölesi Takak oğlu Osman’dır.⁷⁰⁴

Baltacı (1976). *XV- XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 303-304; BOA.MM.100,v. 3a; BOA. TD. 200, v. 313a; TKGM. TTD. 552, v. 11b; BOA. MM. 4540, v. 3a; BOA. MM. 7457, v. 2b.

⁷⁰³ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 60-81.

⁷⁰⁴ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 120-130.

3.3.1.8. Melik Muzaffer Kara Arslan Evkâfı

Artukoğlu Kara Arslan tarafından 1259-1291 yılları arasında mescid, medrese, zaviye ve türbeden oluşan bir külliye bina ettirilmiştir. Bu yapılar topluluğu sonraki dönemlerde de “Muzafferiyeh” olarak adlandırılmıştır.⁷⁰⁵ Vakfın gelirleri XVI. yüzyılın başlarında 12.640 akçe iken, yüzyılın sonlarına doğru 19.305 akçeye yükselmiştir. Vakfın gider kalemlerine bakıldığında müderrise tayin edilen cihetin 17 akçeden 25 akçeye yükseldiği görülmüştür. Bundan başka talebe, tevliyet, rakabe ve imamete üçer, cibayete iki, ferraş, kitabet ve çorba ve revgana birer akçe cihet tayin edilmişken çorba ve revgana tayin edilen cihet iki buçuk akçeye çıkarılmıştır. Müezzinin ciheti ise bir akçeden iki akçeye yükseltilmiştir.⁷⁰⁶

3.3.1.9. Nasıreddin Artuk Arslan Evkâfı

Şehidiye, Nasırıye ve Semanin adlarıyla tanınan medrese ve caminin nişleri altında yer alan kitabeye göre Necmeddin Gazi zamanında yaptırıldığı anlaşıyor ise de Kâtip Ferdi kapı üzerinde şu an mevcut olmayan bir yazıta göre külliyenin inşasını Artuk Arslan zamanına bağlar.⁷⁰⁷ XVI. Yüzyılda yapılan tahrirlere göre vakfın gelirleri yaklaşık olarak 20 bin akçedir. Vakfın gider kalemlerine bakıldığında müderrise tayin edilen cihet önce 15 akçeden 17 akçeye yükselmiş daha sonra ise 12 akçeye düşürülmüştür. Bundan başka talebeye üç, tevliyete beş, hitabete üç, imamete dört, mimara bir, revgan ve çorbaya bir akçe cihet tayin edilmişken cabiye verilen üç akçe sonradan iki akçeye düşürülmüştür. Bunun tersine kâtime verilen cihet ise iki akçeden üç akçeye yükselmiştir. Ferraşa verilen iki akçe sonradan bir akçeye düşerken, rakabeye ayrılan beş akçe de sonradan iki akçeye düşmüştür. Müezzine iki, muarrife bir, reyhani mescidinin imamına iki, Şeyh Mahmudî Türkî Mescidi imamına iki, bu camilerin müezzinine birer buçuk akçe cihet tayin

⁷⁰⁵ Kâtip Ferdi (1331). *Mardin Mülük-i Artukiyye*, s. 38; Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s. 102-103; Nejat Göyünç (1991). *16.Yüzyılda Mardin Sancağı*, s. 115; Fuat Köprülü (1965) “Artukoğulları”, s. 620; Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 304-305.

⁷⁰⁶ Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 305; BOA.MM.100,v. 14b; BOA. TD. 200, v. 756a; BOA. TD. 998, v. 29a; TKGM. TTD. 552, v. 57b; BOA. MM. 4540, v. 9a; BOA. MM. 7457, v. 5b-7a.

⁷⁰⁷ İbrahim Artuk (1971).” Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.2, İstanbul, s. 66-68; Kâtip Ferdi,1331, *Mardin Mülük-i Artukiyye*, s. 30-31; Nejat Göyünç (1991). *Mardin Sancağı*, s.114; Abdullah Kuran (1969). *Anadolu Medreseleri*, s.35; Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s.84; Ara Altun (1978) *Anadolu'da Artuklu Devri...*, s. 154; Bizbirlik (2002). *Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.306.

edilmişken, adı geçen mescitlere ayrılan cihetler daha sonra kaldırılmıştır. Bundan başka hasır, eczahan ve kassama birer akçe cihet tayin edildiği tespit edilmiştir.⁷⁰⁸

3.3.1.10. Sitti Ravziye Hatun Evkâfı

Mardin'in Gül mahallesinde bulunan yapının güney tarafında yer alan kitabesine göre H.602/M.1206'da inşa edildiği anlaşıyorsa da sonraki araştırmalarda H.572-80/ M.1176-1185 yılları arasına ait olduğu tespit edilmiştir. Medrese Necmüddin Alpi'nin hanımı Kutbüddin İlgazi'nin annesi Sitti Ravziye Hatun tarafından yaptırılmıştır. Medresenin güneyinde yer alan mescidin yanındaki türbede Kutbüddin İlgazi medfundur.⁷⁰⁹ XVI. Yüzyılda tutulan tahrir defterlerine göre vakfın geliri 10 bin akçe civarındadır. Vakfın gelir kalemleri arasında bir hamam, Benabil Köyü ile Nakr'ül-Kehf ve Deyr'i-Zaferan mezzaralarının malikâne hisseleri zikredilir. Vakfın gider kalemlerine bakıldığında ise müderrise 15, talebeye üç, tevliye iki, ferraşa bir, kâtibe bir akçe tayin edilmişken, müezzin ciheti bir buçuk akçeden bir akçeye düşürülmüştür. Bunun gibi imamete ayrılan cihet üç akçeden iki akçeye ve rakabeye ayrılan cihet iki akçeden bir akçeye düşmüş iken, revgan ve hasıra ayrılan cihet yarım akçeden bir buçuk akçeye yükselmiştir. İki nefer eczahana birer akçe cihet tayin edilmiştir.⁷¹⁰

3.3.1.11. Şeyh Eminüddin Evkâfı

Mardin'in Güney Batısında hastane, hamam, cami ve medreseden müteşekkil bir külliye olarak, Artukoğlu Necmüddin İlgazi ve kardeşi Emüniddin tarafından inşa edilmiştir. Dolayısıyla yapı H.502-512/ M.1108-1112 tarihleri arasında bina edilmiştir.⁷¹¹ XVI. Yüzyıla ait tahrir defterlerine bakıldığında vakıf gelirlerinin 16 bin ila 18 bin akçe

⁷⁰⁸ Bizbirlik (2002). *Diyarbakir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 307-308; BOA.MM.100,v. 14a; BOA. TD. 200, v. 752a; BOA. TD. 998, v. 28b; TKGM. TTD. 552, v. 58ab; BOA. MM. 4540, v. 8a; BOA. MM. 7457, v. 5a.

⁷⁰⁹ Fügen İltar (1969). "Erken Devir Mimarisinde...", *VD*, s.204; Ara Altun (2011). "Mardin'de İki Artuklu Medresesi", *Sanat Tarihi Yıllığı*, S.3, İstanbul 1970, s.253-258; Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s.74; Ara Altun (2011). *Anadolu'da Artuklu Devri...*, s.115; Bizbirlik (2002). *Diyarbakir Beyliği'nde Vakıflar*, s.308-309; Kâtip Ferdi (1331). *Mardin Mülük-i Artukkiye*, s.29.

⁷¹⁰ Bizbirlik (2002). *Diyarbakir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 309; Nejat Göyünç (1991). *Mardin Sancağı*, s.114; BOA.MM.100,v. 16a; BOA. TD. 200, v. 749b; BOA. TD. 998, v. 27a; TKGM. TTD. 552, v. 59a; BOA. MM. 4540, v. 9a; BOA. MM. 7457, v. 5a.

⁷¹¹ Süheyl Ünver (1940). *Selçuklu Tebabeti XI- XIV. Asırlar*, Ankara, s.17-19; Süheyl Ünver (1938). "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısımına Dair", *Vakıflar Dergisi*, S.1, Ankara, s.18; Gönül Cantay (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara, s. 39; Ara Altun (2011). *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, s.66-71; Şerare Yetkin (1963). "Anadolu'da Selçuklu Şifahaneleri, *Türk Kültürü*, Ankara, s.23; Bizbirlik (2002). *Diyarbakir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s.310.

arasında değiştiği müşahede edilir. Vakfın gider kalemleri, tutulan ilk defterde sadece ciheti kaza ve vezaifhoran başlığı altında verilmiştir. Sonraki dönemlerde gider kalemlerinin dah ayrıntılı verildiği görülür. Buna göre tevliyet dört, nezarete bir buçuk, kitabete bir, tabibe beş, eşribe-i bimariyeye yirmi, ikinci tabibe iki, mimara iki akçe tayin edilmişken, imamet ve müezzine tayin edilen cihet iki akçeden üç akçeye yükselmiş, ferraşa tayin edilen iki buçuk akçe birer akçeden iki akçeye düşmüş, rakabe için ayrılan beş akçede iki akçeye indirilmiştir.⁷¹²

3.3.1.12. Sultan İsa Evkâfı

Mardin'in medrese mahallesinin kuzeyinde Zinciriye adıyla anılan yapı, Muzafferüddin Davud oğlu Sultan İsa tarafından H.787/M.1385 yılında bina edilmiştir. Külliye medreseden başka cami ve türbeden müteşekkil olup, XVI. Yüzyılda tutulan tahrir defterlerine göre 9919 akçe olan geliri 14150 akçeye yükselmişken son tahlilde 12780 akçe olarak belirlenmiştir. Vakfın gelir kalemleri arasında Tuffahiye Köyü ve Diyarbakır'a tabi Ova Köyü'nün malikâne hisseleri ve bazı gayrimenkul kiralari yer alır. Gider kalemlerini hitabet ve imamet ikişer, müezzin bir buçuk, muarriif bir, tevliyet üç, kitabet bir, rakabe iki, revgan ve çorba bir, cibayet iki, iki nefer eczahan ikişer, revgan ve hasır bir akçe teşkil eder. Müderrise tayin edilen cihet on akçeden 15 akçeye, talebeye tayin edilen cihet iki akçeden üç akçeye yükselmiştir.

3.3.1.13. Arslaniye Evkâfı

Bahaüddin adıyla anılan medresenin kim tarafından ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmemektedir. Medrese zaviye ve camiden müteşekkil yapılar topluluğunun tahrir defterlerine yansıyan hâsılı, XVI. Yüzyılın başlarında 3500 akçe iken yüzyılın son çeyreğine doğru 20680 akçeye yükselmiş olup bu hâsılın büyük bir kısmı Perçene Köyünün Malikâne hissesinden sağlandığı anlaşılmaktadır. Vakfın gider kalemlerine bakıldığında müderrise tayin edilen cihet sekiz akçeden 20 akçeye yükseldiğı görülür. Talebeye ayrılan cihet ise iki akçeden üç akçeye yükselmiştir. Müezzinin sayısı birden ikiye yükselmiş ve bunlara bir buçuk akçe cihet tayin edilmiştir. Ferraşa iki akçe tayin edilmişken bunların da sayısı ikiye çıkarılmış ve birer akçe cihet tayin edilmiştir. Bundan başka imamete üç, hitabete iki, tevliyet bir, Perçene Köyünde görevli imam ve müezzine iki, cibayete ve muallime birer, iki nefer aşrhana toplam üç, muarriifi eczaya bir, kâtibe

⁷¹² Bizirlik (2002). *Dişarbakir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 310-312; BOA.MM.100,v. 15a; BOA. TD. 200, v. 498a; BOA. TD. 998, v. 30b; TKGM. TTD. 552, v. 59a; BOA. MM. 4540, v. 9a; BOA. MM. 7457, v. 5a.

bir, üç nefer eczahana toplam üç, mimara bir buçuk, meydan cihetine bir, muarife bir, revgan ve hasıra ise bir buçuk akçe tayin edildiği görülür.⁷¹³

3.3.1.14. Necmeddin Alpi Evkafı

Necmeddin Alpi adına Silvan kalesinin Kulfa kapısının kuzeyindeki Ayna burcu üzerinde yer alan H.561/M.1165 tarihli kitabede “*Mevlana, el-Muzafferü'l Mansûrû'l El-Âlimü'l-Âdilü'l Mücahidü's-Şerefü'l-İslam, İhtiyarü'l-İmam, Mûcirü'l-En'am, Kâmiü'l-Kefereti ve'l-Müşrikîn, Şerefu Cüyûşi'l-Müslimîn, Nâsirü'l-Mücahidin, Zaimu Cüyüşü'l Müslimin, Pehlivanüs'Suğur, Felekü'l-Meali, Kubü'l Mülûk ve's- Selatin, Iddetü'l-Hilafe, Şihabü Emiri'l-Mü'minin*” sıfatları ve “*Necmüddin, Nurüddevle, Tacüha Bahaül Mille, Zeynuha Fahrü'l Ümme ve Mecduha*” elkapları ile rastlanır. Necmüddin Alpi'nin en önemli vakıf eseri Silvan Ulu Camii'dir. 552/1157 tarihli olduğu düşünülen kitabesinde “*Mevlana, es'Seyyidü'l-Müeyyed Mansûrû'l el-Muzafferü'l El-Âlimü'l-Âdilü'l Mücahidü's-Seyfû'l-İslam, Kehfû'l-İmam, Mecdü'l-En'am, Iddetü'l-Hilafe, Kutbü'l Mülûk ve's- Selatin, Mucirü'l-Enam, Nâsirü'l-Mücahidin Kâmiü'l- Mülhidin ve'l-Mütemerridin, Kahirü'l-Kefereti ve'l-Müşrikîn, Sahibü Cüyûşi'l-Müslimîn, Felekü'l-Meali, Şihabü Emiri'l-Mü'minin*” sıfatları ile kale kapısındaki kitabede yer alan elkaplara benzer lâkapları bulunmaktadır.⁷¹⁴

3.3.2. Külliyyeler

Mardin Necmeddin (Cami'ül-Asfar) Külliyesi, Mardin Eminateddin külliyesi gibi nevi şahsına münhasır mimarileriyle kurulan külliyyeler, şehirlerin oluşumu ve gelişiminde etkin bir role sahip olagelmiştir. İslam'ın ilk yıllarında caminin, hem dini, hem siyasal hem de iktisadi ve kültürel fonksiyonlar icra eden tek yapılar olduğu görülmektedir. Şehrin en önemli mimari unsuru olan cami, bu hüviyetini çok uzun süre muhafaza etmiştir. Süreç içinde, sosyal organizasyon kabiliyetinin gelişmesi ve sivil örgütlenmelerin ortaya çıkmasıyla, bu çok işlevlilik, başka mimari yapıların da kurularak başka yapılara tevzi edilmiştir. Böylece, her bir işlev için ihdas edilmiş olan yapılar ortaya çıkmıştır. Külliyyelerin ortaya çıkış süreci, bu gelişim sürecinin bir ürünüdür.

Fiziki olarak, külliye, amaç ve işlevleri doğrultusunda cami, medrese veya ticaret merkezi olarak kullanılan bir yapı etrafında inşa edilmiş medrese, hamam, kervansaray,

⁷¹³ Ardıçoğlu (1964). *Harput Tarihi*, s.64; Bizbirlik (2002). *Diyarbakir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, s. 322-323; Mehmet Ali Ünal (1997). *Harput Sancağı*, s.214; BOA.MM.64, v. 627a; TKGM. TTD. 552, v. 45a; BOA. MM. 4540, v. 21b; BOA. MM. 7457, v. 13a.

⁷¹⁴ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 136-143.

çarşı, kütüphane, imarethane, okul, hastane (darüşşifa), türbe ve tophane gibi hem sosyal ve kültürel hem de iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü yapılar bütününe verilen addır. Bu binalar, tarih içindeki uygulamalar incelendiğinde genel olarak, çevrelenmiş bir arazi üzerinde, birbirine yakın mesafede inşa edilen ve çevre duvarlarının çeşme ve sebillerle süslendiği bir nevi kampüs içinde inşa edilmişlerdir.⁷¹⁵

Mardin Eminateddin Külliyesi

Eminateddin Külliyesi, Mardin’de Maristan yahut Mesken Mahallesi nam kısmında yer alan, Mardin Artuklu Emiri Necmeddin İlgaazi ve kardeşi Eminateddin tarafından 502-516/1108/1109-1122/1123 tarihleri arasında yaptırılan yapılar bütünüdür.⁷¹⁶

Artuklular döneminde Anadolu’da inşa edilen en erken tarihli külliye olan Mardin Eminateddin Külliyesi, bir avlu içinde yer alan maristan (hastane), cami, hamam ve bir medreseden oluşmaktadır. Günümüzde koruma altına alınan kültür varlıkları arasında bulunan külliye, Artuklu mimari üslubunu yansıtan ve bunun günümüze ulaşmasını mümkün kılan incelikli, karakterize ve tarihi kaynak değeri taşıyan eserlerden biridir.⁷¹⁷

Külliye denilen yapılar bütününde amaç, halkın sosyal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamaktır. Genel olarak incelendiğinde, banilerin siyasi veya ekonomik seçkinler içinden çıktığı görülmektedir. Külliyein elemanları aynı zamanda inşa edildiği gibi, zaman içinde yapılan eklemelerle de külliyei teşekkül ettirebilir. Bir mimari eserin, yapılar bütünü bir külliye olarak anılabilmesi içinse en az iki unsurlu olması gerekmektedir. Halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere inşa edilen külliye, elbette mimari eserler olmanın ötesinde, bir şehre kimliğini veren somut kültür unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mardin Eminateddin Külliyesi cami, maristan yani hastane, medrese, hamam ve çeşme gibi yapıları içermektedir.⁷¹⁸ Külliyein camisi kısmi olarak kesmetaş ile kısmi olarak da moloz taşlar kullanılmak suretiyle inşa edilmiş, dikdörtgen planlı bir yapılar bütünüdür. Külliyein, bugün itibarıyla, en güneyinde yer alan cami ve namazgâh bir duvarla çevrelenmiştir. Bu bahçenin kuzeyinde ise yine dikdörtgen formda bir alan üzerinde kesme taştan yapılmış bir bina mevcuttur. Batıya doğru kaymış olan, iki yanında

⁷¹⁵ Ömer Lütfi Barkan (1963). Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu’nda İmarat Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.23/1-2, s.239.

⁷¹⁶ Altun, 1971, a.g.e., s. 16.

⁷¹⁷ Dağtekin, Emine, Asatekin, Gül (2008). Anadolu’da Bir Belge: Mardin Eminateddin Külliyesi. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 256.

⁷¹⁸ Dağtekin, Asatekin, 2008, a.g.m., aynı yer.

açıklığı olan ve üçlü girişlerin ufak bir uygulaması niteliğindeki kapıdan geçilerek tonozla örtülmüş bir bölüme giriş yapılır.⁷¹⁹

Külliyenin çeşmesi, mezkûr yapıların içinde bulunduğu bahçenin batı kenarında bulunan hamamla bitişik haldedir. 1938 yılında çıkarılan plana göre, hamamdan geriye küçük bir kısım kalmıştı; bu kısımda da kubbeli bir sütun durmakta olup depo olarak kullanılıyordu. Marsitan adı da verilen hastane yapıları ise sıcak su ile hasta tedavisinin yapıldığı yerler olup bugün maristanın yerini işaretleyen herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. Maristanın varlığı, elimize ulaşan birincil kaynaklar sayesinde edindiğimiz bir bilgidir.⁷²⁰

Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda, maristanın yeri, Camiü'l-Asfar diye anılan yapının karşısında, yapıların güneyindeki alan içinde yer aldığı anlaşılmaktadır. Dağtekin ve Asatekin'in bildirdiğine göre, Başbakanlık Arşivleri'nde maristana dair yapının tam bir hastane olduğunu anlatan dokümanların varlığına rağmen yapının nasıl bir plana sahip olduğuna dair bir doküman bulunamamıştır. Bu belgelerden hareketle, maristanın, fonksiyonunu bir doktorla dahi olsa, on dokuzuncu asra dek devam ettirdiği söylenebilmektedir; hatta bu yapının, Anadolu'nun mimari kültür mirası içinde, bilinen ilk tıp şifahanesi olduğu da ileri sürülmektedir.⁷²¹

Süheyl Ünver'in 1938 yılında çıkardığı planları, Ara Altun 1969 senesinde güncellemiştir. Revize edilen planlarda, maristan hariç diğer külliye unsurlarının yerleri tespit edilmiştir. Bugün itibarıyla planın, mimari açısından önemi haiz kısımları ise soğukluk bölümü ve halen daha ayakta olan hamam kısmıdır.⁷²²

Mardin Necmeddin (Cami'ül-Asfar) Külliyesi

Mardin Necmeddin Külliyesi, Eminateddin Külliyesi ile aynı mahallede yer alır. Kare planlı külliyenin güney kısmındaki cami, mihrap nişi ile ayrılmaktadır. Doğu cephesinde bulunan minare bugün yıkılmış halde olup kaidesi mevcuttur. Avlu ve eyvanlı yapıya ait temel izleriyle duvar kalıntılarına rastlanmıştır.⁷²³

⁷¹⁹ Altun, 1978, a.g.e., s. 14.

⁷²⁰ Altun, 1978, a.g.e., s. 15.

⁷²¹ Dağtekin, Asatekin, 2008, a.g.m., s.263.

⁷²² Dağtekin, Asatekin, 2008, a.g.m., s. 258. Eski tarihli ve güncellenmiş planlar için bkz. Resim 4a ve 4b, *Ek*.

⁷²³ Altun, 1978, a.g.e., s. 21.

Mardin Eminateddin Külliyesi'nin yanı sıra, 12. asrın başlarında, Anadolu'da bilinen ilk külliyelerden, Artuklu mimari kültürünün en önemli ve en karakteristik eserlerinden bir diğeri Necmeddin Külliyesi'dir. Tanınmış Mardin Artuklu emiri Necmeddin İlgazi'nin, 1122 senesinde, Silvan'da irtihal etmesinin ardından naaşının Mardin şehrine getirilerek bu külliye içinde defnedilmiş olduğu düşünülmektedir. Esasen, kardeşi Eminateddin zamanında yapımına başlanan külliyenin tamamlanması, Mardin emiri Necmeddin İlgazi tarafından gerçekleştirilmiştir.⁷²⁴

Yukarıda bahsi geçen ve varlıkları itibarıyla Anadolu'da ilk olma özelliği taşıyan bu külliyeler, aynı zamanda, ilk hastaneler olarak işlev görmeleri hasebiyle önemli kültür varlıkları arasında yer almaktadır. Şehrin bir köşesinde, geniş bir avlu içinde inşa edilen bu yapılar bütününde, maristanların yani şifahanelerin yanı sıra ağaçlıklar, medreseler, camiler, hamamlar ve çeşmelerin de bulunduğu elimize ulaşan birincil kaynaklardan ve tarihi kalıntılardan anlaşılmaktadır.⁷²⁵

3.3.3. Camiler

Türkler Anadolu'ya geldiklerinde elbette ki boş bir toprak parçasına gelmiş olmadılar. Kendilerinden önce pek çok medeniyetin geçtiği ve kendi izini bıraktığı Anadolu'da, Türkler de kendi kültür çizgilerine ait pek çok formu, yeni yurtlarına taşımış ve kendilerinden önce burada bulunan kültürlerin bıraktıkları mirasla yeni sentezler ortaya koymuşlardır. Artuklular'ın da içinde bulunduğu bu ilk dönem beylikleri, bu oluşumların nüvelerinin atılması ve geçişin yaşanması açısından önemli bir yere sahiptir. Bu minvalde de mimari mirasının, bu geçişin en somut örneklerini bıraktığına şüphe yok. Bununla beraber, tarih boyunca yaşanan doğal felaketler yahut istila ve savaşlar, pek çok eserin günümüze ulaşmasına da mani olmuştur. Bu durum, rekonstitüsyonların gerçeğe uygun şekilde yapılmasını güçleştirmekte ve doğru restorasyonların uygulanmasını engellemektedir.⁷²⁶ Yine de, elimize ulaşan bu mimari miras içinde, 12. yüzyılda belirmeye başlayan Türk camilerinin ve bu minvalde de, özellikle Artuklu camilerinin

⁷²⁴ Banu Bilgicioğlu (2003). "Mardin – Mimari," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28; s. 48.

⁷²⁵ Abdusselam Efendi (1994). *Ümmü'l-İber*, Çev. Süleyman Barbara, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri, s. 45.

⁷²⁶ Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay (2006) "12. yüzyıl Anadolu Türk camileri," *itüdergisi/a mimarlık, planlama, tasarım* C.5, Sayı 2, Kısım 1, 83-90, s. 89.

yeri önemli bir bahis konusudur. Hızla İslamlaşan el-Cezire topraklarında, diğer bütün kilise, havra gibi mabetlerin yanı sıra çok sayıda cami inşa edilmiştir.⁷²⁷

Artuklu devrinin en önemli mimari ürünü camilerdir. 12-13. asırdan itibaren gelişmeye başlayan Artuklu cami geleneği yarım asır gibi oldukça kısa bir zaman dilimi içinde olgunluğa erişerek klasik biçim ve planlarını oluşturmuştur. Anadolu'nun diğer kesimleriyle çok fazla irtibatlandıramayacağımız bu mimari gelenek, ileriki yüzyıllarda batı ile olan münasebetlerin artmasıyla birlikte o bölgelere tesir edebilmiştir.

Artuklu stili cami, genel hatlarıyla, mihrap önü kubbesiyle gelişmektedir. Enine mihrap önü kubbesinin gelişimi yönündeki bu plan, sadece Harput Ulu Camii özelinde dikine doğru mekân gelişimi sergilemektedir. Mihrap önü kubbesi uygulamasını başlatan Karahanlı ve Gazneliler olmakla beraber, bu uygulamayı geliştirerek olgunluğa ulaştıran Büyük Selçuklular'dır. İsfahan'daki Cuma Mescidi, Selçuklular'ın mihrap önü kubbesi uygulaması ile yapılan ilk cami olup 1080 yılında Nizamülmülk'ün emriyle yaptırılmıştır.⁷²⁸ Bu caminin kubbesinin iki tarafında bulunan nef uygulaması, ileride Leşker-i Bazar Camii'nde görülmektedir. Yine bu geçişin öne çıkan örneklerinden sayılmak üzere, Gülpayegan Cuma Mescidi (1108-1118), Zevvare Cuma Mescidi (1135) ve Ardistan Cuma Mescidi (1158), Selçuklu öncesi dönemlerin mimari anlayışı ile estetik ölçülerin bir arada verimli bir biçimde kullanıldığı yapılar olmuştur.

Bu devir camilerinin giriş cephesi olan kuzey cephesi düzenlemeleri, diğer cephelerde yapılan düzenlemelerden farklılık göstermektedir. Taç kapının en mühim mimari öge olarak karşımıza çıktığı bu devir yapılarında cepheler düz duvar formunda olup yalnızca taç kapının bulunduğu cepheler farklıdır. Ne yazık ki, günümüze ulaşan taç kapıların kendilerine has karakteristiklerinin zaman içinde kaybolduğu bir gerçektir. Taç kapının en mühim mimari öge olarak öne çıkarılması ve bütün düzenlemelerin taç kapı merkez alınarak yapılması da dönemin bilhassa Anadolu Selçuklu mimarisinin belirgin bir vasfıdır.⁷²⁹

Mardin Ulu Camii

On birinci asrın sonlarından on beşinci asra dek Mardin, Hısn Keyfa ve Harput merkezli beylikler kuran Artuklular mimarlıkla dönemin matematik ve hendese

⁷²⁷ Şihabuddin Ebu Abdullah Yakut el-Hamevi (1955). *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut, V, s. 289; İbn Cübeyr, Rihle, Beyrut 1384/1964, s. 2 ve *The Travels of Ibn Jubayr*, Çev. R. J. C. Broadhurst, London, 1952, s. 18.

⁷²⁸ Yusuf Çetin (2008). "Silvan Ulu Camii'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 30, Erzurum, s. 25.

⁷²⁹ Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay, 2006, a.g.m., s. 88.

(mühendislik) bilimini bir araya getirerek bir kısmı günümüze kadar gelen güçlü yapılar inşa ettiler.

Daha önce de belirtildiği üzere, Artuklu ülkesinde yaşanan iktisadi gelişme, bayındırlık ve imar işlerinin hız kazanmasına ve idarecilerin mimari faaliyetleri arttırmasına zemin hazırladı. Sultanlar/emirler/beyler, devlet adamları, emir eşleri ile hayırseverlerin yaptırdığı pek çok han, hamam, hastane/maristan, külliye, cami, medrese, kervansaray, kale, burçlar, surlar vs. Artuklu şehirlerinin mamur hale gelmesini ve mimari müktesebatıyla tarihe geçmesini sağladı.

Halen, Mardin’de haiz oldukları mimari özellikleri cihetiyle, 363 ev, 12 kilise, 27 cami ile 7 medrese, 7 çarşı, 7 han koruma altına alınmış olup bunların çoğu Artuklu mirasıdır. Tüm bu yapıların yanı sıra, Artuklular inşa ettikleri kütüphane ve medreselerde sahip oldukları bilimsel eserleri korumuşlardır.⁷³⁰

Artuklu eseri olan dört büyük camiden-diğerleri Düneysir, Harput ve Meyyâfarıkîn’de bulunmaktadır-biri olan Mardin Ulu Camii,⁷³¹ kenti ikiye ayıran ana caddenin güney bölümünde yer alarak doğu-batı doğrultusunda uzanır. Caminin bulunduğu yer, çarşılar tarafından çevrelenmiştir. Kuruluş tarihi hakkında kesin bir bilgiye sahip olmamakla birlikte, tarihçi Minorsky, bir kitabe aracılığıyla elimize ulaşan bilgilere dayanarak caminin 11. asırdan, Selçuklu döneminden kalmış olabileceğini öne sürmektedir.⁷³² 1176 tarihli bir diğer kitabede ise minarelerin Mardin Emiri Kutbüddin İlgazi hükümrânlığında yapıldığı bilgisi yer almaktadır.⁷³³ Caminin doğu cephesinde yer alan 582/1186 senesine ait kitabe ise Yavlak Arslan zamanında yerleştirilmiştir. Tüm bu bilgiler ışığında, caminin, Mardin Emirliği altında, 12. asrın sonlarına doğru son halini aldığı söylenebilir.⁷³⁴

Mihrabın batı cephesinde yer alan minber kitabesi, Artuklu emiri Davud’a (1108-1144) aittir. Kuzeydoğu yönündeki minare, zengin tezviratla kaplı olup tektir. Ancak bu minare geç döneme aittir.⁷³⁵ Çok miktarda kitabe ve bu kitabeler yoluyla kapsamlı bilgi edinilmesine karşın inşa tarihinin kesinliği konusunda herhangi bir görüş ileri

⁷³⁰ Süleyman Adak, (2008). “Artuklu Mimarisinde Aydınlatma,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin: Mardin Valiliği, C. 2, s. 406-407.

⁷³¹ Metin Heper, Duygu Öztürk-Tunçel, Nur Bilge Criss (2018). *Historical Dictionary of Turkey*, 4th edition, London, Rawman&Littlefield, s. 329.

⁷³² V. Minorsky (1978). “Mardin”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, 321

⁷³³ V. Minorsky (1978). “Mardin”, *İslam Ansiklopedisi*, C.7, aynı yer.

⁷³⁴ Altun, 1978, a.g.e, s. 67.

⁷³⁵ Altun, 1978, a.g.e., s. 63.

sürülmemiştir.⁷³⁶ Yukarıda bahsi geçen minarenin kaidesinde yer alan yazıya göre, 572/1176-1177 senesinde II. Kutbüddin İlgazi tarafından yaptırılmıştır.⁷³⁷ Mezkûr kitabelerin dışında kalan kitabeler, caminin gördüğü onarımlarla ilgilidir. Söz konusu tamiratlar, 803/1400-1401 senesinde Timur istilâsında zarar görmesi sonucu Akkoyunlu ve Memlükler tarafından yapılmış, Osmanlı hâkimiyeti altında ise 1178/1764-65, 1287/1870, 1303/1886 ve 1306/1889 yıllarında olmak üzere cami, müteaddit kere yenilemeye tabi tutulmuştur.

Şehirde doğu-batı doğrultusunda uzanan cami, kuzeyinde revaklı avlusu bulunan mihraba paralel üç sahınlı bir plana sahip olup dikdörtgen şeklindedir. Eğimli bir alan üzerinde inşa edildiğinden dolayı kibleye denk gelen taraf payandalarla desteklenmiş ve bir duvarla güçlendirilmiştir. Doğu ve batı girişine sahip avluda sade bir mimari gözlemlenmektedir. Bu kapı açıklığının akabinde eyvan tipli, sivri kemerle avluya açılan çapraz tonozlu mekânlar karşımıza çıkar.⁷³⁸

Zaman içinde kısım kısım yenilemeler ve eklemelerin yapıldığı camide, avlu içinde bulunan muhtelif plan ve mimarideki yapılar bu durumun en açık göstergesidir. İlk inşa edildiği haliyle, yapıda avluyu üç tarafından çevreleyen ve revaklı ve çift katlı yapılar bulunmaktaydı. Avlunun doğu ve batı kanatları, sonraları beşik tonozlu odalar halinde tanzim edilmiştir. Yapının doğu kısmı, minare kaidesine dek uzanarak bir kapıyla avluya açılmaktadır.⁷³⁹

Yapının doğu cephesi, kuzeyde minare kaidesine kadar uzanmakta ve ortadan bir kapıyla avluya açılmaktadır. Bu cephede bulunan on üç satırlık nesih kitabe ile duvarın iki tarafında bulunan konsolları birbirine bağlayan bir saçak frizi mevcuttur. Altun'un verdiği detaylı bilgiler doğrultusunda ise buradaki kitabeler şöyledir:

“... güney cephede, nesih, şerit, bir kısmı eksik, Artuklu, çiçekli nesih. İlgazi Kutbüddin adını ve iradesiyle minarenin yapımına başladığını verir.

[Yukarıdaki kitabenin]... altında çerçevenin üstünde, iki satır. Artuklu, çiçekli nesih.

Bu minare Muharrem 572'de yapıldı (1176 Temmuz/Ağustos) kaydı.

[Yukarıdaki kitabenin]... altında, çerçevenin içinde, Artuklu, geometrik kûfi, iri harfli.

Bunu kendisine sunanı *Tanrı korusun* anlamına “ve men yetevekkel alellahi fehüve hasbü”⁷⁴⁰

⁷³⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 65.

⁷³⁷ Abdüsselam Uluçam (2012). “Ulucami-Mardin,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 113.

⁷³⁸ Altun, 1978, a.g.e., s. 62.

⁷³⁹ Uluçam (2012). a.g.m., aynı yer.

⁷⁴⁰ Bahsi geçen ve diğer kitabeler için bkz. Altun, 1978, a.g.e., s. 64.

Minarenin kaidesine çıkılan merdiven kuzey tarafındadır. Günümüzde, batı cephesinde bulunan alanın kuzey cephesinde açılan küçük bir eyvanın önü örülmüş ve müftülük binası olarak kullanılmak üzere çift katlı hale getirilmiştir. Avlunun kuzeyinde bulunan paye ve kemerlerin desteklediği alanın arka kısmında hücreler bulunmaktadır. İçinde selsebil bulunan küçük bir eyvan kubbenin bulunduğu ana alanın karşısında yer alır.

Ana mekânın ışıklandırılması, kapılar hariç, batıda bir pencere, güneyde kubbenin olduğu bölümün batı tarafında yer alan ikişer pencere, avlu girişlerine açılan birer pencere ile gerçekleştirilmektedir.⁷⁴¹

Yukarıda bahsedildiği üzere, yapının geçirdiği tamiratları konu alan kitabelerden yedi satırlık bir kitabe şadırvanın arka kısmında yer almaktadır; kitabe Osmanlı dönemine aittir. Bugün Şafiiler kısmı olarak kullanılan revakların önü kapatılmıştır. Mescidin bulunduğu eyvanın yanında bulunan sivri kemerli kapı, mescide giriş yeri olup mescidin avlu cepheli beş penceresi bulunmaktadır. Avludan harim bölümüne dört kapı açılmaktadır. Son restorasyonlarda camekânla kapatılan kemerler, kuzeyde ana kapıya bakan pencereler ve ortada ise sathi mihrap nişi mevcuttur. Burada bulunan kitabeler de Akkoyunlulara aittir, bu kitabeler de nesih yazı formuyla yazılmıştır.

İç kısmı beşik tonozlu olan üç nef, mihrabın paralelinde düzenlenmiştir. Beş adet pencere, kible cephesindeki duvarda yer almaktadır. Yapının en belirgin özelliği olarak dilimli kubbe, dıştan dilimli olup dört pencereli sekizgen kasnak üzerine yerleştirilmiştir.

İki kademeli yüksek niş üzerine yapılan ana mihrapta, bitki süslemeler ile deniz kabuğu yivli kavsara ikinci kademede yer almaktadır. Sonraki dönemde yapılan süslemeler, Artuklu dönemi süslemelerinin tahrip olmasına neden olmuştur. Ahşap malzemeden yapılan minber ise restore edilmiştir.

Emir Davud'un ismi kapının çerçevesine yazılmıştır. Yavlak Arslan'ın inşa tâlimatını verdiği yazan kitabe dilimli kemerin bağıntılı olduğu mihrap nişi üstünde yer alır. Yapının tamamlanması ise 1204'te kardeşi Nasıreddin Artuk Arslan zamanında gerçekleştirilmiştir. Abdusselam Efendi'ye göre oldukça geniş olan bu caminin yanında bir de medrese kurulmuştur.⁷⁴² Mimarı hakkında bilgi bulunmayan ve Artuklu mimarisinin şaheseri olarak nitelendirilebilen bu eserin değerlendirmesi tam olarak

⁷⁴¹ Altun, 1978, a.g.e., s. 62-63.

⁷⁴² Abdusselam Efendi (1994). *Ümmü'l-İber*, s.51.

yapılmış olmayıp camiyi, diğer Artuklu camilerinden ayrılan mimari süslemeleri, mihrap önu kubbesi ve tromp dolgularıyla özgün bir örnek olarak karşımızda durmaktadır.⁷⁴³

Hıristiyan dönemlerden kalan birtakım günlük desenler, caminin duvar oyuğunu kuşatan dış kenarla tepesini bezeyen kabuk şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak duvar oyuğunu süsyeleyen bezemeler İslami dönemlere tarihlendirilebilir. Motifin tepelemesi yeni dönem uygulamalarını andırmaktadır. Bu nedenle, bu bezemelerin yakın tarihli olduğu öne sürülebilir.⁷⁴⁴

Yapıda bulunan Artuklu bezemelerinin en yoğun şekilde tatbik edildiği kısım minaredir. Minare müteaddit defa restorasyona tabi tutularak onarım görmüştür. Minare kaidesinin güney cephesinde bulunan kitabe hariç diğer kitabeler geç döneme tarihlendirilir. Güney cephede ise kûfî yazıyla “menyetevekkal alellahi ve hüve hasbi” yazmakta olup bu yazının hemen üzerinde de nesih yazıyla minarenin Muharrem 572 tarihinde inşa edildiği yazılıdır.⁷⁴⁵

Dilimli sivri kubbe, Mardin Ulu Camii’nin en önemli özelliğidir; “[b]ir sıra petek dolgusundan sonra başlayan ve merkezde birleşen, sivri kenarlı yivlenmiş taş kubbe, Camide kubbenin dıştan belirtilmiş en güzel örneklerindendir.”⁷⁴⁶

Hâkim oldukları dönemde, yapı üzerinde, çok sayıda kitabe bırakan Artuklular zamanı diğer eserler nazara alındığında, bugünkü yapı şeklinin, o dönemde tamamlanmış haliyle aynı olduğunu söylemek mümkündür. Keza, Ali Emiri de cami vakfiyesinin 573/1177-1178 tarihinde düzenlenerek 613/1216-1217 tarihinde de büyük bir taşla yazıldığını nakletmektedir.⁷⁴⁷

Mardin Latifiye (Abdüllatif) Camii

Mardin ilinde, ana mekânı enine gelişme gösteren, avlulu büyük camilerden biri olan Mardin Latifiye Camii, şehrin ortasında, Cumhuriyet meydanının güneyinde konumlanmıştır.

Cami, iyi korunmuş portalında yer alan nişteki kitabeye göre, Melik Salih ve Melik Muzaffer Davud’un hizmetkârlarından Abdüllatif bin Abdullah tarafından Receb 772/Ocak 1371 tarihinde yaptırılmıştır.⁷⁴⁸ Ana mekânda bulunan mihrabın doğusundaki

⁷⁴³ Altun, 1978, a.g.e., s. 65.

⁷⁴⁴ Nasıroğlu, 2010, a.g.e., s. 119.

⁷⁴⁵ Ara Altun (2011). *Mardin’deki Türk Devri Mimarisi*, Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul, s.27.

⁷⁴⁶ İshak Sunguroğlu (2013). *Harput Yollarında*, c. 1, Haz. Yasin Beyaz, İstanbul: İşaret Yayınları, s. 270.

⁷⁴⁷ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁷⁴⁸ Altun, 2011, a.g.e., s.43.

pencerelerde Melik Muzafer adı geçmekte ve caminin vakıflarını gösteren, Artuklu, Memlûk üslubunu taşıyan, dört satırlık bir kitabe de bulunmaktadır. Bir başka kitabe de minarenin oturtmalığına yerleştirilmiş olup bu kitabe tek satırlıktır ve dini kitabedir.⁷⁴⁹ Yapının mimarının kim olduğu bilgisi ise bulunmamaktadır.

Kare bir alan üzerine inşa edilen yapıda, kuzey tarafı revaklanmış, orta kısmı kubbe ile örtülmüş, mihrap duvarına paralel bulunan iki nefli bir ana alan bulunmaktadır. Ana kısım avlunun birleştiği yerde bulunan anıtsal portal, şehirde yapısı en iyi muhafaza edilmiş portaldır. Portal, yanında bulunan basit kemerli kapı ile birlikte iki girişi oluşturmaktadır. Caminin minaresi ise kuzeydoğu tarafında yükselmektedir.⁷⁵⁰ Minare, 1262/1845 senesinde Musul Valisi Gürcü Mehmed Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.⁷⁵¹

Kenar uzunluğu 30 metre olan bir kare ana mekân ile bir dua salonu ve 20x12 metre dikdörtgen şeklindeki avluda inşa edilmiş müstemilatı içeren yapıda, duvarlar ve tonozlar tamamıyla yontma taş ile örülmüştür. Duvarlar üzerinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır.⁷⁵² Batı girişi basit olan camide, avluda selsebilli bir eyvan mevcuttur. Kesme taş payelere oturtulmuş olan sivri kemerlerle açılmış çapraz tonozlar, avlunun kuzey kanadını örtmektedir. Doğu ve batı taraflarında ise iki katlı medrese kısmı bulunmaktadır.⁷⁵³

On bir sıra mukarnas kavsaralı olan caminin taç kapısı, iki renk taşlardan oluşmaktadır ve bu taşlar üç dilimlidir. Söz konusu mukarnaslar üzerinde ise nesihle yazılmış “Melik es-Salih ve Melik el-Muzafer’in hizmetkârı Abdüllatif bin Abdallah” ibaresinin bulunduğu kitabe mevcuttur. Yan taraflarda ise kûfi yazılmış kare panolar bulunmaktadır. Bordürler sekiz kollu yıldızlar ile altı kollu yıldızlara benzeyen çokgenlerin kullanıldığı kabarık öğelerdir.⁷⁵⁴

Sivrihisar Ulu Camii’nin Selçuklu dönemi minberlerinde bulunan başlığa benzer bir tanesi, Abdüllatif Camii minberinin köşk kısmında yer almaktadır. Bunun gibi geç dönem ürünü olduğu düşünülen mahfilde, yine Selçuklu uygulaması ağaç işlerine benzer palmet şekilli ajurlu saçaklara rastlanmaktadır.⁷⁵⁵

⁷⁴⁹ Altun, 1978, a.g.e. 101.

⁷⁵⁰ Altun, 1978, a.g.e., s. 100.

⁷⁵¹ Altun Ara (2011). *Mardinde’ki Türk Devri Mimarisi*, Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul, s. 43.

⁷⁵² Nasıroğlu, 2010, a.g.e., s. 124.

⁷⁵³ Ara Altun (1988). “Abdüllatif Camii,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 1, s. 256.

⁷⁵⁴ Altun, 2011, a.g.e., s. 40.

⁷⁵⁵ Altun, 1978, a.g.e., s. 101.

Bugüne dek pek çok tamirat geçiren cami, 1968 yılındaki düzenlemelerde avlusu tamamen bozulmuş ve ana mekânın avlu tarafında gerçekleştirilen eklemeler, caminin orijinal vasfını bütünüyle yitirmesine neden olmuştur.⁷⁵⁶

Mardin Melik Mahmud (Babu's-Sûr) Camii

Mardin Melik Mahmud Camii, nam-ı diğer, Babu's-Sur Camii, şehrin doğusunda Savur kapısına giden yol üstünde bulunmaktadır. Bir yanı evlerin arasında kalan caminin diğer tarafı ana cadde üzerinde yer almaktadır.⁷⁵⁷

Enine gelişme gösteren ana mekânın yanı sıra, dikdörtgen biçimindeki alanın içinde, ortada kubbeli, iki tarafı beşik tonozlarla örtülmüş kısımlar bulunmaktadır. Minare kubbesi Osmanlı dönemi eseri olup caminin kuzeydoğusunda, kare plana sahip bir kaide üstünde yükselmektedir.⁷⁵⁸

Camideki bezeme işleri, taç kapı portalda ve iç mekânda karşımıza çıkmaktadır. Camiye tek girişi oluşturan taç kapı dışarıya doğru taşmış durumdadır. Kapıda, on sıra mukarnaslı kavsarayı çerçeveleyen sivri kemerin oturduğu bir sütunçe yer almaktadır. Mukarnasların dolguları istiridye formunda olup bu bezemelerin altında, “*ed Din Ahmet bin Sultan el Melik es Salih Şems ed Dünya veddin bin Artuk adını vesonunda... sene 7...*” nesih yazılı kitabedeki sütunçenin başlığı ise mukarnas dolguludur.⁷⁵⁹

Yukarıdaki yazıttaki metne göre, cami hicri 8. asra (miladi 14.) ait olmalıdır. Kâtip Ferdi'nin verdiği bilgiye göre Melik Mahmud, 768/1366-1367 senesinde vefat etti ve “*...merhum, mağfur Melik Mahmud'un cismi Bab-ı Sur kurbunda (yakınında) inşa ettiği camide defnolundu.*”⁷⁶⁰ Bununla birlikte, kitabede yazan isim ed-Din Ahmed'dir. Buna göre, Kâtip Ferdi'nin bahsettiği melik ise Melik Mansur Ahmed'in oğludur. Gabriel'in öne sürdüğü görüşe göre ise caminin yapım tarihi 712/1312-765/1363'tür. Buradan hareketle, Melik Mahmud Camii adını, Melik Salih Şemseddin Mahmud yahut onun torununa mal etmek gerekmektedir. Bununla beraber, bir üçüncü ihtimale göre kitabede hem baba hem de dede adı beraber zikredilmiş olabileceğinden, caminin inşasının 14. asrın üçüncü çeyreğinde gerçekleştirilmiş olması mümkündür.⁷⁶¹

Mardin Şehidiye Camii

⁷⁵⁶ Altun, 2011, a.g.e., s. 41.

⁷⁵⁷ Altun, 1978, a.g.e., s. 152.

⁷⁵⁸ Altun, 1978, a.g.e., s. 110.

⁷⁵⁹ Altun, 2011, a.g.e., s. 38.

⁷⁶⁰ Kâtip Ferdi (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, nşr. Ali Emirî, ed. İbrahim Özcoşar-Hüseyin H. Güneş, İstanbul, s. 84.

⁷⁶¹ Altun, 1978, a.g.e., s. 110.

Şehidiye Camii, Mardin şehrinin merkezinde, ana cadde üzerinde yer almaktadır. Kendisiyle birlikte bir de medresesi bulunan cami, kitabesinden de anlaşılacağı üzere, Mardin Artuklu emiri Melik Mansur Nasırüddin Artuk Arslan tarafından yaptırılmıştır (597/1200-637/1239).⁷⁶² Kitabe, Artuk Arslan'ın halefi, 636/1239 ila 658/1260 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Said Necmeddin Gazi zamanında yapılmıştır.

Şehidiye Medresesi, caminin güney tarafında konumlanmıştır. Yine, yukarıda bahsi geçen kitabeye göre, camiye yaptıran Emir Nasırüddin Artuk Arslan, medrese bitişiğinde yer alan türbeye defnedilmiştir. Türbenin mezar sandukaları ise 1925 senesinde, Mardin Valiliği'nin çalışmaları sonucu ortaya çıkarılmıştır.⁷⁶³

Caminin inşa edildiği yerde birkaç şehit mezarının olduğu bilinmektedir. Ayrıca, Nasireddin Artuk Arslan'ın, Mardin Artuklu beylerinden Nizameddin Alpkuş ve kölesi Lülü'yi 601/1204 yılında öldürerek caminin inşa edilmesinden evvel, doğusunda kalan araziye gömdürmüştür. Bu nedenle, cami Şehidiye Camii olarak anılmaktadır.

Harput Ulu Camii

Bugün Elazığ'a bağlı bir yerleşim birimi olan Harput, eski çağlardan bu yana daimi bir iskân mahalli olagelmiş ve her devirde de bu önemini muhafaza etmiştir. Türkmen toplulukların buraya gelişi ise Malazgirt Savaşı'nı müteakiben Çubukoğulları ile olmuştur.⁷⁶⁴ Harput şehrini fetheden Çubuk Bey kendi adına Selçuklulara bağlı bir beylik kurmuştur.⁷⁶⁵ Şehrin Artuklular'a geçişi ise Belek Gazi tarafından 1113-1118 yılları arasında vukubulmuştur. Böylece Artuklu hanedanına ait uzun ömürlü şubelerden biri olan Harput Emirliği tarih sahnesinde yerini almıştır.

Harput Ulu Camii, işte bu tarihi yerleşim merkezinin en eski eserlerinden biridir. Yapının inşa kitabesi bulunmamakla birlikte, Artuklu emiri Fahreddin Kara Arslan devrine tarihlendirilen bir kitabesi bulunmaktadır; bu, bir vergi kitabesidir. Bu kitabe, caminin avlusunda kuzey iç revağın duvarında yer almaktadır. Kitabe Artuklu emiri tarafından yerleştirilmiş olsa da caminin yapım tarihi ve banisine dair tartışmalar henüz netlik kazanmamıştır. Bu tartışmalardan bazıları, caminin Çubukoğlu devri eseri

⁷⁶² Nayır, 2010, a.g.t., s. 136.

⁷⁶³ Nayır, 2010, a.g.t., aynı yer.

⁷⁶⁴ M. B. Aşan, (1998). "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi," *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24-27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler*, Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s. 57.

⁷⁶⁵ Heval Şimşek (2010). "Harput Ulu Camii," Yüksek Lisans Tezi, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara, s.139.

olabileceği görüşünü ileri sürmektedir.⁷⁶⁶ Camide bulunan kitabelerden birinde var olan “Çubukoğlu Kiya Ali” ibaresinin, bu görüşe delalet ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca, mimari birtakım özellikler de bu savı desteklemektedir. Bilhassa, minare kaidesinin bezemeleri, kaidenin kuzey ve batı revakları içerisinde olması bu açıdan önemlidir.⁷⁶⁷ Minarenin yapıdan bağımsız olması, Artuklular döneminde revaklarla çevrelenmiş olması, minarenin Çubukoğulları döneminde yapılmış olabileceği izlenimini uyandırmaktadır.

Cami sahnin aranjmanı, mihrap önü kubbesi, iç avlusu ve eyvanlarıyla, İran Selçuklularının 11 ila 12. asır yapıtlarıyla benzer mimari hasletlere sahiptir. Malatya Ulu Camii de Harput Ulu Camii’yle bu bakımdan benzerlik taşıyan bir başka Anadolu mimari kültür ürünüdür. Caminin diğer Artuklu camileriyle olan benzerliği ise mihrap önü kubbe ögesi ve sahnin düzeni ile ilgilidir.

Duvarlarda kullanılan malzemeler moloz ve kaba yontu taş, kemer, harim mihrabı ve minarede tuğla, son cemaat mahallinde ise alçıdır. Artuklular’ın diğer eserlerinde görülen düzgün kesme taş kullanımı, Harput Ulu Camii’nde yerini tuğla ve alçıya bırakmaktadır. Bu nokta da, yine, temel mimari yapı malzemesi olarak tuğla kullanan İran mimarisini akla getirmektedir. Bezemeler ve uygulanan formlar cihetinden bakıldığında ise minarenin diğer Artuklu mimari kültür ürünleriyle benzerlik taşıdığını görürüz. Görsel açıdan son derece sade bir görünüme sahip olan camide, diğer camilerin aksine, tuğla ile bezemeler yapılmıştır.⁷⁶⁸ Buna mukabil, ileride değinileceği üzere, Artuklular, yapılarında renkli taş uygulamasına sıklıkla başvurmuşlardır.

Mimari açıdan Harput’un en eski ve anıtsal örneği olan Ulu Cami, ibadete açık olup bu cazibesini sürdürmekte ve bugün de çok sayıda ziyaretçi ve din mensubunu kendisine çekmektedir.

Anadolu’daki en eski camilerden biri olan Harput Ulu Camii, Harput’un merkezinde yer almaktadır. Halen daha kullanımda olan cami, esasen, tarihsel önemi büyük olan eserlerden biridir. 1157 senesinde Artuklu emiri Fahreddin Kara Arslan tarafından yaptırılan caminin oldukça uzun bir minaresi bulunmaktadır. Ancak bu minare, zamanla kısmen zarar görmüş ve çökmüştür; tadil edilen hali ise hafif eğimlidir. Zarar

⁷⁶⁶ M. B. Aşan (1987). “Harput Ulu Camii Minberi,” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), s. 29.

⁷⁶⁷ Şimşek, 2010, a.g.t., 140.

⁷⁶⁸ Şimşek, 2010, a.g.t., 141.

gören yerler 1899, 1905 ve 1964 yıllarında tamirat geçirmiştir.⁷⁶⁹ Caminin görece eski olan kısmı ateş tuğlası kullanılarak inşa edilmiştir. Mimari açıdan kare plana sahip olan cami üçgen bir zemine yerleştirilmiş ve büyük bir kubbe ile desteklenmiştir.⁷⁷⁰ Kalın taş duvarlarında Artuklu mimarisinin geleneksel öğelerini taşıyan caminin, inşa edildiği tarihten bu yana çok sayıda kültürden etkilenmiş olduğunu minaredeki blok taşların dizilişinden anlamaktayız.⁷⁷¹ Caminin başyapıt ögesi niteliğindeki abanozdan yapılma minber ise sonradan sırasıyla Elazığ Saray Camii, Harput Sare Hatun Camii ve nihayet Kurşunlu Camii'ne nakledilmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere, enine mihrap gelişimi sergileyen Artuklu camileri arasında tek dikine mekân genişlemesi örneği sayılabilecek olan Harput Ulu Camii, bütünüyle Artuklu mimari eseri olarak sayılmamalıdır. 12. asrın ortalarında moloz taş ve tuğla tekniğiyle inşa edilmiş olan bu eserin tamamını Artuklu geleneğine hasretmek hatalı olacaktır, zira bu eser Zevvare Ulu Camii (1135)⁷⁷² ile ciddi benzerliklere sahiptir. Bu nedenle benzerliğin çıkış noktası, İran Büyük Selçuklu mimari geleneğinde aranmalıdır.⁷⁷³ Yapı biçimi, kullanılan malzeme, küçültülerek revaklarla açılan avlunun görünümü ve mihrap önü kubbesinin tatbiki açısından Anadolu topraklarındaki en büyük benzerlik ise Malatya Ulu Camii'nde görülebilir ki bu yapı da yaklaşık yarım asır sonra inşa edilmiştir.⁷⁷⁴

Artukoğulları çağdaşı beylikler tarafından, yine aynı/komşu coğrafyada inşa edilen camilerde, temel plan boylamasına yapılırken bu ulucaminin planı enlemesine çizilmiştir. Artuklu klasik mimarisinin temel öğelerinden olan mihrap önü büyük kubbe, zamanla geliştirilmiştir. Neredeyse Artuklu devrinin tüm inşa projelerinde görülen avlu uygulamasının ise iklim koşullarının bir gereği olarak tatbik edildiği akla gelmektedir.

⁷⁶⁹ Altun, 1978, a.g.e., s. 27.

⁷⁷⁰ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁷⁷¹ Candan Kus Sahin, Esra Cetinkaya (2016). "An Evaluation of the Harput Archeological Region by Means of the Landscape Architecture Discipline," *Journal of Geography, Environment and Earth Science International* 7(2), 2016, s. 6.

⁷⁷² İran'da 12. asrın ilk yarısında inşa edilen bir camidir. Bkz. A. Engin Beksaç (2013). "Zevvare Cuma Camii," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 44, s. 311.

⁷⁷³ Oktay Aslanapa (1971). *Turkish Art and Architecture*, Faber&Faber, London, s. 97.

⁷⁷⁴ "Eski Malatya şehir merkezinde (bugün Battalgazi ilçesi) yer alan cami Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad tarafından 621'de (1224) yaptırılmıştır." Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı tarafından hazırlanan çevrimiçi kaynak için bkz. "Semboller ve Ulu Camiler: Mardin Ulu Cami," <http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/%C4%B0LLER%20VE%20ULU%20CAM%C4%B0LER%C4%B0/MALATYA/MALATYA%20ULU%20CAM%C4%B0%C4%B0-BATTALGAZ%C4%B0%20ULU%20CAM%C4%B0/MALATYA%20ULU%20CAM%C4%B0%C4%B0-BATTALGAZ%C4%B0%20ULU%20CAM%C4%B0.pdf>.

Caminin inşa edildiği tarih uzun bir süre tartışmalı olagelmıştır. Yapıda bulunan kuzey kemerlerinden birinde yer alan mermer bloğa gömülü kitabeden hareketle, eserin 1144-1167 tarihleri arasında hüküm süren emir Fahreddin Kara Arslan devrine ait olduğu belirlenmiştir. Bahsi geçen kitabe metni ise şu mealdedir:

“Esirgeyen ve bağışlayan Tanrı adıyla. Bu yapı, emîr, ordu komutanı, büyük, yüce, efendi, adil, yardım gören, Allah’ın yardımıyla galip ve üstün gelmiş, dünyanın savaşçısı, dini onuru, İslâmın güzelliği, imamın yıldızı, insanların yardımcısı, devletin değeri, milletin yüceliği, ümmetin tacı, meliklerin güneşi, sultanların değeri, Müslüman ordularının onuru, savaşçıların yardımcısı, dinsizlerin ve Tanrı’yı inkâr edenlerin yok edicisi, yüce değerlerin küresi, hilâfetin kılıcı, beylerin efendisi, ziraatçıların babası, müminlerin emîrinin yardımcısı Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Ebu’l Haris Fahreddin Kara Arslan -Allah saltanatını sürekli kılsın- Allah yüceliğini ve rızasını kazanmak için, aynı zamanda şehrin emniyeti için aciz kimselerden bağ, öşür, tartıları ve ölçü ile satılan başka şeylerden alınan vergilerin kaldırılmasını emretti; bunu iade edenlere Allah lanet etsin. 541/1146 yılında yazıldı.”⁷⁷⁵

Jean Sauvaget ve Max Berchem’in ihtilafa düştüğü tarih mevzusunda Nureddin Ardıç da tereddüdünü dile getişmiştir. Altun’a göre ise yapı olarak muazzam büyüklüğe sahip böyle bir yapının kitabesinin bu denli küçük ebatta yapılarak bir kemer üzerine yerleştirilmiş olması hükümlerliliğinin erken yıllarında olan Artuklular için biraz tuhaftır.⁷⁷⁶

Artuklular’ın yaşadığı coğrafyanın temel yapı malzemesi olan kesme taş, bu ulu caminin yapımında da kullanılmıştır. Böylece, ortaya konan mimari eserler, kuzey mimarisi ile doğu Anadolu’daki uygulamaların verimli bir sentezini temsil eder nitelikte olmuştur. Bu yapılardaki süslemelerin ise dış cepheyi hedef alan taş işçiliği ürünleri olduğunu ve *polikromi*⁷⁷⁷ pratiğinin Suriye’den Anadolu’ya naklolunduğunu da görmekteyiz.

Mihrap önü kubbe, avlular ve medhaller gibi ana öğelerin dışında ulu camide görülen tamamlayıcı unsurların mihrap paraleline yerleştirilen nef, revaklı iç avlu ile eyvanlar olduğunu görmekteyiz. Yapıda gerçekleştirilen restorasyon işlemleri, ne yazık ki, yapının özgün karakterinden çok şey kaybettirdiğinden, cephelere açılmış pencere ve

⁷⁷⁵ Durukan, 2005, a.g.e., s. 307-308.

⁷⁷⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 30.

⁷⁷⁷ Mimari ve sanatta çok renklilik, y.n.

kapı düzenlemelerine dair net bir görüş ortaya konamamıştır. Öyle ki, eski tarihli birtakım fotoğraflardan anlaşıldığı üzere, bu pencerelerden bir kısmının üstü kapatılmış, bir kısmının kapıya dönüştürülmüş, bir kısmı da tamamıyla açılmıştır; ancak bu değişikliklerin yapıldığı tarihler hakkında herhangi bir veri mevcut değildir.⁷⁷⁸

Birtakım değişikliklerin yapıldığı kubbeye ve çatıda da gözlemlenmektedir. Bununla beraber, mihrap önü kubbe, sahnin düzeni ve ana mekân kullanımı dışında Harput Ulu Camii, diğer Artuklu camilerinden farklılık göstermektedir. Öncelikle, caminin kubbesi son derece mütevazı bir büyüklüğe sahiptir ve avlusu içerdedir. Tüm bunlara ilaveten, diğer Artuklu camileri, sahip oldukları cephelerdeki dilimli ve kademeli kemerler, nişler, çok sayıdaki pencere ve kapılar, galerili düzenlemeler ve payandalarıyla⁷⁷⁹ oldukça hareketli bir imajla karşımıza çıkmaktadır.

Yapının, kullanılan malzemeler açısından diğer Artuklu camileriyle kıyaslandığında da biçimsel ve malzeme ile teknik açıdan birtakım farklılıkları/özgünlükleri haiz olduğu ortaya çıkmaktadır.⁷⁸⁰ Nitekim Altun da malzeme ve planı açısından diğer camilerden farklı bir karaktere sahip olduğunu söyleyerek bilhassa enine gelişen mihrap önü kubbesi, ana alan kullanımı, tonozlarındaki düzenleme vs. ile diğer Artuklu camilerinden farklı bir formunun bulunduğunu vurgular ve yapının Artuklu mirası olup olmadığı tartışmasını gündeme getirir. Ona göre, bu tartışmalı halin sebebi ise Harput emirliğinin Anadolu Selçuklularıyla bir sınır çekişmesi içinde olması ve ayrıca, Malatya'ya ve de İran'dan Anadolu'ya ulaşan Selçuklu mimari özelliklerinin nakil hattıyla diğer Artuklu merkezlerine kıyasla daha fazla alışveriş ve yoğun ilişki içinde olması olabilir.⁷⁸¹

Yukarıdaki görüşler ışığında, Anadolu'daki camilerden Harput Ulu Camii'ne planca benzeyen en iyi örnek Malatya Ulu Camii'dir (1224).⁷⁸² Her iki yapıyı da inceleyen araştırmacılar, birbiriyle doğrudan ilişki kurmamakla birlikte aynı doğu geleneğinin tesirlerini ve İran'la ve İran'dan Anadolu'ya transfer olan mimari kültürün özelliklerini üzerlerinde barındırdıklarını ifade etmektedirler.⁷⁸³

Harput Ulu Camii, süslemeler açısından değerlendirilecek olursa görece sade görünümlü bir cami olduğunu gözlemek zor olmayacaktır. Esas bezeme ve

⁷⁷⁸ Şimşek, 2010, a.g.t., s.122.

⁷⁷⁹ Şimşek, 2010, a.g.t., s.123.

⁷⁸⁰ Durukan, 2005, a.g.m., s.317.

⁷⁸¹ Altun, 1978, a.g.e., s.85.

⁷⁸² Altun, 1978, a.g.e., s. 269; Durukan, 2005, a.g.e., s. 317.

⁷⁸³ Gabriel, 1940, a.g.e., s. 259.

süslemelerin bulunduğu kısımlar yapının harim kısmı, son cemaat mahalli, minare ve sonradan, yine Harput'ta bulunan Kurşunlu Camii'ne nakli yapılmış olan ahşap minberle sınırlıdır. Harimdeki mihrabı kuşatan bordürler ile bunların yüzeylerinde altıgen düzende alt alta dizilmiş altı yapraklı çiçekler, en belirgin süsleme öğelerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Son cemaat mahallinde kavsaralı, yarım yuvarlak nişli ve istiridye/dilimli mihrap kullanılmıştır.⁷⁸⁴ Yapıya hâkim genel sade görünüm, avlu mihrabında da gözlemlenmektedir. Fatımi mimari uygulamalarında 11-12. asırlarda kullanılmakta olan dilimli kavsara unsuru ise Artuklu mihraplarında 13. asır başlarında kullanılmaya başlanmıştır.

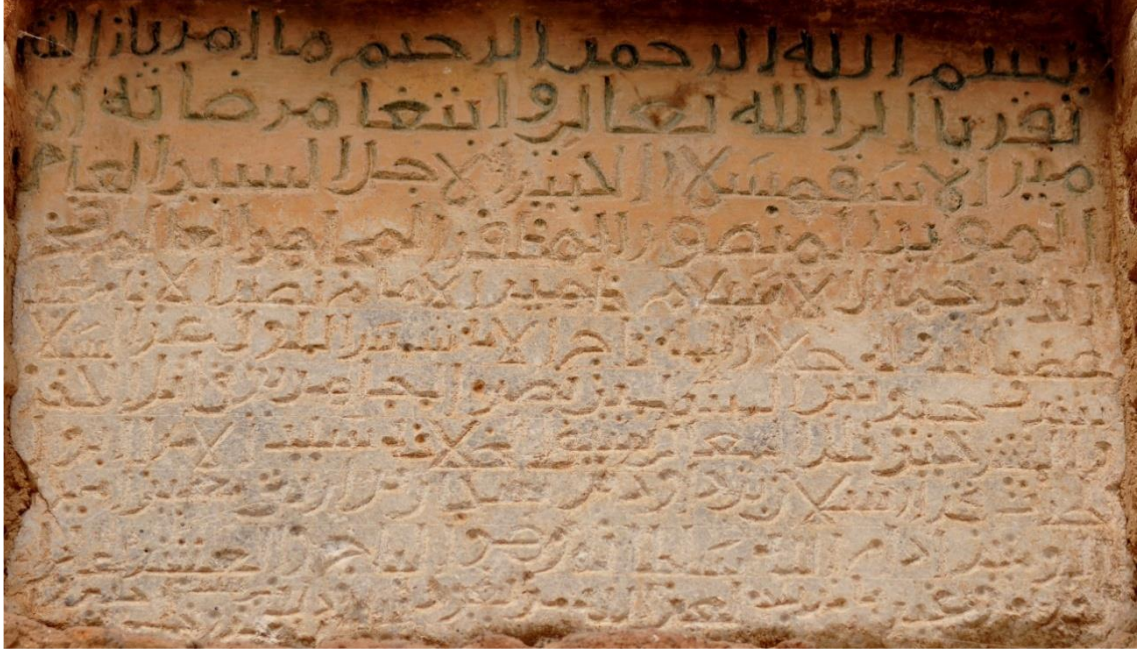
Türkiye'nin mimari mirasını geniş bir yelpazede incelemiş olan Altun'a göre yapı, katiyetle Artuklu yapısı olmakla birlikte bir diğer incelemeci olan M. B. Aşan'a göre minber kitabelerinin özelliklerine dayanarak esas Artuklu beyi Belek Gazi'nin devraldığı Çubukoğulları zamanına ait olabileceği öne sürülebilmektedir.⁷⁸⁵ Durukan da Aşan'ın iddiasına katılarak yapının restitüsyonunu baz alarak Artuklu camii değil de Çubukoğulları hanedanının bir eseri olduğunu, Artuklu yönetiminin devraldığı bu yapıyı restore ettiğini söylemektedir.⁷⁸⁶

Harput Ulu Camii, hangi devre ait olursa olsun, Anadolu'da gelişmeye başlayan yeni sentezin önemli bir temsilidir. Bu yönüyle de, her ne kadar günümüze asli haliyle ulaşamamış ve özgün karakteristik unsurları gerek zaman içinde gerekse gerçekleştirilen restorasyonlar sonucu tahrip olmuş olsa da, Artuklu mimari anlayışını ve mimari karakteristiklerini oldukça bariz bir biçimde yansıtmaktadır.

⁷⁸⁴ Abdüsselam Uluçam (2012). Harput, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, s.102-103.

⁷⁸⁵ M. B. Aşan, 1987, a.g.m., s. 29.

⁷⁸⁶ A. Durukan, 2005, "Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri," *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24-27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler*, Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s. 312.

Görsel 3.1. Harput Ulu Camisi vergi kitabesi

Harput Alacalı Camii

Elazığ Harput'ta Ağa Mahallesi'nde bulunan Alacalı Camii, dikdörtgen plana sahip düzgün kesme taş ve ahşap mimari elemanların yanı sıra *alacalı* minaresinde kullanılan renkli taşlarla dikkat çeken küçük ölçekli bir camidir. Mihraba dik kurgulanmış geniş bir kemerle iç alan üç kısma ayrılmaktadır. Mermer işli ve mukarnas diziyle süslenmiş olan mihrabın yanı sıra tavanda da ahşap üzerine yapılan kalem işçiliği dikkat çekmektedir. Anadolu Selçuklu mimari üslubunun esintilerinin görüldüğü yapıda geometrik desenli süslemelerin bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Tavanda da yer alan bu tip bezemelerin yanı sıra kullanılan kırmızı, siyah ve lacivert renkler camiye dikkat çekici bir görünüme bürümektedir.⁷⁸⁷

Zemini müze olarak kullanılmak üzere mevcut haliyle beton atılmış bulunan caminin⁷⁸⁸ yapılış tarihi ve banisi hakkında elimizde herhangi bir malumat bulunmamaktadır.⁷⁸⁹ Sunguroğlu'nun önermesine göre, eski bir kayıt üzerinden caminin Artuklulara ait olduğu ve Harput Artuklu emiri, son melik Nureddin Artukşah'ın babası devrinde 600/1202-1204 yapıldığı anlaşılmaktadır. Paris'te bulunan *Blacas* koleksiyonunda yer alan bir bronz aynada Hızır'ın adının geçtiğini belirten Sunguroğlu,

⁷⁸⁷ Altun, 1978, a.g.e., s.76

⁷⁸⁸ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁷⁸⁹ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

camii avlusunda medreselerin bulunduğunu da nakletmektedir.⁷⁹⁰ Ancak günümüzde, buradaki bir medrese varlığına delalet eden herhangi bir şey bulunmamaktadır.

Bununla beraber, Harput ve civarına ait Evkaf Tahrir defterinde kaydı tutulan ve gelir gider cetveli bulunan Mescid-i Atık Vakfiyesi'nin Alacalı Camii'ye ait olabileceği düşünülmektedir. Söz konusu vakfiyeye göre, gelirler müezzin ve imamlara tahsis edilmektedir. Öğretim hizmetleri için de ayrılan bir kalemin bulunduğu defterde, buradan hareketle Alacalı Camii'ne ait bir medresenin var olabileceği görüşü de mevcuttur; araştırmacı M. B. Aşan'ın ifadelerine göre, camii önünde yapılan kısmi sondaj sırasında, medreseye ait olabilecek temellere rastlanmıştır.⁷⁹¹

Küçük, kare yapıya sahip olan Harput Alacalı Camii, ahşap işleriyle oldukça elegan bir görünüme sahiptir. Mimari açıdan pek çok üslubu üzerinde taşıyan camii, 1202-1204 yılları arasında Artuklular tarafından inşa edilmiştir. 19. yüzyılda tamirat ve tadilat gören camide batıya bakan giriş dikdörtgen şeklinde olup yonca yaprağı şeklinde bir süslemeyle kaplanmıştır. Minaresi kapının üzerinde başlamaktadır. Kapının sağından açılan merdivenli kısımdan minareye çıkılmaktadır, ancak bu kısım bugün mevcut değildir. Minarenin yapımında siyah ve beyaz taşlar kullanılmıştır. Silindirik bir gövdeye sahip minarenin şerefesine kadar taş yerleşimi, bir sıra beyaz bir sıra kırmızı şeritler olacak şekilde yapılmıştır. Şerefeden yukarıya doğru olan kısımda ise damalı bir işlemenin yapıldığı görülmektedir. İnce ve kısa olan bu bölüm ahşaptan yapılmıştır. Korkuluklarda da basit palmet şekillerini anımsatan boşluklar bulunmaktadır.⁷⁹² Camiiye *alacalı* isminin verilmesinin nedeni de budur. Camii, önceleri Harput'un ilk müzesi olarak kullanılmıştır.⁷⁹³

Camii üzerindeki bezeme ve süslemeleriyle oldukça zengin bir görünüme sahiptir. Batı girişi kapısının üzerinde yer alan niş ve mihrapta bulunan bezemeler, basit zigzag çizgilerle oluşturulmuş üçgen şeklindedir. Çeşitli mukarnas dizilimlerine sahip mihrapta ise niş kademeli yapılmış ve etrafında dizilen mukarnaslarla birlikte çerçevesi bir görünüm elde edilmiştir, yanlardan aşağıya doğru yaklaşık bir metre uzanmaktadır.⁷⁹⁴

⁷⁹⁰ Sunguroğlu, 2013, a.g.e., s. 271-272; Ertuğrul Danık (2001). *Orta Çağ'da Harput*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 43.

⁷⁹¹ Temel Sağlam (2002). "Harput'taki Türk İslam Eserleri," Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s. 173.

⁷⁹² Sağlam, 2002, a.g.t., 106.

⁷⁹³ Şahin ve Cetinkaya, 2016, a.g.m., s. 7.

⁷⁹⁴ Abdülkadir Saylan (2014). *Artuklu Dönemi Camilerindeki Bezemeler*, Yüksel Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, s.150.

Artukluların mimari üslup açısından bir geçiş formu yansıttığını, bu nedenle inşa ettikleri yapıların, hem Büyük Selçuklu İran üslup özelliklerini hem de Anadolu Selçuklularının mimari üslubuyla benzerlikler taşıdığını daha önce ifade edilmiştir. Yine, aynı doğrultuda, bezeme ve süslemeler açısından da benzer motiflerin kullanıldığını ortaya konan eserlerden görmekteyiz. Bu minvalde, Artukluların öne çıkan mimari eserlerinden olan Silvan Ulu Camii'nde kullanılan ve İran mimari estetik algısından esintiler bulunan bordürler ve taç kapılarda bulunan mukarnas dizileri, Alacalı Camii'nde de karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹⁵

Üslup özellikleri açısından Artuklulara ait olup olmadığı tartışmalı bir diğer yapı olan ve günümüzde harap bulunan Esediye camisinde de olduğu üzere, Alacalı Camii'nin de Artuklu mirası olup olmadığı yönünde tartışmalar bulunmaktadır.⁷⁹⁶ Doğrudan herhangi bir kayda sahip olunmadığından, yapılış tarihi, mimar ve yaptırana dair herhangi bir bilgiye de henüz ulaşılmış değildir.

Yukarıda ifade edildiği üzere, bazı mimari üslup ve bezemelerde kullanılan form ve tarzlardan yola çıkıldığında, caminin Artuklu yapısı olduğu ileri sürülmüştür. Nitekim, minarenin şerefe üstüne kadar olan gövdesi, minare kaidesi, kapı, kapının yanında yer alan merdiven başlangıcı, niş, kuzey duvarının üzerinde yer alan üç pencerenin bulunduğu bölümlerdeki işçiliklerden anlaşılabileceği üzere, üslup ve kullanılan teknikler, birbirinden farklıdır. Bu ve ayrıca, içerideki tavan ve üzerindeki kalem işçiliğinin gösterdiği özellikler nedeniyle, yapının tümünü tek bir devre ait addetmek yanıltıcı olabilir.⁷⁹⁷

Harput Esadiye (Arslaniye) Camii

Günümüz Harput yerleşkesinin doğu tarafında adını verdiği mahallede, üç yol kavşağı üzerinde yer alan cami, Ahi Mescid ve Türbesi'nin kuzey yanında konumlanmıştır.⁷⁹⁸ Medresesi ve zaviyesi ile kompleks halinde inşa edilen caminin, kompleks içerisinde yer alan, hamamı ve çeşmesi bulunan bir külliye ihtiva etmektedir. Cami, medrese, imarethane ve hamam günümüze kadar ulaşmıştır. Yapıldığı dönemde külliye içerisinde yer alan çeşme ise meydana bulunmaktadır.

⁷⁹⁵ Saylan, 2014, a.g.t., s. 157.

⁷⁹⁶ Nayır, 2010, a.g.t., s. 135.

⁷⁹⁷ Altun, 1978, a.g.e., s. 77.

⁷⁹⁸ Ertuğrul Danık (2001). "Harput Esediye (Arslaniye) Camisi," 5. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu, Haz. Sema Alpaslan, Hacettepe Üniversitesi, s. 207.

Esadiye, Esediye, Aslanlı, Aslaniye gibi isimlerle anılan⁷⁹⁹ camiyi yaptıran kişinin kim olduğuna dair elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Tarih boyunca söylenegelen Melik Esad ismi, Artuklu devlet erkânı arasında yer alan bir isim değildir. Yapının haiz olduğu karakteristikleri hasebiyle Artuklu mimari ürünü olduğu düşünülmektedir. Banisi hakkında herhangi bir veri bulunmadığı gibi mimarı hakkında da herhangi bir malumat bulunmamaktadır.⁸⁰⁰

Bu tip yapılarda, banisi ve mimarına dair bilgileri ihtiva eden bir kitabe de bugün itibarıyla yapıda bulunamamıştır. Bununla birlikte, 1523 tarihli bir tahrir defterinde yapının adının geçtiğini ve Arslaniye medrese ve imarethanesiyle beraber bir külliye halinde olduğunu öğrenmekteyiz. Bu nedenle, yapılış tarihinin söz konusu tarihten çok önce olması icap etmektedir. Aynı şekilde, bugüne kadar varlığını kısmen de olsa devam ettirmiş olan bu yapının portalı, Anadolu Selçukluları mimari devrinin medrese, kervansaray, cami vb. yapıtlarla benzer bir üslubu taşıdığından Artuklular'ın Harput hâkimiyeti esnasında (1115-1234) inşa edilmiş olabileceği fikrini güçlenmektedir. Adının Arslaniye olarak anılması da Artuklu yapısı olduğuna dair bir başka delil addedilmektedir zira Harput Artuklu emirleri arslan tavanlarını sıklıkla kullanmışlardır.⁸⁰¹ İşbu sebeple, caminin Harput Artuklu emiri Nureddin Artuk Arslan Şah dönemine ait olduğu ihtimali güçlenmektedir.

955/1548-1549 tarihinde düzenlenen vakfiyede bu cami de yer almaktadır. Caminin gelirleri evkaf tahrir defterinde detaylı bir şekilde yer almaktadır. Günümüze gelinceye dek cami fonksiyonunu icra etmiştir. 1836 tarihinde camiye yapılan imam atamaları,⁸⁰² caminin hala işler olduğunu göstermektedir. Ancak aynı belgede, medrese hakkında bir bilginin bulunmayışı, medrese hakkında aynı varsayımlarda bulunmamızı engellemektedir.

Kompleks, fiziksel özellikleri göz önüne alındığında 26.84 x 21.07 metre kuzey güney doğrultusundan dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur. Cami, kompleks alanının güneybatı bölümünde yer alırken 565,5 m²'lik bir alanı işgal etmektedir. Geriye kalan alanın 400 m²'sinde ise medrese ve imarethane bulunmaktadır.⁸⁰³

⁷⁹⁹ Kültür Bakanlığı, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (14, 1996, Ankara)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 344.

⁸⁰⁰ Sağlam, 2002, a.g.t., s. 173.

⁸⁰¹ Sağlam, 2002, a.g.t., s.179.

⁸⁰² Sağlam, 2002, a.g.e., s.175.

⁸⁰³ Sağlam, 2002, a.g.t., s.180.

Caminin mihrabına paralel olacak şekilde yerleştirilmiş üç sahnın, ikişer duvar payesi ve sivri kemer bağlantıları camiyi oluşturmaktadır. Sahnının doğrultusu Anadolu Selçuklu cami geleneğini yansıtır şekildedir. XVI. asra gelindiğinde, cami halen daha işler durumda olup ibadete açıktır.⁸⁰⁴

Küllîye dikkat çeken taç kapısıyla ve mihrabıyla oldukça güzel bir mimariye sahiptir. Kible duvarında ve medreseye bakan üçer penceresi bulunmaktadır. Camide önceleri varolan minarenin ise yıkıldıktan sonra yeniden yapılmadığı bilinmektedir.⁸⁰⁵

Aslaniye veya Esediye Camii yahut Aslanlı Camii olarak da anılan cami, tarih boyunca büyük zarar görmüş ve orijinal yapısından çok şey kaybetmiştir. Tamamıyla Artuklu dönemine ait olan caminin harimi, güney ve batı duvarı kısmen de olsa günümüze ulaşmıştır. Avlunun girişi/portal, neredeyse yıkılmak üzeredir. Son dönemlerde, avlunun çevre duvarlarına restorasyon uygulanmıştır.

Avlu portalı taş kemerli bir yapıya sahip olup, sol cephesinde ağaçlıklı bir bağ yer almaktadır. Medrese olarak tasarlanan bu kısmın sağ tarafında ince sütunçeler ve bu ince sütunların üzerindeki kemerli bir girişten cami içine girilmektedir. Bu giriş ile birlikte, iç kapı ve mihrap özellikleri, yapının Artuklu dönemine ait olduğunu teyit etmektedir.⁸⁰⁶ Üç cephe duvarları üzerinde üç orta pencere ve avlu tarafına cephesi bulunan üç büyük penceresi bulunmaktadır. Uğradığı tahribatlar sonrasında tamirat ve tadilat görmeyen caminin minaresi ise günümüze ulaşamamıştır.

Kompleksten bugüne kalan ise, maalesef, kalıntılar olmuştur. Anadolu Selçuklu mimari üslubunu bihakkın yansıtan, Artuklu mimari gelişimi içinde de önemli bir yer kaplayan bu cami sanat tarihi değeri açısından önemlidir. Bilhassa, kompleksin girişinde yer alan taç kapı sanatsal değeri yüksek bir mimari mirastır.⁸⁰⁷ Ancak ne yazık ki, yeterli koruma sağlanamadığından yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Meyyâfarıkîn (Silvan) Ulu Camii

Artuklu mimarisi içinde, belki de en önemli yeri işgal eden mimari yapılar camilerdir. İşte bu yapılar arasında yer alan Meyyâfarıkîn (bu başlık altında Silvan olarak anılacaktır) Ulu Camii, Silvan şehrinin merkezinde mevkilenmiştir. Eyyûbîler döneminde geçirdiği tamiratlar nedeniyle Selahaddin Eyyûbî Camii olarak da galat-ı meşhur olan caminin yapılışı, İbnül Ezrak'ın bildirdiğine göre, 12. yüzyılın ortalarına

⁸⁰⁴ Sunguroğlu, 2013, a.g.e., C.1, s. 307.

⁸⁰⁵ Sunguroğlu, 2013, a.g.e., aynı yer.

⁸⁰⁶ Sunguroğlu, 2013, a.g.e., aynı yer.

⁸⁰⁷ Sağlam, 2002, a.g.t., s.182.

rastlamaktadır.⁸⁰⁸ 547/1152 senesinde zarar görerek yıkılan kubbenin beş sene süren bir yenileme çalışması sonucu eski haline getirildiği bilinmektedir. Necmeddin Alpi döneminde, 552/1157 senesinde restorasyon projesi tamamlanan caminin, plan açısından değerlendirildiğinde, eski Türk mimarisi ile Anadolu Türk mimarisi arasında bir geçiş formu olduğu ortaya çıkmaktadır. Altun'un da belirttiği üzere, mihrap önü kubbe unsurunun genişletilerek merkez öge haline geldiği Anadolu Türk mimarisi açısından, Silvan Ulu Camii bir ilk aşama, geçiş örneği olarak kabul edilebilir. Müteakip dönemlerde Anadolu sathında inşa edilecek olan ulu camiler bu gelişimi sürdürerek Osmanlı mimari kültürüyle beraber zirvesine ulaşmıştır. Ancak ne var ki, bu özgün mimari özellikleri bugün itibarıyla gözlemleyebilmemiz mümkün olmamaktadır zira 1911-1913 tarihleri arasında önemli bir tadilat ve tamirat geçiren camide, birtakım mimari öğeler yer değiştirilerek yapıya kapı, pencere gibi unsurlar eklenmiştir. 1964 senesinde gerçekleştirilen Vakıflar İdaresi'nin restorasyon projesi ile de cami, temsil ettiği döneme has pek çok özelliğini kaybetmiştir.⁸⁰⁹

Harimi enine neflerden teşekkül eden ve harim merkezinde de mihrap önü alanı bulunan camilerden biri olan Silvan Ulu Camii Harput, Urfa, Bitlis, Mardin, Cizre ve Kızıltepe'de (Düneysir) inşa edilen ulu camilerle benzerlik göstermektedir. Mezkûr camilerde, mihrap önü mekânı genişleyerek harime hâkim hale gelmektedir. Ayrıca mihrap önü kubbe ögesi devreye girerek enine nefler beşik tonozlarla örtülmektedir.⁸¹⁰ Bitlis'teki yapı hariç tümünde harimin kuzeyi bir avlu ile çevrelenmiştir.

Doğu-batı ekseninde uzanan cami dikdörtgen planlı olup mihrabın paralelinde yer alan dört nef ile bir mihrap önü kubbeye sahiptir. Yukarıda bahsedildiği üzere, eldeki kalıntılardan yola çıkılarak kuzey cephesinde bir avlu bulunduğu tahmin edilmektedir. Farklı ebat ve biçimlerde pencerelerin bulunduğu camide, saçak hizasında taş konsollara dayanan bir silme mevcuttur. Caminin temel malzemesi, bölgenin diğer mimari yapılarında da görüldüğü üzere, kesme taştır. Mihrap kuzey cephede bulunan iki adet sütunçe üzerine oturmaktadır ve kapı ve pencereler yardımıyla simetrik bir düzenlemeye sahiptir.

Yapının doğu ve batı cephelerinde görülen farklılığın nedeni, zaman içinde gerçekleştirilen restorasyonlardır.⁸¹¹ Doğu tarafında yer alan süslü kapıyı çevreleyen

⁸⁰⁸ Yusuf Çetin, 2008, a.g.m., s. 21.

⁸⁰⁹ Ayşe Denknalbant (2012). "Ulucami, Silvan Ulucamii," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, s. 114.

⁸¹⁰ Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay, 2006, a.g.m., s. 85.

⁸¹¹ Altun, 1978, a.g.e., s. 44.

geometrik kompozisyonlu söveler ile dilimli kemerli düzenlemeler yapıyı zenginleştirmektedir. Söz konusu kemerin alt kısmında damla formunda bir madalyon ile yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır. Batı tarafında yer alan sade kapının yanında ise dilimli kemerli alınlık ile pencere bulunmaktadır.⁸¹²

Dilimli kemerli bir dizi ve üzerinde yer alan konsoluyula birlikte tüm cepheyi örten bu düzenleme, doğu tarafından bir tonoz başına kavuşur. Düzenlemenin batı tarafına ulaşan ucunda ise küçük bir kapı yer almaktadır. Artuklu cami geleneğinin mihrap önü kubbe ögesi ise güney cephesinde yer alan dikdörtgen kesitli üç payanda ile desteklenmektedir. Mihrap nişi hattı üzerinde bulunan payanda düz, diğerleri ise yarım kubbelerle sonlandırılmıştır. Mihrap önü kubbeli alandan güneye açılan iki kapı, kuzey kapılarla aynı doğrultu üzerindedir. Üzerinde istiridye kabuğu motifli silme ve bordür bulunan doğudaki kapıda alınlığın ortasında bir rozet yer almaktadır. Bunlar dışında kalan süslemesiz kapı ve pencere öğelerinde, 20. yüzyıla ait biçim ve işçilik görülmektedir.⁸¹³

Harimde, ikisi daha geniş olmak üzere mihraba paralel yerleştirilen sivri kemerli dört adet nef yer almaktadır. 13,50 metre çapındaki kubbe, sekizgen ve onaltıgene mukarnas tromplar kullanılarak oturtulmuştur. Kubbenin kaplaması kiremit bir çatıyla yapılmıştır. Baniyi bize bildiren kitabe ise kubbenin eteğine yerleştirilmiştir. Yapının bu bölümleri, ciddi hasar görmüş ve 20. yüzyılda tamirat ve tadilat geçirmiştir. Tamirat ve tadilatın izleri rahatlıkla gözlemlenebilmektedir.⁸¹⁴

Mihrap nişini çevreleyen kemer üzerinde bulunan kitabe, Eyyûbîlere ait olup 624 /1227 senesine aittir. Kitabe celi sülüs ile yazılmıştır. Mihrabın Eyyûbîler zamanında yapıldığını öne sürenler bulunmakla beraber 15. yüzyılda yapılmış olabileceği yönünde iddialar da bulunmaktadır. Dönemin pek çok camiinde görüldüğü gibi minare de daha sonraki tarihlerde inşa edilmiştir; hatta bu caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan minaresi yakın bir zamanda inşa edilmiştir.⁸¹⁵

Eyyûbî mihrabının dışında kubbe eteğinde bulunan kitabe, Artuklu emiri Necmeddin Alpı bin Timurtaş'a aittir. Doğu tarafındaki mihrapta yer alan ifade de Eyyûbî meliki Ebu'l-Muzaffer Gazi'nin adı geçse de Altun'a göre, yapının tümüyle Artuklular'a ait olduğunu söylemek mümkündür.⁸¹⁶ 1031 tarihinde musalla biçiminde yapılmış olan

⁸¹² Denknalbant, 2012, a.g.m., s. 114.

⁸¹³ Denknalbant, 2012, a.g.m., s. 115.

⁸¹⁴ Altun, 1978, a.g.e., s.44-45.

⁸¹⁵ Denknalbant, 2012, a.g.m., aynı yer.

⁸¹⁶ Altun, 1978, a.g.e., s.48.

bir camiden bahseden İbn Şeddad'ın yanı sıra,⁸¹⁷ yolu Meyyâfarıkîn'e düşen Nasırı Hüsrev'in bahsettiği cami Silvan Ulu Camii değildir. Kitabenin tarihi, 547-575/1152-1180 yılları arası hüküm süren Artuklu emiri Timurtaş oğlu Necmeddin Alpı dönemine aittir. İbnül Ezrak'ın kaydına göre de yapı çalışmaları, 552/1157'de, yani, Necmeddin Alpı zamanında tamamlanmıştır.

Ayrıca, yapıdaki süslemelerden yola çıkarak, kuzey cephesiyle orta kubbenin aynı dönemde yapıldığı, sonraki eklemelerin ise Mardinli ustalar tarafından, yirminci yüzyılda yapıldığı anlaşılmaktadır. Tüm bu eklentiler olmaksızın düşünüldüğünde, yapı, Artuklu devri formunda, yani dikdörtgen plan üzerinde inşa edilmiştir ve Artuklu sentezi mihrap önü kubbesine sahiptir.⁸¹⁸

Meyyâfarıkîn Ulu Camii ile başlayan ve 16. yüzyıla dek uzanan süreç, kültürün tüm alanlarında olduğu gibi mimari ve sanatta da yeni arayışlar ve hibritlemelerin, sentezlerin olduğu bir süreç olmuştur. Anadolu'da kurulan Türkmen beylikleriyle ve özelde Artuklular ile başlayan bu sürecin zirvesine ulaşması ise Osmanlı döneminde Mimar Sinan ile mümkün olacaktır.⁸¹⁹ Artuklularda artan zenginlik, imar faaliyetlerinin önemsenmesi, öncelikle devlet erkânının kamu mekânlarının imar edilmesi yönünde gösterdiği dikkat ve ortaya koyduğu çabalar ve ayrıca bu olumlu iktisadi hava ile sosyal barış ve refah ikliminin getirisi olarak ortaya çıkan müspet koşullar, mimari ve sanattaki özgün üretimin de kapısını aralamış ve Artuklu mimarisinin kendine has klasik bir üslup kazanmasına ve bu üslupla zamana direnecek eserler ortaya koymasına zemin hazırlamıştır.

Düneysir Ulu Camii

Eski adı Düneysir olan Kızıltepe'de bulunan caminin inşası, kitabesinden edindiğimiz bilgiye göre, Mardin Artuklu beyi Yavlak (Yoluk) Arslan (1184-1200) tarafından başlatılmış, tamamlanması kardeşi Ebu'l-Feth Artuk Arslan tarafından 601/1204-1205 tarihinde gerçekleştirilmiştir.⁸²⁰

Düneyser veya Düneysir şehri Mardin'in güneybatısında yer alır. Doğusunda Mardin ile birlikte Nusaybin, batısında Derik ve Ceylanpınar, kuzeyinde Mazıdağı ve güneyinde Suriye bulunur. Şehrin ismi zamanla önce Koçhisar daha sonra ise Kızıltepe

⁸¹⁷ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁸¹⁸ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁸¹⁹ Çetin, 2008, a.g.m., s.28.

⁸²⁰ Abdüsselam Uluçam (2012). "Ulucami, Kızıltepe Ulucamii," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, s. 105.

olmuştur. Yukarı Mezopotamya'nın verimli coğrafyasında yer alan bu yerleşim yeri, Artuklular'ın egemen oldukları topraklara sosyal refah seviyesini yükselttiği dönemde hızlı bir büyüme göstermiştir. Elbette ki, bu büyümenin idari ve siyasi birtakım etmenleri bulunsa da temel faktörlerden biri İpek Yolu'nun kavşak noktalarından birinde yer almasıdır. Bu sayede Düneysir, önemini tarih boyunca muhafaza etmiştir.

Kuşkusuz mevkii itibarıyla bir topografya üzerinde kurulu bu şehir, zaman zaman çeşitli saldırılara maruz kalmış ve yağma edilmiştir.⁸²¹ Diyarbekir-Musul ve Urfa-Musul rotaları üzerinde Artuklular zamanında önemli bir istasyon haline gelen şehir, ayrıca güneydoğu Anadolu'nun Türkleşmesi sürecinin erken dönemlerinde nüfus hareketliliklerinden etkilenmiş ve Suriye'nin kuzeyiyle Anadolu'yu irtibatlandıran bir yer olarak işlev görmüştür. Dönemin seyyah/vakanüvislerine göre, Düneysir, önceleri küçük, dikkat çekmeyen bir yerleşim yeri iken süratli bir biçimde gelişerek, han, hamam, çarşı, cami ve medreseleriyle kritik önemi haiz bir ticari merkez haline gelmiştir.⁸²² Düneysir Ulu Camii'nin tamamlanması (601/1204) ise işte bu gelişime paralel olarak gerçekleşmiştir.

Sosyo-ekonomik olarak müreffeh bir dönem olarak anılan Necmeddin Alpı'nın hükümranlılığı sırasında (1154-1176) Düneysir, bir yandan cami, medrese, han, hamam, çarşı, dükkân ve kervansaraylarıyla hem kültür hem ticaret üssü haline gelmiştir. İlerleyen dönemlerde, 12. yüzyılın bu gelişmiş kenti, Moğol istilas ve diğer saldırıların ardından enkaza dönmüş ve geriye yalnızca cami, minare ve mozoleler kalmıştır.⁸²³

Aslanapa'ya göre, Düneysir Ulu Camii, bölgenin mimari karakteristiklerinin tümünü taşımakta olup Artuklu mimarisinin şaheserlerindendir.⁸²⁴

Yapı, bir çevre duvarı ile bunun kuzeyinde yer alan avludan oluşmaktadır, ancak avludan geriye yalnızca birtakım kalıntılar kalmıştır. Maksureli Ulu Cami'nin dikdörtgen planı, mihraba paralel beşik tonozu üç sahnin ihtiva eder. Yapının kapladığı alan 63,40x16,35 metre olup duvarların kalınlığı bazı yerlerde 2,15 metreyi bulur.⁸²⁵ Caminin

⁸²¹ Yapı Kredi Yayınları (2005). *Taşın Belleği Mardin*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 15-18.

⁸²² 1184 yılında İbn Cübeyr'in yazdığına göre şehre yeni bir medrese ve hamam inşa edilmiştir. Hamevi ise 12. asırda küçük bir yerleşim birimi olan şehrin, Moğol istilasından evvel, 1225 yılı itibarıyla benzeri görülmemiş çarşıları olan bir ticaret merkezine dönüştüğünü nakleder. İbn Cübeyr ve Hamevi'den naklen Hilâl Aktur, 2012, "An Artuqid Building: Dunaysir Great Mosque," *Archi-Cultural Translations through the Silk Road 2nd International Conference Proceedings*, Mukogawa Women's University, Nishinomiya, Japan, July 14-16, 2012, s. 330.

⁸²³ Albert Gabriel, 1940, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Oriental*, Paris: E. De Boccard, s. 43.

⁸²⁴ Aslanapa, 1971, a.g.e., s. 97.

⁸²⁵ Aktur, 2012, a.g.m., s. 333.

avlu tipi planı, yapının Şam Ulu Camii baz alınarak inşa edildiğini göstermektedir. Kuzey Suriye'nin uç kısmı sayılabilecek bu bölgede, hem iklim hem kültür açısından, avlular günlük yaşamın önemli bir bileşeni olarak mimariye yerleşmiştir. Ana kısım bu avluya yedi kapı üzerinden bağlanmaktadır. Bu alanın tam ortasına yüksek, oval, tuğladan yapılmış kubbeler yerleştirilmiştir. Kubbeler 1980'de tadil edilmiştir. Günümüze çeyreği ulaşan bu kubbenin altındaki alan *paye* nizamıyla mutad usullerin dışında mufassal değildir. Yan taraflarla bağlantısı serbest ve açık olması ve kemerin genişletilmesiyle mekândaki sınırlılık hissi giderilmekte ve bu kısım, kopuk bir görüntü vermeden ferahlık kazanmaktadır. Altun, bunu mimari bir başarı olarak değerlendirmektedir.⁸²⁶

Ana mekânın içinde en çok göze çarpan esas öge ise zengin ve ince işlemlerle bezenmiş taş mihraptır.⁸²⁷ *“Mihrap önü bölümünü güney cephesini bütün genişliği ve yüksekliğiyle kaplayan bu mihrap iki geniş çerçeve içine alınmıştır. Dış çerçeve, ince ve sık işli bitkisel dolguyla salıp bir kaval silme ile üç kademe halinde içe doğru inen silmeler ve yuvarlak profillerden meydana gelir.”*⁸²⁸ Bunlar, biçim açısından Süryani etkisi taşımakta ve geometrik desenleriyle Selçuklu tarzını anımsatmaktadır. Aslanapa'ya göre, mihrap nişi de Zengi etkisi altında deniz kabuğu şeklinde yapılmıştır.⁸²⁹ Burada, İran'da görülen mukarnaslarla yapılan tonozlar yerine bu tonozlar, taşın özel bir formu kullanılarak süslemelerle bezenmiştir. Mihraptaki süslemeler oldukça yoğun ve mihrap oldukça geniştir. Bu, İran sanatından farklılık gösteren ilk belirgin unsur olup Anadolu'daki taşçılık özellikleri son derece aşikârdır. Bunların yanı sıra, Sasaniler'den gelen Irak mimari özellikleri de bu karışımda yerini almaktadır.

Mimarı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız cami, onarımı tamamlandıktan sonra 12.12.1986 tarihi itibarıyla ibadete açılmıştır. 70'lerde yürütülen çalışmaların yetersiz olması nedeniyle 2005 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü yeniden bir yenileme (restorasyon) çalışması başlatmıştır.⁸³⁰

Camide bulunan kitabelerin içerik ve yerlerine gelince; bunlar, birincisi, mihrapta, dilimli kemerin üzerinde, banisi ve bina tarihini bildiren, yapıyı Yavlak Arslan'ın başlattığı ve Ebu'l-Feth tarafından bitirildiğini anlatan metni içeren kitabe; ikincisi, mihrap ve çevresinde yer alan, üzerinde Kur'an'dan pasajlar ve diğer dini içerikli

⁸²⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 83.

⁸²⁷ Aktur, 2012, a.g.m., s. 334.

⁸²⁸ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁸²⁹ Aktur, 2012, a.g.m., s. 335.

⁸³⁰ 16/06/2004 by the Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu 3454 no'lu kararı ile.

ifadelerin yer aldığı kitabeler (bunlar, nişin içerisinde sütuncelerin üst tarafında, dekoratif çevrelerin kenarlarında ve alt taraflarda yer almaktadır); üçüncüsü, ana bölümün kuzey tarafında ortada bulunan portalın kemer alınlığı boşluğu yerinde, 30'larda yeri taspit edilmiş ve fakat niteliği belirlenemeyen parçalardır.⁸³¹

Düneysir Ulu Camii, bulunduğu coğrafya ve mevkideki kültürel çeşitliliğin bir sonucu olarak üzerinde pek çok mimari eğilim ve geleneğin izlerini taşımaktadır. Yapısı itibarıyla, Artuklu mimarisinin klasik döneminin son örneklerinden sayılan cami, tarih boyunca çok sayıda istila ve yağmaya maruz kalmış olsa da günümüze dek ayakta kalabilmiştir.⁸³²

3.3.4. Medreseler

Artuklular'ın kuruluş süreçleri, Anadolu'nun siyasi açıdan çalkantılı olduğu, yeni oluşumların ortaya çıkarak ötekilerin tarih sahnesinden silindiği, Haçlı seferleri mücadelelerinin yoğunluk kazandığı bir dönemde vukubulmuştur. Gerek kuruluş aşamasının tamamlanması gerekse emirlikler arasındaki birliğin sağlanması Artuklu hanedanının temel süregelen problemlerinden biri olagelmıştır. Dolayısıyla, siyasi varlıklarını devam ettirdikleri süre boyunca, hem hanedanın kendi emirleri arasındaki siyasi denge hem de Anadolu'da mevcut ve yükselmekte olan siyasi erklerle olan siyasi denge politikası önemini korumuştur. Selçuklularla ilişkiler, Eyyûbîler, Zengiler, Suriye'nin kuzeyindeki siyasi oluşumlarla münasebetler, Artuklu politikalarının çok ve çeşitli olmasına sebebiyet vermiştir. İşte bu münasebetler, hiç kuşkusuz, kültürel sahada da yoğun bir alışverişi zemin hazırlamıştır. Netice itibarıyla, el-Cezire gibi bir bağlantı/transit nokta üzerinde varlığını kuran ve sürdüren Artuklular, bölge ve komşu kültürlerin de bir eritme potası haline gelmişler hem bu kültürlerden etkilenen hem de etrafını etkileyerek kendine özgü bir sentez kuran bir varlık ortaya koyabilmişlerdir.

XII. yüzyıl başlarında siyasi bir antite olarak tarih sahnesinde yer alan Artuklular, kısa süre içinde, benimsedikleri ve tatbik ettikleri hoşgörü politikası ve ekonomi-politik uygulamalarla, halkı önceleyen bir yönetim anlayışı geliştirerek hem üretken bir barış ortamının hem de hızlı iktisadi atılımların gerçekleştirilmesi için gerekli zemini sağladılar. Kuşkusuz, bu atılımların sonucu kültür ve ekonomi hayatında ortaya konan büyük bir üretim olmuştur. Gerek devlet erkânı gerek önde gelen şahsiyetlerin ekonomik destekleriyle dini, ilmi, ictimai dönüşümler yakalanabilmiş ve iktisadi gelişim

⁸³¹ Altun, 1978, a.g.e., s. 84.

⁸³² Aktur, 2012, a.g.m., s. 333.

gerçekleştirilebilmiştir. Bu minvalde, örneğin Timurtaş zamanı, ilim ve sanat insanların gelişimine ve himayesine ciddi ekonomik bütçeler ayrılarak ilmi çalışmaların gerçekleştirilebilmesi maksadıyla medreseler, zaviyeler, imaret ve hastaneler inşa edilmiştir. İslam toplumlarında yaygın bir uygulama olan vakıf kurumu yoluyla bu kurumların finansmanı tedarik edilebilmiş ve böylelikle, ilim ve kültür çalışmaları teşvik edilmiştir. Ortaya Mardin, Meyyâfarıkîn, Koçhisar, Hısn Keyfa, Amid, Erzen, Harput gibi büyük kültür merkezleri çıkmış, bu merkezlerde, adını tarihe yazdıracak ve bilim hayatına büyük katkılar sunacak bilim insanları yetişmiştir.

Timurtaş zamanında Mardin şehrinde kütüphane ve Hüsamiye medresesi, Artuk Arslan devrinde, yine Mardin'de, Hatuniye, Kızıltepe'de Harezmi Şeyh Taceddin Mesud, Düneysir'de Ulu Camii ve diğer pek çok şehirde inşa edilen onlarca mimari yapıdan birkaçıdır. Kara Arslan el-Muzaffer, Muzafferiyeye Medresesi'ni, oğlu III. Necmeddin Gazi ise seksen odalı *Semanin Medresesi*, namı diğer Şehidiye Medresesi'ni yaptırmıştır. Melik İsa ise Zinciriye Medresesi'ni Mardin şehrinin kültür mirasına bir katkı olarak yaptırmıştır. Yine, bir kısmının detayları bu başlık altında verilecek olan Savurkapı, Sitti Raviye, Hatuniye, Hüsamiye, Kasımpaşa, Hacı Maruf, Altunboğa, Melik Mansur ve Ahmed Çelebi medreseleri yapılmıştır. İnşa edilen bu medreselerde İslami bilimlerin yanı sıra tıp, matematik, mantık ve felsefe dersleri de öğretilmekteydi. Bu kültür havzasında yetişen Seyfeddin Amidi gibi şahsiyetler ise hem müspet ilimler hem de dini ilimler alanında meşhur olmuşlardır.⁸³³

Medreselerin mimari özelliklerine gelindiğinde Artuklu yapımı medreselerde, elbette ki, içinde yaşanılan ve siyasal olarak da irtibatlanan kültürlerin yakın ve derin etkilerini müşahade etmek zor olmamaktadır. Bu bağlamda, Zengi kültürü ile Eyyûbîlerin mimari anlayışları Artuklu mimari kültür aklı üzerinde, hassaten, etkili olmuştur. Buradan hareketle, somut kültür açısından da Selçuklu devri yapısı ve mezkûr kültürlerin medrese tarzları arasında diyebileceğimiz, fakat geçiş dönemi olması hasebiyle daha çok Büyük Selçuklular'dan Zengi ve Eyyûbî coğrafyası mimari kültürüne benzerlik gösteren bir medrese yapısı ortaya çıkmıştır.

Bu zaviyeden bakıldığında, Anadolu'da, temel olarak, iki çeşit medrese inşa edildiğini görmekteyiz. Bunlar açık avlulu ve kapalı avlulu medreseler olarak ikiye

⁸³³ Mehmet Şerif Çatakoğlu (2002). *Türkiye Selçuklu Dönemi İlmî Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Kuruluş Dönemi İlmî Faaliyetlerine Tesiri*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, s. 49-50.

ayrılmaktadır. Açık avlulu medreseler, girişin kullanımı ve mimari tarzıyla yapıya temel fiziki görüntüsünü kazandıran, büyük ve anıtsal bir portala sahip olan yapılardır. Avlunun giriş karşısında bulunan tarafında büyük bir eyvan bulunur. İki yanında hücrelerin bulunduğu yapıların bazılarında bunların yanında eyvan da bulunmaktadır. Bu küçük revaklandırılmış hücreler, öğrencilere konaklamaları ve ders çalışmaları için ayrılmıştır. Konya’da Sırçalı, Sivas ve Erzurum’da Çifte Minareli, Sivas’ta Gök Medreseler bu medrese tipinin örnekleridir (Bkz. Resim 5). Kapalı medreseler ise açık avlu yerinde çoğunlukla üstünde kubbesi olan bir havuzun bulunduğu, kubbenin altında hücre ve derslikler ile türbelerin bulunduğu yapılardır.⁸³⁴ Açık ve kapalı medreseler arasındaki temel fark, orta alanın kubbe ile örtülü olup olmamasıdır. Planlar genelde kare veya dikdörtgen olup açık avlulu yapılar, giriş ekseninden dolayı uzunlamasına dikdörtgen inşa edilmiştir. Geriye kalan mimari uygulamalar açısından kapalı ve açık avlulu medreseler arasında temel bir yapısal fark bulunmamaktadır. Gerek mimari üslup gerekse bezeme ve süslemeler, her iki yapı tipinde de benzerdir.⁸³⁵ Kapalı tip medreselere ise Konya Karatay ve İnce Minareli medreseler örnek verilebilir (Bkz. Resim 6).

Artuklu medreseleri arasında ise kapalı avlulu medrese tipi örneklerine rastlanmamaktadır. Altun’a göre, Eminateddin Medresesi ile Necmeddin Külliyesi’nin doğu kanadı avlu esasına dayanmakta, Artuklu devri eseri olup olmadığı henüz netleşmemiş olan Hatuniye Medresesi için de avlusunun kubbe ile örtülü olduğu kabul gören bir görüş sayılmamaktadır.⁸³⁶ Bu durumda, Artuklu medresesinin öne çıkan katkısı, açık avlulu medrese tipi yapılarda ortaya koydukları gelişmelerdir.⁸³⁷

Günümüzde, açık avlu düzeniyle inşa edilmiş medrese yapımının Anadolu’daki gelişimi, Artuklular’la başlatılagelmıştır. Bu açıdan, 1184-1185 tarihlerinden önce inşa edilmiş olan Hatuniye Medresesi ortaya konan en olgun/klasik addedilebilecek yapılardan biridir. İlerleyen süreçte, Artuklu medrese mimarisinin ulaşacağı formu sergileyen bu yapıyı-zamandizinsel olarak-takip eden Diyarbekir Artuklu medreselerinde ise farklı uygulamalar göze çarpmaktadır. Avlu esas olmakla birlikte, mekânların dağılışı, eyvanın konumu ile ilgili değişimler gerçekleşmiştir. 1198-1199 tarihinde inşa edilen

⁸³⁴ İlter, 1969, a.g.m., s. 197-198.

⁸³⁵ Zeki Atçeken (1998). *Konya’da Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, s. 191-192; Çatakoğlu, 2002, a.g.e, s. 17-29.

⁸³⁶ Ara Altun, “Anadolu’da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar,” s. 229, <http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1628/Altun.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, çevrimiçi.

⁸³⁷ Altun, a.g.e., çevrimiçi, s. 230.

Zinciriye Medresesi ile yine, yalnızca tedrisata tahsis edilmiş Mesudiye Medreseleri bu kabildendir. Bununla beraber, ilerleyen kısımlarda inceleneceği üzere, yapılar burada, malzeme ve tekniğiyle Diyarbekir evlerini andırmaya başlamaktadır. Aynı şekilde, yapımı yaklaşık otuz yıl süren Mesudiye Medresesi, muhtelif imajlarla şekillendirilmiş, dört mezhebin ihtiyaçları esas alınarak inşa edilmiş bir yapıdır. Avlusu, devrin uygulamaları paralelinde, küçültülmüş, mimari süslemeler bir yerde toplanmıştır.⁸³⁸

Mesudiye Medresesi'nde görülen, bir iç eyvanın batıya doğru konumlandırılması, koridor ve mihraplı mescid ile yan odaların ayrı bir bölüm teşkil ettiği form, ileriki Artuklu medrese mimarisinde aşikâr bir hal alacaktır. 13. asrın başlarında inşa edilen Marufiye Medresesi bu gelişimin temsilcisi niteliğindedir. Aynı yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen Mardin Şehidiye Medresesi ise başka bir özelliğin gelişimine işaret etmektedir. Mescidi, avlunun güneyine inşa eden, üç açıklıkla girişi sağlayan Zengi mimarisi, yoğunlaşan ilişkilerin tabii bir neticesi olarak, Artuklu eserleri üzerindeki ağırlığını hissettirir. Hüsamîye ve Muzafferîye medreselerini ise Marufiye'nin gelişimi olarak değerlendirmek mümkündür.

İran Selçukluları ve Anadolu mimarisi arasında, şüphesiz devrin ve ihtiyaçların mucebince, bir üçüncü yol geliştirmiş olmaları, Artuklu mimari kültürünün başarısıdır. Artuklular'ın, bölge ve komşu mimari üsluplarını aynıyla alıp uygulamak, taklit etmek yerine, geliştirilen yeni plan uygulamaları dikkat çekicidir. Bu durum, araştırma-geliştirmeye ve vizyon gelişimine açık bir zihniyet/kültürle karşı karşıya olduğumuzun en açık delilidir. Bununla birlikte, insanlığın neşet ettiği topraklarda yaşayarak, antik kültürle kuşatılmış bir kültür havzasında, hem mevcut teknikleri ustalıkla ortaya koyabilmek hem de yeni teknikler arayışına girerek sentezleme çabasında bulunmak da ayrıca bir takdir sebebidir.

Artuklu mimari anlayışının etkilendiği önemli bir diğer kaynak da Suriye mimari kültürüdür. Bu minvalde, erken dönem Artuklularından İlgazi'nin komutanı Süleyman b. Abdülcabbar'ın 1122 tarihinde inşasını emrettiği Zeccaciye Medresesi, ilk benzer ürün olmalıdır.⁸³⁹ Şehidiye ve Taceddin Mesud Medreseleri de Zengi etkisi altındaki Suriye esintileri taşımaktadır. Hatuniye Medresesi de söz konusu kültürün etkilediği eserler arasında sayılabilir. Ancak belirtmek gerekir ki, Hatuniye'nin inşasında görülen

⁸³⁸ Altun, a.g.e., çevrimiçi, s. 231.

⁸³⁹ Altun, a.g.e., çevrimiçi, s. 232.

gelişmeler, Anadolu Selçukluları'nın geniş ölçülerde tatbik edilmiş planları olarak da değerlendirilmektedir.⁸⁴⁰

Mardin Sultan İsa (Zinciriye) Medresesi

Geç dönem Artuklu mimari eserlerinden biri olan medrese, Mardin Artuklu emiri Melik İsa tarafından yaptırılmıştır.⁸⁴¹ 1385 senesine tarihlenen Mardin Sultan İsa Medresesi,⁸⁴² Artuklular'da görülen mekân düzeni gelişmesinin son örneği olarak görülebilir.⁸⁴³ Enine genişleyen bir alan üzerinde, mukarnaslı klasik Selçuklu portalındaki renkli kakma taşları ve dilimli kubbeli imajının yanı sıra önemli plan özelliklerine sahip olan medresede, mekânlar birer kat farkıyla iki avlu çevresinde öbeklenmektedir. Avlu iki katlı olarak düzenlenmiştir. Kuzeyde selsebili olan eyvanın ekleme ile inşa edildiği düşünülmektedir.⁸⁴⁴

Tarih boyunca taş işçiliğiyle nam salmış olan Mardin'de yer alan Zinciriye Medresesi, üzerindeki işlemlerle uluslararası arenada da bilinir hale gelen bir yapıdır. Orta çağlardan yeniçağa devreden mimari kültür mirasının en güzel örneklerinden biri olan⁸⁴⁵ medresenin taş süslemeleri hem teknik ve biçim hem tema ve seçilen motifler açısından, yapıya, nevi şahsına münhasır bir kimlik kazandırmaktadır. Yapıda rastlanan taş kakma yöntemi, bitkisel bezemeler ve soyut yazılı süslemeler, Mardin yöresindeki bir atölyenin varlığını akla getirmektedir.⁸⁴⁶

Yapıdaki plan şeklinin daha olgun halini, Akkoyunlu devrinde Sultan Kasım tarafından yaptırılmış olan Kasımiye Medresesi'nde görmekteyiz. Altun'a göre, Akkoyunlular devrinde tamamlandığından bu adla anılmakta olan ve kitabesi olmadığından kesin bir bilgiye ulaşamadığımız bu yapının, Sultan İsa Medresesini inşa eden mimar tarafından yapılmış olması ihtimal dâhilindedir. Yapı, haiz olduğu yeni uygulama biçimleriyle, Artuklu medrese mimari tipleri arasına bu yapının da farklı bir taş işçiliği versiyonunda görülmesi mümkündür.⁸⁴⁷

⁸⁴⁰ Altun, 1978, a.g.e., s. 229-233.

⁸⁴¹ Kâtip Ferdi, 2006, a.g.e., s.40

⁸⁴² Abdulgani Efendi (1999). *Mardin Tarihi*, Haz. Burhan Zengin, GAP Yayınları, Ankara, s. 233.

⁸⁴³ Altun, a.g.e., çevrimiçi, s. 231.

⁸⁴⁴ Altun, 1978, a.g.e., s. 230.

⁸⁴⁵ H. Örcün Barışta (2008). "Mardin Zinciriye Ve Kası M İye Medreselerinin Taş Süslemelerinde Gözlenen Benzerlikler," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, 2008, s. 238.

⁸⁴⁶ Barışta, 2008, a.g.e., s. 237-238.

⁸⁴⁷ Altun, a.g.e., çevrimiçi, s. 231.

Yapıda kullanılan dilimli kubbeleri, yıldız tonozları, ana eyvanında kullanılan sebili, mimarı organları ve süsleme şekilleri ile kendine özgü karakteristikleri bulunan bu yapının, Artuklu mimari mirasına ait önemli bir eser olduğunu söylemek zor değildir.⁸⁴⁸

Mardin Hatuniye (Sitti Radeviyye) Medresesi

Mardin’de bulunan Hatuniye Medresesi, bir 12. yüzyıl medresesidir. Yapının üzerindeki kitabede medresenin ismi Hatuniye şeklinde geçmesine rağmen halk arasında-kurucusu Sitti Radeviyye’ye nisbetle-Sitti Radeviyye adıyla galat-ı meşhur olmuştur.⁸⁴⁹

Mardin şehrinin Gül Mahallesi’nde bulunan medrese, inşa edildiği zamandan bu yana müteaddit defa tamirat ve tadilat geçirerek orijinal vasıflarını yitirmiştir. Bir bölümü, bugün cami olarak kullanılmakta olan medrese, Anadolu medrese mimari kültürü içinde, açık avlulu medrese tipinin ilk ve olgun/klasik örneği olarak değerlendirilmektedir.⁸⁵⁰

Bugün cami olarak kullanılan fakat medrese olarak inşa edilen cami, Mardin Artuklu emirlerinden Kutbüddin İlgazi’nin hükümranlığında (1176-1184) validesi Sitti Raziyye tarafından yaptırılmıştır. Medrese vakfiyesinin tarihi 602/1206 tarihini göstermektedir. Dış tarafta, kible yönüne yerleştirilmiş olan Arapça bir kitabesi bulunmaktadır. Nesih yazıyla yazılmış olan bu kitabede, Kutbüddin İlgazi’nin adı anılarak medresenin gayrimenkul vakıflarının yazılması emri yer almakta, vakıflardan bahsedildikten sonra Kur’an ayetlerine yer verilmektedir. Kitabe tarihi de Cemaziyelahir 602/Ocak 1206’dır.⁸⁵¹

Kutbüddin İlgazi’nin medfun olduğu medresede,⁸⁵² mihraplı ana eyvanın doğusunda yer alan tromplu kubbe ve örtülü, mihraplı türbe alanında iki sanduka mevcuttur. Kuzeyde bulunan sandukanın kenarında iri harfli, çiçekli bir nesih parçası bulunmaktadır.⁸⁵³ Türbede ve ana eyvanda kullanılan taş işçiliği son derece dikkat çekici bir vasfa sahiptir.

Sitti Radeviyye medresesi iki eyvan ve revaklı avlu ile planlanarak iki katlı bir yapı olarak inşa edilmiştir. Düzgün bir plana sahip olan medresede ana eyvanın batısında bulunan odadan içeri girilmektedir. Bu kısma, vakfiye kitabesinin yanı sıra beton bir ara

⁸⁴⁸ Barışta, 2008, a.g.m., s. 239.

⁸⁴⁹ Ara Altun (1997). “Hatuniye Medresesi,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, s. 504.

⁸⁵⁰ Altun, 1978, a.g.e., s. 116.

⁸⁵¹ Altun, 1997, a.g.m., s. 504.

⁸⁵² “Ondan merhum mağfur, said, şehid, Allah’ın nuruyla nurlanmış kabri, “Sur Kapı” yakınlarında annesinin inşa ettirdiği “Sitti Radiyye” medresesinin içinde bulunuyor.” Kâtip Ferdi, 2006, a.g.e., s. 17.

⁸⁵³ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

kat ve balkonlar eklenmiştir. Ana eyvanın arkasında bulunan revak bir duvarla çevrilerek mescide çevrilen bu kısımlarda göze çarpan taş işleri bulunmaktadır. Türbe ve mihrap üzerinde taş işçiliği de anmaya değerdir. Tüm bu yanlış müdahalelere karşın Mardin Sitti Radeviyye Medresesi ve ayrıca, Artuklu mimari kültür mirasının önde gelen ve ayrıca, Anadolu'daki medrese mimarisinin ilk ve özgün bir örneği olarak kendine has statüsünü muhafaza etmeye devam etmektedir.⁸⁵⁴

Son olarak, yapı hakkındaki ufak bir tarihlendirme tartışmasının bulunduğunu da burada zikretmek gerekiyor. Zaman içinde ciddi hasara uğradığından yapıya girerek inceleme yapamayan araştırmacı Gabriel, 637/1239-658/1260 tarih aralığını vermektedir. Yapının tarihi, burada medfun bulunan Kutbüddin İlgazi'nin hükümlerlik dönemiyle değil, birinci yazıtta zikredilen Artuk Arslan'ın halefi Emir Necmeddin Gazi'nin hâkim olduğu döneme aittir ve medresenin yapım tarihiyle uzaktan yakından ilgisi bulunmamaktadır.⁸⁵⁵ Zira vakıf tarihi 1206 olan bir yapının, kitabelerden sonra inşa edilmiş olması imkân dâhilinde değildir. İşbu sebeple, yapının inşa tarihinin 527/1176-580/1177 olarak kabul edilmesi gerekir.

Mardin Marufiye/Hacı Maruf Medresesi

Günümüze çok fazla bilgi ulaşmayan Marufiye yahut Hacı Maruf Medresesi'nin, 13. asrın ilk çeyreğinde inşa edildiği tahmin edilmektedir. Bu nedenle, bir Artuklu mimari eseri olarak kabul edilmesine karşın yapının planında tek avlulu klasik Artuklu medrese yapısının dışına çıkmıştır. Mardin ve civarına özgü dağınık plan gösteren yapılardan biri olan Marufiye ya da Hacı Maruf Medresesi, bu özelliğiyle Kasımiye ve Zinciriye medreseleri ile aynı kategoride yer almaktadır.⁸⁵⁶

Halk arasında “Beytü'l-Artuki” yani, “Artuklu evi” olarak anılan eserin bazı kısımları, bugün, birkaç aile tarafından mesken olarak kullanılmaktadır.⁸⁵⁷ Eserin inşa tarihi ve banisi hakkında bilgi veren bir yazıtta rastlanmadığından bu konudaki tek dayanak Abdülgani Efendi'nin kaydından başkası değildir. Osmanlı dönemi tahrirlerinde yapılan bir araştırmayla, 932/1526 senesinde bir tamirat geçirdiği anlaşılmıştır.

Elimize çok fazla kalıntısı ulaşmayan yapının, büyük eyvanın kapısına konmuş ve kubbeli kuzey kısmının önüne örülmüş olan duvarın üstüne yerleştirilmiş iki süslemesi

⁸⁵⁴ Altun, 1997, a.g.m., s. 504.

⁸⁵⁵ Gabriel, 1940, a.g.e., s. 27.

⁸⁵⁶ Ara Altun (1970). Mardin'de İki Artuklu Medresesi, *Sanat Tarihi Yıllığı (1969-1970)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul, S.3, s.263.

⁸⁵⁷ Altun, 1978, a.g.e., s. 144.

bulunmaktadır. Bunların, mevcut kalıntılardan yola çıkılarak, geometrik formlarla bitkisel motifler ihtiva eden bir taş süslemesinin parçaları olduğu ileri sürülmektedir. Yapının yakınlarında gözlenen bazı kalıntıların, medreseye ait olduğu düşünülmektedir. Güneyde konumlandırılan mihraplı odanın pencerelerinin bulunduğu duvar, doğuya doğru uzanmaktadır. Ayrıca, bahsi geçen odanın yanında ve alt kısmında iki pencere yer almaktadır.⁸⁵⁸

Eserde, en çok göze çarpan unsur avluya kadar ulaşan, taş mozaik ile döşenmiş selsebildir. Bu eyvan tipinden hareketle yapıyı Diyarbakır İç Kalesi'nde ortaya çıkarılmış olan Artuklu Sarayının plan şeması ve mozaik döşeli selsebili ile ilişkilendirip, yapıyı XIII. Yy. Artuklu eseri saymak mümkün olabilir.⁸⁵⁹ Medresenin üç eyvan ve kubbesinin bulunduğu kısmın selsebil eyvanı, Diyarbakır iç kalesinde bulunan Artuklu sarayı planı ve yine, mozaik döşenmiş selsebiliyle olan benzerliğinden ötürü-kuşkusuz ki, yeni bir belge vb. elde edilinceye dek-13. asır Artuklu mimari eseri olduğu savı geçerli olmaktadır.

Mardin Şehidiye Medresesi

Zaman içinde, müteaddit kere gerçekleştirilen değişiklikler ve düzgün ve yerinde olmayan restorasyonlar nedeniyle orijinal kimliğinden çok şey kaybetmiş olan Mardin Şehidiye Medresesi, revaklı avlulu ve eyvanlı medrese planı uygulanarak inşa edilmiştir. Bu yönüyle Anadolu'da Artuklu döneminde inşa edilmiş olan medreselerden birtakım farklılıklar göstermektedir.⁸⁶⁰ Medreseye ait planların incelenmesi neticesinde, Mardin şehrinde gelişen taş işçiliği ve taşçılık geleneğinin ürünlerinin, büyük bir deformasyona uğradığı gözlemlenmektedir.⁸⁶¹

Eserin minaresi 1916-1917 yıllarında eklenmiştir. Eklektik özellikler sergileyen minarede kullanılan yivler, burmalı süs sütunları, çifte şerefe altlıkları gibi unsurlar, ortaya karışık bir imaj çıkarmaktadır. Süslü bir cephesinin olduğu anlaşılan medresede, sürekli bir değişim mevcuttur. Şehir merkezinde bulunan medresenin, yapılan onarımlar ve eklemeler ile özgün yapısını kaybetmiş olduğu ve hatta 1968 senesinde gerçekleştirilen restorasyonlarda, geriye kalan özgün kısımlarının da eklenen pencere ve kapılar

⁸⁵⁸ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁸⁵⁹ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁸⁶⁰ Başak İpekoğlu (1993). "Terminology Relating To 'Buildings that Have Combined Functions' In Anatolian Seljuk Architecture," *METU JFA*, (13:1-2), s. 54.

⁸⁶¹ Altun, 1978, a.g.e., s. 152.

nedeniyle orijinalliğini kaybettiği görülmektedir. Yapıda, en çok, deyim yerindeyse, tahrifata uğrayan yahut değiştirilen kısım ise cami kısmıdır.⁸⁶²

Şehidiye Medresesi'ne ait iki adet kitabe bulunmaktadır. Bunlardan, portalın nişlerinin altında yer alan kitabe, nesih yazıyla “*Melik es-Said Necmeddîn Gazi b. Artuk Arslan b. İlgazi b. Alpı b. Timurtaş b. İlgazi b. Artuk*”un medresenin vakıflarının yazılmasını emrettiği yazılıdır.⁸⁶³ Kitabe, medreseye ait olan vakıfların isimleri de zikredilmektedir.

Diğer kitabe ise medresenin cami bölümünün kuzey tarafında bulunan iki kemer arasında, iki satır halinde, yine nesih yazıyla yazılmıştır; kitabe, miladi 1788-1789 tarihini işaretleyen “*Kad veka'a el-ferağ min imar Umdetüldehir hacı Ahmed ibn Elgazi... sene 1202*” ibaresi bulunmaktadır.⁸⁶⁴

Kâtip Ferdi'nin kayıtlarına göre ise medresenin banisi Artuk Arslan'dır. Bu nedenle, medresenin Artuk Arslan oğlu Necmeddin Gazi devrinde yapılmış olduğuna dair bir görüş de araştırmacılar Sauvaget ve Gabriel tarafından ileri sürülmüştür. Ali Emiri ise medresenin *semanin* olarak zikredildiğinden bahseder,⁸⁶⁵ bunun sebebi de medresenin seksen tane oda ihtiva etmesidir. *Ummu'l-İber*'de seksen odalı olarak geçen bu medresenin ihtiyaçlarını karşılayacak çeşitli vakıflara sahip olduğu da anlatılır.⁸⁶⁶

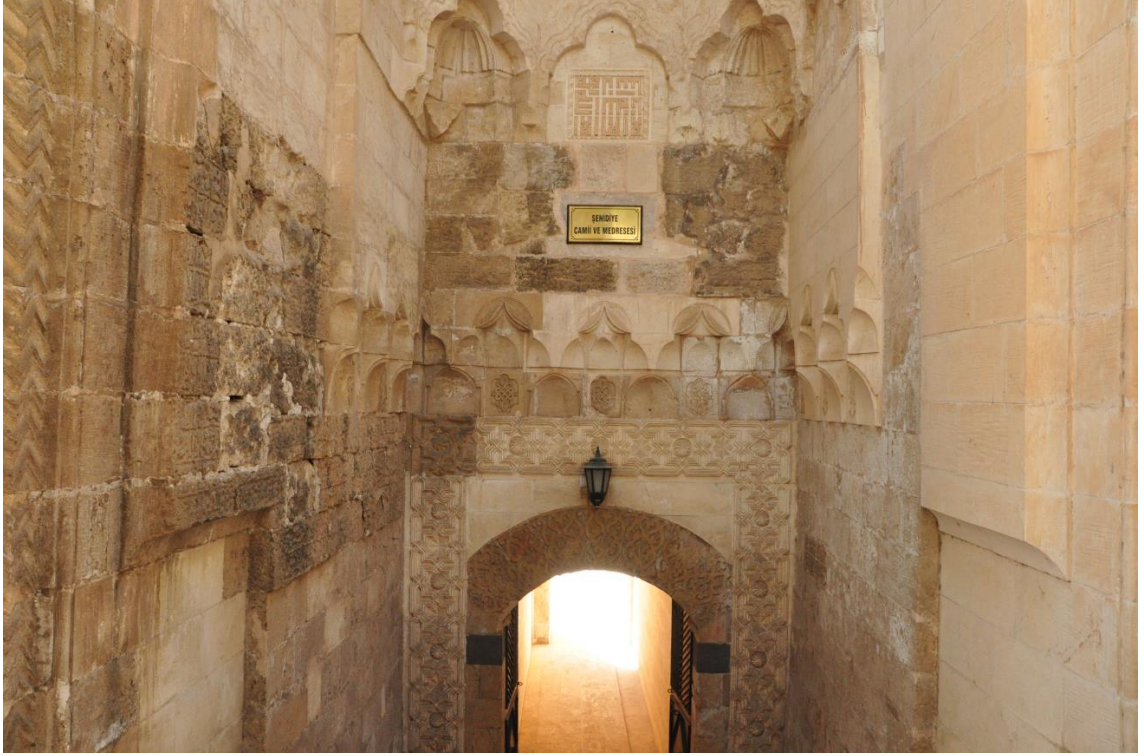
⁸⁶² Altun, 1978, a.g.e., s. 153.

⁸⁶³ Altun, 1978, a.g.e., s.154.

⁸⁶⁴ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁸⁶⁵ Kâtip Ferdi, 2006, a.g.e., s.19.

⁸⁶⁶ Kamiran Özervarlı (2004). *Artuklular'da İlim ve Kültürel Hayat*, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, s. 108.

Görsel 3.2. Şehidiye Medresesi vakfiye kitabesinden genel görünüm

Mardin Harzem Taceddin Mesud Medresesi

Koçhisar'ın (Mardin'in Kızıltepe ilçesinin) yaklaşık 8 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Harzem, Zerkan suyu kenarında, az sayıda haneden oluşan küçük bir yerleşim yeridir. Harzem Medresesi'ne giden yol üzerinde beş gözlü bir köprü yer almaktadır.⁸⁶⁷ Nehrin kenarında yer alan tek eser olan medrese,⁸⁶⁸ birkaç hanenin mesken yeri olarak kullanılmaktadır.

Bakımsız ve yıkıntı halinde olan medreseden geriye kalan kitabe kalıntılarında, yapının, 608/1211 senesinde yapımına başlandığı ve banisinin Artuklu emiri Nasıreddin Artuk Arslan'ın azatlı Habeş kölesi Taceddin Mesud bin Abdullah olduğu bilgisi yer almaktadır.⁸⁶⁹

Artuk Arslan'ın Harzem'de bir medrese inşa ettiğini kaydeden Kâtip Ferdi de eserinde medreseden şöyle bahsetmektedir: “*Sahibi dünya ve d-din el-maruf bi-şşehid ancılayın Nasreddin Said'in Koçhisar demekle maruf şehirde cami-i kebir ve kurbunda*

⁸⁶⁷ Altun, 1978, a.g.e., s. 161.

⁸⁶⁸ Gabriel, 1940, a.g.e., s. 53.

⁸⁶⁹ Altun, 1978, a.g.e., s. 162.

medrese-i ali ve Harzem 'de dahi bir medreseyi ahar ve andan bünyad ittürüp anun gibi medarisdür ki der- zebanüha mevsuf est."⁸⁷⁰

Batı kapısının giriş tarafında yer alan kitabe nesih yazıyla yazılmış dört satır içermektedir. Doğuda uzunlamasına yer alan bir türbe alanının duvarında bulunan fakat sonradan kaybolmuş olan, yine, nesih yazıyla yazılmış "*min amal Mâridin*" ifadesi, medresenin vakıflarına ait bir yazıt olduğunu düşündürmektedir.⁸⁷¹ Binanın vakıflarından bahseden bu yazı, mezar bölümünün tonoz başından itibaren yaklaşık 10 metre boyunca aşağıya doğru uzanmaktadır.⁸⁷²

Nesih yazıyla yazılmış bir başka yazıt da medresenin cami kısmının tamiratını ifade eden kitabedir. "*794 Ramazan/Temmuz-Ağustos 1382'de Sulan İsa harap minarenin yeniden yapılmasını emretti*" ⁸⁷³ifadesini taşıyan kitabeden başka minare kitabesi de bulunmaktadır ancak bu yazıtın bir başka yapıya ait olduğu şeklinde bir görüş bulunmaktadır.⁸⁷⁴

Yapının pek çok değişikliğe uğramış olduğu açık olmakla birlikte kendisinden önceki bir camiye eklemeler yapılmak suretiyle inşa edildiği görüşü de bulunmaktadır. Minaresinin tamirâtı on dördüncü yüzyılda gerçekleştirilmiştir ancak günümüze herhangi bir kalıntısı ulaşmış değildir. Altun'a göre, Bizans İmparatorluğu döneminde Fahreddin Kara Arslan'ın kışlarını geçirdiği Harzem'de büyük bir yerleşim olması muhtemeldir. Bu nedenle, bugün elimize kalıntıları ulaşan bu yapının, Mardin Harzem Taceddin Mesud Medresesi dışında başka bir medreseye ait olması da mümkündür.⁸⁷⁵

Mardin Melik Mansur (Şeyh Aban/Libben) Medresesi

Şehrin Gül Mahallesi'nin kuzeydoğusunda yer alan yapı, günümüze yalnızca birkaç lahitin bulunduğu, zaman zaman mescid olarak kullanılan bir bina olarak kalmıştır. Beyaz ve yeşile boyanmış olan yapıda ortada bir kapı, iki yanda da pencere mevcuttur. Kalıntılardan medrese odaları olabileceği düşünülen kısım avluda yer almaktadır.⁸⁷⁶

İbn Şeddad, eski adıyla Kölassiyye Mahallesi olarak anılan yerde bu medresenin varlığından söz etmektedir.⁸⁷⁷ Artuklu hanedanının hâkimiyet devri ve İbn Şeddad'ın

⁸⁷⁰ Kâtip Ferdi, 1939, a.g.e., s. 13.

⁸⁷¹ Altun, 1978, a.g.e., s. 162.

⁸⁷² İlter, 1969, a.g.m., s. 205.

⁸⁷³ Altun, 1978, a.g.e., aynı yer.

⁸⁷⁴ Nayır, 2010, a.g.t., s. 140.

⁸⁷⁵ Altun, 1978, a.g.e., s. 162.

⁸⁷⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 167.

⁸⁷⁷ Nejat Göyünç (1969). *16. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, s. 100.

yaşadığı dönem göz önüne alındığında, medresenin inşa tarihinin, 13. asrın sonları yahut 14. asrın başlarına denk düşmesi ihtimal dâhilindedir.⁸⁷⁸

Mardin Altunboğa Medresesi

Melik Mansur Ahmed Küçük devri göz önüne alındığında, yapının inşa tarihi, 756-766/1363-1364/1364-1365 arasında olmalıdır. Mardin Altunboğa Medresesi hakkında Kâtip Ferdi'nin kaydettiğine göre, medreseyi yaptıran kişi, Melik Mansur'un "muhterem ve mükerrerem" veziri Altun Boğa'dır.⁸⁷⁹ Yine aynı kayda göre, medrese Mardin Kalesi yakınlarında inşa edilmiştir.

Zinciriye Medresesi'nin doğusunda kalan medreseden geriye kalan kalıntılar arasında bir çeşme ile çeşmenin sağ ve sol tarafında bulunan sivri kemerli nişler bulunmaktadır. Bir kayda göre, medresenin taşları sökülerek içinde Mardin Kız Lisesi'nin kapısı gibi yapıların da bulunduğu başka yapıların inşasında kullanılmıştır.⁸⁸⁰

Diyarbakir Zinciriye (Sincariye) Medresesi

Diyarbakir Zinciriye Medresesi, elimize ulaşan bazı kayıtlarda *Zincirli* ya da *Sincariye* adlarıyla anılmaktadır. Eyliya Çelebi ise seyahatnamesinde "*camilerin ikişer medreseleri olduğundan*" ve "*büyük olan camide Mercaniye Medresesi'nin*" bulunduğundan bahsetmektedir.⁸⁸¹

Küçük avlulu ve tek katlı bir yapı olan Diyarbakir Zinciriye Medresesi, Ulu Cami'nin güneybatısında yer almaktadır. Dışı sade görünümlü olan yapının iç süslemeleri Mesudiye medresesinde olduğu üzere dikkat çekicidir. İklim özelliklerinden dolayı havuz ve fiskiyeli yapılan medrese, bulunduğu bölgede mevcut olan medreselerle aynı vasıfları taşımakta ve devrinin tipik mimari örnekleri arasında yerini almaktadır. Üslup ve öğeler açısından güneydoğu Anadolu medrese mimari kültürünün bir örneği olan bu medresedeki eğitimin niteliği hakkında ise herhangi bir malumat mevcut değildir.⁸⁸²

Dış görünümü sade bir yapıya sahip olan yapıda, portal dışarıya taşkın olup yine yalın ve basittir. Dış görünümünü hareketlendiren tek unsur, sivri nişle yapılmış olan çeşmedir.⁸⁸³ Dış görüntüye mukabil, içeride yoğun bir taş işçiliği kullanılmıştır. Bu durum, avlunun da ağırlık kazandığı ve zenginleştirildiği Diyarbakir evleriyle benzerlik

⁸⁷⁸ Altun, 1978, a.g.e, aynı yer.

⁸⁷⁹ Kâtip Ferdi, 1939, a.g.e., s. 36.

⁸⁸⁰ Altun, 1978, a.g.e., s. 168.

⁸⁸¹ İltar, 1969, a.g.m., s. 202.

⁸⁸² Metin Sözen (1970) *Anadolu Medreseleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, C. 1, s. 105.

⁸⁸³ Altun, 1978, a.g.e., s. 122.

göstermektedir. Çiçekli nesihle yazılmış kitabelerde ayetler ve mimarın adı yer almaktadır.⁸⁸⁴ Kitabelerde medrese tarihine ilişkin özgün bir bilgi yer almamaktadır.

Ulu Cami külliyesi içerisinde Mesudiye Medresesini tamamlayan bir eser olarak düşünülen Zinciriye Medresesi, kitabelerinden hareketle, 1198-1199 senelerinde Kutbüddin Sokman adına inşa edilmiştir. Mimarı, İsa Ebu Dirhem olup medrese, bütün vasıflarıyla, Artuklu dönemi mimari karakteristiklerini taşımaktadır.⁸⁸⁵ Bu mimarın ismi, bir de bir Eyyûbî yazıtında zikredilmektedir. Bu durumda, her iki devirde de mimarlık yapan kişinin ilk eseri, Artuklu emiri Sokman bin Muhammed adına inşa etmiş olduğu bu medresedir. Bu tarihin, aynı zamanda Mesudiye Medresesi'nin inşasının başladığı tarih olduğu da Altun tarafından ifade edilmektedir.⁸⁸⁶

Diyarbakir Mesudiye Medresesi

Mesudiye medresesinin eyvanı üç tarafından çevrelemiş olan kûfi yazılı yazıttan öğrendiğimize göre, bu yapı, II. Sokman tarafından İslam dininin dört mezhebi için kurdurulmuş ve vakıf halinde ihdas edilmiştir. Dolayısıyla, emirin amacının sadece belli bir mezhep için değil, tüm mezhepler için hizmet etme esasına dayalı olduğu aşikârdır.⁸⁸⁷

Bir başka kitabede yapının inşasına ilişkin olarak, yapım tarihi 595/1198-1199 şeklinde yazılmış ve banisinin “*Sultan el-Melik el-Mesud Kutbüddin Ebu'l Muzaffer Sokmen b. Muhammed b. Kara Arslan b. Davud b. Artuk*” olduğu belirtilmiştir.⁸⁸⁸ Bundan başka, yazıtta ayetler de bulunmaktadır; yazı üslubu ise çiçekli nesihdir. Medreseyi tamamlayan kişi ise Hısn Keyfa emiri Melik Mesud Mevdud'dur.

Yapıda 7 adet kitabe bulunmaktadır. Bunlardan biri ana eyvanda, kûfi yazılmış ve Sokman'ın vakfı kurduğuna dair olan kitabedir. Diğer kitabeler ise revak kemerleri üzerinde, portal kemeri altında, güney revakı üzerinde, batı bölümünde bulunan büyük mihrabın batısında pencerenin üstünde, yine batı kısmında bulunan ikinci mihrap üstünde, kuzey portalında, iç kapı atkısı üzerinde ve medresenin güneyinde Ulu Cami kuzey revakının arka tarafında şerit halinde yer almaktadır.⁸⁸⁹

İki avlu ve bir eyvandan oluşan medrese, Ulu Cami'nin kuzey tarafında bulunmaktadır. Lokasyonu Ulu Camii'ye yakın olduğu için, sıklıkla, külliye ile birlikte incelenen medresenin yapımı, otuz yıl kadar sürmüş ve emir Rükneddin Mevdud

⁸⁸⁴ Altun, 1978, a.g.e., s. 123.

⁸⁸⁵ Altun, 1978, a.g.e., s. 124.

⁸⁸⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 124.

⁸⁸⁷ İter, 1969, a.g.m., s. 206.

⁸⁸⁸ Altun, 1978, a.g.e., s.132.

⁸⁸⁹ Altun, 1978, a.g.e., s. 133.

zamanında, 1223 tarihinde, günümüze ulaşan şekliyle tamamlanmıştır. Çizimini, Cafer bin Mahmut el-Halebi adlı kimse yapmıştır.⁸⁹⁰

Medresede, iki farklı ölçüde iki odanın bulunduğunu görmekteyiz. Bu odalar ana eyvanın yanında yer almakta olup güneydeki oda dar ve uzundur. Kuzeyde konumlandırılmış oda ise kare plana sahiptir. Elimizde, bu odaların ne maksatla kullanıldıklarına dair kesin bir bilginin bulunmadığı bu odalardan kuzeydekinin, türbe olması ihtimali Altun tarafından dile getirilmiştir.⁸⁹¹

Medrese, bir cami bölümü olmasına karşın planı oldukça büyük çizilmiş ve zengin bir dekorasyon ile tezhip edilmiştir. Tüm yapı, kesme bazalt taşı kullanılarak inşa edilmiş, örtülü tonoz, eyvan tonozları ile revaklar tuğla ile örülmüştür. Yapının iç kısmındaki işçilik, dikkat çekici boyuttur. Ayrıca, girişin karşısında bulunan mihrapla, son derece dikkat çekici olup bu vasfıyla Şam Adiliye medresesine olan benzerliğini ortaya koymaktadır.⁸⁹² (Bu mihrap Kızıltepe Ulu Camii'ndeki abidevi mihrabın bir benzeridir.) Nitekim, bu temel özelliğiyle Artuklu ve Suriye bölgesi mimarisi, Anadolu Selçuklu mimari üslubundan ciddi bir farklılık göstermektedir. Anadolu'daki ana aks üzerinde bulunan eyvan, mihrabıyla birlikte bir mescid görevi görmekteyken Artuklu medrese ve camilerinde mescid, bir bütün eleman olarak yapıya dâhil olmaktadır. Hatta Harzem ve Şehidiye medreselerinde minarenin mescid bölümünün yanında konumlandırılması, mescid kısmının medrese içerisindeki önemini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Ortodoks Sünniliğin kuvvetlendiği Zengiler ve Selahaddin Eyyûbî devirlerindeki mimari eserlerden hareketle bu benzerlikleri yakalamak mümkündür. İbn Battuta tarafından "Hanefî medresesi" şeklinde anılan el-Nuriye el-Kübra (1172)⁸⁹³ ve yukarıda bahsedilen Şam Adiliye medresesi (1223) bu hususun açık bir biçimde gözlemlendiği örneklerdendir.

Alacalı Camii'nde gördüğümüz iki renkli taş işçiliği, Mesudiye ve Zinciriye (Sincariye) medreselerinde de görülmektedir.⁸⁹⁴

Büyük ölçüde hasar görmüş olan yapı, Ulu Cami'nin restorasyonu esnasında ele alınarak onarılmış ve yenilenmiştir.⁸⁹⁵ 1193 tarihinde ihdas edilmesi planlanan fakat 12. asırda kısmen, nihai halini alması da ancak 13. yüzyılda gerçekleşmiş olan yapı, zaman

⁸⁹⁰ Altun, 1978, a.g.e., s.133.

⁸⁹¹ Altun, 1978, a.g.e., s. 131.

⁸⁹² İter, 1969, a.g.m., aynı yer.

⁸⁹³ E. Herzfeld (1946). "Damascus: Studies in Architecture", *Ars Islamica*, XI-XII, s. 41.

⁸⁹⁴ Sağlam, 2002, a.g.t., s. 296.

⁸⁹⁵ Altun, 1978, a.g.e., s. 130.

içinde restorasyonlara tabi tutulmuştur. Her daim Ulu Cami ile birlikte ele alınan medrese, restorasyonlar kapsamında da camiden ayrı düşünülmemiştir. Altun'a göre, medreseye yapılan eklemeler ve farklı devirlere ait unsurlar hakkında detaylı incelemelerin yapılması imkânı artık kalmamıştır.⁸⁹⁶

Görsel 3.3. Kızıltepe Ulu Camisi mihrabından genel görünüm

⁸⁹⁶ Altun, 1978, a.g.e, s. 133.

Harput Esadiye Medresesi

Harput'un Esadiye Mahallesi'nde yer alan medrese, Ahi Musa Mescidi ve Türbesi'nin kuzey doğrultusunda konumlanmıştır.⁸⁹⁷ Camiler kısmında incelendiği üzere, Esadiye Camii'nde olduğu gibi medresenin de Melik Esad isimli bir zat tarafından yaptırıldığı ifade edilmekle birlikte Artuklu hanedan mensupları arasında Melik Esad isimli kimsenin varlığına rastlanmamıştır.⁸⁹⁸ Ardıçoğlu eserin Selçuklu veya Artuklu devrine ait olduğu konusunda emin konuşur.⁸⁹⁹ Yine, camide olduğu üzere medresenin de Artuklu emiri Fahreddin Kara Arslan devrinde inşa edildiği varsayılmaktadır.⁹⁰⁰

Artuklu dönemi mimari bahsi içinde, devrin en tanınmış yapısı ve üstünde en çok durulan medresedir. Ne var ki, banisinde olduğu gibi mimarının da adı bilinmeyen medresede, kimliğine dair açıklayıcı herhangi bir malumat içeren yazıt da mevcut değildir. Osmanlı döneminde, tahrirlerde *Buk'a Medresesi* olarak anılmaktadır.⁹⁰¹

Yapıdaki mimari üslup, Anadolu Selçuklu devri mimari eserlerinde görülen özelliklere benzemektedir. Bu nedenle, yapının inşa tarihinin Artuklu hâkimiyetinin son dönemlerine rastladığı düşünülmektedir. Nitekim Fahreddin Kara Arslan'ın egemenliği 1144 yılı itibarıyla olup 1163 senesinde idareyi oğlu emir Nasıreddin'e devrettiği tarihe kadar sürmüştür.⁹⁰²

Elimize ulaşan taç kapı kalıntıları ve temel seviyesindeki duvarlarıyla Esadiye Medresesi'nin, on dokuzuncu yüzyılda işler halde olduğu bilgisi, Osmanlı salnamelerinde mevcuttur.⁹⁰³ Yüzyılın sonlarından itibaren yıkılan medrese, sonra hiçbir tadilat ve tamirat görmemiştir. Yapının restitüsyonunun çıkarılarak restorasyona tabi tutulması elzemdir zira külliye'nin cami, medrese, çeşme, zaviye ve hamamıyla, yani bütün unsurlarıyla, Artuklu devri mimarisinin bütünlüklü ve oldukça düzenli bir eseridir.⁹⁰⁴

Cami ve zaviye ile beraber kompleks halinde yapılan medrese, açık avlusuyla, Anadolu'daki geçiş dönemi mimarisinin güzel bir prototipidir. Halen dış etkiler nedeniyle aşınımına uğramaya devam eden abidevi taç kapısıyla yapı, tamir edilmeye muhtaçtır.

⁸⁹⁷ Sağlam, 2002, a.g.t., s. 196.

⁸⁹⁸ Sunguroğlu, 2013, a.g.e., s. 307.

⁸⁹⁹ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., s.64.

⁹⁰⁰ Mehmet Ali Ünal (1989). *XVI.Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK Basımevi, Ankara, s.214.

⁹⁰¹ Ünal, 1989, a.g.e., aynı yer.

⁹⁰² Altun, 1978, a.g.e, s. 133.

⁹⁰³ Sağlam, 2002, a.g.t., s. 197.

⁹⁰⁴ Sağlam, 2002, a.g.t. aynı yer.

Mimari karakteristikleri göz önüne alındığında bir sentez niteliğinde olan medrese, bununla beraber, daha çok Zengi devri mimarisini yansıtmaktadır.⁹⁰⁵ Güneyinde cami bulunan medrese planı ve caminin planı, bu dönemin Anadolu'daki temsilcilerinden biridir.

3.3.5. Hamamlar

Hamam geleneği, kökleri antik çağlara dayanan bir gelenektir. Oldukça geniş bir coğrafya üzerinde, pek çok uygarlık hamamlar inşa etmiştir. Nitekim, Anadolu'da da hamam geleneğinin yaygın olduğunu görmekteyiz. Anadolu'daki ilk Türk hamamları ise Artuklu döneminde Mardin'de inşa edilmiştir. Bu minvalde, ilerleyen yüzyıllarda, Anadolu'da, yine yaygın bir biçimde kullanılacak olan yapı planları ve muhtelif uygulamalar, Artuklu hamam mimarisinde de gözlemlenmektedir.⁹⁰⁶

Osmanlı öncesi dönemlerden itibaren hamamlar, diğer dini ve ticari yapılarla birlikte, kent hayatının önemli bileşenlerinden olagelmıştır. Artuklu hamamları, bu dönemin Selçuklular'dan önce, erken evre yapıları arasında yer almakta ve plan özellikleri açısından farklılıklar arz etmektedir. İlk örnekleri Mardin şehrinde görülen yapılar arasında yer alan ve günümüze kadar gelen Mardin Sitti Radeviye ve Yeni Kapı hamamları, taşlık, soğukluk-sıcaklık aralığı ile gelişmiş sıcaklık mekân uygulamaları, yine Mardin'de bulunan Emir Hamamındaki soğukluk ve sıcaklık mekân uygulamaları öne çıkan plan ve şemalardandır. Artuklu dönemi hamamlarından beş tanesi bugüne dek ayakta kalabilmiştir.⁹⁰⁷

Yukarıdaki yapıların yanı sıra, yapımı, tahmini olarak 15. asra tarihlenen Emir Hamamı da tarihi hamamlar arasında yer almaktadır. Tüm hamamlar, şehirlerde, sit alanı içinde, mahallelerde yahut ticari işlemlerin sürdürüldüğü çarşılarında, bazen külliye içerisinde, bazen de bağımsız olarak mevkilendirilmiştir.⁹⁰⁸

Açıktır ki, zamanla gelişen teknoloji, toplumsal hayat biçimlerinin değişmesi, gelişen teknolojiye paralel olarak yeniden tasarlanan şehir düzeni ve mimari yapıları, hamamların da içinde bulunduğu umumi yapıların, fonksiyonlarını yitirerek kullanım dışı

⁹⁰⁵ Sağlam, 2002, a.g.t., s. 200.

⁹⁰⁶ Durukan, 1995, a.g.m., s. 54.

⁹⁰⁷ Ara Altun, 1978, a.g.e., s. 184-187.

⁹⁰⁸ Emine Dağtekin, Gediz Urak (2008). "Mardin'de Artuklu Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Hamamlar," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 270.

kalmalarına, dolayısıyla da fiziki dayanıklılıklarını da kaybederek tarih sahnesinden silinmelerine sebep olmuştur.⁹⁰⁹

Maristan (Emineddin veya Emir Necmeddin) Hamamı

Kitabesi bulunmayan hamamın inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Artuklu emiri Necmeddin İlgazi devrinde yapılmış olduğundan 1108-1122 tarihleri arasında inşa edilmiş olmalıdır.⁹¹⁰

Bugün Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün mülkiyeti altında olan yapının, Mardin'de bilinen en eski Türk hamamıdır. Yapının 944/1537 senesinde büyük bir restorasyon geçirdiği bilinmektedir.⁹¹¹ Mardin şehir merkezinde Emineddin Camii doğusunda yer alan hamam, eğimli bir alan üzerine inşa edilmiştir.

Hatuniye (Sitti Radviyye) Hamamı

Mardin'de, Sitti Radviyye Medresesi evkafından olan Savurkapısı/Radviyye Hamamı,⁹¹² Artuklu dönemine ait yapılardandır. İnşa tarihi 1176-1185 yılları arasına tekabül eden medrese kompleksi içinde yer alan hamam da bu tarihler arasında inşa edilmiş olmalıdır. Banisi Artuklu emiri Necmeddin Alpı'nın eşi ve Kutbüddin Gazi'nin validesi Radeviyye Hatun'dur.⁹¹³

Yapı, 16-17. yüzyılda büyük ölçekli tamirat ve tadilatlar geçirmiştir. Bu restorasyonlara karşın orijinal mimari öğelerini kaybetmemiştir. İçinde yer aldığı kültür havzasının bir etkisi olarak, yapıda, Suriye, Memlûk ve Roma hamam mimarisine benzeyen bir ucu yarım yuvarlak olan beşik tonozlu uzun mekân ile Türk mimari geleneği doğrultusunda inşa edilen beşik tonozlu dört eyvanlı ve köşe hücreli sıcaklık bir araya gelmiştir.⁹¹⁴

Mardin Yenikapı Hamamı

Mardin Yenikapı Hamamı, Artuklu emirlerinden Melik Muzaffer Kara Arslan tarafından yaptırılan medrese ve mescidin vakfidır.⁹¹⁵ Bundan hareketle, hamamın inşası 1258-1285/1286 tarihleri arasında hüküm süren emirin saltanatında, 13. asrın ikinci

⁹⁰⁹ Altun, 2011, a.g.e., s.123.

⁹¹⁰ Altun, 1978, a.g.e., s. 184.

⁹¹¹ Dağtekin, Urak, 2008, a.g.m., 271-272.

⁹¹² Hamam, medresenin kitabesinde "medresenin güneyindeki hamam" ibaresiyle yer almaktadır. Altun, 1978, a.g.e., s. 184.

⁹¹³ Banu Bilgicioğlu (2003). "Mardin," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, s. 50.

⁹¹⁴ Semavi Eyice (1997). "Hamam," *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, s. 412.

⁹¹⁵ Dağtekin, Urak, 2008, a.g.m., s. 274.

yarısında gerçekleştirilmiş olmalıdır.⁹¹⁶ Yenikapı Hamamı, Yenikapı/Bab-ı Cedid Mahallesi'nde bulunmakta olup günümüzde harap durumdadır.⁹¹⁷

Mardin Ulu Camii Hamamı

Ulu Cami'nin güneydoğusunda yer alan hamam, günümüzde de bazı eklemeler yapılarak değişiklikler geçirmiş, bazı yerleri sıvalarla kaplanmış ve boyanmıştır. Bugün kullanım dışı olan yapı taşlık, ılıklik, su deposu ve külhanı akstan ayrı olarak gelişen dikikdörtgen bir alan üzerinde inşa edilmiştir.⁹¹⁸

Soyunmalık kısmının yüksek kasnaklı tromplu kubbesinin Maristan hamamıyla benzerlik gösterdiği Mardin Ulu Cami hamamı, Melik Salih'in egemenliği döneminde (1312-1363/1364) Ulu Cami'ye vakıf olarak inşa edilmiş olup inşa tarihi 14. yüzyılın ilk yarısına denk düşmektedir.⁹¹⁹

Elazığ-Harput Dere Hamamı

Harput'un doğusunda, Hacılar Mahallesi'nin Çatalkaya mevkiinde yer alan yapı, harabe halindedir. Hicri 1301 tarihli salnamede, banisi Melik Muzaffer olarak geçen hamamın⁹²⁰ inşa tarihinin, İmadüddin Ebubekir'in saltanatının bittiği 1232 senesinden önce olması gerektiği şeklinde bir görüş de mevcuttur.⁹²¹

Hasankeyf (Hısn Keyfa) Hamamı

2005 yılı içinde gerçekleştirilen kazılarla Batman ili Hasankeyf ilçesinin mimari kültür varlığının önemli parçaları gün yüzüne çıkarılmıştır.⁹²² Bu minvalde, Artuklu kültür mirasına ait bir külliye ile medresesi de açığa çıkarılmıştır. Zeynel Bey külliyesi olarak anılan bu yapılar bütününe bir parçası olan Hasankeyf hamamının da Artuklu mimarisine ait olduğu, kullanılan malzemeler ve yapı tekniklerinin incelenmesi neticesinde netleşmiştir. Külliye'nin kitabesi bulunmamaktadır.

3.3.6. Saraylar

Artuklu mimari kültürünün en mühim yapılarından bir olan *Diyarbakir Artuklu Sarayı*, 1960-1961 yıllarında Oktay Aslanapa tarafından yapılan kazılar neticesinde ortaya

⁹¹⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 187.

⁹¹⁷ Dağtekin, Urak, 2008, a.g.m., s. 275.

⁹¹⁸ Dağtekin, Urak, 2008, a.g.m., s. 277.

⁹¹⁹ Göyünç, 1969, a.g.e, s. 107; Altun, 1978, a.g.e., s. 188.

⁹²⁰ Altun, 1978, a.g.e., s. 184.

⁹²¹ Sunguroğlu, 2013, a.g.e., C.1, s. 394.

⁹²² Nayır, 2010, a.g.t., s. 146.

çıkarılmıştır.⁹²³ Artuklu emiri Melik Salih Nasırüddin Mahmud bin Muhammed devrinde (1201-1222) inşa edilen saray, İçkale’de, Saraykapı adını taşıyan geniş kemerin yanında bulunan Toptepe mevkiinde yer almaktadır.

Yapının, kazılar sonucu ortaya çıkarılan bir hamam, Dicle Nehri’ne yakın bir kaynaktan su getirmek için tesis edilmiş künk sistemi ve divan toplantılarının ve resmî kabullerin yapıldığı bir *divanhane*⁹²⁴ bulunmaktadır. Dört eyvanlı plana göre yapılmış olan divanhanenin güney bölümünde mozaik ve çini süslemeleri olan bir selsebil ile çinili kanalları bulunan ve yine, mozaik ve çinilerle kaplanmış sekizgen bir havuz yer almaktadır. Yapıda Artuklu mimarisi-ve genel olarak Anadolu Türk mimari sanatında-karakteristik yapı malzemelerinden olan renkli taşlar ile küp cam mozaiklerle yapılan motifler, balık ve ördek figürleri gibi figürler mevcuttur.

Yapının 603/1206-1207 tarihli ve nesihle yazılmış yazıtında, aslan figürü boğaya saldırırken tasvir edilmiştir. Bu betimleme, İslam süsleme kültüründe birbirine zıt konseptleri ifade etmek için kullanılmıştır; bu bağlamda, aslan zafer kazanmayı ve güneşle aydınlığın temsilcisiyken boğa mağlubiyet, karşıt güçleri ve ayı temsil etmektedir.⁹²⁵ Yine bir boğanın başında bir kartalın bulunduğu bir temsil, kabartma haline, Urfa kapısına yerleştirilmiştir. 1183-1184 yılına ait bu temsilde ise Artuklu hanedanının İnalıoğullarına galip gelmesinin tasvir edildiği yönünde görüşler bulunmaktadır.⁹²⁶ Mardin Artukluları tarafından Meyyâfârîkin’e yaptırılan Dar’ul Acemiye (Yabancılar Sarayı), Halifenin 1163 yılında Necmeddin Alpî’ya gönderdiği elçinin misafir edildiği saray olmuştur.⁹²⁷

Diyarbakır Artuklu Sarayı Mardin Firdevs, Rişmil, Harizm, Harput ve Hısn Keyfa Artuklu hanedanına ait saraylar arasında en iyi bilinenidir.⁹²⁸

Tüm Mardin şehrini cephe alan, Mezopotamya ovasına nazır ve devamlı rüzgâr aldığı için Artuklu emirlerince yazları tercih sebebi olan *Mardin Firdevs Köşkü*, bugün Mardin Valiliği yanında yer almaktadır. Özellikleri itibarıyla Artuklu dönemine ait kabul edilen yapı, Melik Mansur Necmeddin bin Kara Arslan (1285/1286-1311/1312) adına sayfiye konutu olarak inşa edilmiştir.⁹²⁹

⁹²³ Altun, 1978, a.g.e., s. 280.

⁹²⁴ M. Baha Tanman (1994). “Divanhane,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, s. 437.

⁹²⁵ Gönül Öney (1992) *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 40.

⁹²⁶ Nayır, 2010, a.g.t., s. 144.

⁹²⁷ İbn’ül-Ezrak, 1992, a.g.e., s.135.

⁹²⁸ Altun, (1991). “Artuklu Sanatı,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 419.

⁹²⁹ Kâtip Ferdi, 2006, a.g.e., s. 26.

Bugün, hemen tümüyle harap vaziyette olan, kalıntıları da toprakla kaplanmış bulunan *Hısn Keyfa Sarayı*, Hasankeyf kalesinin kuzeyinde, Dicle'ye bakan kayalıklar üzerinde inşa edilmiştir. Hakkında herhangi bir yazıt ya da kaynak bilgisi bulunmayan yapı, inşasında kullanılan malzeme ve mimari üslup özellikleri itibarıyla, ittifakla Artuklu eseri olarak kabul edilmektedir.⁹³⁰

3.3.7. Köprü ve kervansaraylar

İnşa ettikleri eserlerle Anadolu'daki mimari kültür varlığına önemli katkılarda bulunan Artuklular, hâkim oldukları topraklarda çok sayıda köprü inşa etmişlerdir. Hem işlevsel oluşları hem de haiz oldukları estetik özellikleriyle dikkat çeken bu köprüler Mardin, Hısn Keyfa, Amid, Meyyâfarıkîn, Halep gibi merkezlerde inşa edilmiştir.⁹³¹

Artuklu köprülerinin ayırıcı vasfı, orta kısımda tek ve geniş açıklıklı kemer kullanılmasıdır. Artuklu devri mimarları, bu husus üzerinde gelişim sergilemiş ve başarı elde etmişlerdir. Köprüler hem tek gözlü geniş açıklıklı hem de çok gözlü köprüler olarak yapılmıştır. Mardin'de bulunan köprüler, çok gözlü köprülere örnek gösterilebilir. Figürlü plastiğin kullanıldığı Artuklu köprülerinde, Mardin'de inşa edilenlerde figürlü plastik kullanılmamıştır.⁹³²

Söz konusu han ve kervansaraylar olduğunda ise Artuklu mimarlarının, genel olarak kapalı tipte, diğer mimari eserlere kıyasla daha basit teknikler ve özen gösterilmeyen malzemeler kullanarak küçük yapılar inşa ettiğini görmekteyiz.⁹³³ İktisadi gelişmenin ve refahın zirveye ulaştığı bir ülke olan Artuklu topraklarında, han ve kervansarayların bu evsafa inşa edilmiş olması şaşırtıcıdır. Abidevi yapıları daha ziyade şehirlerde inşa etmeyi tercih eden Artuklular, bununla beraber, merkez ve transit yollar üzerinde-bilhassa Diyarbekir istasyonlu ticari ve askeri yollar üzerinde-hem ticari amaçla hem de askeri maksatlarla kullanılmak üzere çok sayıda han inşa etmiştir.

Malabadi (Silvan/Batman Suyu) Köprüsü

Silvan'ın Malabadi köyü yakınlarında, Batman suyu üzerine Timurtaş tarafından inşa edilen köprü, Artuklu mimari sanatının zerafet dolu taş işçiliğini yansıtır nitelikte bir eserdir. Batman ya da kaynaklarda Karaman suyu olarak geçen çayın üzerinde yapılan ilk

⁹³⁰ Yapı, yakınında bulunan Dicle köprüsü ve diğer Artuklu eserleriyle yüksek ölçüde benzerlik göstermektedir. Bkz. Altun, 1978, a.g.e., s. 211.

⁹³¹ İrfan Yıldız, Erkan Koç (2008). "Mardin'in Kızıltepe İlçesindeki Artuklu Dönemi Köprüleri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 289.

⁹³² Yıldız, Koç, 2008, a.g.m., aynı yer.

⁹³³ Durukan, 1995, a.g.m., s. 55.

Artuklu köprüsü, üzerindeki kitabede yer alan bilgilere göre, 542/1146 senesinde inşa edilmeye başlanmıştır. Finansmanı Timurtaş'ın kendi mal varlığından karşılanan köprünün tamamlanması ise Necmeddin Alpi devrine denk gelmektedir (550/1155).⁹³⁴

İbnü'l-Ezrak, H.539/M.1144 yılında yapımına başladığını söylediği köprünün iki defa yıkıldıktan sonra El Zâhid İbn Taviil tarafından başlatılan onarım çalışmalarının Şirbarik yönetiminde Ebu'l- Hayr el-Fazıl tarafından bitirildiğinin söyler.⁹³⁵ Köprünün girişinde kemerli bir kapı mevcuttur, bu kapının kuzey tarafında merdiven başlangıcı bulunmaktadır.⁹³⁶ Dik bir eğimle aşağı inilen merdivenlerden, kemerin iki yanında bulunan boşluklarda yer alan odalara ulaşılmaktadır. Evliya Çelebi bu odaların, han olarak kullanıldığını nakleder; ayrıca, köprünün her iki girişinde de Hazo ve Silvan beyleri tarafından haraç alınmaktadır.⁹³⁷ Köprü farklı uzunluk ve kırılma noktaları belirgin üç kısımdan oluşmaktadır.⁹³⁸ Mimari şekli ve boyutları Artuklu mimari ve hendese ustalığını gözler önüne sermektedir; öyle ki, *Modern Statik hesaplama yönteminin olmadığı devirde, bu açıklıkta bir eser hayranlık ve takdiri müciptir. Ayasofya'nın kubbesi köprünün altına rahatlıkla girer. Balkanlar'da, Türkiye'de, Orta Doğu'da bu açıklıkta bu yaşta bir köprü yoktur.*⁹³⁹

Köprünün güney yüzünde kemerin batısındaki uzun silmenin altında yer alan H.542/M.1147 tarihli kitabe Mardin Artuklularına ait en eski kitabe özelliği taşır. Bu köprünün yerinde önceden Karaman/ Akraman adında bir köprünün 1144-45 yıllarında yıkıldığı İbnü'l- Ezrak'ın ifadelerinden anlaşılır. Köprünün yapım sorumluluğu Ebu'l- Hasan Ali bin et-Taviil'e verilmişken, fazla gelen suyun temellerin zayıf olmasına mebni köprüyü tehrip etmesinden dolayı kendisine tazminat cezası verilip, görevinden alınmıştır. Köprünün inşa görevini bu olaydan sonra Artukoğlu Alpyarukoğlu Ali oğlu Emir Seyfüddin Şirbarik Memdud üzerine almış, mimar olarak ekl-Hâkimü'l-Fasıl oğlu Ebu'l- Hayra tevdi etmiştir. Köprünün tamamlanması Timurtaş Bey'in oğlu Necmüddin

⁹³⁴ Nayır, 2010, a.g.t., s. 139.

⁹³⁵ Altun, 1978, a.g.e., s.201.; Göyünç, 1969, a.g.e., s. 107.

⁹³⁶ Cevdet Çulpan (1970). *XIII. Yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüler ve Özellikleri*, Sanat Tarihi Yıllığı III, Ankara, s. 109-110.

⁹³⁷ Altun, 1978, a.g.e., s.201.

⁹³⁸ Çulpan, 1970, a.g.e., s. 109.

⁹³⁹ Murat Pıçak (2008). Artuklular Döneminde Diyarbakır'lı Sosyo-Ekonomik Durumu, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyum Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin: Mardin Valiliği, C.2, s. 517.

Alpi zamanında gerçekleşmiştir. Köprü üzerinde bulunan H.542/M.1147 tarihli kitabe bunu teyit etmekle beraber Necmüddin Alpi adına rastlanmaz.⁹⁴⁰

Hasankeyf (Dicle) Köprüsü

Kitabesi bulunmayan köprünün inşa karakteri ve mimari özelliklerine dayanılarak yapının Artuklular'a ait olduğu ve İbn Havkal'ın rivayetine göre de 510/1116 senesinde Fahreddin Kara Arslan tarafından inşa edildiği bilinmektedir.⁹⁴¹

İbn Şeddad'ın verdiği bilgilere göre, köprü kargir bir yapı olmakla birlikte, büyük kemer bölümünün tavanı ahşaptı. Herhangi bir düşman saldırısı karşısında, köprü buradan bölünmekteydi. 15. Yüzyıl seyyahlarından Barbarro da köprünün bu ahşap kısmını teyit eder kayıtlar tutmuştur.⁹⁴² İbn Havkal'ın kaydına bakılarak Artuklu eseri olduğu düşünülen köprü, ortaçağda Dicle üzerinde yapılmış zamanının en gösterişli ve en büyük köprüsüdür.⁹⁴³

Çermik (Haburman) Köprüsü

Diyarbakır-Malatya arasında yer alan Çermik'te Haburman köyü yakınlarında inşa edilen köprü, Harput ve Ergani taraflarından gelen kervanların Siverek ve Urfa üzerinden Halep'e ulaşmasını sağlayan ulaşım noktalarından biridir.⁹⁴⁴

Beş satırdan oluşan yazıtta şunlar yazılıdır: “*Bismillahirrahmanirrahim, haza ma tetavvaat biamelihi Zübeyde hatun binti'l-emir el-ecel. Necmeddin Albı ibn Timurtaş hamahallah fi sene hamse ve seb'ine ve hamsemie.*” Buna göre, yapı 575/1179 tarihinde, Necmeddin Alpi'nin kızı Zübeyde Hatun tarafından, II. Necmeddin İlgazi döneminde yaptırılmıştır.⁹⁴⁵ Köprü, günümüze dek müteaddit defa restorasyon geçirmiştir.

Diyarbakır Devegeçidi Suyu Köprüsü

Diyarbakır'a 20 km uzaklıkta bulunan Devegeçidi çayının üzerinde bulunan köprü, kitabesindeki bilgilere göre, 1218 senesinde Artuklu meliki Salih Mahmud zamanında, pek çok esere imza atmış olan mimar Cafer bin Mahmut el-Halebi tarafından inşa edilmiştir.⁹⁴⁶

⁹⁴⁰ Karaçam, 2012, a.g.t., s.136.

⁹⁴¹ Çulpan, 1970, a.g.e., s. 95.

⁹⁴² Çulpan, 1970, a.g.e., s. 96.

⁹⁴³ Altun, 1978, a.g.e., s. 194.

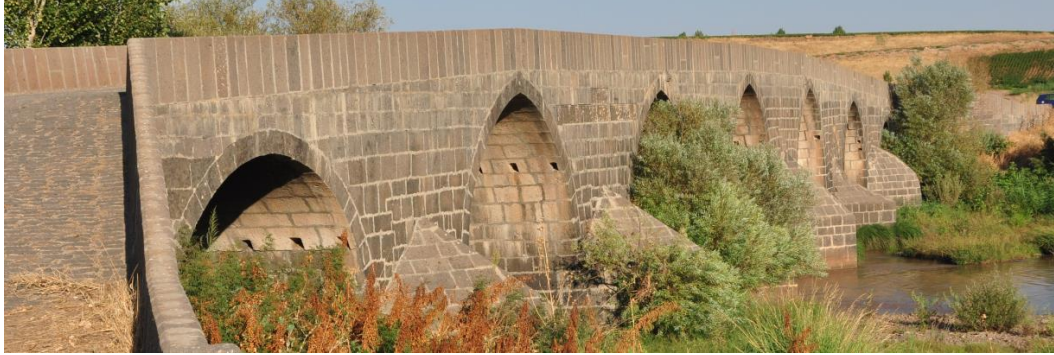
⁹⁴⁴ Çulpan, 1975, a.g.e., s. 116; Altun, 1978, a.g.e., s. 206.

⁹⁴⁵ Çulpan, 1975, a.g.e., s. 117.

⁹⁴⁶ Altun, 1978, a.g.e., s.208; Şevket Beysanoğlu,1987, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, Ankara, s.349-350.

Yedi gözlü ve kemer şekilleri sivri olan köprü bütünüyle yontma taştan ve sanatlı bir biçimde yapılmıştır. Üzerinde iki kitabe ve bir ayet bulunan köprüde, kitabeler şerit halinde ve sivri kemer içine yerleştirilmiş şerit halinde yer almaktadır.⁹⁴⁷

Köprünün varlığı, 1970 senesinde yürütülen yol çalışmaları esnasında ortaya çıkartılmıştır.⁹⁴⁸

Görsel 3.4. Halil Viran (Devegeçidi) Köprüsü

Diyarbakır Ambar Çayı Köprüsü

Günümüze yalnızca ayak izleri ulaşan, ulaşamadığı için de kitabe kaideleri okunamayan, Diyarbakır Ambar Çayı Köprüsü, 1223 senesinde Artuklu emiri Mevdud bin Mahmud tarafından Mimar Cafer'e inşa ettirilmiştir.⁹⁴⁹

3.3.8. Kaleler ve diğer yapılar

Harput Kalesi

Nizameddin İbrahim, Selçuklulara tabiiyetini ilan ettikten sonra ülkesini işgal edilmekten kurtarmış ve imar faaliyetleri gerçekleştirmiştir. Bu bağlamda, Gölcük içerisinde bulunan Harput Kalesi'ni tahkim ve tadil ettirmiştir. Kendisinin tamiratına ait kitabeler, kalenin duvarlarına yerleştirilmiş halde bulunmuştur. *Türkiyat* dergisinde bu kitabelere yer verilmiştir. Bu kitabeler, batı cephesinin kuzey ucunda bulunan Dabaz suyuna bakan bir hisar üzerinde yer almaktadırlar. Ancak zaman içerisinde aşınımına uğramış olduklarından şekilleri deforme olmuştur. Üstünde-eksik kelimeler olmakla birlikte-Nizameddin İbrahim'in adı ve tarih yer almaktadır. Bu kitabelerin kazınmış bulundukları taşlara ve işlenme şekillerine bakarak Harput Kalesi'nde Nizameddin

⁹⁴⁷ Çulpan, 1975, a.g.e., s. 287.

⁹⁴⁸ Zeki Sönmez, 1995, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, s. 125.

⁹⁴⁹ Çulpan, 1975, a.g.e., s. 119; Karaçam, 2012, a.g.t., s. 259; Özervarlı, 2004, a.g.t., s. 114.

İbrahim tarafından yaptırılan kısımların neler olduğunu bulmak da mümkündür ve kalenin halen mevcut olan duvarlarının ve burçlarının mimari bakımdan en güzel olan kısımlarının Nizameddin İbrahim'in eseri olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁵⁰

Harput Kalesi, dünya çapında bilinen bir arkeolojik yapıdır. Ancak ne var ki, büyük hasar gördüğünden, bilime ciddi veri sağlayan eskiçağlardan kalan kalıntılar yok olmaya yüz tutmuştur. Kale, yoğunluklu olarak, sıyırma ve yontulmuş taş bloklarla inşa edilmiş ve kaya duvarlara gizli geçitlerle çok sayıda oda yerleştirilmiştir. Duvarlar kesmetaş ve kaba yontutaş arası dolgular kullanılarak inşa edilmiştir.⁹⁵¹ Bir rivayete göre, kalenin yapımı esnasında sütler, oradaki dibek taşında karıştırıldığından kale “süt kale” adıyla anılmıştır.⁹⁵²

Kalenin iç ve dış olmak üzere iki bölümü ve dikdörtgen bir şekli bulunmaktadır. Bilhassa dış bölüm büyük hasar gördüğünden geriye yalnızca birtakım kalıntı parçaları kalmıştır. İnşa edildiği günden bu yana çok sayıda tamirat ve tadilat geçiren kale, 2016 yılında yeni bir restorasyon daha görmüştür.

Kalenin üç adet kapısı bulunmakla birlikte, yalnızca ana giriş Harput şehrine doğru açılmaktadır. Mevkii ise Fırat nehrini kontrol edecek şekilde konumlandırılmıştır. Uçurumlarla kuşatılan kalenin, bu tür yapılarda genel olarak rastlandığı üzere, iç ve dış olmak üzere iki bölümü bulunmaktadır. Sütunlarının bir kısmı yuvarlak, bir kısmı ise kare şeklindedir. İç kapının sağında bulunan aslan kabartması ile aslan-fil mücadelesi tasviri ve doğu sur duvarlarında bulunan renkli taşlar, yapıda bulunan öne çıkan süslemeler arasında yer almaktadır.⁹⁵³

Kalan yıkıntılara dayanılarak öne sürülen görüşlere göre dış kısım oval şekildedir. Şehre açılan iki kapıdan biri olan *Dağ Kapı* burada belirlenebilmektedir. *Metris* ya da düzeltilmiş haliyle *Meteris* kapısı ise Danık'a göre kente kuzeyden bakıyor olmalıdır.⁹⁵⁴ Ayrıca, Süryani mahallesi olan *Norsis* mahallesine açılan kapının da güney cephede yer alan *Hüseyinik* mahallesine ulaşım ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir.⁹⁵⁵

Düzensiz oval şekil gösteren dış kalenin güneydoğusunda ise bir iç kale yer almaktadır. Şehrin ana ve ara yolları ile bölümlenmiş iç kalede yapılar, şehrin kuzeyinde

⁹⁵⁰ Ardıçoğlu, 1964, a.g.e., 51.

⁹⁵¹ Danık, 1995, a.g.t., s 37.

⁹⁵² Kus Sahin, Cetinkaya, 2016, a.g.m., s. 6.

⁹⁵³ Danık, 1995, a.g.t., 37.

⁹⁵⁴ Ertuğrul Danık (1997). “Harput Kalesi,” *Vakıflar Dergisi*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, s. 316.

⁹⁵⁵ Danık, 1997, a.g.e., aynı yer.

yoğunlaşmaktadır. Geriye kalan alan, tarım alanı ve ekilebilir olmayan, kayalık arazileri kapsamaktadır.⁹⁵⁶

Güney tarafında bulunan kitabelerden anlaşılabacağı üzere kalenin yapımı Urartulara aittir (bir yoruma göre Kral Manuas (MÖ 810-785) zamanında inşa edilmiştir, ancak böyle bir iddiayı kesin bir dille ifade etmek doğru olmayacaktır). Kalede bulunan kaya inşaatının da Urartu uygarlığına ait olduğu tahmin edilmektedir. Yapılan araştırmalarda, kalıntılar arasında bulunan az sayıdaki seramik parçalarının ve kaya işaretinin Urartulara ait olduğunu ileri sürülmektedir. Bugün, “Kayabaşı” mevki olarak adlandırılan kayalıkta var olduğu düşünülen işaretler ile ana kayaya oyulan kurban kanı akıtma kanalı, Urartulara ait bu yapının mühim bir açık hava kültür merkezi olduğuna da işaret etmektedir.⁹⁵⁷ Alman tarihçisi Lehmann Haupt, Harput kalesine ilişkin yaptığı çalışmalarda, kale içinde “*oyulmuş merdivenler, tünel, hücreler ve su yolları tespit etmiştir.*”⁹⁵⁸ Güncel çalışmalarda da iç kalenin yapım tarihi M.Ö. 2000'lere tarihlendirilmektedir. Sonraki dönemlerde de toplulukların iç kalenin eteklerinde yerleşmeye başladığı öngörülmektedir.⁹⁵⁹

Günümüze dek pek çok uygarlık tarafından restorasyona tabi tutulan Harput Kalesi, 11. asır itibarıyla da Çubukoğulları, Artuklular, Dulkadir beyliği, Akkoyunlular tarafından tamirat görmüş ve bunun yanı sıra kaleye bazı eklemeler yapılmıştır. Artuklu emirleri de kalenin restorasyonuna büyük önem vermiştir. Artuklular döneminde yapılan ve *İbrahim bin Ebubekir Nasır Emir'ul-Müminin* unvanıyla başlayan kitabede, “*bu yapının yapılmasını, el-Melikü'l-Mevdud, (...) el-Adil, din ve dünyanın nizamını sağlayan müminlerin emiri Ebubekir oğlu İbrahim emretti... sene altı yüz ...*” yer almaktadır.⁹⁶⁰ İfadede adı geçen melik Harput emiri İmadüddin oğlu Nizameddin İbrahim'dir. Nizameddin 601/1204-5 senesinde amcasının oğlu Hısn Keyfa emiri Nasırüddin Mahmud'un Harput'u alma girişiminde bulunması üzerine Selçuklu sultanı Gıyaseddin

⁹⁵⁶ Sağlam, 2002, a.g.t., s. 46.

⁹⁵⁷ Mesut Şentürk (1993) *Urartular Döneminde Elazığ*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s. 58.

⁹⁵⁸ Ayhan Gaspak (2015). “Eskiçağ'da Harput'un Tarihi Ve Dini Yapısı,” *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20:1, s. 153; Emrah Yavuz (2005). *Harput Halk Kültüründe Ziyaret ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, s. 15.

⁹⁵⁹ Süha Konuk, (2013). “Bizans Sasani Mücadelelerindeki Ziata'nın Lokalizasyonuna Dair,” *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2013*, C.2, s. 561.

⁹⁶⁰ Sağlam, 2002, a.g.t., s. 47.

Keyhüsrev'e tabiiyetini açıklamıştır. Akabinde gerçekleşen Selçuklu müdahalesi üzerine Nasırüddin seferden vazgeçerek geri dönmüştür.⁹⁶¹

Bu kitabenin parçaları kalenin üç farklı yerinde bulunmaktadır; sekiz tanesi burcun bir yüzünde, bir tanesi diğer tarafında, bir diğeri ise farklı bir yerde ters bir biçimde duvara gömülmüştür. Yazı, formu itibarıyla ise kûfiden nesih yazıya geçişin örneklerindendir. Artuklular'a ait olan bu kitabenin dışında Dulkadiroğulları ve Akkoyunlulara ait kitabeler de bulunmaktadır.⁹⁶²

Diyarbakır Ulu Beden Burcu

Diyarbakır surlarının batı ucunda yer alan Ulu ya da Evli Beden Burcu,⁹⁶³ görkemli görünüşü ve inşasında kullanılan siyah bazalt taşlarıyla dikkat çeker.⁹⁶⁴ Enine kademeli silmelerle çevrelenen uzun kitabe kuşağı içindeki kitabede çift başlı kartal arması mevcuttur. Kitabenin orta kısmına doğru Selçuklu tipi olduğu düşünülen iki sfenks kabartma bulunmaktadır. Kitabenin alt kısmında ise iki adet aslan kabartması mevcuttur; kuyrukları ejder başı şeklindeki kabartmalar kanatlı olarak resmedilmiş olup içleri oymalıdır.⁹⁶⁵

⁹⁶¹ Karaçam, 2012, a.g.t., s. 214.

⁹⁶² Danık, 1995, a.g.t., s. 35-36.

⁹⁶³ Canan Parla (2005).“Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi,” *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2005/1, s. 71.

⁹⁶⁴ Altun,1978, a.g.e.,s. 228.

⁹⁶⁵ Altun, 1978, a.g.e., s. 229-230.

Görsel 3.5. Diyarbakır Ulu Beden Burcu

Görsel 3.6. Kitabenin orta kısmından detay

Diyarbakır Yedikardeş Burcu

Ulu Beden Burcu'nda da görüldüğü üzere, Yedikardeş Burcu'nda da dikkate şayan kartal ve aslan kabartmaları ve kitabe kuşakları mevcuttur. Artuklular'ın askeri mimari anlayışına dair önemli göstergeler sağlayan burçlarda, taş bezemeler ve figürlü plastikler, figürlü kabartmalar kullanılmıştır. Dikdörtgen kısmın iki tarafında üstte birer

kanatlı arslan kabartması, iki arslanın ortasında ve biraz üstte eğri kesim tekniği ile işli, yüksek kabartma çift başlı bir kartal yer alır.⁹⁶⁶

Türk savunma mimarisinin de eşine ender rastlanan bir örneği olan burcun mimarı Yahya bin İbrahim es-Sarafi'dir; yapının planı ise, kitabede ifade edildiği üzere, Melik Salih tarafından yaptırılmıştır.⁹⁶⁷

3.4. Artuklu Sanatı

3.4.1. Süslemede Genel Temalar

Selçuklu dönemi boyunca, bilhassa 12. yüzyılın sonlarından 13. yüzyılın başlarına kadar, İslam süsleme sanatları, tarihinin en parlak ve yaratıcı dönemlerini yaşamıştır. Göz alıcı ve hareketli biçemleriyle, hem dekoratif anlamda hem de teknik olarak son derece gelişkin ürün ve eserlerin ortaya konduğu bu dönemde, en basit, gündelik kullanım için imal edilen materyaller dahi sanatsal anlamda yüksek kaliteyle üretilmiştir.⁹⁶⁸

Artukluların hâkimiyeti altındaki şehirlerde, hem yüksek kaliteli hem de işlevsel olarak sağlam materyaller, pek çok zanaatkâr tarafından üretilmiştir. Bu ürünler, yalnızca Artuklu toprakları içinde kalmamış, farklı ülke ve bölgelere de ihraç edilmiştir. Hiç şüphesiz, kaliteli ürünler üreten ustaların varlığı ile üretim için gereken refahın olması, uzun süreli bir barış ortamının varlığında birleşerek sınai ve sanatsal üretimlerin sürekliliğini sağlamıştır. Ayrıca, emirlerin gerçekleştirdikleri vergi düzenlemeleri, şehir imarı ve sanat ile edebiyat ürünlerinin, bizzat hanedan ve üyeleri tarafından finanse edilmesi, bu üretim ortamının istikrarını temin etmiştir. Bunun yanı sıra, barış ortamının varlığı, ustaların, Harezmşahlar gibi saraylarda yeni istihdam olanakları bulmalarını ve sanatlarını farklı ülkelerde icra etmelerine olanak tanımaktaydı.⁹⁶⁹ Ta ki Moğolların Anadolu'ya kadar gelerek geçtikleri toprakları istila edişine dek bu barış ortamı en güzel ürünlerin ortaya konmasını sağladı. Moğol istilasıyla birlikte ise pek çok zanaat ve sanat sahibi, ülkelerini terketmek zorunda kaldı yahut yerlerinden edildi. Bu yer değişikliği ise sonradan, tezhipten cami süslemelerine, hamam planlarından kakma süs eşyalarına kadar, mevcut kültürlerin bileşkeler oluşturarak karma eğilimli ve üsluplu ürünler üretmesine zemin hazırladı.⁹⁷⁰

⁹⁶⁶ Altun, 1978, a.g.e., s.235.

⁹⁶⁷ Altun, 1978, a.g.e., s. 236.

⁹⁶⁸ Ettinghausen, Grabar, 1987, a.g.e., s. 362.

⁹⁶⁹ Ettinghausen, Grabar, 1987, a.g.e., s. 363.

⁹⁷⁰ Göktaş Kaya, 2008, a.g.m., s. 122.

İslam coğrafyasında, Fatımiler ve Gazneliler gibi devletlerle başlayan teknik ilerleme ve yenilikler silsilesi daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Özellikle, tekstil, metal işleri, çömlekçilik, dokuma, çinicilik, mücevherat yapımı ve kitap tezhibinde oldukça gelişkin işçilikler ortaya çıkmıştır. 12. yüzyılın sonlarına doğru Suriye’de sırlama tekniğinin ilerlemesiyle birlikte camın öne çıkmasıyla da bu gelişim devam etmiştir. Bu sanat kollarının yanı sıra ciltçilik ve halı dokumacılığı da ilerleyen asırların en gelişmiş sanat kolları arasında yerini almıştır.

Süslemelerde kullanılan yenilikçi temalar, daha ziyade, kendisini metal işleriyle çömleklerde ortaya koymuştur.⁹⁷¹ Yeni formların uygulamasından çok kullanılan dekoratif motifler ve şemalar, dikkat çekici ölçüde çeşitli ve başarılıdır. Temel motiflerin kullanılmaya devam edilmesinin yanı sıra, detayların artması ve kompozisyonların daha komplike şekilde tasarlanmaya başlaması, ortaya, asırlar sonrasında halen daha dikkat çekici olan ürünlerin çıkmasını sağlamıştır.

Çiçek desenleri, geometrik uygulamalar ve yazı gibi klasik soyutlama form ve şekillerin kullanımı söz konusu coğrafyada devam etmekle birlikte, hayvan ve insan figürlerinin de kullanılması yaygınlaşmıştır. Daha natürel formlara yaklaşan bu motiflerle bilhassa Selçuklu hâkimiyetinin ikinci yarısında, sanatçının amacı, nesneleri, gerçeğe daha yakın tasvir etmek olmuştur. Kadim geçmişi bulunan Akdeniz sanat akımı içinde, hayvanların tasviri de gerçeğe daha yakın, realistik bir biçimde ele alınmaktadır.

Bu tip figürlerin kullanımı, süsleme amacıyla gerçekleştirilmiş olsa da zaman zaman ikonografik içeriklere de sahip oldukları göze çarpmaktadır. Bu noktada, ortaya çıkan sembolizm dikkatlerden kaçmayacak şekilde barizdir. Selçuklu ve sonrasında ortaya çıkan devletler, bu sembolizmi, güçlerini ilan etmek maksadıyla kullanmaktan çekinmemişlerdir. Hükümdar tasvirlerinin çokluğu, kahramanlık imgesini güçlendiren semboller yaygın bir biçimde kullanılmaya devam etmiştir.⁹⁷² Örneğin, el-Cezire’deki son derece gelişmiş olan metal işçiliğinin bir ürünü olan, İslami sırlama tekniklerinin de en önemli eserlerinden olan-el yıkamada kullanılan-iki kulplu bakır kâse (gemellion) ilk şaheserdir. Bu eser, Artuklu emiri Davud’un (1114-44) oğullarından biri için imal edilmiştir. Kâsenin merkezinde bir görüşe göre Batı’ya has sayılabilecek, bir diğer görüşe göre ise dünyaya mal olmuş bir figür olan Büyük İskender’in yükselişi resmedilmiştir;

⁹⁷¹ Ettinghausen, Grabar, 1987, a.g.e., s. 366.

⁹⁷² Göktaş Kaya, 2008, a.g.m., s. 123.

bunun yanı sıra, kâsenin dış kısmında, saraya ilişkin semboller olan dövüşen hayvan motifleri bulunmaktadır.⁹⁷³

3.4.2. Sikkeler

Bir görsel kültür unsuru olarak sikke, milattan önce 7. asır itibarıyla ortaya çıkmış, bulunduğu yerin kültür ve coğrafyasını, sanat ve mimarisini, dini inançlarını, dil özelliklerini, siyasi süreçleri ve figürleri belgeleyen önemli kültür öğeleridir. Tarihi ve kesin belge özelliği taşıyan sikkeler, siyasi, mali, hukuki hatta dini olayların bilinmeyen veya tartışmalı yönlerini aydınlatan, hanedan ve şecere ilişkisini doğrulayan önemli bir kaynaktır.⁹⁷⁴ Sikkeler, birinci dereceden ait olduğu ekonomik hayatın takas aracı olarak, başka pek çok zaviyeden de, ait olduğu kültürün özelliklerini yansıtan göstergelerdir. Üretildiği medeniyete göre fiziksel özellikleri, malzemesi, ebadı, üzerinde taşıdığı semboller değişmekle birlikte, her alanda olduğu gibi nümizmatik de, kültürlerarası geçişlerden ve miras devrinden etkilenmiştir. Bu minvalde, Artuklu sikkelerinde de görülen kompozisyonlar, motif ve semboller, kültürün diğer pek çok dışavurumunda, mimariden, madeni işlere, koşutluk arz etmektedir. İşbu nedenledir ki, bir medeniyetin kültürel kodları okunurken nümizmatikğin varlığı da göz önünde tutulmalı ve incelenmelidir.⁹⁷⁵

Günlük alışverişlerde kullanılan sikkeler, ait oldukları siyasi yönetimler tarafından üzerinde semboller işlenmiş halde piyasaya sürülen değişim araçlarıdır. Sahip oldukları ağırlık ve içerdikleri değerli maden miktarı idari erk tarafından belirlenen sikkeler, gerekli görüldüğünde geri toplanabilmeleri amacıyla üzerinde ait oldukları yönetim biriminin arması yahut işareti nakşedilmiş halde üretilmiştir.⁹⁷⁶ Önceleri muhtelif metaller, taş ve mercanlarla yapılan alışverişler, milattan önce ortaya çıktıkları Lidyalılar döneminde, altın ve gümüş alaşımı olan elektrondan yapılan sikkelerle yapılmaya başlanmıştır.⁹⁷⁷ Daha sonra, İyonya bölgesi şehirlerinde geliştirilen sikkeler

⁹⁷³ Ettinghausen, Grabar, 1987, a.g.e., s. 370.

⁹⁷⁴ Ramazan Uykur (2017). *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara, s.3.

⁹⁷⁵ Gündegül Parlar (2001). “Sanat Tarihi Yönleriyle Figürlü Anadolu Selçuklu Sikkeleri”, *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları: Konya, II, s. 189.

⁹⁷⁶ Sabahat Altan (1976). *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 2.

⁹⁷⁷ Gündegül Parlar (2001). *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Öğeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı, s. 12.

Akdeniz’e doğru yayılım göstermiştir. Antik, klasik ve Helenistik dönemlerde basılan sikkelerin Grek sikkeleri olarak adlandırılmasının nedeni budur.⁹⁷⁸

İslam dünyasına ait sikkeler

Artuklular’a ulaşılan dek İslam dünyasında kullanılan sikkeler incelendiğinde, bu gelenek içerisinde Arap-Sasani, Arap-Bizans, Emevi, Abbasi ve Zengi geleneklerinin bulunduğu görülmektedir. Bunlar arasındaysa Arap-Sasani, Arap-Bizans ve Türkmen hanedanları hariç neredeyse hiçbir sikkede insan figürlerinin kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Bu sikkeler, genellikle, her iki tarafı yazı ve geometrik desenlerle nakşolunmuştur.⁹⁷⁹

Anadolu/Yukarı Mezopotamya sikke geleneği içinde sayabileceğimiz Zengiler’den Artuklulara, bu devletlerde görülen sikkelerde, büyük bir figürlü bronz geleneği mevcuttur. Bu sikkelerde, insan tasvirleri ve diğer yüzlerde de epigrafik süslemeler bulunmaktadır. Her ne kadar, İslam fıkıhçıları, bulundukları toplumlarda basılan sikkelerde canlı tasvirlerini yasaklamışsa da Artukluların da aralarında bulunduğu bazı Türkmen beylikleri ve tabii ki Anadolu Selçukluları, figürlü sikke kesmeye devam ettiler. Elbette ki, bu tip sikkelerin ilk örnekleri, bin yıl öncesinin Avrupasında bulunabilmektedir.⁹⁸⁰ Ancak bu geleneğin Müslüman olmasına rağmen bazı Türkmen beyliklerinde sürdürülmesindeki temel etmen, bu beyliklerin hâkimiyeti altındaki tebanın, çok sayıda, çeşit arz eden dini ve kültürel topluluklardan oluşmasıdır. Dolayısıyla, bu devletler, İslam dünyasında hâkim normun dışında bir davranış göstermişlerdir.⁹⁸¹

Artuklu sikkeleri

Artuklular tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren sikke bastırmak ve hutbe okutmak gibi bağımsızlık göstergesi sayılabilecek faaliyetlere önem vermişlerdir.⁹⁸² Siyasal sembolizm, belli bir değere gönderme yaparak bireylerin zihninde buna dair anlamlar oluşmasını sağlar. Kuşkusuz, bu süreç, aynı zamanda bireysel bir macera olduğundan, bireylerin zihinlerinde farklı yansımalar ya da çağrışımlara neden olabilir. Bu noktada, gözlemci/yorumcuların anlamlandırmaları büyük önem arz etmektedir. Zaman ve mekânsal değişikliğin kaçınılmaz olduğu göz önüne alındığındaysa

⁹⁷⁸ Akkaya, Necla (2011). *Mardin Müzesi’ndeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.15.

⁹⁷⁹ Neal Evans, “Introduction to Islamic Coins,” çevrimiçi, s. 5, http://ancientcoinsforeducation.org/docs/islamic_coins.pdf.

⁹⁸⁰ Evans, a.g.m., s. 3.

⁹⁸¹ Evans, a.g.m., s. 4.

⁹⁸² Uykur, 2017, a.g.e., s.161.

bu yorumların farklılık göstereceği ya da çok anlamlılığı içkin olacağı açıktır. Bu sebeple, sikkelerin yorumlanmasında ve sembolizminin tespit edilmesi hususunda çeşitli tartışmalar olduğu görülmektedir. Oldukça karakteristik özelliklere sahip Artuklu sikkelerinde bol miktarda figürlü süsleme, Arapça yazılar; meliklerin, sultanların, halifelerin ad ve unvanları ile basım yeri ve tarihi görülmektedir.⁹⁸³

Artuklu sikkelerinin değerlendirilmesi hususu da yukarıdaki dinamiği içinde barındırmaktadır. Bu durum göz önünde tutularak, Artuklu sikkelerindeki sembolizmin konularını iki ana temel üzerinde açıklamak olasıdır. Birincisi, sözcüklerin imgelere tahvil edilmesiyle ortaya çıkan anlatım, diğeryse figür ve nesnelerin kullanımıyla ortaya çıkan sembolizm dilidir.⁹⁸⁴

Mardin, Hısn Keyfa ve Amid şehir merkezlerinde darphanelerin mevcut olduğu tahmin edilen Artuklular, sikkelerinde emir ve melik gibi yönetici unvanları ile Fahreddin, Kutbeddin, Necmeddin, Hüsâmeddin gibi İslami lâkapları; Kara, Artuk, Yoluk gibi Türk lâkapları⁹⁸⁵kullandıkları figürlü sikkelerle, Bizans geleneğini devam ettirmişlerdir. Sikkelerin yanı sıra diğer mimari ve sanatsal yapıtlarda çift ejder figürü, çift başlı kartal gibi tasvirlerin kullanılması, bir yandan devlet ya da şehir arması olarak da değerlendirilmektedir. Bununla beraber, doğu sembolizminin en büyük simgelerinden biri olan Kayı boyu damgasının da hukuki sembol olarak kullanıldığı ileri sürülmektedir. Altun'a göre, bunlar göz önüne alındığında, kartal ve ejder gibi figürlerin sembol ve arma olarak kullanıldığını düşünmek, yanlış bir varsayım olmayacaktır.⁹⁸⁶

Artuklulara ait olduğu belirlenen birtakım sikkeler Filistin/İsrail civarında bulunmuştur. Bu sikkeler üzerindeki yazılar Latince veya Yunanca değil Arapça'dır. Bazı sikkeler sekizgenle süslenmiş olup üzerlerinde hükümdarların adı Arapça olarak yazılmıştır. Eyyübî sikkeleriyle benzerlik gösteren bu Artuklu paraları, İslam kültürünün, Asya'nın batısında aldığı siyasi yapıyı yansıtır niteliktedir; hükümdarların isimlerini taşıyan bu paraların üzerinde, aynı zamanda, *kelime-i şehadet* yazılıdır.⁹⁸⁷ Sikkeler üzerinde dinî söylemlerin, unvan, lâkap, dua, ayet ve Kelime-i Tevhid gibi ifadelerin

⁹⁸³ Uykur, 2017, a.g.e.,s.3.

⁹⁸⁴ Ahmet Çaycı (2001). "Artuklu Sikkelerinde Hükümdar Tasvirleri," *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu 10-13 Ekim 2001, Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan, Bildiriler*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, s. 187-188.

⁹⁸⁵ Uykur, 2017, a.g.e.,s.162.

⁹⁸⁶ Altun, 1978, a.g.e., s. 7.

⁹⁸⁷ Yehoushua Frenkel (2008). "Artuqid Coins from Israel/Palestine," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 495.

bulunması komşu devletler üzerinde psikolojik bir baskı oluşturmayı, sikkelerinin ekonomik gücünü göstermeyi amaçlamak olabilir.⁹⁸⁸

Sikkelerde, yukarıda bahsedilen klasik formların benimsenmesi süreci, Artukluların da içinde bulunduğu Zengiler, Eyyûbîler ve Selçuklular gibi hâkim hanedanlar eliyle gerçekleşmiştir. Kesinlikle bir ayrım olmamakla birlikte, on ikinci yüzyıldan itibaren Helen, Roma ve Bizans tasarımlarını taklit eden paralar basılmaya başlanmıştır. Bunların bazıları, tıpkıbasım olmakla birlikte bazılarında taklit kaynağından sapmalar/değişiklikler görülmeye başlamıştır. Ayrıca, geçmişte ortak olarak kullanılan Zodyak ya da kozmik betimlemeler, sikkelerin yanı sıra, metal işleri, mimari, kakma işleri, seramik vb. tüm süsleme biçimlerine sirayet etmiştir.

Bunun dışında, paralarda yer alan tasvirler arasında, hükümdar tasvirleri de bulunmaktadır. Bu minvalde, oldukça önemli bir eser olan Innsbruck kâsesi, Hısn Keyfa Artuklu emiri tarafından (508/1114-539/1144) yaptırılmış ve ilk kez Büyük İskender'in tasviri görsel materyal üzerinde betimlenmiştir.⁹⁸⁹ Bu bakır kâse⁹⁹⁰, kluazone ve mineli emayesiyle, İslam sanatı içinde eşsiz bir yere sahiptir. Kâsedeki işçiliğin kökeni ise tartışmalıdır.⁹⁹¹ Merkez madalyon, İskender'in tanrı şeklinde tasvir edildiği bir betimlemeyi içermektedir. İslam sanatı içinde, buna benzer başka bir tasvir, Ann Arbor'daki üniversite müzesinde bulunan bir döküm aynada bulunmaktadır.⁹⁹²

Sikkelerde kullanılan bir başka tasvir ise dünya ya da küre tasviri olup Helenistik dönemlerden bu yana dünya hâkimiyetini sembolize etmektedir. Bunun öncüsü olarak, Hısn Keyfa ve Amid Artukluları karşımıza çıkmaktadır.⁹⁹³

Artuklu emirlerinden İmâdüddin, iki çeşit sikke kestirmiştir; bazıları Roma tarzında olan sikkelerde yüzü sola dönük saçları bağlanmış yönetici betimlemesi bulunur.

⁹⁸⁸ Uykur, 2017, a.g.e., s. 162.

⁹⁸⁹ Stefan Heidemann (2013). "Memories of the Past, the "Classical" or "Sunni Revival" in Architecture and Art in Syria between the Mediterranean and Iran in the 12 th and 13 th centuries," *Proceedings of the International Conference on Islamic Civilisation in the Mediterranean, Nicosia, 1-4 December 2010*, İstanbul, 2013, s. 17.

⁹⁹⁰ Söz konusu Artuklu kasesi, her iki tarafı bakırla sırlanmış ve tüm özellikleriyle bir Orta Çağ eseri olan bir kasedir. Eser hakkında birtakım tartışmalar bulunmaktadır. Bu tartışmaların çıkış noktası, kaseinin, sanat tarihsel olarak tasnif edilmesi önündeki ciddi engellerden kaynaklanmaktadır. Kaseinin değerlendirmesi, şu ana dek parça parça ele alınmıştır; dolayısıyla, hem ikonografik muhtevası hem de motiflerin dizilişi ile kompozisyon arasındaki bağlantının üzerinde durulması gerekmektedir. Detaylı bir bilgi ve tartışma için bkz., Thomas Steppan, "Die Artuqid-Schale," *Die Artuqid-Schale Im Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum Innsbruck Mittelalterliche Emailkunst Zwischen Orient Und Occident, Ausstellung im Neubau der Geisteswissenschaftlichen Fakultät Universität Innsbruck, Innrain 52, Erdgeschoß, 4-13 Mai 1995*, München, s. 13.

⁹⁹¹ Heidemann, 2013, a.g.m., s. 16.

⁹⁹² Heidemann, 2013, a.g.m., s. 15.

⁹⁹³ Heidemann, 2013, a.g.m., s. 18.

Diğerlerinde ise elinde kırbaç bulunan çıplak insan ejderhaya binmiş şekilde betimlenmiştir.⁹⁹⁴

Gerçek ve fantastik öğelerin bolca kullanıldığı sikkeler bastıran Artuklu emirleri, paralarda antik Yunan Sasani ve Mezopotamya orijinli motiflere de yer vermiştir.⁹⁹⁵ Elbette ki, yeni sikke bastırılması yahut sikkelerde değişikliklere gidilmesinin birincil sebebi, iktisadi gelişmelerdir. Nitekim, 12. asrın ortalarından başlamak üzere Mardin’de görülen fiyat artışları nedeniyle, önce bazı vergilerin kaldırıldığını, daha sonra ise 542/1147-1148 senesinde *Fülusu’s- Sefer* ve 550/1155-1156 senesinde de *Fülusu’n-Nacmiye* adlı yeni sikkelerin bastırıldığını görmekteyiz.⁹⁹⁶

Hükümdar betimlemelerinin bulunduğu sikkelerde iki tip betimleme bulunmaktadır. Tahtta oturur durumda olan hükümdar betimlemeleri ile büst halinde betimlemeler şeklinde tasnif edilebilecek bu betimlemelerin birincisine, Fahreddin Kara Arslan’a ait olan sikke örnek olarak verilebilir. Bu sikke üzerinde Melik’ül- Muzaffer Kara Arslan ismi yanında Hulâgü’nün adının da yer alması Moğol tabiiyetini açıkça gösterir.⁹⁹⁷ Bu sikke üzerinde, çevre çizgileri belli olan taht üzerinde oturan sakallı figür bulunmaktadır. Başının etrafında hale bulunan ve kolsuz kaftan giymiş olan figür sağ elini koltuğa koymuş, sol elini ise göğsünde tutmaktadır.⁹⁹⁸ Başında hale bulunan figürün, Hz. İsa’yı betimlediği söylenebilir. Bu tip sikkelerin örnekleri Bizans dönemi Konstantin 9. Monomachos (1042-55) paraları ile anonim paralarda görmek olasıdır.⁹⁹⁹ Bu tarz paraların Danimendlilerde bulunduğu fakat Artuklularda bulunmadığı Cahen tarafından belirtilmiştir.¹⁰⁰⁰ İkinci tip paraların, yani büst şeklinde tasarlanan Artuklu sikkeleri, miktar bakımından diğerlerinden fazladır.¹⁰⁰¹

Anadolu Selçuklularında karşılaştığımız insan ve hayvan figürleri, genel olarak, kozmik, astrolojik ve hatta tılsım amaçlı semboller halinde kullanılmaktaydı. Zengin sembolik muhayyileler, kuşkusuz, Orta Asya kültür havzası ile Anadolu’daki kültürlerin bir araya gelmesiyle teşekkül etmiş ve Türklerin eski dini inançlarının yanı sıra, yerel adetler ve İslam etkisiyle çeşitlenmiş, zenginleşmiştir. Örneğin son derece yaygın kullanılan bir figür olan çift başlı kartal sembolü, koruyucu özelliğinden başka güç ve şans da temsil

⁹⁹⁴ Baluken, a.g.e., s.228.

⁹⁹⁵ Özervarlı, 2004, a.g.t., s.123.

⁹⁹⁶ Gül, 2008, a.g.m., s. 441.

⁹⁹⁷ Turan, 2013, a.g.e., s.198.

⁹⁹⁸ İ. Artuk, C. Artuk, 1993, a.g.e., s. 75.

⁹⁹⁹ Çaycı, 2001, a.g.m., s. 188.

¹⁰⁰⁰ Cahen, 1979, a.g.e., s. 173.

¹⁰⁰¹ Çaycı, 2001, a.g.m., s. 187.

etmektedir. Hayat ağacıyla beraber betimlenen kartal figürü ise göğün üstüne yükselen şaman olarak görülmekteydi. Artuklu Türkmenleri de çift başlı kartal figürünü sıklıkla ve muhtelif materyallerde kullanarak koruyucu etkisine ve gücü sembolize ettiğine inanmış, aynı zamanda, devlet arması olarak da benimsediklerini ifade etmişlerdir.¹⁰⁰²

Yine, hem gerçek hem de fantastik figürleri bolca kullanan Artuklu sikkelerinde,¹⁰⁰³ yalnızca Yunan ve Roma asıllı motifler değil Sasani ve Mezopotamya'nın kültür öğeleri de sıkça kullanılmıştır. Bu temalar arasında sıkça işlenen temalardan biri aslan-güneş temasıdır. Antik dönemden bu yana plastik sanatlar içinde kullanılan aslan-güneş temasına ilişkin, İran sikkelerinde olduğu üzere, aslanın Hüsrev'i, güneşin de Şirin'i temsil etmekte olduğu yönünde bir görüş mevcuttur.¹⁰⁰⁴

Sıklıkla kullanılan diğer temalar arasında ise aslan-binici figürlerinden oluşan kompozisyonlar, cevzahir¹⁰⁰⁵, bir elinde kılıç, diğer elinde kesik baş taşıyan¹⁰⁰⁶ savaşçı figürleri ve savaş betimlemeleri, çift insan figürleri, ejder¹⁰⁰⁷ ve kentaur/sentor figürleri, burçların tasvir edildiği ejder figürleri, güneş kursu ve ay kadranı¹⁰⁰⁸ gibi zodyak¹⁰⁰⁹ temalı kompozisyonlar bulunmaktadır.¹⁰¹⁰

Esasen, iktisadi ve siyasi bir araç olan sikkelerin, tarih boyunca, hâkim iktidarlar tarafından aynı zamanda semiyotik açıdan daha fazla temsil ihtiva eden, dönemin sanatsal kültüründen parçalar sunan, tarihsel olaylar hakkında bilgi içeren, medeniyetlerarası etkileşimlerin ipuçlarını taşıyan unsurlar haline dönüştüğünü görmekteyiz. Sikkelerin üzerinde yer alan betimlemelerin, bu şekilde gelişimi, idareciye insanüstü bir karakter

¹⁰⁰² Ramazan Uykur (2013). "Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: "Çift Başlı Kartal", "Seleucia ad Calycadnum, Sayı 3, s. 145.

¹⁰⁰³ Necla Akkaya, 2011, a.g.e., s. 217. Mardin, Meyyâfârikîn, San'a ve Diyarbakır'da basılan sikkeler, genel olarak ön yüzünde figürlü, bazen her iki yüzü de figürlü olarak basılmıştır. Yaygın olarak kullanılan önemli bir diğer öge de aslan figürüdür.

¹⁰⁰⁴ İbrahim Artuk, Cevriye Artuk (1971). *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, LIII, İstanbul'dan naklen Ahmet Çaycı, "Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodiak Tasvirleri," *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler (11-13 Ekim 2001)*, Konya, s. 209.

¹⁰⁰⁵ Literatürde ejder kuyruğu veya başı ve kuyruklu yıldız anlamına geldiği öne sürülen sözcük, W. Hartner, 1938, "The Pseudo-planetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and İslamic Iconographies," *Ars Islamica*, 5:2, s. 120.

¹⁰⁰⁶ El-Kindi (2001). "Selasete Resail fi'l-kevâkib ve İstihzar el-Ervah"tan naklen Çaycı, a.g.m., s. 211.

¹⁰⁰⁷ Emir Fahreddin Kara Arslan devrine ait bir sikke üzerinde, simetrik bir ejder tasviri mevcuttur, bkz. William F. Spengler, Wayne G. Sayles, 1992, *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography, Vol I: The Artuqids*, Lodi, Wisconsin, s. 10.

¹⁰⁰⁸ İ. Artuk, C. Artuk, 1971, a.g.e., s. 410.

¹⁰⁰⁹ Gündegül Parlar (1998). "Artuklu Sikkelerinde Figüratif Unsurlar" *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Tarih Edebiyat Şiir Folklor*, 24-27 Eylül 1998, Elazığ, s. 358.

¹⁰¹⁰ Çaycı, 2001, a.g.m., s. 216.

yükleme çabasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.¹⁰¹¹ Tüm mimari ve sanatsal öğelerde hâkim olan bir yaklaşımın, plastik sanatlar üzerindeki bir yansıması olarak görülebilecek bu durum, kozmik öğelerin kullanılması nedeniyle, idarecinin itibarının halk üzerindeki hâkimiyetini perçinleyen, bir nevi kozmik kahramanlık temsili ortaya koyan, aynı zamanda, hükümdarların doğum günleri ya da, örneğin, zafer kazandıkları olayları da simgelemeleri hasebiyle de bireyleri özel ve önemli kılan bir göstergedir.

3.4.3. Maden sanatı

Artuklu maden sanatı, 11-14. yüzyıllar arasında hâkim oldukları topraklarda Artuklular tarafından ortaya konan maden işçiliği ürünlerle-kakma metal işleri, kapı tokmakları, ayna ve güğümler, çeyiz sandıkları gibi-dünyanın muhtelif yerlerindeki müzelerde saklanmakta olan eserlerle, kendine ait üslubu olan bir kültür olarak tarihteki yerini almıştır.

Artuklu hâkimiyet sahası içinde üretilen yahut üretildiği tahmin edilen ürünler incelendiğinde, ürünlerin genel itibarıyla yapı malzemesinin tunç olduğu görülmektedir. Pirinç, bakır ve gümüş üretimlere yalnızca birer örneğin olduğu bilinen madeni üretimler, yine, genel itibarıyla döküm yapım tekniğiyle imal edilmiştir. Dövme eserlere numune gösterilebilecek, sadece, bir tane eser bulunmaktadır.¹⁰¹²

Madeni ürünlerin elde edilmesinde kakmacılık, mine, delikişi, kazıma ve kabartma yöntemleri hem tek başına hem de karma olarak kullanılan tekniklerdendir. Kültürlerin kesiştiği bir noktada yer alması hasebiyle, Artuklu madeni ürünleri de hem Anadolu sanat kültürlerinden hem de Asya, Yukarı Mezopotamya ve İran gibi kültür havzalarının sanat anlayışlarından etkilenmiş ve bu kültürlerin ortaya koyduğu üsluplardan faydalanmıştır.

Artuklu coğrafyasının önemli yerleşim ve ticari bölgelerinden ve metal işleri üretim sahası olarak önemli merkezlerden biri olan Diyarbekir’de maden sanatının ortaya çıkışının antik çağlara kadar uzandığı bilinmektedir. Orta çağlarda da bu durum devam etmiş ve bölge, madeni eşya imalatında ortaya çıkardığı kaliteli ürünlerle bilinegelmeye devam etmiştir. Nitekim, burada üretilen tunç ve pirinç ürünler arasında, 11-12. asırlara

¹⁰¹¹ Çaycı, 2001, a.g.m., aynı yer.

¹⁰¹² Lütfiye Göktaş Kaya, (2008). “Anadolu Maden Sanatı İçinde Artukluların Yeri,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 120.

tarihlenen, Artuklu hâkimiyeti döneminde ortaya konan üretimler de bulunmaktadır.¹⁰¹³ Diyarbakir, madencilikte önde gelen konumunu Artuklular zamanında da muhafaza etmiş, Ergani'nin ele geçirilmesinin ardından Artuklular, mevcut maden ocaklarını işletmeye devam etmiş ve yaptıkları keşiflerle bunlara yenilerini ekleyerek üretimi arttırmışlardır.¹⁰¹⁴

Artuklular'a ait olduğu bilinen ve hem bölgedeki sanatsal eğilimler hem de Artuklular'ın sahip oldukları ve etkilendikleri sanatsal uygulamalara dair mühim göstergeler sunduğu düşünülen Artuklu şamdanından burada da bahsetmek yerinde olacaktır zira metinlerde olduğu gibi nesnelerin kendisi de hem malumat hem de birtakım mesajlar içerebilmektedir. Ayrıca, nesneler, geçmişe göndermeler yapan sembol ve yazılar içerdiklerinden haiz oldukları tarihsel önemi de sembolik olarak ihtiva etmektedirler.¹⁰¹⁵

Söz konusu şamdan, bugün Kudüs'te El-Aksa Müzesi'nde bulunmaktadır. Ana maddesi pirinç, içi gümüş işlemeli şamdan sütunlara dayanan sivri kemer formlu revaklarla dekore edilmiştir. Revaklar arasında, 1201-1239 yılları arasında hüküm sürmüş Mardin emiri Artuk Arslan'ın adının zikredildiği bir yazı yer almaktadır.¹⁰¹⁶ Görünüşe göre, şamdanı çevreleyen kemer, Mardin emirliği içinde bulunan bazı dini yapıların dış yüzünü süsleyen yontma taş kemerleri anımsatan bir uygulamadır. Bu açıdan bakıldığında, hükümdarların adının yazılı olduğu bu şamdan, Müslümanların Haçlılara galip gelmesinin bir nişanesi olarak Mardin'den Kudüs'e-tekrar Müslümanların eline geçmesinin ardından-bir hediye olarak gönderilmiş olabilir.¹⁰¹⁷

Şamdan sahip olduğu fiziksel özelliklerinin yanı sıra bize, Yukarı Mezopotamya ve el-Cezire'nin sosyal, siyasal ve ekonomik konjonktürü hakkında da bilgi vermektedir. Fiziksel özellikleri incelendiğinde, şamdanın, mimari üsluba ait, sivri kemerler, mukarnas benzeri öğeler, geometrik desenli motifler gibi unsurlar barındırdığı göze çarpmaktadır. Şamdan'daki motifler ve uygulamalar, Mardin, Amid, Meyyâfarıkîn ve Düneysir gibi

¹⁰¹³ Fulya Eruz, Önder Bilgi (2004) *Anatolia, cradle of castings (Anadolu, dökümün beşiği)*, İstanbul: Döktaş, s. 180.

¹⁰¹⁴ Oktay Başak (2005). "Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi," *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, s. 57.

¹⁰¹⁵ Ian Hodder (1994) "The Contextual Analysis of Symbolic Meanings," *Interpreting Objects and Collections*, ed. Susan M. Pierce, London: Routledge, s. 12.

¹⁰¹⁶ Mehmet Tütüncü (2008). "Kudüs'te Artuk Arslan'a Ait Bir Şamdan Hakkında," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, c. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 113.

¹⁰¹⁷ Hana Taragan (2012). "An Artuqid Candlestick From The Al-Aqsa Museum: Object as Document," *Ars Orientalis*, Vol. 42, Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan, 2012, s. 79.

Artuklu yerleşimlerinde bulunan mimari eserlerde gözlenmektedir.¹⁰¹⁸ Etrafında bulunan mimari kültür ürünleriyle böylesine benzerlikler taşıyan bu şamdanın Mardin ve çevresine ait bir kültürün ürünü olduğunu saptamak, bu nedenle, zor değildir. Anadolu’da uzanan ticari hat boyunca yer alan sayısız kervansaray, medrese, cami, türbe vb. mimari yapının inşasında kullanılan yontma taş ile yapılmış dış cephe süslemelerinde görülen motifler açıkça görülmektedir.¹⁰¹⁹

Anılan sebeplerden dolayı, Artuklu hâkimiyeti altında inşa edilen mimari yapılar dâhil olmak üzere Anadolu’da Selçuklu öncesi ve sonrası dönemde ortaya çıkan eserlerde kullanılan süslemelerin, metal/maden işlerine yansması şaşırtıcı değildir. Dönemin siyasi koşulları göz önüne alındığında, bu ve benzeri kültürel uygulamalar, dinin muhafazasında ve Sünni anlayışın yayılması bağlamında benimsenen role ilişkin de önemli göstergeler oluşturmaktadır.¹⁰²⁰

3.5. Farklı Kültürlerle Etkileşimleri

Artuklular, hem kendilerinden önceki kültürlerin geride bıraktıkları mirastan hem de çağdaşlarının kültür ve sanat arenasında ortaya koydukları ürünlerin üslup ve formlarından etkilenmiş ve bazı teknik ve biçimleri kendi üsluplarına katarak ortaya, kendilerine has bir sentezle günümüze kadar ulaşacak eserler çıkarmışlardır. Elbette ki, çağdaş ve komşu kültürler arasında cereyan eden bu tür sanatsal ve mimari etkileşimler ve bunların sentezlenerek yeni üsluplar ortaya koyması son derece tabiidir.

Sanat tarihi alanında yapılan araştırma ve incelemeler, Artuklu mimari ve sanat anlayışının da, özellikle, Büyük Selçuklu sanat anlayışı ile Suriye bölgesi sanat anlayışı temsilcilerinden Zengiler’den etkilendiğini ortaya koymaktadır. Elimize ulaşan mimari eserlerde gözlemlenen üsluplar, bu etkileşimi gözler önüne sermektedir. Kapı tokmakları gibi metal işleri, aynalar ya da kakma üslupla imal edilmiş kapkacaklar el zanaatlerinde Musul ve Suriye zanaat kültürlerinden, cami gibi mimari eserlerde kullanılan üslup ve bezeme motifleri de İran Selçuklu mimari anlayışı ve Zengilerin mimari anlayışını yansıttığı anlaşılmaktadır.

Camilerde kullanılan abidevi taç kapı uygulaması, İran Selçuklu mimari anlayışını anımsatırken Düneysir, Urfa Ulu Camii, Sivas Ulu Camii ve Nureddin Mahmud

¹⁰¹⁸ Taragan, 2012, a.g.m., s. 80.

¹⁰¹⁹ Oleg Grabar (2006). “Trade with the East and the Influence of Islamic Art on the ‘Luxury Arts’ in the West,” *Islamic Visual Culture 1100-1800*, Hampshire: Ashgate Publishing, s. 45.

¹⁰²⁰ Taragan, 2012, a.g.m., s. 84.

tarafından tamir ettirilen Halep Ulu Camii arasındaki üslup benzerlikleri, Zengi dönemi Musul ve Suriye kültürlerinin etkisi olarak değerlendirilmektedir.¹⁰²¹

Medreselerde kullanılan selsebil uygulaması, ayrıca medreselerde tercih edilen plan ve şemalar da doğrudan Zengilerin medrese planlarını uygulamak şeklinde gerçekleşmemiş olsa da temel öğelerdeki benzerlikler, mimarideki etkileşimin sınırlarını göstermesi açısından önemlidir. Nitekim, Eyyûbî yapılarında da cami ve medreselerde kullanılan unsurlar açısından Zengi mimari sanatının devamı niteliğinde uygulamalar olduğu dikkat çekmektedir.

Kültürlerarası etkileşimin mimari alanındaki yansımalarına Kudüs'teki minber örnek olarak verilebilir.¹⁰²² Ahşaptan yapılmış olan minber, üzerindeki künde-kari uygulamaları, bunun yanı sıra, cami kapı ve pencerelerinde görülen işçilikler, bu üslupların Suriye ve Mısır'da, aynı zamanda Anadolu'da eşzamanlı olarak yayıldığını ortaya koymaktadır.¹⁰²³

Eserlerde kullanılan çeşitli taş süslemeler ile yukarıda detaylarına değindiğimiz figürlü süslemeler Diyarbakır, İstanbul ve Mardin'deki müzelerde bulunan seramik parçaları, on iki ve on üçüncü asır Irak ve Suriye'sinin mimari üsluplarından etkilendiğini göstermektedir.¹⁰²⁴

Yine, renkli taş uygulamalarıyla tanıdığımız Artuklular, Zengiler'de de yaygın olan çok renkli taş kullanımı ve kakmacılığın Anadolu sathına yayılmasında geçiş güzergâhı olmuştur. Örneğin Konya Alaeddin Camii'nde ve Karatay Medresesi'nde görülen bu renkli taş uygulaması, Suriye mimari geleneğinin Anadolu'ya uzandığı örneklerden ikisi sayılabilir.¹⁰²⁵

Artuklu sanatı üzerindeki etkilerine mukabil Musul ve Suriye bölgelerinde de Artuklu etkisi görülmektedir. Mesela atabegliklerin sona erdiği 13. yüzyılın başlarından sonraki dönemlerde, Bedreddin Lülü tarafından inşa edilen Karasaray'da Artuklu tarzı duvar süslemelerine rastlandığı yönünde görüşler mevcuttur. Buna ilaveten, duvar nişlerinde yer alan figürler, Cezeri'nin otomatlarındaki tasvirlerle benzerlik

¹⁰²¹ İbrahim Gök, 2008, a.g.m., s. 204.

¹⁰²² Ercan Özer (2007). "Minbar of The Al Aqsa Mosque", *City Guide*, Sayı 3, Temmuz 2007, s. 77.

¹⁰²³ Gönül Öney (1978). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara, s. 113.

¹⁰²⁴ Öney, 1978, a.g.e., s. 30-33.

¹⁰²⁵ Altun, 1978, a.g.e., s. 286-287.

göstermektedir.¹⁰²⁶ Cezeri'nin eseriyle Karasaray'ın yapım tarihi arasındaki 30 senelik ara, bu yönde bir bağlantının olabileceği varsayımını mümkün kılmaktadır.¹⁰²⁷

¹⁰²⁶ Aslanapa, 1971, a.g.e., s. 111.

¹⁰²⁷ Altun, 1978, a.g.e., s. 290.

SONUÇ

Artuk b. Eksük ile başlayan siyasal filizlenme dönemi, Artuk Bey'in Malazgirt Zaferi'nden sonra çağdaş diğer Türk beyleri ile Anadolu'da fetih yapmak üzere Alparslan tarafından görevlendirilmesiyle başlamıştır. Alparslan'ın ölümünden sonra da Melikşah döneminde karışıklıkların önlenmesi gerekçesiyle Artuk Bey'den yardım istendiği görülür. Hatta Bizans İmparatorluğu dahi, VII. Mihail'in selefi Roman Diogannes'in yerine tahta çıkmasının akabinde yaşanması muhtemel karışıklıkların önlenmesi için Artuk Bey'den destek istemiş ve verilen destek karşılığında Anadolu'da bazı bölgeler Artuk Bey'e verilmiştir. Bu bilgi, Artuk Bey'in daha tam anlamıyla Artukluların siyasi bir teşekküle dönüşmeden önce de Anadolu'da önemli ve güçlü bir siyasi figür olduğu yönündeki düşünceleri desteklemektedir. Burdan hareketle ulaşılan nokta, Fuat Köprülü'nün ifade ettiği ve Artuklular ile ilgili yapılan çalışmalarda da tekrarlandığı üzere *“Artukluların bölgedeki Haçlı Devletçikleri ile mücadele dışında ciddi bir varlıkları yoktu”* şeklindeki düşünceleri tartışmaya açar. Burada oluşan kanaatimiz de açık bir şekilde Artukluların nev-i şahsına münhasır yönleri ile gerek Türk tarihi içerisindeki siyasi, sosyo-ekonomik ve kültürel ve gerekse Haçlı tarihi içerisindeki rolleri dikkate alındığında Fuad Köprülü tarafından yapılan değerlendirmenin, Artukoğulları için haksızlık olduğu yönündedir. Zira tezimizde de detaylı bir şekilde anlatmaya çalıştığımız üzere, Artukoğulları'nın dikkatli ve eleştirel bir tutumla ele alınması ile bu beylik, devlet, hanedan, ailenin Türk tarihi içindeki yerini tespit etmek daha kolay olacaktır.

El-Cezire adı verilen bölgede üç yüzyıldan fazla, üç ayrı hâkimiyet sahasında varlık gösteren Artuklular, bahse konu coğrafyanın siyasi karmaşasına rağmen barış ve refah dolu bir yönetim inşa etmiştir. Bu farklı siyasi hâkimiyet bölgelerinin oluşumunda veraset geleneğinin etkisi büyüktür. Orta Asya Türk Devletlerinde de görülen “devletin hanedan ve üyelerinin ortak malı” olması ilkesi, beraberinde parçalanmayı getirdiği gibi Artuklu örneğinde görüldüğü üzere birbirine bağlı farklı siyasal oluşumlar da ortaya çıkarmıştır. Bu noktada kültürel, sosyal ve sanatsal olarak herhangi bir ayırıma tabî tutulamayacak olan, Mardin, Hısn Keyfa ve Harput şubelerinin siyasal olarak da keskin bir şekilde ayırıma tabî tutulması kanaatimizce doğru değildir. Şöyle ki Belek'in Artuklu hâkimiyetini tesis edip, Palu merkezli Harput ve çevresinde kurduğu siyasi yapıyı, Harput Beyliği içerisinde görmemiz gerekir. Şayet yine de beylikler ayrı olarak değerlendirilecekse, Harput Beyliği'nin kuruluşunun Belek ile başlatılması kanaatimizce doğru olacak ve böylece bir hakkın teslimi noktasında veya tarihsel bir tespit konusunda

bir tartışma yaratacaktır. Yine bu üç beyliğin farklı zamanlarda karşılaşılan farklı tehlikelere karşı birlikte hareket ettikleri veya güçlü olan yapıya tabi oldukları çalışmamızda örneklerine çokça rastladığımız bir durumdur. Böylelikle Artukoğulları'nı siyasi, sosyo-ekonomik, kültürel ve daha birçok yönleriyle bir bütün halinde değerlendirmek istifadeye daha açık olacaktır. İzledikleri uzlaşmacı ve denge siyasetini önceleyen politikalar sayesinde, idareleri altındaki halkların barış içinde yaşayarak bu coğrafyanın iktisadî, kültürel ve sanatsal üretime ciddi katkıda bulunmasını sağlamış ve arkalarında izleri kolay kolay silinmeyecek bir miras bırakmalarına vesile olmuşlardır.

Artuklular, bilhassa İlgazi, Sökmen ve Belek bin Behram ile Haçlılarla mücadelede oynadıkları etkin rollerle tarih sahnesine adını yazdırmışlardır. Özellikle Belek b. Behram'ın şehid edilmesinin ardından Haçlı kroniğinde geçen "*Hristiyanları ayakları altında çiğneyen ve zulmeden öfkeli ejderha Belek nihayet ölmüştü*" ifadeleri de Haçlılara karşı verilen mücadelenin önemsenmesi gerektiğini doğrular niteliktedir. Bundan sonraki dönemlerde dışarıda daha çok Selçuklulara ve Zengîler ile Zengîlerin devamı niteliğinde olan Eyyübîler ve Memlûklere bağlı emirlikler halinde varlıklarını devam ettiren Artuklular, zaman zaman kendi aralarında da mücadele etmişlerdir. Hâkimiyet sahaları oldukça hareketli olan bir bölgede yaklaşık üç asır varlık gösterebilmek sadece denge politikası ile açıklanacak bir durum olamaz. Çünkü Eyyübîler, Zengîler ve Selçuklular gibi güçler karşısında bazen evlilikler, bazen metbuluk bazen de anlaşmalar yaparak bölgede oluşturdukları huzur iklimini takdir etmek de gerekiyor. Bilhassa Türkmen topluluklar üzerindeki nüfuzları sayesinde bölgesel ilişkilerdeki önemli pozisyonlarını yıkılıncaya dek muhafaza etmişlerdir.

İbn Kalanisi ve Azimi gibi tarihçilerin eserlerinde kaydettiği üzere, ağır vergilerin kaldırılması, ticari yolların, pazar ve panayırların güvenliğinin sağlanarak konaklama imkânlarının arttırılması, şehirlerin imar ve inşası, uluslararası ticaretin ve yerli üreticinin teşvik edilmesi gibi tedbirlerle halkın ekonomik refahının artmasına yönelik atılımlar, ekonominin canlanmasına ve bölgenin bir ticari merkez olarak önem kazanmasına zemin hazırlamıştır. Küresel ticari gelişmeler, artan ticaret trafiği, değişen ticari rotalar dolayısıyla cazibe merkezi haline gelerek nüfusu artan bölgede, kuruluşu antik dönemlere uzanan şehirler gelişim göstermiş, küçük yerleşim yerleri ise büyük ticari şehirlere dönüşmüştür.

Selçuklularda olduğu gibi Sünni geleneğe bağlı olan Artuklular, Sünni İslam'ın bayraktarlığını yapmışlar, ancak hâkimiyetleri altındaki Müslüman olmayan inanç

gruplarının mensupları üzerinde baskı kurmamışlardır. Artuklu idaresi de Müslüman ve Müslüman olmayanlar için düzenledikleri farklı vergilendirme sistemleriyle ictimâî hayatın barış içinde sürdürülmesini temin etmiştir. Anadolu’da kurulan diğer küçük beyliklerde olduğu üzere, bu barış ve refah ortamı, aynı zamanda, ilim ve kültür hayatı içinde Ebu Bekr es-Şasi, Seyfeddin Âmidî, İlalmış oğlu Durmuş oğlu Ömer b. Hızır, Kadı Ebu Bekir Muhallebî, Kadı İmran el-Makisî Ebu’l-Kerem Mavsılî, tarihçi Zehebî ve İbnül Ezrak, İsmail b. Muhammed eş-Şeybanî gibi âlimler ile Abdurrahman b. Salih et-Tağlibi ed-Düneysirî, Ahmed b. Cafer ed-Düneysirî, Süleyman b. Hasan en-Nasibî, İbn Şebib en-Nasibi, el-Hasan b. Ali en-Nasibî, Papaz Yakup el-Mardinî ve İbn Said Nasranî el-Mardinî gibi şair ve edebiyatçıları sayabileceğimiz önemli şahsiyetlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. Artukluların ürettikleri mimari ve sanatsal eserlerde, Bizans ve diğer Anadolu uygarlıklarından yoğun bir biçimde esinlendikleri, Büyük Selçuklu kültür havzasını Güneydoğu ve Doğu Anadolu topraklarına taşıdıkları gözlemlenmiştir. Örneğin; Artuklu sikkeleri, hâkimiyet, iktidar, devlet vb. kavramlar çevresinde gelişen sembolizm üzerinde gerçekleşen etkileşimin boyutlarına dair çok sayıda ipucu vermektedir. Tüm bu etkileşimlere karşın, ortaya koydukları eserler incelendiğinde, Artukluların sanatsal ve mimari üretimde kendine özgü bir üslup geliştirmeyi başarak kendi klasizmini de oluşturabilmeyi ve çevrelerini etkilemeyi başardıkları kuşku götürmeyen bir şekilde söylenebilmektedir. Örneğin Musul hükümdarı Bedreddin Lülü (ö.657/1259) tarafından yaptırılan Karasaray’da bulunan Artuklu mimari özellikleri taşıyan duvar süslemeleri, bu görüşü güçlü bir biçimde desteklemektedir. Sayılan ve olumlanan özellikleriyle birlikte Artuklu siyasi hayatı, sosyo-ekonomik ve kültürel hayatı, birçok yönüyle hâkimiyetleri altında bulunan şehirlerin dönüşüm sürecini başlatmıştır. Örneğin Mardin, Artuklular döneminde yaşamış olduğu kültürel, sanatsal, dönüşümü hiçbir dönemde yaşamamıştır. Keza diğer Artuklu şehirleri de bundan nasibini almıştır.

Artuklu, Artukoğlu, Artuklu Beyliği, Artuklu devleti gibi isimlerle anılan bu siyasi güç ile ilgili sınırlı kaynaklara rağmen tartışma ve araştırmaların yapılması gerekmektedir. Nasıl ki Malazgirt Savaşı sonrası kurulan beylikler Danişmendli ve Selçuklu gölgesinde kalmışlarsa aynı şekilde çalışmalar da Selçuklu çalışmaları gölgesinde kalmış olup beylikler ihmal edilmiştir. Bu düşüncelerle çalışmamızın bu alana acizâne bir katkı sağlamasını temenni ederim.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- BOA. TD. (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ TAHRİR DEFTERİ) 64.
BOA. TD. (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ TAHRİR DEFTERİ) 998.
TKGM. TTD. (TAPU KADASTRO GENEL MÜDÜRLÜĞÜ TAPU TAHRİR DEFTERİ) 552.
BOA. MM. (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ MALİYEDEN MÜDEVVER) 4540.
BOA, MM (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ MALİYEDEN MÜDEVVER) 7457.
BOA.MM. (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ MALİYEDEN MÜDEVVER) 100.
BOA. TD. (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ TAHRİR DEFTERİ) 998.
BOA. TD. (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ TAHRİR DEFTERİ) 200.

Birincil Kaynaklar

- Abdulgani Efendi (1999). *Mardin Tarihi*. Haz. Burhan Zengin, GAP Yayınları, Ankara.
- Anna Komnena (1996). *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Azîmî (2006). *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)*, Haz. Ali Sevim, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bulduk, Abdulgani, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, 2004, Haz. İbrahim Yılmazçelik, Mustafa Öztürk, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, Elazığ.
- Cüveynî, Alâeddin Ata Melik (1998). *Târih-i Cihân Gûşâ*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdillâh İbn Hurdadbih/Hurdazbih (1889). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, Haz. M. J. De Goeje, Leiden, Bibliotheca Geographorum Arabicorum.

- Ebû Yûsuf (1982). *Kitâbü'l-Harâc*, (TrC. İsmail Karakaya), Ankara.
- El-Belâzûri, Ahmed bin Yahya (2002). *Fütuhu'l Buldan*, Çev. M. Fayda, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü.
- El-Hamevî (2008). *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Haz. Vladimir Feodoroviç Minorsky, Kitabevi Yayınları.
- El-Hamevî, Şihâbüddîn Ebu Abdullah Yakut (1995). *Mu'cemu'l-Buldan*, Beyrut.
- El-İdrisî, Şerif, *Nüzhetü'l-Müşâtâkk-fî İhtirâki'l-Âfâk*, Haz. Fuad Sezgin (1992), Frankfurt.
- El-Ömerî, Şihâbeddîn b. Fazlullah (2014). *Mesâlikü'l- Ebsâr*, Çev.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Es-Sühreverdî, Şihâbüddîn (2017). *Elvâhul İmâdiyye* (Hikmet Levhaları), Çev. Ahmet Kamil Cihan, Salih Yalın, Arsan Taher, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Fulcherius Carnotensis (Fulcher of Chartres) (1969). *A History of Expedition to Jerusalem (1095-1127)*. İngilizce'ye Çev. F.R. Ryan, Knoxville.
- Gesta, *Francorum et aliorum Hierosolymitanorum: The deeds of the Franks and the other pilgrims to Jerusalem*, ed . ve Çev. Rosalind Hill (1961). London, New York: T. Nelson and Sons.
- Gregory Ebu'l-Farac (1987). *Abu'l-Farac Tarihi*, Suryanca'dan İngilizce'ye Çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye Çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hasan-ı Rumlu (2006). *Ahsenü't-Tevarih*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Ibn Jubayr (1952). *The Travels of Ibn Jubayr*, Çev. R. J. C. Broadhurst, London.
- İbn Cübeyr (2008). *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul.
- İbn'ül-Adîm, Kemâlüddîn (2011). *Buğyet'üt- Taleb fî Târih-i Haleb, Selçuklularla İlgili Hal Tercümeleri*, yay. Ali Sevim (2011). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İbn Battûta Tancî, Ebu Abdullah Muhammed (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn Bîbî (1996). *El-Evâmirü'l- Alâiyye fî'l-Umûri'l-Alâiyye*, TrC. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- İbn Cübeyr (2008). *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, İstanbul.
- İbn Cübeyr (1964). *er-Rihle*, Beyrut, 1384/1964.
- İbn Hallikân (1969), *Vefeyâtü'l-A'yân*, Haz. İhsân Abbâs, C. I-VI, Beyrut.
- İbn Havkal (1964). *Sûretü'l-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- İbn Kalânîsî (2015). *Şam Tarihine Zeyl-I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev. Onur Özatağ, İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.
- İbn Kesir (1995). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Çev. Mehmet Keskin, cilt 12, İstanbul.
- İbn Şeddad, İzzeddîn (2000). *el-Âlaku'l-Hatire fî zikri umerâi's- Şam vel-Cezire*, Çev. M. Ş. Yaltkaya, TTK: Ankara.
- İbnü'l-Esîr (1965). *el-Kâmil fî't-Tarih*, yay. J. Tomberg, Beyrut.
- İbnü'l-Esîr (1987). *El-Kâmil fî't- Tarih*. Trc. Abdülkerim Özaydın-Ahmet Ağırakça, Bahar Yayınları, İstanbul.
- İbnü'l- Ezrâk (1992). *Meyyâfârîkîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısım)*. Çev. Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.
- İbnü'l-Fakîh, Ebu Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak b. İbrahim el-Hemedânî (1885). *Kitâbü'l-Büldân*, Haz. M. J. De Goeje, Brill Yayınları.
- İstahri (2015). *el-Mesalik ve'l-Memalik*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları.
- Kalkaşandî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali (1913). *Subhu'l-a'sâ fî Sınâati'l-İnşâ*, Haz. Muhammed Abdürresul İbrahim, C. IV, Kahire.
- Kâtip Ferdi (1939), *Mardin Artukluları Tarihi*, Mardin Halkevi Neşriyatı, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Kâtip Ferdi (2006). *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, Haz. Y. Metin Yardımcı (2006). İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No 2.
- Kazvinî, Hamdullah bin Ebî Bekr Müstevfî (1958). *Nüzhetü'l-Kulûb*, Haz. Muhammed Debirsiyaki, Tahran.
- Makdisî (1967). *Ahsenü't-tekâsim fî ma'rifeti'l-ekâlim*, Haz. M. J. D e Goeje, Leiden: E. J. Brill.
- Makrizi (1958). *Kitabü's-süluk li marifeti'd- düvel vel-mülûk*, C. 3, k. 2, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Kahire.
- Marco Polo (1971). *Marco Polo Seyahatnamesi I*, Haz. Filiz Dokuman, İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Marco Polo (1985). *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, İstanbul: Yol Yayınları (Birinci Baskı).

- Müneccimbaşı, Ahmed b. Lütfullah (2001). *Camîu'd-düvel, Selçuklular Tarihi, Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, Haz. Ali Öngül, İzmir.
- Nikephoros Bryennios (2010). *Tarihin Özü*, Çev. Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Ralph of Caen (2005). *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen, A History of the First Crusade*, İngilizce'ye Çev. Bernard S. Bachrach, David S. Bachrach, Burlington.
- Raymond d'Aguilers (Hills) (1968). *Historia Francorum Qui Ceperunt Jerusalem*, notlarla birlikte Çev. J. H. Hill ve F. L. Hill, Philadelphia: American Philosophical Society.
- Sıbt ibn Cevzî (1968). *Mirâtüz Zamân*, Haz. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Steven Runciman (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi, I-II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Süryani Mihail (1944), *Vekâyinâme 1042-1195*, II. Kısım, Çev. Hrant D. Andreasyan. TTK, Basılmamış Nüsha, Ankara.
- Taberî (2007). *Tarih-i Taberî*, C. IV, Çev. Faruk Görtunc, Sağlam Yayınevi.
- Tihrani, Ebu Bekr (2001) *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Urfalı Mateos (1962). *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un zeyli (1136-1162)*, Türkçe'ye çeviren Hrand D. Andreasyan; notlar Edouard Dulaurer, Mükrimin Halil Yinanç, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Urfalı Mateos (1987-2000) *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136 -1162)*, Çev. Hrand D. Andresyan, Ankara.
- Usame İbn Münkız (2008). *Kitâbu'l-İtibâr*, Çev. Yusuf Ziya Cömert, İstanbul.
- Willermus Tyrensis (William of Tyre) (1943). *A History of Deeds Done Beyond the Sea I*, İngilizce'ye Çev. E. A. Babcock, A.C. Krey, New York.
- Zehebi (1405-1985). *Siyeru Alami'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût, Hüseyin el-Esed, Beyrut.

Araştırma Eserleri

Tezler

- Abdusselam Efendi (1994). *Ümmü'l-İber*, Çev. Süleyman Barbara, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

- Adalıoğlu, Hasan Hüseyin (1996). *Büyük Selçuklu Devleti İle Abbasi Halifeliği Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Akkaya, Necla (2011). *Mardin Müzesi'ndeki İslami Dönem Sikkelerinden Örnekler*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Al-Tabba, Yasser Ahmad (1982). *The Architectural Patronage of Nur Al-Din, (1146-1174) (Volumes I and II)*, PhD dissertation, New York University.
- Ataoglu, R. (1989). *Hısn Keyfa Artuklu Devleti*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aydın, Hasan (2016). *İbn Kalanisi, Hayatı Ve Eserleri "Zeylü Tarihî Dimaşk" Tercümesi (S.142-549)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Çatakoğlu, Mehmet Şerif (2002). *Türkiye Selçuklu Dönemi İlmi Faaliyetleri ve Bu Faaliyetlerin Osmanlı Kuruluş Dönemi İlmi Faaliyetlerine Tesiri*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Isparta.
- Çevik, Adnan (2002). *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Danık, Ertuğrul (1995). *Ortaçağ'da Harput, 11-15. Yüzyıllarda*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi: Ankara.
- Efendi, Abdusselam (1994). *Ümmü'l-İber*, Çev. Süleyman Barbara, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.
- Gaspak, Ayhan (2004). *Osmanlı Öncesi Harput'un Tarihi ve Dini Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Elazığ.
- Karaçam, Hüseyin (2012). *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Kavak, Mehmet (2013). *Fetihten Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Tur Abdîn Bölgesi Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Keleş, Nevzat (2008). *Ortaçağ Müslüman-Türk Devletlerinde Siyasal Yapılanma*. Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Mıynat, Ali (2008). *Bir Ortaçağ Kenti: Hasankeyf*, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla.

- Nasıroğlu, Mehtap (2010). *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin Ve Çevresi (Mardin, Nusaybin Ve Hasankeyf)*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Şanlıurfa.
- Nayır, Şeyhmus (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*. Yüksek Lisans tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Okudan, Rifat (2001). *İşrak Filozofu Sühreverdî Maktûl ve Eserlerindeki Üslup ve Belağat*. Doktora Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özervanlı, Kamiran (2004). *Artuklular'da İlim ve Kültürel Hayat*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Şanlıurfa.
- Özmen, Mehmet Emin (2007). *Anadolu Selçuklularının Artuklular ile İlişkileri*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sağlam, Temel (2002). *Harput'taki Türk İslam Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Erzurum.
- Saylan, Abdulkadir (2014). *Artuklu Dönemi Camilerindeki Bezemeler*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Şentürk, Mesut (1993). *Urartular Döneminde Elazığ*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Elazığ.
- Tellioğlu, Ömer (1994). *Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah'ın Camiüddüvelinden Hamdaniler Kısımının Neşri ve Tercümesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.
- Tezcan, Selim (2013). *Jihad In A Context Of Shifting Alliances and enmities: A Study on The Relations of The Early Artukids and Crusaders as Reflected in Contemporary Muslim and Christian Historiography, 1098-1124, Volume I*. PhD Dissertation, Graduate School of Economics and Social Sciences of İhsan Doğramacı Bilkent University: Ankara.
- Yavuz, Emrah (2005). *Harput Halk Kültüründe Ziyaret ve Ziyaret Yerleri Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Elazığ.

- Akdağ, Mustafa (1979). *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi (1243-1453)*, C. I. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Alasania, Giuli (2013). *Gürcüler ve İslam Öncesi Türkler*. TrC. Nanuli Kaçarava, Trabzon.
- Allen, W.E.D. (1971). *A History of Georgian People*. London.
- Ali, Arif (2006). *Danışmend Gazi Destanı*, Haz. Necati Demir, Hece Yayınları, Ankara.
- Altan, Sabahat (1976). *1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Altun, Ara (1978). *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Türk Sanat Eserleri Serisi 3, İstanbul.
- Altun, Ara (2011). *Mardin'deki Türk Devri Mimarisi*, Mardin Valiliği Neşriyatı, İstanbul.
- Ara, Altun (2011). *Mardinde'ki Türk Devri Mimarisi*. Mardin Valiliği Neşriyatı: İstanbul.
- Ardıçoğlu, Nureddin (1964). *Harput Tarihi*. İstanbul: Harput Turizm Yayınları Derneği No.1.
- Ardıçoğlu, Nureddin (1966). *Harput Hükümdarı Balak Gazi*. Ankara: Ajans Yayınları.
- Artuk, İbrahim (1944). *Artuk Oğulları Tarihi*, Gençler Kitabevi, İstanbul.
- Artuk, İbrahim.; Artuk, Cevriye (1993). *Artukoğulları Sikkeleri*. İstanbul: Sümer Kitabevi.
- Aslanapa, Oktay (1971). *Turkish Art and Architecture*. Faber&Faber: London.
- Aslanapa, Oktay (1973). *Türk Sanatı*, İstanbul.
- Ataoğlu, Remzi. (1994). *Kaynaklara göre Artuklu Devlet Teşkilatı*, XI. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Atçeken, Zeki (1998). *Konya'da Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*. Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.
- Aydın, Suavi; Emiroğlu, Kudret; Özel, Oktay; Ünsal, Süha (2001). *Mardin-Aşiret-Cemaat-Devlet*.Tarih Vakfı Yayınları: İstanbul.
- Baltacı, Cahit (1976). *XV- XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul.
- Bayburtluoğlu, Zafer (1993). *Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları*, Erzurum.

- Bayram, Mikâil (2003). *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya.
- Berchem, Max Van – Strzygowski, Josef (1910) *Amida*, Heidelberg.
- Berdzenişvili, Nikoloz; Canaşa, Simon [İvane Cavahişvili] (2000). *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul.
- Beysanoğlu, Şevket (1963). *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul.
- Beysanoğlu, Şevket (1987). *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, Ankara.
- Bizbirlik, Alpay (2002). *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliğinde Vakıflar*, TTK, Ankara.
- Bosworth, C. E. (2005). *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri*. Kaknüs Yayınları: İstanbul.
- Brockelmann, Carl (1988). *Tarihi 'ş-Şu'ubi'l-İslamiyye* (TrC. Nebiyye Emin Faris – Münir el-Ba'lebekkî) Beyrut: Daru'l Ilm Li'l-Melayin.
- Brockelmann, Carl (2002). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi: Ankara.
- Brosset, M. F. (2003). *Gürcistan Tarihi*. Çev. Hrand D. Andreasyan, TTK.
- Cahen, Claude (1979). *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Yıldız Moran, E Yayınları Tarih Dizisi, İstanbul.
- Canard (1951). *Histoire de la Dynastie des Hamdanides* (Hemdani Hanedanının Tarihi), Cezayir.
- Cantay, Gönül (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*, Ankara.
- Çulpan, Cevdet (1970). *XII. Yüzyıl Artukoğulları Devri Taş Köprüler ve Özellikleri*. Sanat Tarihi Yıllığı III, Ankara.
- Danık, Ertuğrul (2001). *Orta Çağ'da Harput*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara.
- Demirkent, Işın (1994). *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*, C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erdem, İlhan. *Artuklu Uygarlığı ve Türkmenler*. Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, <http://www.tireibnimelekkutuphanesi.net/ekitaplar/7892114520.pdf>.
- Eruz, Fulya; Bilgi, Önder (2004). *Anatolia, cradle of castings (Anadolu, dökümün beşiği)*, İstanbul: Döktaş.
- Ettinghausen, Richard; Grabar, Oleg (1987). *The Art and Architecture of Islam: 650-1250*. Penguin Books.

- Gabriel, Albert (1940). *Voyages Archéologiques dans la Turquie Oriental*. Paris: E. De Boccard.
- Gencosman, M. Nuri, Çev. (1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi İbni Bibi'nin Farsça Muhtasar Selçuknamesinden*. Ankara: Uzluk Basımevi.
- Göyünç, Nejat (1969). *16. Yüzyılda Mardin Sancağı*. İstanbul Üniversitesi: İstanbul.
- Gül, Muammer (2010). *Ortaçağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu (Tarihi Arkaplan ve XIII-XIV. Yüzyıl Moğol Hâkimiyeti)*. Bilge Yayıncılık: İstanbul.
- Halil, İmâdeddin (1980). *El- İmaratü 'l-Artukiyye fî'l Cezîre ve 'ş-Şam*, Beyrut.
- Heper, Metin; Öztürk-Tunçel, Duygu; Criss, Nur Bilge, (2018). *Historical Dictionary of Turkey*. 4th edition, London: Rawman&Littlefield.
- Hillenbrand, Carole (1990). *A Muslim Principality in Crusader Times: The Early Artuqid State*. Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut: İstanbul.
- İnalcık, Halil (2003), *Şair ve Patron, Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Kafesoğlu, İbrahim (2014). *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kırzioğlu, Fahrettin (1992). *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları 'nda Kıpçaklar*, Ankara.
- Klausner, C. L. (1973). *The Seljuk Vezirate, A Study of Civil Administration, 1055-1194* Cambridge, Mass.
- Kuban, Doğan (1965). *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul.
- Kuran, Abdullah (1969). *Anadolu Medreseleri*, Ankara.
- Köymen. M.Altay (1992). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, TTK Yayınları, C.3, Ankara.
- Kültür Bakanlığı, *Araştırma Sonuçları Toplantısı (14, 1996, Ankara)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- Lapidus. Ira. M. (2002), *İslam Toplumlari Tarihi*, I. Çev.Yasin Aktay, İletişim Yayınları, Ankara.
- Lewis, Bernard (2003). *Tarihte Araplar*, Çev. Hakkı Dursun Yıldız, Anka Yayınları: İstanbul.
- Mecit, Songül (2014). *The Rum Seljuks Evolution of a Dynasty*, Çev. Özkan Akpınar, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2009). *Babailer İsyanı*, Dergah Yayınları: İstanbul.

- Öney, Gönül, (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Öney, Gönül, (1978). *Anadolu Selçuklu Mimarisinde Süsleme ve El Sanatları*, Ankara.
- Öztuna, Yılmaz (1996). *Devletler ve Hanedanlar Türkiye 1074-1990*, C. 2. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Öztuna, Yılmaz (2005), *Devletler ve Hanedanlar*, Cilt: II., Ankara.
- Parlar, Gündegül, (2001). *Anadolu Selçuklu Sikkelerinde Yazı Dışı Figüratif Ögeler*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Sevim, A. (2011). *Ünlü Selçuklu Komutanları Afşin, Atsız, Artuk, Aksungur*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevim, A. (2015). *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*. (2. Baskı), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, A., Y. Yücel, (1989). *Türkiye Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sönmez, Zeki (1995). *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- Sözen, Metin (1970). *Anadolu Medreseleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınları, İstanbul, C. 1.
- Spengler, William F.; Sayles, Wayne G., (1992). *Turkoman Figural Bronze Coins and Their Iconography, Vol I: The Artuqids*, Lodi: Wisconsin.
- Sunguroğlu, İshak, (2013). *Harput Yollarında*, C. 1, Haz. Yasin Beyaz, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Sümer, Faruk (2015). *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tellioğlu, İ. (2009), *XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri*, Serander Yayınları.
- Turan, Osman (2014), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Turan, Osman, (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Turan, Şerafettin (1990), *Türk Kültür Tarihi*, Bilge Yayınevi, İstanbul.
- Uykur, Ramazan (2017). *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara.
- Ünal, Mehmet Ali (1989). *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

- Ünal, Oğuz (1980). *Horasan'dan Anadolu'ya Türkiye Tarihine Giriş Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Devleti'nin Kuruluşu*. (Birinci Baskı), Ankara: Töre Devlet Yayınevi.
- Ünver, Süheyl (1940). *Selçuklu Tebabeti XI-XIV. Asırlar*, Ankara.
- Yapı Kredi Yayınları (2005). *Taşın Belleği Mardin*, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Üremiş, Ali (2005). *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Politikası*, Babil Yayınları, Ankara.

Makaleler

- Acar, Abdurrahman (2008). Mardin Artuklularında Adli Teşkilat ve Artuklu Kadıları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 285-300.
- Adak, Süleyman (2008). Artuklu Mimarisinde Aydınlatma. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 403-433.
- Ağırakça, Ahmet (2008). Artukoğlu Dönemi Tabiplerinden Fahrüddin El-Ensâri El-Mardinî (512-594/1118-1198). *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 415-426.
- Aktur, Hilâl (2012). An Artuqid Building: Dunaysir Great Mosque. *Archi-Cultural Translations through the Silk Road 2nd International Conference Proceedings*, Mukogawa Women's University, Nishinomiya, Japan, July 14-16, 2012, s. 330-335.
- Akyol, Hasan (2014). Atabeglikler. *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Ankara: Grafiker Yayınları, s. 235-250.
- Akyüz, Horiepiskopos Gabriyel (2008). Süryanilerin Artuklularla İlişkileri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 371-386.
- Alican, Mustafa (2013). Artuklular Döneminde Meyyâfârîkîn (Silvan). *History Studies*, Volume 5, Issue 5, s. 1-12.
- Alper, Ömer Mahir (2000). İbnü's- Salah, Ebü'l Fütûh, *D.İ.A.*, 197-198.
- Alptekin, Coşkun (1989). Belek bin Behram. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 5, s. 402-403.

- Alptekin, Coşkun (1989). Artuklular. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 3, s. 415-418.
- Altun, Ara (1973). Harput Ulu Camiinin Durumu, *Sanat Tarihi Yıllığı*, V, s.85.
- Altun, Ara (1988). Abdüllatif Camii. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.1; s. 255-256.
- Altun, Ara. Anadolu'da Artuklu Devri Medreselerinin Plan Şemaları Üzerine Notlar. s. 229-233,
<http://acikerisim.fsm.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11352/1628/Altun.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, çevrimiçi.
- Altun, Ara (1991). Artuklu Sanatı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, s. 418-419.
- Altun, Ara (1997). Hatuniye Medresesi. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16, s. 503-504.
- Altun, Ara (1970). Mardin'de İki Artuklu Medresesi, *Sanat Tarihi Yıllığı (1969-1970)*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Enstitüsü Yayınları, S.III. İstanbul.
- Ardıçoğlu, Nureddin. (1939). Harput Artukoğullarına Ait Kitabeler, *Türkiyat Mecmuası*, s.VI, s. 45-51.
- Andreasyan. H.H. (1972). XIV ve XV. Yüzyıl Türk Tarihine Ait Kronolojiler ve Kolofonlar, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.3, s. 83-148.
- Arslandaş, Yüksel (2014). Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti. *Harput Araştırmaları Dergisi*, C. 1, Sayı 2, s. 87-110.
- Artuk, Cevriye (1992). Artuk Aynaları ve Bir Artuk Tabağı, *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu Elazığ 1992*, s.74-79.
- Artuk, İbrahim (1971). Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S.2, s.66-68.
- Aslan, Ahmet (2008). Artuklu Döneminde Mardin'de Edebiyat Çevresi ve Mardinli İki Şair: İbnu's-Saffar el-Mardini ve İmadü'ddin ed-Düneysiri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 10, sayı 14, s. 15-36.
- Aşan, M. B. (1987). Harput Ulu Camii Minberi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), s. 29-45.
- Ataoglu, R. (2008). Artukluların Güneydoğu Anadolu'da Yeri ve Diğer Beylikler Arasındaki Önemi. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 1-10.
- Ataoglu, Remzi. *Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasi Faaliyetleri*, s. 33-43,
<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/22/77.pdf>.

- Ataoglu, Remzi (1994). İbnü'l Ezrak'a göre Artukluların Nesebi. *Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, s. 407-413.
- Ateş, Erhan (2016). Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları. *TAD*, C.35/S.60, s. 73-96.
- Attar, Aygün (2006). Artuklular Döneminde Mardin. *Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi, C.4, S.1, s. 1-17.
- Aytaç, İsmail (2018). Harput İç Kale Kazılarında Bulunan Artuklu Dönemi Sikkeleri, *Harput Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.1, s.29-55.
- Azimli, M. (2008). Artukluların Kuruluşu ve İlk Artuklu Emiri Necmettin İlgazi'nin Siyasi Faaliyetleri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 11-22.
- Bakır, Abdülhalık (2011). Ortaçağ Harputuna Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, cilt 6, sayı 1, s. 34-46.
- Bakkal, Ali (2013). İslam Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl 18, sayı 30, s. 9-43.
- Bakkal, Ali (2008). İslâm'ın Doğuşundan Artuklular Döneminin Sonuna Kadar Mezopotamya'da Tıp Eğitimi Ve Hastaneler. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 449-457.
- Bal, Mehmet Suat (2008). "Anadolu'da Siyasi Birliğin Kurulması Yönüyle Türkiye Selçuklu-Artuklu Devletleri İlişkileri," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 73-90.
- Baluken, Yusuf (2008). "Harput Artukluları," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 219-234.
- Barkan, Ömer Lûtfi (1965).Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, S.23/1-2, İstanbul, s.239-296.
- Barışta, H. Örcün (2008). "Mardin Zinciriye Ve Kasımiye Medreselerinin Taş Süslemelerinde Gözlenen Benzerlikler," *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu*

- Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 231-252.
- Başak, Oktay (2005). Diyarbakır'da Maden Sanatının Gelişimi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı 15, s. 53-68.
- Bayram, Sadi (2007). Arşivlerde Kayıtlı Mardin’de Yapılmış En Eski Vakıflar: İmam Zeynel Abidin’in 1158 m. Tarihli ve Artukoğulları’ndan Kutbuddini İlgazi İbni Melik Necmeddin İbni Emir Timurtaş 1178 M. Tarihli Vakfiyeleri. *Makalelerle Mardin 1*, Haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, s. 283-291.
- Beksaç, A. Engin (2013). Zevvare Cuma Camii. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42, s.311.
- Benli, Yusuf (2007). Nusaybin’de Haşebiyye Devleti ve İslam Tarihinde Yeri. *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, s. 216-229.
- Berchem, Max. Van “Arabische Inschriften”, Inschriften”, Inschriften aus Syrien, MesopotamienSyrien, Mesopotamien und Kleinasien, gesammelt im Jahre 1899.
- Berki, Ali Hikmet (1965), Vakıfların Tarihi Mahiyeti İnkişafı ve Tekamülü Cemiyet ve Fertlere Sağladığı Faideler, *Vakıflar Dergisi*, S.6, Ankara, s.9-23.
- Bezer, Gülay Ögün (2012). “Ukayliler,” *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 42, s. 59-61.
- Bilgicioğlu, Banu (2003). Mardin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, s. 48-51.
- Blaum, Paul A. (1993). *A History of the Kurdish Marwanid Dynasty, A.D. 983-1085, Part II*, The International Journal of Kurdish Studies; Brooklyn Vol. 6, Iss. 1/2, (Fall 1993): 40-D, çevrimiçi.
- Bosworth, Q.E (1968). The political and dynastic history of the Iranian World (A.D. 1000-1217). *The Cambridge History of Saljuq and Mongol periods*, Chapter I, ed. Cambridge, pp. 1-202.
- Bozan, Metin (2007). Hicri I. Asır Mezhep Hareketlerinde Mardin. *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, s. 198-218.
- Bozkurt, Abdülbaki (2008). “Artuklular Öncesi Mardin’de İslamlaşma,” *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 301-324.
- Brockelmann, Carl (1988). *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C. 4.

- Cahen, Claude (1953). 13. Asır Ortalarında El-Cezire. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. IV, Ankara Üniversitesi, Ankara: TTK, s. 83-101.
- Cahen, Claude (1935). Le Diyarbakr au Temps de Premiers Urtukides. *Journal Asiatique*, C. 227, Paris: Imprimerie Nationale, s. 255-268.
- Canard, M. (2018). “al-Djazīra”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted çevrimiçi on 13 January 2018, doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2054.
- Canard, M., Cahen, Cl., Yinanç, Mükrimin H. ve Sourdel-Thomine, J., “Diyār Bakr”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 11 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0173 çevrimiçi ilk basım: 2012, matbu ilk basım:1960-2007.
- Canard, M. (1983). Lu’lu al-Kabir. *Encyclopedia of Islam*, C. 5, Leiden: Brill, s. 820.
- Combe, J. Sauvaget, G. Wiet, Répertoire Chronologique d’Epigraphie Arabe, VIIIArabe, IXVIII, IX, X, XII, XVII, Le Caire.
- Çakıroğlu, Hülya (2008). Müferricü'l-Kurub'a Göre Eyyûbî Sultanı El-Melikü'l-Âdil'in Doğu Seferleri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 251-268.
- Çantay, Gönül (2008). Yollar, Göçler ve Mardin Kale-şehri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 167-178.
- Çaycı, Ahmet (2001). Selçuklu ve Artuklu Sikkelerinde Zodiak Tasvirleri. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler (11-13 Ekim 2001)*, Konya, s. 209.
- Çaycı, Ahmet (2001). Artuklu Sikkelerinde Hükümdar Tasvirleri. *Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu 10-13 Ekim 2001, Prof. Dr. Gönül Öney’e Armağan, Bildiriler*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, s. 187-188.
- Çelik, Aydın ve Yıldırım, Taner (2013). İlk İslam Fetihlerinden Beylikler Dönemine Harput. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2013, Cilt II*, s. 545-669.

- Çerme, Tomas (2008). Tarihte Artuklu-Ermeni İlişkileri: Sosyo Ekonomik ve Siyasi Açından Genel Durum, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyum Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin: Mardin Valiliği, s.344-368
- Çetin, Altan (2008). Memlük-Artuklu İlişkileri Denge Siyaseti. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 145-158.
- Çetin, Yusuf (2008). Silvan Ulu Camii'nin Plan Bakımından Bir Değerlendirmesi Anadolu Türk Cami Mimarisine Katkıları. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı 30, Erzurum.
- Dağtekin, Emine, Asatekin, Gül (2008). Anadolu'da Bir Belge: Mardin Emineddin Külliyesi. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 253-267.
- Dağtekin, Emine, Urak, Gediz (2008). Mardin'de Artuklu Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Hamamlar. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, 267-282.
- Danık, Ertuğrul (1998). Ortaçağ Harput'unun Kentsel Dönüşümü. *Dünyü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Tarih Edebiyat Şiir Folklor, 24-27 Eylül 1998*, Elazığ, s. 17-48.
- Danık, Ertuğrul, (1997). Harput Kalesi. *Vakıflar Dergisi*, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Neşriyatı, s. 313-334.
- Danık, Ertuğrul, (2001). Harput Esediye (Arslaniye) Camisi. *5. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Haz. Sema Alpaslan, Hacettepe Üniversitesi, s. 207-220.
- Darkot, Besim (1977). "Harput," *İslam Tarihi Ansiklopedisi*, C. 5, s. 297-298.
- Demir, Ahmet (2008). Eyyûbîler'e Tabi Olarak Artukîler. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 91-120.
- Demirkent, I. (2002). Kürboğa. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 562-563.
- Denkhalbant, Ayşe (2012). Ulucami, Silvan Ulucamii. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 42, s. 114-116.

- Durukan, Aynur (2005). Harput Ulu Camii'nin Düşündürdükleri. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu: 24-27 Eylül 1998 – Elazığ: Bildiriler*, Elazığ: Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yayınları, s. 305-337.
- Durukan, Aynur (1995). Artuklu Mimarisinin Düşündürdükleri. *IX. Milletler Arası Türk Sanatları Kongresi Bildirileri*, C. II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, s. 51-62.
- Ergül, Hüseyin Fazlı, Erdolu, Fatih (2008). Artuklu Döneminde Mardin Şubesinde Eğitim Ve Eğitim Kurumları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 531-548.
- Erkanal, Hayat (2007). Mezopotamya'ya Açılan Kapı: Nusaybin. *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, s. 1-13.
- Erpolat, Mehmet Salih (2008). Artuklulardan Osmanlılara İntikal Eden Vakıflar. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 453-464.
- Ertek Morkoç, Yasemin (2008). Şiir ve Tarihi Buluşturan Bir Kitap: "Mardin Müluk-ı Artukiyye Tarihi" Ali Emiri Efendi. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 77-93.
- Evans, Neal, "Introduction to Islamic Coins," çevrimiçi, s. 5, http://ancientcoinsforeducation.org/docs/islamic_coins.pdf.
- Eyice, Semavi (1997). Hamam. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 15, s. 402-430.
- Frenkel, Yehoushua (2008). Artuqid Coins from Israel/Palestine. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 491-498.
- Frye, R.N. Arzan (2018). *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi, 15 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_0749.
- Gaspak, Ayhan (2015). Eskiçağ'da Harput'un Tarihi Ve Dini Yapısı. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20:1, s. 143-164.
- Gibb, H. A. R. (1933). Notes on the Arabic Materials for the History of the Early Crusades. *Bulletin of the School of Oriental Studies* VII (1933-45), 739-754.

- Gök, Halil İbrahim (2008). Artuklular–Musul Atabeyliği İlişkileri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 159-173.
- Göğünç, Nejat (1994). Diyarbakır, *TDV Ansiklopedisi*, C.9, s.464-469.
- Gök, İbrahim (2014). XIII ve XIV. Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü'l-İttılâ' ve Anadolu'ya Dair Kayıtları. Cilt 4, Sayı 1, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/181086>.
- Göktaş Kaya, Lütfiye (2008). Anadolu Maden Sanatı İçinde Artukluların Yeri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 119-132.
- Grabar, Oleg (2006). Trade with the East and the Influence of Islamic Art on the 'Luxury Arts' in the West. *Islamic Visual Culture 1100-1800*, Hampshire: Ashgate Publishing, s. 43-50. (First published in *Il Medio Oriente e l'Occidente nell'arte del XIII Secolo*, ed. H. Belting (Bologna, 1982), pp. 27-32)
- Grigore, George (2009). Mardin and its surroundings during the Artuqid period as depicted in Ibn Battūta's Rihla. *Artuklular*, Cilt 1. Ed.: Dr. İbrahim Özcoşar, Mardin: Mardin Valiliği Kültür Yayınları, s. 387-400.
- Gül, Muammer (2008). Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 434-452.
- Güler, Mustafa, İlknur Aktuğ Kolay (2006). 12. yüzyıl Anadolu Türk camileri. *İtüdergisi/a mimarlık, planlama, tasarım* Cilt 5, Sayı 2, Kısım 1, s. 83-90.
- Hartner, W. (1938). The Pseudo-planetary Nodes of the Moon's Orbit in Hindu and Islamic Iconographies. *Ars Islamica*, 5:2, s. 113-154.
- Heidemann, Stefan (2013). Memories of the Past, the "Classical" or "Sunni Revival. *Architecture and Art in Syria between the Mediterranean and Iran in the 12 th and 13 th centuries, Proceedings of the International Conference on Islamic Civilisation in the Mediterranean, Nicosia, 1-4 December 2010*, İstanbul, s. 9-22.
- Herzfeld, E. (1946). Damascus: Studies in Architecture. *Ars Islamica*, XI-XII, s. 1-71.
- Hillenbrand, Carole (1981), "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century," *Studia Islamica*, No. 54 (1981), s. 129-153.

- Hillenbrand, Carole, Mayyāfāriḳīn. *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 13 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0720.
- Hillenbrand, Carole (1981). The Career of Najm al Din Il Ghazi Der Islam *Zeitschrift fur Geschichte und Kultur des Islamischen Orients*, Jan 1, 1981; 58, Periodicals Archive Online, s. 250-292.
- Hillenbrand, Robert (1986). The Classical Heritage in Islamic Art: The Case of Medieval Architecture. s. 173-190.
- Hodder, Ian (1994). The Contextual Analysis of Symbolic Meanings. *Interpreting Objects and Collections*, ed. Susan M. Pearce, London: Routledge, s. 12.
- I. *Uluslararası Katılımlı Bilim, Din ve Felsefe Tarihinde Harran Okulu Sempozyumu 28-30 Nisan 2006*, ed. Ali Bakkal, C. 1, Şanlıurfa, 2006, s. 31-32.
- İlhan, M. Mehdi (1992). XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları; 1518 ve 1540 Tahrirli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.16, S.27, s.69.
- İlter, Fügen (1969). Erken Devir Anadolu Türk Mimarisinde XII. ve XIII. Yüzyılda Artukoğulları Medreselerinin Yeri, *Vakıflar Dergisi* 8, Ankara, s. 199-207.
- İpekoğlu, Başak (1993). Terminology Relating To 'Buildings that Have Combined Functions' In Anatolian Seljuk Architecture. *METU JFA*, (13:1-2), s. 53-65.
- Kâhya, Esin (2008). Artuklu Döneminde Bir Bilim Adamı. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 457-468.
- Kallek, Cengiz (2003). Meks. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28, s. 583-584.
- Kallek, Cengiz (2007). Pazar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, s. 191-194.
- Karadeniz, Fazıl (2008). Artuklular Döneminde Otomat ve Siberetik Alanında Yazılmış Bir Kitap Kitabûl Cami Beynel-İlm ve'l Âmeli En Nâfi Fi Sinaâtul Hîyel Al Cezeri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 59-66.
- Kaya, Önder (2008). Eyyûbî Meliklerinden El-Eşref Musa'nın Artuklu Melikleri ile İlişkileri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 121-144.

- Kayhan, H. (2007). Artuklu-Irak Selçuklularına Bir Bakış. *Makalelerle Mardin 1*, Haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul: Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi, s. 275-285.
- Kayhan, H. (2001). Tarihu Meyyâfarîkîn ve Amid'e göre Artukluların Soykütüğü. *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi*, Tarih, S. 2001/01-169, s. 57-60.
- Keskinbora, H. Kadircan (2008). Artuklular'da Bilim ve Sağlık. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 491-516.
- Kılıç, Hulusi (1999). İbn Nübate. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 20, s. 232-233.
- Konuk, Süha (2013). Ziata=Harput? Bizans Sasani Mücadelelerindeki Ziata'nın Lokalizasyonuna Dair. *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu, 23-25 Mayıs 2013, Cilt II*, s. 561-568.
- Kök, Bahattin (2001), "Nureddin Zengî, Arslanşah," *DİA*, C.33, s. 258-259.
- Köprülü, M. Fuat (1965). Artukoğulları. *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, C. 1, s. 619-624.
- Köprülü, M. Fuat (1978). Ata, *MEB İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. C.1, s.711-718.
- Kramers, J. H., "Kharput", *Encyclopaedia of Islam*, First Edition (1913-1936), Ed. M. Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann. Çevrimiçi 17 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/2214-871X_ei1_SIM_4127.
- Kucur, Sadi S. (2000). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 22, s. 47-49.
- Kurtuluş, Rıza (2003). Luristan. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 27, s. 223-225.
- Kuşoğlu, Mehmet Zeki. (2009). Savat, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.36, s.201.
- Matveev, Alexander (2008). Artuqids in Jerusalem: Artuqids' Role in the Struggle of the Saljuqs Fatimids and Crusaders for Palestine and Syria at the End of the XIth Century. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 23-40.
- Merçil, Erdoğan (2010). Şahne. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, s. 292-293.
- Minorsky, V. and Bosworth, C.E., "Mārdīn", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi on 15 January 2018 http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0682.
- Minorsky, V. (1965). Mardin. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. 7, İstanbul, s. 320-321.
- Minorsky, V., "Mayyāfārīkīn", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs.

Consulted online on 13 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0720.

Muller-Wiener, Martina, Korn, Lorenz (2012). Central Periphery? Art, Culture and History of the Jazira (Northern Mesopotamia, 8th-l 5th centuries): Introduction. *Conference: A Landscape of Its Own, or a Cultural Interspace? Art, Economies and Politics in the Medieval Jazira (Northern Mesopotamia)*, University of Bamberg, October-November 2012, s. 10.

Oğuzoğlu, Yusuf (1997). Hasankeyf. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 16; s. 365-366.

Ory, S. Hişn Kayfā. *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi, 16 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2909.

Özaydın, Abdülkerim (2004). Mezyediler. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 29, s. 550-551.

Özcan, Koray (2005). Ortaçağ'da Anadolu'nun İdarî Coğrafyasına Bakış Anadolu'da Selçuklu İdarî Birimleri. *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 3 (1), s. 73-99.

Özer, Ercan (2007). Minbar of The Al Aqsa Mosque. *City Guide*, Sayı 3, Temmuz, s. 77-85.

Özer, M. Halis (2008). Artuklular Devletinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadi Hayata Etkileri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 471-480.

Özervarlı, Kamuran (2008). Artuklular'da İlim ve Ebu'l-Izz el-Cezeri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 13-32.

Özkan, Meltem (2008). Artuklu Kültürünün Bileşenleri Ve Bu Bileşenlerin Bazı Mimari Karşılıkları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 295-303.

Pancaroglu, Oya (2013). Divriği'de Mengücek Sülalesi: 12.Yüzyılın Sonunda Hanedan Kimliğinin İnşa Tarzları, Anadolu Selçukluları, Editörler: A.C.S. Peacock- Sara Nur Yıldız, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, s. 33-64.

Papp, Sandor (2012). *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 531-534.

Parla, Canan (2005). Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi. *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2005/1, s. 57-84.

- Parlar, Gündegül (1998). Artuklu Sikkelerinde Figüratif Unsurlar. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Tarih Edebiyat Şiir Folklor, 24-27 Eylül 1998*, Elazığ, s. 358-362.
- Parlar, Gündegül (2001). Sanat Tarihi Yönleriyle Figürlü Anadolu Selçuklu Sikkeleri. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi Bildirileri*, Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları: Konya, II, s. 189-202.
- Paydaş, Kazım (2008). Artuklular ve Gürcüler. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 208-222.
- Pıçak, Murat (2008). Artuklular Döneminde Diyarbakır'ın Sosyo-Ekonomik Durumu, *I. Uluslararası Artuklu Sempozyum Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed.İbrahim Özcoşar, Mardin: Mardin Valiliği, C.2, s.500-522.
- Plontke-Luening, Annagret (2015). In search of the Hellenistic City Tigranokerta. *International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures, Proceedings II*, ed. Mehmet Işıklı and Birol Can, Cambridge, s 118-131.
- Polat, İbrahim Ethem (2008). Arap Edebiyatında Artuklu-Haçlı Mücadelesi. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 41-56.
- Sahin, Candan Kus, Cetinkaya, Esra (2016). An Evaluation of the Harput Archeological Region by Means of the Landscape Architecture Discipline. *Journal of Geography, Environment and Earth Science International* 7(2), s. 1-13.
- Sauvaget, Jean (1938). La Tombe de l'Ortokide Balak. *Ars Islamica*, Vol. 5, No. 2 (1938), Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigans, s. 207-215.
- Savran, Ahmet (2004). Meyyâfârîkîn, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, s.511.
- Sevim, Ali (1998). Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri. *Belleten*, C.XXVI, S.101, s. 121-146.
- Sevim, Ali (1991). Artuk b.Eksük, İA, TDV, C.3. İstanbul, s.414.
- Steppan, Thomas (1995). Die Artuqiden-Schale. *Die Artuqiden-Schale Im Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum Innsbruck Mittelalterliche Emailkunst Zwischen Orient Und Occident*, Ausstellung im Neubau der Geisteswissenschaftlichen

- Fakultät Universität Innsbruck, Innrain 52, Erdgeschoß, 4-13 Mai 1995, München, s. 13-37.
- Streck, M. (1977). Düneysir/Dunaysır. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. III, s. 664.
- Streck, M., Erzen, Arif (1977). Erzen. *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IV, s.337.
- Streck, M., C.E. and Heinrichs, W.P., “Tür ‘Abdîn”, *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Edited by: P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Çevrimiçi 16 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_1256.
- Sümer, Faruk (1989). Ahlâtşahlar. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 25-28.
- Sümer, Faruk (1994). Döğër. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, 1994, s. 514-515.
- Şaman Doğan, Nermin (2013). Ortaçağ’da Anadolu’nun Eğitim Mekanları: Selçuklu Medreseleri-Daruşşifalarından Örnekler. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28 (2), s. 429-443.
- Şeşen, Ramazan (1993). Cezîre, *İslam Ansiklopedisi*, C. 7, s. 509-511.
- Şeşen, Ramazan (1971). İmad Al-Din Al-Kâtip Al- İsfahanî’nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler, *Selçuklu Araştırmalar Dergisi*, S.3, Ankara, s.297.
- Tan, Muzaffer (2009). Erken Dönem İsmaililik ve Temel Görüşleri. *EKEV AkademiDergisi*, sayı 39, s. 73-86, http://isamveri.org/pdfdrg/D01777/2009_39/2009_39_TANM.pdf.
- Tanman, M. Baha (1994). Divanhane. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 9, s. 437-444.
- Taragan, Hana (2012). An Artuqid Candlestick From The Al-Aqsa Museum: Object as Document. *Ars Orientalis*, Vol. 42, Freer Gallery of Art, The Smithsonian Institution and Department of the History of Art, University of Michigan, s. 79-88.
- Taş, Kenan Ziya (2007). Mardin ve Çevresini İçine Alan: Türk Devletleri Tarihi. *Makalelerle Mardin, I, Tarih Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayını, No. 7, İstanbul, s. 267-274.
- Taştemir, Mehmet. Mardin – Mimari. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 28; s. 43-48, çevrimiçi, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=d280048>.

- Tellioğlu, İbrahim (1998). Harput'un Türkleşmesinde Artukoğulları'nın Rolü. *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu, Tarih Edebiyat Şiir Folklor, 24-27 Eylül 1998*, Elazığ, s. 1-16.
- Tomar, Cengiz (2008). İbn İlalmış'ın Hilvetü's-seriyyin min havassi'd-Düneysiriyyin'ine göre Düneysir'in İlim Hayatı. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 1-17.
- Tomar, Cengiz (2000). İbnü'l-Fuvati. *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 21, sayfa: 47-49.
- Tuncer, Orhan Cezmi (2008). Artuklu Yapıları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 135-166.
- Tuncer, Orhan Cezmi, "Diyarbakır-Mardin ve Diyarbakır-Urfa Yolu," s. 113-126, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/28601>.
- Turgay, Nurettin (2008). Abdülhalık bin en-Enceb İbn Ruheyne (ö. 649/1251). *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 517-530.
- Tütüncü, Mehmet (2008). Kudüs'te Artuk Arslan'a Ait Bir Şamdan Hakkında. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 111-118.
- Uluçam, Abdüsselam (2012). Ulucami, Kızıltepe Ulucamii. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt 42, s. 105-106.
- Uluçam, Abdüsselam (2012). Ulucami-Mardin. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 42, s. 111-113.
- Uluçam, Abdüsselam (2012). Ulucami, Harput Ulucamii, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.42. s.102-103.
- Usta, Aydın (2008). Latin (Haçlı) Kronikleri ve Yerli Hristiyan Kaynaklarında Artuklular. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 57-72.
- Usta, Aydın (2002). Artuklular. *Türkler*, C. 6, ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 810-831.
- Uykur, Ramazan (2013). Artuklu Türkmenleri'nin Sikkelerinde Mitolojik Bir Yaratık: "Çift Başlı Kartal" *Seleucia ad Calycadnum*, Sayı 3, s. 145-158.

- Ülgen, Pınar (2008). Artuklular Dönemindeki Teknolojik Gelişmelerin Aynı Dönemde Avrupa'daki teknolojik Gelişmeler Üzerine Etkileri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 67-76.
- Ünal, Mehmet Ali (1997). Harput. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 16, s. 232-234.
- Ünver, Süheyl (1938). Büyük Selçuklu İmparatorluğu Zamanında Vakıf Hastanelerinin Bir Kısımına Dair, *Vakıflar Dergisi*, S.1, s.18.
- Väth, Gerhard (2000) Artuklu Beyliğinin Yönetimi. Çev. Mehmet Ersan, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı 443, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü: Ankara, s. 167-187.
- Yardımcı, Yusuf Metin (2008). Mardin Artuklularında Siyasi İlişkiler. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 267-284.
- Yavuz, Mehmet (2003). Anadolu Selçukluları Devrinin Arapça Yazan Önde Gelen Müellifleri. *Nüsha*, yıl 3, sayı 11, Güz 2003, s. 1-23.
- Yazıcıoğlu, Selahaddin (1960). Mesudiye Medresesi, *Neşter*, C.10, S.1-4, s. 3-13.
- Yediyıldız, Bahaeddin (2012). Vakıf. *TDV İslam Ansiklopedisi*, cilt: 42, s. 479-486.
- Yeniçeri, Celal (2004). Mezâlim. *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, C. 29, s. 515-518.
- Yetkin, Şerare (1963). Anadolu Selçuklu Şifahaneleri, *Türk Kültürü*, s.23.
- Yıldız, İrfan, Koç, Erkan (2008). Mardin'in Kızıltepe İlçesindeki Artuklu Dönemi Köprüleri. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 283-295.
- Yılmaz, Musa K. (2008). Dr. Fahrüddin El-Mardinî (Hayatı ve İlmi Şahsiyeti). *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 1, Mardin: Mardin Valiliği, s. 469-480.
- Yinanç, Mükrimin Halil. (1978). Belek. *İslam Ansiklopedisi*, C. 2, s. 468-469.
- Yüce, Nuri (1992). Carl Brockelmann. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 6, s. 335-336.
- “Diyarbakır kalesi ve hevsel bahçeleri,”
<http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44403/diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri-diyarbakir.html>.
- “Semboller ve Ulu Camiler: Mardin Ulu Cami,”
<http://www.akmb.gov.tr/userfiles/files/%C4%B0LLER%20VE%20ULU%20CAM%20MALATYA/MALATYA%20ULU%20CAM%204%B0%204%B0->

[BATTALGAZ%C4%B0%20ULU%20CAM%C4%B0/MALATYA%20ULU
%20CAM%C4%B0%C4%B0-
BATTALGAZ%C4%B0%20ULU%20CAM%C4%B0.pdf.](#)

EKLER

Resim 1. Sırlanmış bronz kâse, muhtemelen kuzey Mezopotamya'dan, on ikinci yüzyılın üçüncü çeyreği. Innsbruck, Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum

Resim 2. Artuklu Emirinin aynası, muhtemelen kuzey Mezopotamya, on üçüncü yüzyılın ortaları, bronz. Harburg, Graj Oettingen-Wallerstein Koleksiyonu

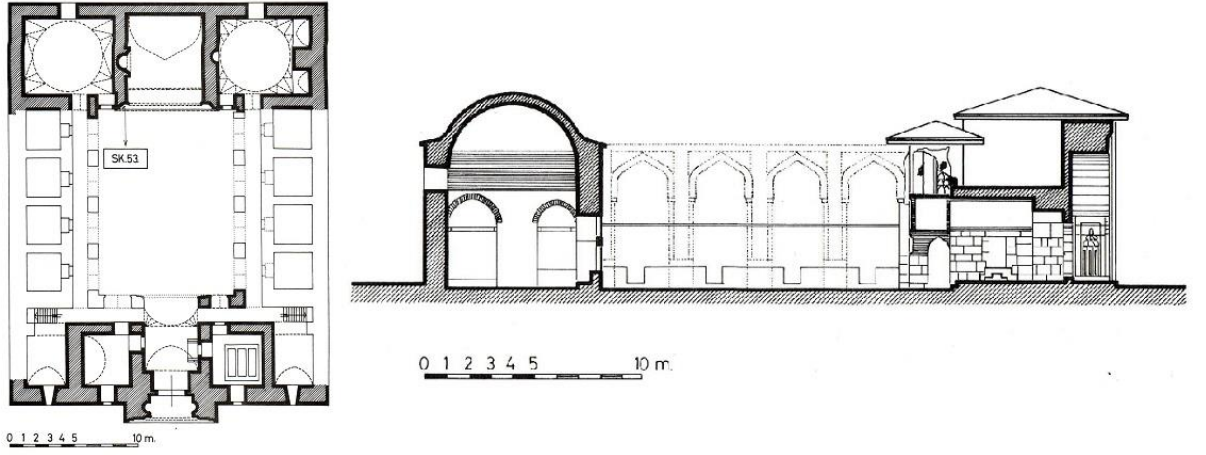
Resim 3. Latifiye Camii kapısı taş süslemeleri

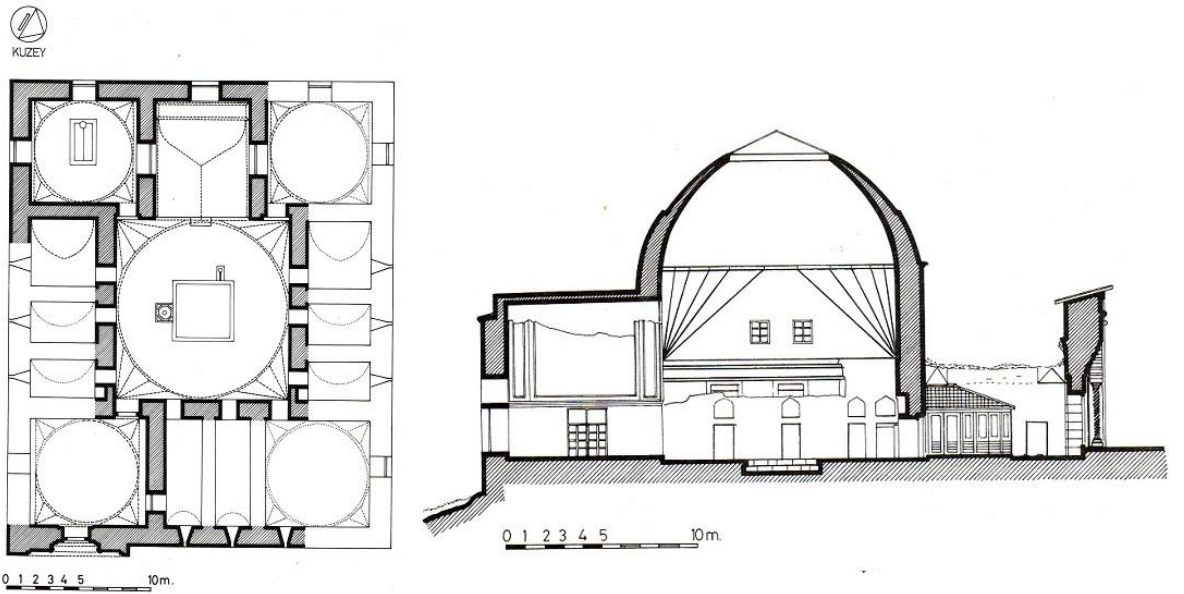
Resim 4a. Emineddin Külliyesi. Günümüzdeki durumu ( izim E. Da tekin, 2007)

Resim 4b. 1938 yılı durumu (S.  nver'den alınmıştır) [Da tekin 2007]

Resim 5. Açık Avlulu Medrese Tipi. Konya Sırçalı Medresesi

Resim 6. Kapalı Avlulu Medrese Tipi. Konya Karatay Medresesi